

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

А. М. ГУМЕНЮК

**БЕЗПЕКА СТРУКТУРНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНУ:
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ**

Монографія

Київ 2014

УДК 332.12+330.341.42:003.1

Г 93

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного інституту стратегічних досліджень
(протокол № 10 від 26 грудня 2012 р.)

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилає на видання обов'язкове*

Автор:

А. М. Гуменюк, кандидат економічних наук, доцент

Рецензенти:

О. І. Гонта, доктор економічних наук, професор, Чернігівський державний інститут економіки і управління;

В. В. Дергачова, доктор економічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»;

Л. О. Петкова, доктор економічних наук, професор, Черкаський державний технологічний університет

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

Г 93 **Гуменюк А. М.**

Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти : монографія / Анатолій Маркович Гуменюк. – К. : НІСД, 2014. – 468 с.

ISBN 978–966–554–213–1

У монографії висвітлено теоретико-методологічні та прикладні аспекти системи економічної безпеки регіону та держави. Систематизовано й узагальнено теоретичні положення еволюції економічної безпеки, конкретизовано її системні характеристики, досліджено регіональні детермінанти зміцнення економічної безпеки держави та інституціональні загрози безпеці. Розглянуто теоретичні засади моделювання безпеки економічного розвитку, оцінки якості та ефективності інституціонального базису економіки і структурних зрушень. Розкрито взаємозв'язок між економічною безпекою та структурними змінами на регіональному ринку споживчих товарів і послуг, міграційній сфері та запропоновано пріоритети інституціональної інфраструктури інноваційного розвитку. Обґрунтовано орієнтири модернізації інституціонального базису безпеки структурної перебудови регіональної економіки.

Розраховано на політиків, державних службовців, науковців, фахівців із питань економічної безпеки, регіональної економіки, викладачів та аспірантів.

© Анатолій Маркович Гуменюк
© Майнові, Національний інститут
стратегічних досліджень, 2014

ISBN 978–966–554–213–1

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СТРУКТУРНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	17
1.1. Еволюція теорії економічної безпеки у процесі суспільно-економічних трансформацій	17
1.2. Концептуальні засади зміцнення безпеки посттрансформаційної економіки	31
1.3. Системні характеристики категорії «економічна безпека» структурно-інституціональних трансформацій	48
Висновки до розділу	61
РОЗДІЛ 2 ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ БЕЗПЕКИ СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	65
2.1. Регіональні детермінанти зміцнення економічної безпеки трансформаційних процесів	65
2.2. Теоретико-методичні підходи до інтегральної оцінки рівня економічної безпеки регіону в умовах структурно-інституціональних трансформацій	81
2.3. Організаційно-інституціональна компонента забезпечення економічної безпеки регіонального розвитку	106
2.4. Інституціональні загрози безпеки структурної перебудови економіки регіону	120
Висновки до розділу	138
РОЗДІЛ 3 МЕТОДОЛОГІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ У ПРОЦЕСІ СТРУКТУРНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ	142
3.1. Теоретичні засади моделювання безпеки економічного розвитку регіону	142

3.2. Методологічні основи дослідження якості інституціональних систем.....	164
3.3. Прикладні аспекти оцінки якості інституціонального базису трансформації регіональної економіки	188
3.4. Методи оцінки ефективності структурних зрушень у процесі трансформації економіки регіону	218
3.5. Структурна політика як напрям зміцнення економічної безпеки регіону.....	237
Висновки до розділу	254
РОЗДІЛ 4	
СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ СТРУКТУРНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНУ	259
4.1. Напрями оптимізації структурних та інституціональних перетворень у національній економіці: регіональний вимір.....	259
4.2. Економічна безпека структурних зрушень на ринку споживчих товарів і послуг регіону.....	281
4.3. Регіональна політика регулювання ринку праці та міграції трудових ресурсів у контексті зміцнення економічної безпеки	303
4.4. Пріоритети розбудови інституціональної інфраструктури інноваційного розвитку регіонів України	318
4.5. Модернізація інституціонального базису безпеки структурної трансформації регіональної економіки	327
Висновки до розділу	340
ВИСНОВКИ	347
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	354
ДОДАТКИ	389

ВСТУП

Вплив глобальної фінансово-економічної кризи актуалізує потребу в поглиблених дослідженнях структурно-інституціональних трансформацій національної економіки для прогнозування її динаміки, адаптивності до змін внутрішнього та зовнішнього середовища. Дослідження структури економіки, напрямів її прогресивних змін поки що базуються на галузевих технолого-економічних аспектах без урахування стратегічних перспектив та безпеки розвитку соціально-економічної макросистеми держави. Недостатня обґрунтованість і раціональність структурних змін у національній економіці призвели до невідповідного відставання від розвитку перехідних економік інших країн, поглиблення диспропорцій між існуючою структурою виробництва та інтересами суспільства. Недосконалість інституціонального забезпечення структурної перебудови, що унеможливорює стратегічне програмування структурних зрушень як невід'ємну компоненту структурної політики. Певною мірою відбулася деформація інституціонального базису національної економіки, ще на етапі його формування набуло характеристик загрози для національної безпеки держави.

Загалом в умовах радикальних структурно-інституціональних трансформацій істотно зростає роль системи забезпечення економічної безпеки. За роки незалежності проведені дослідження категорії національної безпеки на різних рівнях ієрархії управління – глобальному, регіональному, секторальному. Результати цих досліджень певною мірою сприяли розробці Концепції національної безпеки України (1995 р.) та Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003 р., зі змінами і доповненням від 1 липня 2010 р.), в яких головну увагу присвячено забезпеченню економічної безпеки держави, суспільства та особи.

У теоретичному плані проблеми економічної безпеки держави розглядаються досить глибоко, особливо на посттрансформаційному етапі розвитку. Проте економічна безпека держави як цілісна, єдина,

цілеорієнтована система потребує досліджень для окреслення методологічного базису економічної безпеки галузі, сектору економіки, регіонального господарського комплексу, підприємства, домашнього господарства, особи, тобто всіх невід'ємних елементів моделі складу соціально-економічної макросистеми держави. Наукові розробки стосуються переважно забезпечення економічної безпеки конкретних господарських суб'єктів, аналізу і розробки прикладних, організаційно-інституціональних аспектів забезпечення мікроекономічної безпеки.

Недостатньо дослідженими залишаються проблеми забезпечення макроекономічної безпеки, від вирішення яких залежить захист економічної безпеки суб'єктів економічної діяльності. Тлумачення сутності економічної безпеки та її складників потребує чіткості, а типологізація внутрішніх і зовнішніх загроз – перегляду та урахування особливостей посттрансформаційного етапу розвитку. Застосовувана множина порогових значень індикаторів безпеки функціонування економіки на мезорівні ієрархії має доповнюватися методологією їх визначення та обґрунтування дієвих заходів і методів забезпечення дотримання.

Дослідження проблем зміцнення економічної безпеки держави пов'язані з розвитком теоретичних основ безпеки, окресленням основних чинників загроз, з аналізом стану економічної безпеки в умовах участі в процесах глобальної економічної інтеграції. Особлива увага акцентується на сутнісних характеристиках безпеки на основі аналізу чинників безпеки, критеріїв оцінки вразливості національних економік, класифікації загроз економічній безпеці та механізмів їх локалізації. Зазначені проблеми відображені в працях В. Андрійчука, І. Бінька, О. Власюка, З. Варналія, В. Горбуліна, М. Єрмошенка, Я. Жаліла, А. Качинського, Т. Ковальчука, А. Мокія, В. Мунтіяна, Г. Пастернака-Таранушенка, А. Сухорукова, Ю. Харазішвілі, В. Шлемка та зарубіжних науковців Л. Абалкіна, Г. Вечканова, А. Гранберга, С. Єчмакова, А. Колосова, В. Котилка, А. Кукліна, Є. Олейнікова, А. Татаркіна, В. Тамбовцева, В. Сенчагова, Л. Брауна, Б. Бузана, Х. Мауля, Х. Мальгрема, Х. Моргензана, Л. Мієрі, М. Цілінські.

У працях К. Віксела, М. Кондратьєва, Дж. Кейнса, А. Пігу, Р. Робертсона, М. Туган-Барановського, Й. Шумпетера зроблений вагомий внесок у дослідження циклічного розвитку ринкових систем. Загальним теоретичним положенням є визнання ендогенного характеру економічних циклів, тобто концентрація на внутрішній динаміці систем, у результаті якої постіндустріальним економікам властиві періодичні флуктуації з регулярними закономірностями. Роль екзогенних чинників вважалася другорядною, незважаючи на те, що вони є джерелом ендогенних процесів і можуть прискорювати, гальмувати або навіть

зупинити соціально-економічний розвиток. В умовах глобальної економічної інтеграції дослідження масштабних економічних флуктуацій, включаючи кризи, депресії та структурні зміни здійснюються на основі теорій конфліктів, катастроф, біфуркацій, шоків, хаосу (Р. Гілмор, В.-Б. Занг, Т. Постон, І. Стюарт, А. Санін).

Значний внесок у дослідження структурної перебудови економіки внесли представники неокласичної школи (А. Курно, А. Маршалл, В. Парето, М. Фрідмен, Ф. Гайєк), кейнсіанства (Дж. Кейнс, В. Леонт'єв, Р. Лукас, П. Самуельсон), інституціоналізму (Дж. Гелбрейт, Т. Веблен, Р. Коуз, В. Ойкен, Й. Шумпетер, Дж. Б'юкенен, Д. Норт). Проблеми структурних перетворень та зростання національної економіки відображені у працях З. Варналія, А. Гальчинського, В. Гейця, Б. Данилишина, С. Єрохіна, В. Захарченка, І. Крючкової, І. Лукінова, А. Мокія, А. Філіпенка, Л. Федулової, А. Чухно, В. Чистиліна та російських науковців Л. Абалкіна, В. Бессонова, Є. Балацького, А. Бузгаліна, Є. Гайдара, С. Глазьєва, А. Ілларіонова, О. Красільнікова, Д. Львова, В. Мау, Д. Чернікова, Г. Явлінського, Є. Ясіна. Утім значний науковий інтерес до структурної побудови економіки не заперечує того, що концепції та програми реформування економіки не завжди забезпечують збереження та підтримку цілісності соціально-економічної макросистеми, усунення структурних деформацій і диспропорцій, які загрожують економічній безпеці держави.

У працях В. Апопія, І. Бланка, Л. Лігоненко, А. Мазаракі, Н. Ушакової та зарубіжних науковців Н. Абрютіної, Ю. Аванесова, Р. Валевич, Г. Давидової, А. Садекова, Л. Фролової досліджувалися проблеми розвитку внутрішньої торгівлі в умовах становлення ринкових відносин, які потребують доповнення дослідженої взаємозалежності структурно-інституціональних зрушень у торговельній сфері та економічною безпекою на мезорівні системної ієрархії.

Методологічні основи інституціонального базису економічних відносин сформовані Т. Вебленом, Дж. Коммонсом, О. Уільямсоном, Р. Мюрдалем, Дж. К. Гелбрейтом. Проблеми функціонування і розвитку інститутів в умовах переходу від індустріального суспільства до інформаційного розвиваються представниками нової індустріальної теорії – Дж. Б'юкененом, Д. Нортом, Р. Буайє та ін. Окремі аспекти формування інститутів в умовах ринкової трансформації економічних відносин відображені в теоріях трансакційних витрат (Р. Коуз, О. Уільямсон), людського капіталу (Г. Беккер, Т. Шульц), сегментації ринку (Р. Солоу, К. Керр), неформальної економіки (Е. де Сото, Ф. Гайєк).

Інституціональна трансформація пострадянських економік відображена в працях С. Архієреєва, В. Гейця, Р. Капелюшнікова, Б. Квас-

нюка, С. Кірдіної, І. Крючкової, Д. Львова, В. Новицького, А. Нестеренка, Р. Нурєєва, Ю. Овсієнка, А. Олійника, В. Полтеровича, А. Радигіна, В. Тамбовцева, А. Шастітко. Обґрунтування методологічних і теоретичних засад і прикладних аспектів формування інституціонального базису економічної безпеки на сучасному етапі розвитку економіки потребують доповнення аналізом інерційності і взаємопов'язаності інститутів адміністративно-планової та ринкової систем, специфіки становлення нових інститутів.

Концептуальна парадигма роботи полягає в тому, що модернізація держави посилює взаємозв'язок і взаємозалежність між структурою економіки та інституціональним базисом, якістю інститутів. У цих умовах економічна безпека стає необхідною передумовою і генеральною метою соціально-економічного розвитку. Тобто структурні зрушення, підтримувані інститутами, забезпечують економічне зростання, а їх здійснення регламентується критеріями забезпечення економічної безпеки держави.

Саме тому метою монографічного дослідження визначено удосконалення процесів структурно-інституціональної трансформації економіки регіону та забезпечення економічної безпеки держави. Окреслена мета визначає зміст і структуру роботи чотирьох розділів.

У *першому розділі* «Теоретичні основи дослідження економічної безпеки структурно-інституціональних трансформацій» систематизовано й узагальнено теоретичні положення еволюції економічної безпеки в процесі трансформації, досліджено передумови зміцнення економічної безпеки держави та структурно-системні характеристики категорії «економічна безпека».

Теоретичне узагальнення сутності економічної безпеки дає змогу вибудувати внутрішню логіку, причинно-наслідкову послідовність формування і розвитку: економічні інтереси – економічні загрози, небезпеки – економічна безпека. Якщо раніше безпека розглядалася лише стосовно держави як об'єкта, то на посттрансформаційному етапі вона охоплює охорону і досягнення спільних інтересів особи, суспільства та економіки.

Економічна безпека є багатогранною категорією, яка відображає соціально-економічне явище і розглядається як мотив і мета функціонування макросистем; стан економіки, при якому забезпечується досягнення сукупного вектора інтересів структурних елементів макросистеми; якісна характеристика економічної системи, яка дає змогу оцінити її життєздатність у різних умовах (мирний чи військовий стан, природне стихійне лихо і техногенні катастрофи, соціальні збурення); результат діяльності – стан захищеності або незахищеності за визначеною шкалою рівнів безпеки; спроможність інституцій ство-

рити механізми реалізації та захисту інтересів економічних суб'єктів. Саме системний підхід створює можливість окреслити місце економічної безпеки в динамічному розвитку макросистеми держави. При цьому зміцнення економічної безпеки обумовлене не лише потребами соціального та економічного розвитку, але і позаекономічними та інституціональними чинниками.

Полікритеріальність соціально-економічного розвитку обумовлює варіантно-сценарні форми існування макросистеми, коли загрози, кризи, катастрофи набувають характеру норми розвитку. Актуальності набуває об'єктивне прогнозування негативних результатів розвитку та розробка заходів їх запобігання. Еволюція теорії економічної безпеки знаходить відображення у таких концептуальних положеннях: трактування безпеки в аспекті економічного забезпечення національної безпеки держави, а не як локалізованого сегмента захисту державних інтересів; поділ загроз безпеки на внутрішні й зовнішні з пріоритетністю внутрішніх загроз; неринкове походження економічної безпеки, оскільки загрози безпеки викликані не лише «проваллям ринку», а й суб'єктивно-функціональними загрозами внаслідок недоліків регулювання і недосконалості стратегії реформ, поширення корупційних проявів, тінізації економіки; необхідність визначення граничних значень індикаторів безпеки для застосування дієвих методів виявлення критичних точок розвитку та регулювання відтворювального процесу; відображення критерію безпеки економіки у прогнозах і стратегіях розвитку держави.

Певною мірою визначають сутнісні і якісні характеристики економічної безпеки зміни у відносинах власності, ринкової конкуренції та економічної солідарності господарюючих суб'єктів. Як відомо, базовою умовою існування і розвитку соціальної системи є інтереси (причому недостатньо досліджені), спрямовані на забезпечення економічної безпеки держави. Основними об'єктами економічної безпеки, інтереси яких необхідно захищати в економічній сфері, є особа і держава. Економічна безпека визначена як вертикально інтегрована трирівнева система (національний, регіональний та місцевого самоврядування) з розвиненими горизонтальними зв'язками на кожному із рівнів, яка характеризується самодостатністю, забезпечує захист економіки від негативного впливу зовнішніх і внутрішніх чинників.

При визначенні сутності та характеристик безпеки застосовують дієво-функціональну активність суб'єктів із нейтралізації загроз і небезпек. Подібний методологічний підхід обумовлений неоднозначним виявленням онтологічних характеристик безпеки, яка розглядається як стан певного об'єкта або умова стабільного розвитку в результаті суб'єктивно-управлінських заходів. Цей підхід доповнюється акцен-

туванням на системних, процесуальних, структурних, функціональних властивостях безпечного існування особи, держави, глобальної цивілізації загалом. Зазначимо, що множинність у розумінні сутнісних характеристик безпеки визначена змістом і особливостями реальних систем і механізмів забезпечення безпеки в окремих країнах та регіонах.

При розгляді системи економічної безпеки держави доцільно використовувати положення загальної теорії систем, згідно з якою економічна безпека представляє собою сукупність елементів, їх властивостей, взаємозв'язків і взаємовідносин, що складають цілісну систему і функціонують відповідно до об'єктивних закономірностей, що проявляються в конкретних історичних умовах. Ця система характеризується відносною відособленістю, структурою і зв'язками з навколишнім середовищем, специфічним механізмом відтворення.

Характеристика елементного складу й відношень у системі економічної безпеки є необхідною передумовою виявлення горизонтальних, ієрархічних та змішаних структурних властивостей системи в цілому. Економічна безпека виявляє себе як емерджентна властивість національної економіки, обумовлена наявністю синергетичних зв'язків між різними суб'єктами на різних рівнях системної ієрархії, відображає економічні відносини з реалізації і захисту інтересів господарюючих суб'єктів в умовах невизначеності та ризику. Суб'єктно-об'єктні відношення економічної безпеки реалізуються на декількох рівнях ієрархії: метарівень – глобальна економічна безпека; макрорівень – безпека національної економіки; мезорівень – безпека регіону, галузі; макрорівень – безпека підприємства, домашнього господарства; нанорівень – безпека особи. Таким чином, економічна безпека – це властивість економічної макросистеми, яка визначає здатність економіки до самовідтворення і самоорганізації у взаємодії із зовнішнім середовищем функціонування.

Системна динаміка взаємообумовленості елементів структури економічної безпеки зумовлює її цілісність та емерджентні властивості. Вхідними параметрами системи економічної безпеки є невизначеність, ризику й загрози. Вихідні параметри визначають властивості системи економічної безпеки: стійкість, адаптивність (приспосовуваність), інерційність, кумулятивність. З позицій методології теорії системної динаміки економічно безпечно доцільно вважати систему, засновану на безконфліктному механізмі узгодження інтересів господарюючих суб'єктів, які забезпечують стійкість, адаптивність, самоорганізацію та розвиток національної економіки. Структурна побудова моделі складу системи економічної безпеки представляє собою цілеорієнтовану, холістичну, взаємодіючу сукупність підсистем,

які охоплюють соціальні, духовні, економічні основи функціонування, а також відношення між ними.

Дослідженню детермінант зміцнення економічної безпеки держави та інституціональних загроз безпеці в процесі структурної перебудови економіки регіону присвячено *другий розділ* «Інституціоналізація безпеки структурної трансформації регіональної економіки». У теоретико-методологічному плані на регіональному рівні поки що не визначено перелік індикаторів, їхні граничні значення, не розроблено методик моніторингу та прийняття управлінських рішень протидії загрозам економічній безпеці як компоненти регіональної політики. У роботі доведено, що сутність регіональної економічної безпеки полягає у досягненні та збереженні саморегульованої рівноваги з постійно змінним зовнішнім середовищем та системними ефектами: мультиплікаційним, синергетичним та емерджентним. Система регіональної економічної безпеки – це здатність економіки регіону функціонувати в режимі розширеного відтворення, консолідована відносинами власності, економічними інтересами, правовими та етичними інститутами сукупність господарюючих суб'єктів, орієнтованих на стабільно ефективний, безпечний економічний розвиток.

Дослідження дає змогу констатувати, що безпека є найважливішим критерієм життєздатності системи, яка забезпечується відтворювальним, мотиваційним, захисним, адаптаційним механізмом. У роботі запропоновано концептуальну модель забезпечення економічної безпеки регіону, яка охоплює послідовність етапів, розробки критеріїв, індикаторів економічної безпеки; моніторингу та прогнозу оцінки загроз безпеці; засобів і методів забезпечення економічної безпеки регіональної політики.

Основні загрози регіональної економічної безпеки можна класифікувати за економічними та соціальними критеріями. Економічні загрози стосуються проблем розвитку господарського комплексу регіону, а соціальні – виникають у результаті порушень у функціонуванні виробничого сектору економіки, оскільки між економікою та соціальною сферою існує об'єктивна залежність між якістю життя населення та розвитком економіки регіону.

Необхідною, але недостатньою умовою протидії загрозам є системність заходів, організаційно-інституціонального регулювання економічної безпеки, здійснення яких охоплює виявлення причин нестабільності розвитку (оцінка рівня безпеки); розробка програми структурних перетворень відповідно до стратегії національної безпеки. Базовими для цього процесу є визначення стану економічної безпеки, яке включає етапи визначення множини економічної безпеки; розрахунок порогових значень, «коридору безпеки»; компаративного аналі-

зу фактичних і граничних значень індикаторів безпеки; інтегральної оцінки економічної безпеки, визначення кількісних характеристик соціально-економічних явищ і стану економічної безпеки (нормального, передкризового, кризового) та основні загрози безпеки розвитку регіональної економіки.

Ураховуючи переважно регіональний характер причин виникнення загроз економічній безпеці держави, соціально-економічний розвиток істотно залежатиме від ступеня наукової обґрунтованості стратегії розвитку регіонів і таких характеристик економічної безпеки, як критерій та коефіцієнт безпеки; індикатори безпеки та їх граничні значення. Як критерій безпеки запропоновано використовувати інтегральні показники складників економічної безпеки та інтегральні індекси економічної безпеки регіону. Здійснене узагальнення методологічних положень побудови індикативних систем дає змогу дійти висновку щодо доцільності використання таких основних підходів до оцінки економічної безпеки регіону: системи індикаторів, інтегральним критерієм якої є соціально-економічне становище; рівень забезпечення розширеного відтворення; статична і динамічна конкурентоспроможність регіональної економіки.

У дослідженні визначено, що в теоретичну основу системно-динамічного аналізу розвитку соціально-економічної макросистеми доцільно покласти матрицю безпеки як стійку, історично сформовану систему соціально-економічних відносин, що забезпечує стійкість системи, її самоорганізацію та еволюцію внаслідок дії внутрішніх і зовнішніх загроз. А також доведено, що саме інституціональні суперечності та конфлікти в процесі ринкової трансформації загрожують економічній безпеці держави. Основні причини виникнення інституціональних суперечностей такі: недосконалість інститутів-норм, наслідки процесу формування приватної власності, раціональність податкової системи та умов ефективного підприємництва.

У третьому розділі «Методологія забезпечення безпеки регіонального розвитку в процесі структурно-інституціональної трансформації» розглянуті концептуальні засади моделювання безпеки економічного розвитку, розкрито теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінки якості та ефективності інституціонального базису економіки і структурних зрушень у процесі трансформації.

У результаті систематизації та узагальнення теоретичних положень доведено, що концептуальними засадами моделювання безпеки економічного розвитку є теорії катастроф та біфуркацій, ризиків та конфліктів, упорядкування і самоорганізації систем. Положення названих теорій доцільно взяти за основу оптимізації соціально-економічних трансформацій, унаслідок визнання нелінійності, кризовості макро-

економічної динаміки, окреслення меж граничних структурних змін, попередження незворотних негативних наслідків нераціональної регіональної політики.

У контексті предмета дослідження ефективність макросистеми визначена як здатність до прогресивних структурних зрушень з виокремленням ефективності структурних зрушень та ефективності структури економіки. Структура економіки визначається ефективною, якщо зростає продуктивність праці, фондівдача, знижується рівень матеріало- та енергомісткості господарської діяльності, а отже, зростає відповідність виробленої продукції потребам суспільства. Системний аналіз структурних зрушень доводить необхідність застосування індикатора інтегральної ефективності національної економіки, який акумулює показники ефективності використання економічних ресурсів.

Структурні зрушення в економіці характеризуються кількісною та якісною визначеністю. Основною якісною характеристикою структурних зрушень в економіці є показник, який відображає напрями соціально-економічного прогресу. В кількісному вимірі якість структурних змін відображається індексом структурних зрушень. Динамічний складник розвитку структури, його ефективність відображає, наскільки швидко структурні зрушення приводять до нової якості економічних систем.

Дослідження якості інститутів знаходиться у площині методології внутрішньої природи інститутів і характеру їх взаємодії із зовнішнім середовищем. Методологічні основи дослідження якості інститутів відображають сутнісні характеристики різних типів інституціональних систем. Авторитарні форми суспільно-економічного ладу виключають можливості формування інституціональних систем першого типу. Водночас економіки країн з інституціональними системами другого типу досить стійкі, в них формуються передумови становлення і розвитку демократії. Країни з інституціональними системами третього типу не володіють такими властивостями, зберігаючи як головну перешкоду модернізації та безпеці розвитку – масштабну корупцію і тінізацію економічної діяльності.

У дослідженні використані теоретико-методичні підходи до оцінки якості інституціонального середовища Світового банку з урахуванням динаміки індексів економічної свободи, Кауфмана і Крау та інституціональної структури, рівня захисту кредиторів та власників акцій, розвитку фінансового сектору. Стратегічним орієнтиром ефективності інституціональних змін є синергетичний ефект взаємодії інститутів власності, конкуренції та громадянського суспільства. Актуальним залишається розв'язання проблеми формування такої якості

інституціональної системи, яка забезпечила б недоторканість права приватної власності, безумовне виконання контрактів і невідворотність відповідальності за збитки економічних агентів і держави загалом. Запропоновано концептуальні основи методології проектування соціально-інституціонального середовища на основі використання методів нечіткої логіки та економіко-інституціонального аналізу, що дало змогу виявити реальні інституціональні індикатори досліджуваного регіону і запропонувати напрями поліпшення стану соціально-інституціонального середовища.

Стратегічні пріоритети взаємоузгодження структурних перетворень та їх інституціонального базису, економічна безпека структурних зрушень в обігу споживчих товарів і послуг, міграційній сфері, пріоритети інституціональної інфраструктури інноваційного розвитку та модернізація інституціонального базису структурної перебудови економіки регіону окреслено у *четвертому розділі* «Стратегічні пріоритети структурно-інституціональної трансформації економіки регіону».

У дослідженні показано, як структурні зміни динаміки темпів зростання обсягів ВВП і використання виробничих ресурсів гармонізовано з інституціональними змінами. Зокрема суб'єкти господарювання здійснюють діяльність зі зростаючим домінуванням недержавної форми власності. Переважна частина трудових ресурсів зайнята на підприємствах приватної та змішаної форм власності, причому частка зайнятих на підприємствах і організаціях державної та комунальної форм власності зменшилася на 56,0 процентних пунктів; понад 75 % загального обсягу інвестицій в основний капітал здійснено суб'єктами приватної та змішаної форм власності. Таким чином, структурні зміни власності набувають вагомості, але проста зміна форми власності без належного інституціонального підґрунтя на всіх рівнях системної ієрархії не забезпечує безпеки розвитку.

Саме інституціональні перетворення як найскладніший етап реформування економіки регіону забезпечують цивілізовану конкуренцію, захист від монополізму, тінізації, інтервенціонізму, сприяють відкритості та прозорості економіки. У роботі запропоновані основні напрями формування інституціонального базису структурної компоненти регіональної політики для областей Карпатського економічного району, до якого включені Чернівецька, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська області. Очевидно, структурні зміни стануть значущими для розвитку, якщо інституціональні перетворення в економіці регіону не відставатимуть. Отримані інтегральні індикатори економічної безпеки підтверджують міжрегіональну диференціацію за рівнем економічної безпеки. Дослідження взаємозв'язку між динамікою розвитку сфери обігу споживчих товарів і послуг роздрібною

товарообороту та економічною безпекою регіону дає змогу дійти висновку про зменшення рівня економічної безпеки при зростанні обсягів роздрібного товарообороту в регіоні внаслідок існуючих загроз на регіональному споживчому ринку.

Аналіз інтенсивності структурних змін на регіональному ринку праці дає змогу стверджувати про певну адаптивність трудових ресурсів до нових посттрансформаційних умов формування регіональної економіки у вигляді прихованої міграції трудових ресурсів у привабливі види економічної діяльності, достатньо високу динаміку структурних змін на регіональному ринку праці.

У певному наближенні масштаби та форми міграції трудових ресурсів становлять загрозу для безпеки економіки, оскільки переважно пов'язані з нелегальною міжнародною міграцією, тіньовою зайнятістю, а отже, тіньовим господарюванням на внутрішньому ринку праці. Саме тому важлива розробка концепції міграційної політики України з чітко визначеними цілями, основними напрямками та методами їх досягнення, пріоритетами регулювання міграційних процесів та побудови відповідної організаційно-інституціональної інфраструктури як на національному рівні, так і в країнах-реципієнтах українських трудових мігрантів.

Удосконалення інституціональної інфраструктури інноваційного розвитку визначена одним із пріоритетів зміцнення конкурентоспроможності національної економіки та забезпечення науково-технологічної компоненти економічної безпеки держави. Загалом у процесі ринкових трансформацій унаслідок недостатньої уваги до інституціонального базису в Україні створилася нерациональна структурна побудова інституціонального середовища з домінуванням неформальних відносин та інститутів над офіційними, ключовими для розуміння інституціональної природи ринкової економіки. Стан та ефективність інституціонального середовища істотно впливає на регіональний економічний розвиток, у т.ч. й областей Карпатського економічного району, оскільки для економічної динаміки ефективні інститути важливіші за природні ресурси, особливо, якщо вважати головною метою не лише сприятливі умови для ділової активності, але й задоволення основних потреб людини на основі справедливого розподілу ресурсів та ефектів економічного зростання.

Дослідження інституціонального середовища областей Карпатського економічного району показує, що протягом 2001–2011 рр. спостерігалось зростання тінїзації господарської діяльності аж до криміналізації, погіршення умов малого підприємництва, ступеня задоволення основних соціальних потреб населення. Наведене насамперед пов'язане зі слабкістю та недостатньою ефективністю регіональних

організаційно-інституціональних складників, їх відставання від економічного розвитку. Результати багатофакторного регресійного аналізу підтверджують взаємозв'язок між економічним зростанням і якістю інституціонального середовища й дають змогу визнати пріоритетними удосконалення регіональних інститутів інвестиційного «клімату», у т.ч. системи прийому капіталів, діяльності малих підприємств, особливо в депресивних районах, малих містах і чисельних поселеннях, а також задоволення соціальних потреб населення, пов'язаних із охороною здоров'я та безпекою особи й домашнього господарства.

У контексті цільової функції регіональної політики – зміцнення економічної безпеки регіону, пріоритетним напрямом доцільно визначити не лише модернізацію офіційних інститутів регулювання ринку, але й розвиток неформальних інститутів громадянського суспільства, державно-приватного партнерства, інституціональної інфраструктури.

Автор монографії висловлює глибоку вдячність науковому консультанту – д. е. н., проф. А. І. Мокію, а також щиро подяку поважним рецензентам, відомим ученим-економістам – д. е. н., проф. О. І. Гонті, В. В. Дергачовій, Л. О. Петковій за підтримку, конструктивні зауваження, змістовні поради та пропозиції.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

СТРУКТУРНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

1.1. Еволюція теорії економічної безпеки у процесі суспільно-економічних трансформацій

Проблема забезпечення економічної безпеки існувала завжди, проте на сучасному етапі розвитку набула особливої гостроти у зв'язку з негативними наслідками реформування економіки, дезінтеграцією просторово-галузевої структури реального сектору економіки, з руйнуванням господарських зв'язків між видобувними та переробними галузями виробництва, а також різним рівнем готовності регіонів до функціонування в умовах псевдоринкової економіки та у процесі структурно-інституціональних деформацій. Проблема економічної безпеки є важливою для існування та розвитку України як суверенної держави. Актуальність даної проблеми обумовлена такими соціально-економічними передумовами та методологічними й системно-структурними чинниками. Насамперед розвиток соціально-економічної думки доводить, що проблема безпеки сприймалася як важлива в будь-якому соціумі й нею займалися філософи, економісти й політики (Демокріт, Аристотель, Платон). Основу сучасних теорій безпеки економіки та суспільства у XX і XXI ст. сформували праці В. Парето та О. Богданова.

Загалом усі сфери життєдіяльності людини можна охарактеризувати певними індикаторами, які сигналізують про можливі небезпеки для врахування при визначенні та реалізації стратегічного розвитку суспільства, економічного агента й особи. Саме внаслідок зростання багатоваріантності й альтернативності місії та способів реалізації цілей актуалізується сутність категорії «безпека». Тобто не можна надавати перевагу певним варіантам оцінки та прогнозування соціально-економічних реформ (розвитку економіки, інвестицій, формування

бюджету) без урахування їх соціально-економічних наслідків, критеріїв та індикаторів безпеки. У глобальному конкурентному середовищі навіть розвинена економіка з потужним силовим блоком і високотехнологічним джерелом інформації, фінансово-банківською та валютною підсистемами не володіють надійними інститутами безпеки та захисту громадян від стохастичних чинників невизначеності й ентропійності розвитку.

На думку В. Мартинока, безпека – це синергетичне поняття, яке комплексно відображає узагальнений стан її складників і яке необхідно досліджувати через систему індикаторів, національних економічних інтересів, чинників і загроз [1, с. 141]. Додамо, що змістовно-понятійне трактування економічної безпеки поки що знаходиться на етапі формування, у науковій літературі зустрічаються різні її тлумачення, що підтверджує важливість і складність проблеми, незавершеність методологічного базису досліджень, спрямованих на розв'язання забезпечення безпеки в ключових сегментах економіки.

Економічна безпека як складне соціальне явище є об'єктом системного наукового дослідження. Політологи в економічній безпеці зосереджуються на результатах економічної політики; юристи – на правових нормах і гарантах забезпечення економічної безпеки, легітимності діяльності органів державного управління; соціологи – на дослідженні громадської думки, динаміці її змін залежно від загроз економічним інтересам держави, громадян. Економісти досліджують економічні відносини та діяльність під кутом зору безпеки.

Системний підхід до тлумачення категорії «економічна безпека» пов'язаний із постановкою та вирішенням достатньо широкого спектра завдань: створення матеріальних, економічних та інших умов, можливостей виживання людини як «епіцентру» соціуму, розкриття його сутнісних сил, стійкого соціально-економічного розвитку суспільства [1, с. 139; 2, с. 285; 3, с. 43; 4; 5]. Економічна безпека як соціальне явище (і складник національної безпеки) характеризується поліструктурністю і включає сутнісні характеристики на рівні особи, економічних агентів, галузей, територій та економіки, мегарегіональних утворень глобального середовища.

Теоретична рефлексія сутності поняття «економічна безпека» дає змогу вибудувати причинно-наслідковий «ланцюжок» її формування і розвитку, який містить такі ланки: «економічні інтереси» – «економічні загрози (небезпеки)» – «економічна безпека» [6, с. 53; 7, с. 69; 8, с. 47]. Економічна безпека держави є важливим складником національної безпеки, як зазначають В. Ліпкан, Г. Ситник, О. Белов, «каркасом» її конструкції [9, с. 79; 10, с. 68; 11, с. 31]. У той же час – це відносно самостійна система зі своєю структурою, внутрішньою логікою функ-

ціонування, засобами впливу, загрозами для безпечного існування особистості, суспільства і держави [12, с. 23–29]. Забезпечення економічної безпеки – це не лише процес і результат дії економічних механізмів і засобів держави. Надійно діюча її система залучає у свою орбіту і позаекономічні засоби (політичні, правові, інформаційні, військові, культурно-духовні, екологічні тощо).

Вітчизняні та зарубіжні вчені наголошують, що один із наслідків глобалізації полягає у нестабільності, нестійкості розвитку, яка спонукає глобальну систему до структурних змін, спроможних відновити стабільність.

Дослідження проблем економічної безпеки є необхідним для пізнання особливостей соціально-економічного розвитку держави у процесі системної трансформації, в умовах послаблення позицій України в політичній, економічній і військовій сферах та прагненні промислово розвинених країн і крупних міжнародних корпорацій використати існуючу ситуацію у своїх економічних і політичних інтересах. Сучасні дослідження національної безпеки розширили межі даного поняття порівняно з попередніми розробками. Якщо раніше безпека розглядалася лише в контексті держави, а згодом і в межах суспільства, то на сьогодні ця категорія базується на охороні й виконанні сукупних інтересів трьох складників: особи, суспільства, держави (рис. 1.1). Інтереси особи полягають у забезпеченні індивідуальної безпеки, у поліпшенні якості життя населення, фізичному, духовному, інтелектуальному розвитку людини, реалізації конституційних прав і свобод. Інтереси суспільства спрямовані на створення правової, соціальної держави, досягнення і підтримку суспільної злагоди, етичне й духовне оновлення. Державні інтереси покликані забезпечувати територіальну цілісність і єдність, економічну й соціальну стабільність при дотриманні законності й охороні правопорядку.

Реалізація національних інтересів, спрямованих на задоволення системних збалансованих потреб особи, суспільства і держави, можлива лише на основі стабільного розвитку економіки, яка є однією з життєво важливих сторін діяльності держави та соціуму, оцінка її життєздатності, міцності при можливому виникненні негативних внутрішніх і зовнішніх чинників є основою формування стратегії механізму зміцнення національної безпеки країни [13, с. 79; 14, с. 183].

Економічну безпеку слід розглядати як найважливішу характеристику будь-якої соціально-економічної системи, яка визначає здатність реалізувати національні інтереси, створює можливість формування стійкої дієздатності господарюючих суб'єктів і умови для попередження і усунення можливих загроз для досягнення вказаних завдань [15, с. 58; 16, с. 39; 17, с. 36].

Рис. 1.1. Типологізація елементів національної безпеки

На сьогодні в Україні поки ще не створено продуману, науково-обґрунтовану та ефективну систему економічної безпеки, яка, з одного боку, відображала б національні інтереси в економічній сфері, а з другого – реально захищала їх від можливих загроз. Утім це не означає, що в науково-теоретичному плані відсутні напрацювання можливих моделей системи економічної безпеки. В обґрунтуванні цих моделей безпеки стосовно української дійсності значну евристичну та методологічну роль відіграє системний підхід, який представляє собою конкретизацію діалектичного методу вивчення об'єктів різного рівня складності [18, с. 48].

Загалом економічна безпека держави характеризується системою понять, основними з яких є: об'єкти, загрози, втрати, критерії та показники, стратегії та заходи забезпечення безпеки. Об'єкт економічної безпеки країни – це стан економіки, який бажано зберегти або розвивати. Загрози – це негативні зміни у зовнішньому політичному, економічному або природному середовищі, а також в аналогіч-

них процесах усередині країни. Загрози поділяються на внутрішні та зовнішні, реальні й потенційні, цілеспрямовано створені будь-яким суб'єктом або такі, що виникають стихійно, безпосередні та опосередковані. Збитки – це небажані зміни різноманітних складових частин об'єкта економічної безпеки. Основою для оцінки загроз та втрат є якісні й кількісні критерії економічної безпеки. Основні положення дій, спрямованих на зміцнення економічної безпеки, становлять стратегію економічної безпеки. Заходи із забезпечення економічної безпеки – це конкретні дії органів державної влади, соціальних сил та організацій, що в сукупності дозволяють зміцнити економічну безпеку держави.

До об'єктів економічної безпеки України відноситься не лише держава, її економічна система та природні багатства, але й суспільство з його інститутами, установами, філіалами, а також окремі особи – громадяни України. Суб'єктами економічної безпеки України є функціональні і галузеві міністерства та інші органи державної влади, податкові й митні служби, банки, біржі, фонди і страхові компанії, а також виробники, продавці продукції та споживачі. Предметом державної політики зміцнення економічної безпеки є:

- визначення і моніторинг чинників, що загрожують розвитку соціально-економічної макросистеми держави в коротко-, середньо-, довгостроковій перспективі;
- формування економічної політики та інституціональних перетворень, що усуває або пом'якшує негативний вплив чинників і загроз у межах єдиної стратегії забезпечення економічної безпеки.

Предметом дослідження економічної безпеки є діяльність особистості, суспільства та держави із захисту їхніх інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз як в економіці загалом, так і в окремих галузях чи секторах, а також концептуальні основи, загальні закономірності, принципи й напрями забезпечення. Генеза категорії «економічна безпека» базується на таких поняттях, як інтереси, потреби, цінності, цілі, загрози. Інтереси представляють собою ті потреби людей, які проявляються в усвідомлених мотивах людської поведінки. Інтереси формується на основі цінностей як «... суспільно визнаних значень певних явищ реальності, у яких виражені граничні рівні знань і переваг людей» [19, с. 42]. Реалізація інтересів проявляється у досягненні певних цілей, якому можуть протидіяти й заважати загрози. Необхідно мати на увазі, що в економіці формування інтересів, виникнення загроз відбуваються в певному середовищі, яке також потрібно розглядати як частину систем економічної безпеки.

Категорія «економічна безпека» безпосередньо пов'язана з категоріями «економічний інтерес», «економічна загроза», «захист». Від

їх змістовного наповнення значною мірою залежать форми, методи і засоби забезпечення безпеки. Як уже зазначалося, саме протиріччя у конкретному змісті інтересів є джерелом внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Основні категорії теорії економічної безпеки

Категорія безпеки є загальноісторичною і загальносоціальною, яка охоплює історію і майбутнє людства, має визначальне значення для існування як окремої особи, так і соціальних спільнот будь-якого рівня. Установлено, що потреба в безпеці відноситься до першочергових, основних мотивів діяльності людей і спільнот [19, с. 87; 20, с. 87; 21, с. 28–29]. Згідно з концепцією ієрархії потреб, безпека – це первинна потреба людини, яка вимагає першочергового задоволення.

Категорія «економічна безпека» є досить багаторівневою і тісно пов'язана з багатьма іншими економічними, політичними й соціальними категоріями. Тому всі розглянуті методологічні й методичні підходи є правомірними і дозволяють розглядати досліджувану проблему в усіх її аспектах. Вибір пріоритетного підходу до розв'язання проблеми забезпечення економічної безпеки залежить від низки чин-

ників, конкретної ситуації, рівня розв'язання проблеми, доступних інструментів і методів дії на економічні та соціальні процеси.

За В. Загашвілі, «... національна економічна безпека знаходиться під загрозою тоді, коли зміна зовнішніх економічних параметрів здатна зруйнувати обрану економічну систему» [22, с. 18]. В Україні поняття «економічна безпека» ввійшло у науковий лексикон після 1994 р. у підручнику Г. Пастернака-Таранушенка «Економічна безпека держави» [23, с. 89]. Важливі дослідження представлені у працях В. Андрійчука, О. Барановського, І. Бінька, О. Власюка, З. Варналія, Б. Губського, М. Єрмошенка, Я. Жаліла, А. Качинського, Т. Ковальчука, Н. Кизима, А. Мокія, В. Мунтіяна, Г. Пастернака-Таранушенка, В. Шлемка.

Проте, незважаючи на зростання наукового інтересу до проблем забезпечення економічної безпеки, поки що відсутнє єдине визначення категорії «економічна безпека»; класифікація і ранжування зовнішніх і внутрішніх загроз, повна сукупність індикаторів стану економічної безпеки та механізму їх моніторингу. Потребує поглиблених досліджень специфіка забезпечення економічної безпеки на різних рівнях економічної системи, особливо на регіональному та секторальному. Аналіз поняття «економічна безпека» дає змогу виявити різні позиції українських науковців щодо даного питання [24–38].

У російських науковців проблеми економічної безпеки знайшли висвітлення у працях Л. Абалкіна, А. Архипова, З. Бороздіна, Є. Бухвальда, А. Глазьева, С. Городецького, А. Градова, Н. Гуськова, Р. Гутмана, А. Жандарова, В. Загашвілі, В. Іванченко, А. Іларіонова, В. Котілко, А. Кукліна, Б. Михайлова, А. Петрова, А. Пороховського, А. Прохожева, К. Самсонова, В. Сенчагова, А. Скопіна, В. Тамбовцева, А. Татаркіна, А. Фоміна, В. Шульги.

За В. Сенчаговим, сутність категорії економічної безпеки відображається в таких поняттях, як розвиток і стійкість [39, с. 72]. Відсутність розвитку у сфері економіки істотно звужує можливості її виживання, протидії та формування «імунітету» до загроз. Стійкість економіки – поєднання міцності, узгодженості, надійності її елементів і взаємозв'язків (вертикальних, горизонтальних), спроможності витримувати внутрішні і зовнішні «навантаження» [40, с. 53; 41, с. 98; 42, с. 53]. Таким чином, економічна безпека – це стан економіки, для якої характерна спроможність до самовиживання і розвитку в умовах реформування, присутності внутрішніх і зовнішніх небезпек та дії важкопрогнозованих чинників.

Російські науковці підходять до визначення сутності та ознак безпеки через функціональну активність суб'єктів з нейтралізації загроз безпеці. Подібний підхід більшості обумовлений досить неоднознач-

ним розумінням онтологічних характеристик терміна «безпека». В одних випадках безпека розглядається як стан певного об'єкта, в інших – як передумова стабільного розвитку, в третіх – як остаточний результат певних управлінських дій. Необхідно зазначити, що плюралізм у розумінні сутнісних характеристик безпеки визначений змістом та особливостями тих реальних систем і механізмів забезпечення безпеки, які складаються в окремих країнах та регіонах [43, с. 30].

Загалом сутність і стратегія економічної безпеки не обмежуються проблемами економічного зростання на основі конкуренції, розвитку споживчого та інвестиційного попиту, але включають також проблеми створення ринку цінних паперів, вирішення завдань оптимізації відносин власності й менеджменту, а також гнучкого державного регулювання ринкової економіки. На коректне розуміння сутнісних властивостей та індикаторів економічної безпеки впливають процеси в системі господарювання. Так, зміни у відносинах власності значною мірою визначають сутнісні детермінанти і якісні властивості характеристики економічної безпеки.

Отже, економічна безпека є категорією, сутність якої відображається у таких основних поняттях:

- потреба соціально-економічної системи як мотив і мета її функціонування;
- якісна характеристика економічної системи (індивіда, соціуму, простору, сектору) для оцінки її життєздатності в різних умовах (мирний та військовий час, природні катаклізми й катастрофи, соціальні збурення тощо);
- стан захищеності або незахищеності економічної безпеки;
- здатність інститутів влади створити механізми захисту економічної безпеки.

Забезпечення економічної безпеки передбачає захист інтересів об'єкта від зовнішніх і внутрішніх загроз та впливів. Проте зазначимо, що економічна безпека навіть у економічно розвинених і соціально стабільних країнах зі сталим політичним середовищем все-таки залишається відносною характеристикою [22, с. 20]. Доцільно запропонувати таку *типологізацію видів економічної безпеки* за основними критеріальними ознаками:

Критеріальна ознака	Види економічної безпеки
Рівень у системній ієрархії	наноекономічна безпека (економічна безпека людини); мікроекономічна безпека (економічна безпека сім'ї, домашніх господарств, господарюючих суб'єктів);

Рівень у системній ієрархії	мезоекономічна безпека (економічна безпека регіонів, галузей, великих міжрегіональних господарських суб'єктів (банки, корпорації тощо), пенсійних та інших фондів); макроекономічна безпека (економічна безпека держави та суспільства); мегаекономічна безпека мегарегіональних економічних угруповань, транснаціональних та інтернаціональних суб'єктів
Об'єкт діяльності із забезпечення економічної безпеки	особи; сім'ї і домашнього господарства; суб'єкта господарювання; галузі, сектору економіки
Сфера життєдіяльності	виробничої сфери; кредитно-фінансової сфери; соціальної сфери тощо
Стадії відтворення	виробництва товарів (послуг); розподілу товарів (послуг); обміну товарами (послугами); у сфері споживання
Рівень забезпечення економічної безпеки	нормальний рівень економічної безпеки; передкризовий рівень економічної безпеки; кризовий рівень економічної безпеки; критичний рівень економічної безпеки
Фаза економічного циклу об'єкта	періоду спаду; періоду депресії; періоду поживавлення; періоду зростання
Джерела загроз	зовнішня економічна безпека; внутрішня економічна безпека

Наголосимо, що економічна безпека є можливістю і готовністю економіки: по-перше, забезпечувати належні умови життя громадян; по-друге, здійснювати функціонування господарського комплексу в режимі розширеного відтворення, захист інтересів вітчизняних виробників, підвищення інноваційної та інвестиційної активності, жорсткий контроль за використанням стратегічних ресурсів, стимулювання розвитку наукового потенціалу; по-третє, підтримувати військово-політичну стабільність внутрішньодержавних і міжнародних відносин, цілісність соціально-економічної системи держави; по-четверте, протистояти впливу негативних внутрішніх і зовнішніх чинників.

Системний підхід дає можливість окреслити місце економічної безпеки в динамічно функціонуючому суспільстві та використовувати його для управління соціальними процесами. Очевидно, що економіч-

на безпека детермінована соціальною природою суспільства й обумовлена не лише потребами економічної системи, а й позаекономічними та інституціональними чинниками [44, с. 148]. Необхідність запобігання економічно небезпечним явищам важливе в умовах кризи, а також у період проведення радикальних структурних перетворень, оскільки відбувається перебудова внутрішньосистемного апарату захисту і зниження ефективності механізму, спрямованого на стабільність функціонування елементів системи [45, с. 55].

Зазначимо, що зустрічаються різні підходи до визначення взаємозв'язку, взаємообумовленості базового та видових понять безпеки, зокрема економічної. Іноді остання розглядається як основа, базис національної безпеки, в інших випадках – як одна з компонент системи національної безпеки. На нашу думку, необхідно детальніше дослідити проблеми розробки вітчизняної моделі активної стратегії забезпечення економічної безпеки держави, суспільства, особи, господарюючих суб'єктів. Така модель може представляти собою синтез американського досвіду активної зовнішньоекономічної діяльності і японського досвіду використання власних внутрішніх, насамперед інтелектуальних ресурсів і можливостей. Розробка власної української моделі економічної безпеки актуалізує осмислення її системних, структурних, функціональних властивостей і рівневих характеристик.

Як уже зазначалося, необхідно визнати відсутність єдиного тлумачення науковцями сутності категорії «економічна безпека» як в Україні, так і поза її межами. Адже лише в нашій країні на сьогодні існує понад десять істотно відмінних трактувань поняття. Така обставина значно ускладнює об'єднання зусиль вітчизняної науки, вищої школи, господарюючих суб'єктів та органів державного управління з формування стратегії забезпечення економічної безпеки України. Можливо, причиною цього є недостатня розробленість теорії економічної безпеки, методології її дослідження та забезпечення.

Для подальшого розгляду виокремимо та сформулюємо такі основні принципи раціональної структурної побудови системи забезпечення національної безпеки:

- законність, дотримання балансу інтересів особи, суспільства та держави;
- солідарна відповідальність усіх суб'єктів системи за забезпечення безпеки (держави, галузей, секторів економіки, регіонів, економічних агентів, особи, домашніх господарств);
- взаємозв'язок національної та міжнародної безпеки.

Дотримання указаних принципів потребує виконання таких цільових функцій системи:

- виявлення і прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз життєво важливим інтересам об'єктів безпеки;
- здійснення комплексу оперативних середньо- і довгострокових заходів щодо виявлення попередження і нейтралізації загроз;
- створення та підтримка в готовності сил і засобів забезпечення національної безпеки у повсякденних умовах або при надзвичайних ситуаціях;
- здійснення системи заходів щодо нормального функціонування об'єктів безпеки в регіонах, які постраждали внаслідок виникнення надзвичайної ситуації;
- участь у заходах із забезпечення безпеки поза межами держави згідно з міжнародними договорами й угодами.

Систематизація та узагальнення теоретичних підходів до визначення категорії «економічна безпека» доводить до висновку про необхідність подальших теоретичних розробок. Ця проблема актуалізується й через відсутність чіткого законодавчого визначення даного поняття, що породжує невизначеність у діях державних органів управління і призводить до неврахування критерію безпеки при формуванні стратегій і програм соціально-економічного розвитку як України, так і регіонів. Зазначимо, що часто формулювання характеризується декларативністю, без урахування того, що семантично слово «безпека» означає відсутність небезпеки, іншими словами, захищеності когось (чогось) від когось (чогось) [42, с. 85–87]. Тому із формулювань недостатньо ясно, від чого і що в економіці слід захищати.

На нашу думку, економічна безпека не може бути одночасно станом, спроможністю і рівнем розвитку економіки, а при цьому ще і готовністю, і спроможністю інститутів влади. Із множини положень, як потрібно розуміти економічну безпеку і як її досліджувати можна виділити два кардинально відмінних теоретичних підходи. Сутність першого полягає в тому, що економічна безпека є домінантою або принаймні найважливішою характеристикою економіки. Метою розвитку економіки в цьому випадку є забезпечення її безпеки. Проте вказаний підхід суперечить основним законам суспільного розвитку, адже якщо розуміти безпеку лише як захищеність, то виходить, що розвиток економіки завершений. Тобто при такому підході функціонування будь-якої господарської системи неминуче має набути спадного характеру. Міжнародні економічні зв'язки формуватимуться в держав, які забезпечили безпеку національної економіки або постійно послаблюватимуться аж до повного їх припинення.

Другий підхід зводиться до визначення економічної безпеки організації. Економічна безпека при цьому стає невід'ємною ознакою розвинених економік, а категорії «економічна система» та «еконо-

мічний розвиток» розглядаються як цілком тотожні. Світовий досвід свідчить, що навіть якщо розвиток економіки і був, без забезпечення її безпеки (Бразилія у 60-ті роки, Єгипет і Польща у 70-ті роки, Мексика у 80-ті роки, Туреччина, Таїланд, Індонезія у 90-ті рр. XX ст., Аргентина на початку XXI ст.), то переважно мав досить нестійкий характер, а період господарського зростання тривав недовго і закінчувався початком економічної кризи.

Окремі дослідники або взагалі заперечують необхідність виокремлення економічної безпеки в особливий напрям економічної науки або інтерпретують економічну безпеку всього лише як підвид національної безпеки. Проте поширена позиція про розгляд економічної безпеки як самостійного предмета наукового аналізу. На наш погляд, не варто перебільшувати специфіку економічної безпеки, її автономний характер, а потрібно врахувати наявність взаємообумовленості економічної, політичної, соціальної, екологічної, інформаційної та інших видів національної безпеки.

Тому дослідження економічної безпеки як виду національної безпеки передбачається почати з розгляду тих характеристик економічної діяльності людей та інших економічних агентів, які дають змогу сприймати безпеку економіки як необхідну умову її розвитку. Водночас ці характеристики слід розглядати як складові елементи системи економічної безпеки та сприймати її поняття, яке має самостійне теоретичне і методологічне значення, тобто як наукову категорію.

У цьому контексті в економічній сфері основною науковою категорією є життєво важливі інтереси основних об'єктів безпеки. Основними об'єктами економічної безпеки, інтереси яких необхідно захищати в економічній сфері, є особа, суспільство загалом, а також місцеве самоврядування та різноманітних громадських організацій комерційного та некомерційного характеру держава загалом, а також різні державні інститути. Звідси основними суб'єктами економічної безпеки, які можуть і повинні у межах своєї компетенції захищати інтереси вказаних об'єктів у економічній сфері, є уповноважені державні інститути, органи місцевого самоврядування громадянського суспільства та окремі громадяни. Як бачимо, основні об'єкти економічної безпеки залежно від конкретних умов можуть бути і суб'єктами економічної безпеки, і навпаки [46, с. 20–21].

Таким чином, економічна безпека може бути визначена як вертикально інтегрована трирівнева (національний, регіональний рівні та рівень місцевого самоврядування) система з розвиненими горизонтальними зв'язками (на кожному з рівнів), яка характеризується самодостатністю, забезпечує цілісність і невразливість національної економіки від негативного зовнішнього та внутрішнього впливу,

і сприяє поступальному розвитку. Звернімо увагу на такі виокремлені ключові системні аспекти цього визначення:

- якісна характеристика економічної системи через елементи, які характеризують її стан з точки зору безпеки (стійкість, розвиток, самодостатність);

- вертикально інтегрована система прямого забезпечення економічної безпеки, обумовлена структурою державного управління і відображена в таких видах відношень елементів побудови складу системи:

- держава та суб'єкти управління держави на рівнях (центр – регіон);
- міжрегіональні відносини (регіон – регіон);
- взаємостосунки органів державного і місцевого самоврядування (регіон – місцеве самоврядування).

Наведені системні аспекти трьохелементної вертикально-інтегрованої національної економічної безпеки доцільно застосовувати на всіх рівнях ієрархії, але зміст основних елементів (самодостатність, стійкість, розвиток) економічної безпеки на національному або локальному рівні буде змінюватися. Стратегічною метою забезпечення економічної безпеки є такий розвиток економіки, який створює оптимальні умови для життя і розвитку особистості, соціально-економічної та політичної стабільності і збереження цілісності держави, успішного адаптування до впливу зовнішніх і внутрішніх загроз (рис. 1.3).

Основою державної стратегії економічної та національної безпеки має стати парадигма наукових поглядів, що охоплює не лише економіку, але й філософію, соціологію, інформатику, право, політологію та геополітику і враховує національні інтереси, внаслідок чого мінімізує вплив загроз безпеці. Державна стратегія забезпечення економічної безпеки розробляється та реалізується в межах економічної політики, основними пріоритетами якої є забезпечення соціально-економічної та військово-політичної стабільності держави, збереження конституційних прав і свобод, що передбачає визначення:

- характеристик зовнішніх і внутрішніх загроз економічної безпеки як сукупності умов і чинників, що створюють небезпеку життєво важливим економічним інтересам особи, суспільства і держави;

- індикаторів економіки, що відповідають критеріям економічної безпеки і забезпечують належний захист життєво важливих інтересів країни;

- механізм забезпечення економічної безпеки через застосування інститутами державної влади правових, економічних та адміністративних заходів впливу.

Рис. 1.3. Взаємозв'язок базисних передумов і принципів економічної безпеки держави

Необхідно на основі аналізу ринкової ситуації окреслити напрями зростання економіки, що потребує ідеології розвитку використання промислового та науково-технічного потенціалу.

1.2. Концептуальні засади зміцнення безпеки посттрансформаційної економіки

У теорії економічного порядку В. Ойкена обґрунтовано положення, що при формуванні системної парадигми відбувається трансформація політичної сфери, яка зумовлює зміни в економічному порядку суспільства [47, с. 89]. Незважаючи на певні успіхи в дослідженні фундаментальних проблем безпеки, поки що не створено цілісну теорію національної, регіональної та міжнародної безпеки, яка забезпечувала б науково обґрунтований підхід до їх розв'язання. Труднощі та проблеми процесу створення і реалізації єдиної концепції економічної безпеки пов'язані з такими чинниками.

1. Забезпечення безпеки держави має міждисциплінарний взаємопов'язаний характер, тому створення загальної теорії безпеки передбачає інтеграцію теоретико-методичних засад.

2. Стохастичність і невизначеність ускладнює розробку загальної теорії безпеки через відсутність у різних суб'єктів суспільства єдиного підходу до розв'язання проблеми. При цьому необхідно врахувати, що організація соціальної системи та її розвиток не підлягають чітко окресленим закономірностям. Тому подальший розвиток важко передбачити, він може здійснюватися за одних і тих же початкових умов різними шляхами, що потребує створення нових теорій, зокрема розвитку теорії конфліктів і катастроф, теорії компромісів і ризиків, без чого неможливе створення сучасної теорії національної безпеки та економічної зокрема.

Категорія економічної безпеки має свій предмет і специфічні методи дослідження. Тісний взаємозв'язок у забезпеченні безпеки соціального й економічного означає, що сама безпека є об'єктивно необхідним соціально-економічним явищем і предметом економічної теорії. У XIX ст. виникли такі головні загрози економічній безпеці капіталістичного суспільства: соціальне напруження, пов'язане з відмінностями в доходах різних верств населення; криза перевиробництва та скорочення внутрішнього ринку через зuboжіння населення, що стало загрозою для національної безпеки, переростаючи в революцію.

З погляду проблеми забезпечення економічної безпеки, важливим є дослідження економічних криз, здійснене К. Марксом, який дійшов висновку, що кризи закономірні, мають циклічний характер і матері-

альну основу. Пізніше теоретичні положення економічних циклів розвинені в працях А. Шпітгофа, М. Тугана-Барановського, Т. Веблена, Й. Шумпетера, Дж. Кейнса.

На наш погляд, проблема забезпечення економічної безпеки певною мірою знайшла своє відображення в економічній теорії добробуту (А. Бергсон, А. Пігу, В. Парето, Д. Бентам, Е. Сиджуїк). А. Бергсон запропонував класифікацію станів економіки з погляду суспільства, яке детермінується комбінаціями індивідуальної корисності. При оптимальній комбінації економічна система убезпечена від потрясінь [48, с. 110]. Класифікація стала основою для характеристики станів економічної системи у напрямі забезпечення економічної безпеки.

Проблема економічної безпеки розглядалася У. К. Мітчеллом, Дж. К. Коммонсом, Р. Моргентау, Т. Ілгенном, Дж. К. Гелбрейтом, які займалися дослідженням економічної потужності, її компонент і детермінант, напрямів підвищення економічної сили держави. Г. Моргентау, як зазначає К. Іполітов, виокремлював такі чинники економічної сили держави: вигідність географічного положення; ступінь забезпеченості природними ресурсами; нагромаджений промисловий потенціал; значення країни як військової держави; рівень державного управління; якість дипломатії; національний характер і мораль суспільства. За оцінкою В. Загашвілі, вчений Ч. Кіндльбергер виокремлює інші компоненти економічної сили: продуктивність; мобільність продукції; національний дохід і золотий запас; рівень розвитку технологій; характер спеціалізації; спроможність до трансформації та макроекономічна сприйнятливості [22, с. 18].

Пізніше економічна безпека трактувалася як забезпечення «життєздатності» національних економік в умовах світових економічних криз. Як зазначає В. Загашвілі, представники наступного наукового підходу вважають, що основою економічної безпеки держави є економічний суверенітет (Я. Тінберген і Ч. Кіндльбергер) [49, с. 78]. Концепція національних інтересів і національної потужності розглядає силу і насамперед військову потужність як головні інструменти забезпечення економічної безпеки держави. Застосування сили і загроза її застосування вважається вирішальним аргументом у міжнародних відносинах, у т.ч. й економічних.

Протилежний підхід до забезпечення економічної безпеки розглядається у межах концепції Нового міжнародного економічного порядку (НМЕП). Сучасна політична та економічна системи вважаються непридатними для розв'язання економічних проблем, національні економіки стають усе більше взаємозалежними, взаємопов'язаними, і лише усвідомлення спільності інтересів, участь країн у виробленні та здійсненні стратегії міжнародного економічного розвитку дозво-

литель забезпечити максимальний рівень економічної безпеки кожної з держав-учасниць.

Деякі науковці дотримуються підходу, за яким конкурентоспроможність є основним інструментом забезпечення економічної безпеки, тобто найбільш об'єктивним та інтегральним критерієм ринкової економіки в умовах мирного розвитку [45, с. 93; 50; 51, с. 89; 52, с. 127; 53, с. 375; 54, с. 268; 55, с. 137]. Існує точка зору, що використання поняття «економічна безпека» в умовах нормального (не екстремального) розвитку суспільства некоректне, оскільки наявність певних «небезпек» є однією з необхідних умов розвитку ринкової економіки.

У західній науковій літературі найбільш розробленим є підхід, згідно з яким здатність економіки подолати негативні бар'єри залежить від її економічної сили, яка своєю чергою визначається такими групами чинників:

- природними (географічне положення території, природні ресурси, клімат), що залишаються незмінними;
- історичними (національний характер, мораль, стан культури та науки, чисельність населення, золотовалютні резерви), які певним чином піддаються змінам;
- регульованими (структура економіки, диверсифікація торгівлі, валютно-кредитна, демографічна, міграційна політика).

Економічна безпека України останніми роками стала предметом дослідження вчених. Різні аспекти економічної безпеки розглядаються з позицій економічної теорії, фінансів, грошового обігу та кредиту, теорії управління, світового господарства та міжнародних відносин, соціально-економічної статистики, економічної географії та регіоналістики, державного регулювання економіки, фінансового, податково-митного, банківського і валютного права, соціології інших наук.

У сучасних умовах полікритеріальність оцінки економічного розвитку обумовлює множинність форм існування, коли кризи, загрози, катастрофи стають нормою суспільно-економічного розвитку. У такій ситуації, як зазначають Т. Васильців, В. Волошин, актуальним стає завдання передбачення цих неминучих негативних явищ розвитку та розробки заходів їх пом'якшення [56, с. 31]. Еволюція теорії економічної безпеки знаходить відображення у таких концептуальних положеннях: трактування безпеки в плані економічного забезпечення національної безпеки держави, а не як локалізованого сегмента проблеми захисту державних інтересів; розподіл загроз безпеки на внутрішні та зовнішні з пріоритетом внутрішніх загроз; позаринкова генеза економічної безпеки, оскільки виникнення проблем безпеки викликано не лише об'єктивно притаманними негативними наслідками ринкового регулювання, але й загрозами суб'єктивно-функціонального порядку,

обумовленими помилками регулювання (стратегічне структурне програмування, наявність масштабної корупції, криміналізації економіки); необхідність визначення граничних значень індикаторів безпеки для застосовуваних жорстких методів та виявлення критичних точок розвитку економіки й використання кількісних орієнтирів при прийнятті державних рішень з регулювання; відображення національних інтересів безпеки у економіці при прогнозуванні та програмуванні розвитку.

Останніми роками в економічній теорії проблеми економічної безпеки розглядаються доволі часто, проте досить однобічно. На нашу думку, економічна безпека держави має представлятися як цілісна, єдина, цілеспрямована система. Такий підхід дозволить не лише чітко окреслити систему економічної безпеки держави, але й стане основою для розбудови методології дослідження безпеки економічних систем регіону, галузі, підприємства, домашнього господарства, особи.

При розгляді системи економічної безпеки держави спиратимемося на теоретичні положення загальної теорії систем. Системі як сукупності взаємопов'язаних елементів властиві якісні характеристики елементів та їх тісний діалектичний зв'язок, компаративність елементів, присутність елементів, які дозволяють отримати нову системну якість, або емерджентних властивостей, внутрішню цілісність системи та операціональну замкненість від інших систем [57].

Глибинні структурні зміни в економічній макросистемі відносин нашої країни цілком закономірно дали потужний імпульс конкретним прикладним дослідженням усього спектра ринкових відносин, їх структури та інфраструктури. Проте якщо в прикладних економічних дослідженнях і можна обмежитися застосовуваними методиками, то для кваліфікованого визначення природи такого складного явища, як безпека економіки, необхідно використовувати в комплексі і методи, і теорію. Проблеми безпеки економіки активно досліджуються як за кордоном, так і в Україні, створена значна база для її подальшого теоретичного узагальнення, запропоновано низку визначень, категорій і термінів.

Проте зазначимо, що дослідження переважно мають аналітичний характер і необхідно від окремого перейти до загального. У результаті синтезу економічну безпеку можна розглядати як ціле, як за теорією систем – взаємопов'язану множину. Сучасна економічна теорія не може бути зведена лише до інституціоналізму, а має спиратися на синтез актуальної інтерпретації класичного, неокласичного напрямку та інституціоналізму, тобто на еволюційну теорію, яка розглядає економічний розвиток як незворотний процес зростання складності, розмаїття та продуктивності виробництва за рахунок зміни технологій,

які періодично повторюються, видів продукції, організацій та інститутів.

Для сучасного економічного розвитку властиві катастрофи та ризики, природа яких набуває інституційного характеру, а їх масштаби збільшуються внаслідок зростання спекуляцій на світових фінансових ринках і перетворюються у загрози для реальної економіки цілих країн, що підтверджує досвід Мексики, Бразилії, Аргентини, а в ХХІ ст. – Японії та США.

Фінансова глобалізація настільки відірвалася від економіки, що в перспективі для світової економіки можливі досить негативні сценарії. Це обумовлює ризики економічної безпеки для країн із ліберальною економікою. Вихід із ситуації загроз економічній діяльності господарського суб'єкта будь-якого рівня полягає у створенні інституціональних амортизаторів ризиків – державної підтримки вітчизняного виробника, посилення валютного контролю, запобігання «втечі» капіталів, скорочення тіньового обороту. Надаючи економічний простір вільному підприємництву, держава не має ухилятися від виконання притаманних їй політичних, економічних, соціальних функцій. Державне регулювання економічних процесів має спрямовуватися на відтворення оптимальних пропорцій між виробництвом, обміном, розподілом і споживанням. Указаній меті можуть слугувати інститути прав власності, контрактного права, конкурентного порядку тощо, активізація яких спроможна зменшити рівень невизначеності, зменшення ризику та протидії загрозам економічної безпеки.

Сучасна економічна наука розглядає декілька концептуальних моделей забезпечення безпеки як національних, так і регіональних економік. Достатньо відома концепція економічної безпеки, заснована на ідеях і положеннях структурної жорсткості економічної системи, її керованості, високого рівня захищеності від зовнішніх викликів і загроз. Головними передумовами та принципами забезпечення економічної безпеки держави розглядаються ресурси, потужності, стабільність, керованість. На основі подібних концептуальних положень вибудовувалась ієрархічна система економічної безпеки колишнього СРСР, інших соціалістичних країн. Вони реалізуються і сьогодні в економічних системах окремих країн, насамперед КНР, великих приватних, державних економічних корпораціях, галузевих і регіональних економічних системах. Частина дослідників ставить під сумнів концептуальну реалістичність подібних положень, особливо якщо їх розглядати в контексті відкритої ринкової конкуренції та економічного ризику. Дотримання подібних методологічних установок сприяє підміні поняття «економічна безпека» поняттям «економічна стабільність». Економічна стабільність є, безумовно, базовою ознакою економічної безпеки, але не

єдиною. У широкому часовому інтервалі економічна безпека органічно поєднана з динамікою розвитку, інноваційними процесами, елементами допустимого ризику.

Для ринкової системи господарювання в основу зміцнення економічної безпеки господарюючих суб'єктів закладені ідеї структурної, функціональної варіативності як способу забезпечення конкурентоспроможності у просторі ринкового хаосу. Варіативність інвестування, взаємодії з партнерами при зміні ринкової кон'юнктури та виклики економічних, соціальних, політичних суб'єктів дозволяють, згідно з ідеями прихильників подібних концептуальних положень, використовуючи ефект «накладання» індивідуалізованих, інноваційних, ризикованих дій та їхнього результуючого складника, знаходиться постійно у просторі сукупної сприятливої ринкової кон'юнктури, забезпечуючи таким чином прискорений обіг капіталу, ресурсів праці, прибуток і достатньо високий потенціал економічної безпеки. Остання у цьому контексті розглядається як раціонально обґрунтована діалектична єдність інноваційних, ризикованих дій у сегментах ринкових відносин і методів стабільного, технологізованого, прибуткового господарювання.

Подібні концепції забезпечення економічної безпеки реалізуються в системах господарювання, що мають надлишкові або недостатні ресурси для комплексної самореалізації своїх потреб, інтересів, життєвих установок. Як приклад дій в умовах дефіциту основних ресурсів можна розглядати моделі нарощування потенціалу економічної безпеки, що використовувалися Німеччиною та Японією у післявоєнний період на початку 50-х років ХХ ст. Сьогодні уряди США, Великобританії, Німеччини та інших високорозвинених країн формують свої стратегії економічної безпеки на надлишкових, насамперед фінансових ресурсах, що дозволяє без загрози економічним інтересам та економічній безпеці виокремлювати зони господарювання з підвищеним рівнем економічного ризику, забезпечуючи цим умови для стратегічної, перспективної самодостатності і конкурентоспроможності.

Для країн із ринковою, донедавна з перехідною економікою, які знаходяться в зоні трансформаційної кризи (Україна, Російська Федерація), оптимальна модель забезпечення економічної безпеки базується на творчому синтезі ресурсів стабільності, керованості й дозованому економічному ризику в тих секторах економіки, де можна отримати максимальну соціально-економічну ефективність, а також створювати сприятливі умови для перспективних масштабних інноваційних проєктів і програм. Реалізація подібної моделі економічної безпеки передбачає раціональне використання точкових технологій господарювання, зорієнтованих на максимальну результативність у

мінімально стислі терміни і з мінімальною витратою ресурсів. Економія часу та ресурсів стає базовою передумовою господарського успіху та економічної безпеки.

Існують якісно різні системи й моделі національної безпеки: американська – орієнтована на поєднання зовнішньої та внутрішньої безпеки, яку беруть за взірць більшість держав; японська – з акцентом на внутрішню соціальну безпеку; китайська, яка є найбільш концентрованим виразом систем безпеки держав, що здійснюють модернізацію соціалістичного суспільства; системи, властиві державам, які нещодавно здобули незалежність, а також здійснюють глибинну переорієнтацію на шляху свого розвитку.

На сучасне розуміння сутнісних властивостей, проявів та індикаторів економічної безпеки впливають процеси в економічній системі. Зокрема зміни у відносинах власності значною мірою визначають сутнісні детермінанти і якісні властивості економічної безпеки. Спостерігаються тенденції плюралізації відносин власності. Як зазначає А. Вебер, «... переважного значення з обсягу та економічної ваги набула асоційована власність (акціонерна, корпоративна, кооперативна, взаємної участі тощо) <...> Модифікація прав власності відображає визнання зростаючої значущості публічних інтересів поряд з приватними» [58, с. 19]. Отже, зростаюча значущість публічних економічних інтересів розширює сферу суб'єктності економічної системи. Внаслідок мінливих соціально-економічних, а отже, і юридичних обставин суб'єктами усвідомлення і забезпечення економічної безпеки починають бути не лише «традиційні» власники – приватний роботодавець і держава, але й менеджери-управлінці, власники акцій, інші суб'єкти власності, зокрема муніципального та регіонального рівнів. Плюралізація відносин власності об'єктивно призводить до розмаїття відносин із приводу економічної безпеки. Володіння власністю та її використання зростаючою кількістю індивідуальних та асоційованих власників детермінує інтерес не лише до її ефективного використання, отримання особистої або корпоративної вигоди, але й до створення умов для стабільної, безпечної економічної діяльності. Необхідно зазначити, що у вітчизняній науковій літературі не приділяється належної уваги процесам і тенденціям діалектичності відносин власності та відносин із приводу забезпечення економічної безпеки.

Інша сутнісна властивість економічної безпеки детермінована відносинами ринкової конкуренції та економічної солідарності господарюючих суб'єктів. Типологія їхніх відносин визначена багатьма об'єктивними обставинами і суб'єктивними чинниками. В економічно розвинених суспільствах і корпоративних асоціаціях із розвиненими етичними нормами та принципами господарської етики ринкова кон-

куренція та економічна солідарність господарюючих суб'єктів взаємно доповнюють одне одного, сприяючи усуненню більшості протиріч не лише ринкового, власне економічного характеру, а й соціальних протиріч між суб'єктами праці та капіталу, сприяючи зниженню соціального напруження, певної оптимізації та регуляції ринкової конкуренції. Таким чином, правові й етичні регулятори ринкових відносин можуть бути віднесені до сутнісних характеристик системи економічної безпеки.

Зазначимо, що на сьогодні базовою консолідуючою умовою існування та розвитку соціального системного об'єкта є інтереси. В економічній, соціологічній, соціально-філософській літературі значна увага приділяється економічним інтересам, їхній генезі, типології, способам та механізмам реалізації. Значно меншою мірою досліджена проблематика інтересів, спрямованих на забезпечення економічної безпеки. На нашу думку, інтерес із приводу економічної безпеки певного господарюючого суб'єкта є вторинним стосовно інтересу, пов'язаного з економічною успішністю. Проте ця вторинність має діалектичний характер, оскільки базова мета економічної діяльності – прибуток. Але прибутковість справи, успішність бізнесу зазвичай актуалізує інтереси з приводу стійкості та безпеки господарювання. Отже, економічна успішність та економічна безпека знаходяться у відносинах взаємної обумовленості. Необхідно додати, що ефективна діяльність економічної системи створює і об'єктивні умови та суб'єктивні мотиваційні передумови для формування інтересу у роботодавців, працівників та їхніх посередників у особі державних структур до чинників забезпечення економічної самодостатності й безпеки.

Забезпечення економічної безпеки входить у структуру найважливіших функцій держави. Проблема економічної безпеки не існує сама по собі, оскільки є похідною від завдань економічного росту на кожному етапі розвитку суспільства. Конкретний зміст цієї проблеми змінюється залежно від існуючих у часовий період внутрішніх і зовнішніх умов. Розглядаючи структурні елементи поняття «національна безпека» (оборонна, інформаційна, економічна, екологічна, енергетична тощо), необхідно зазначити, що всі вони мають економічне підґрунтя й економічні наслідки.

На даний час існують передумови й чинники, які трансформують економічну безпеку на характеристику суспільства та держави внаслідок таких причин, як:

- відмінності в національних інтересах, прагнення до більш повного виокремлення їх із загальних інтересів, незважаючи на інтеграційні процеси;
- обмеженість природних ресурсів, різний рівень забезпеченості ними окремих країн, який містить потенційну можливість для за-

гострення економічної та політичної боротьби за користування цими ресурсами;

- зростання значення чинника конкуренції у виробництві та збуті товарів і послуг, особливо у сфері фінансово-банківських послуг.

Тому економічне зростання одних країн розглядається іншими як реальна загроза, небезпека їхнім національним інтересам. Важливими компонентами економічної безпеки є визнання національно-державних інтересів і цілей України. Такі інтереси існують як в межах кордонів країни, так і поза ними. Це підтримка державного суверенітету, міжнародний стан України, її місце у світовому розподілі праці, міжнародній спеціалізації і кооперації виробництва, у світовій торгівлі, міжнародній фінансовій і банківській системах, важливих ринках товарів і послуг, цінних паперів.

Досвід колишнього СРСР свідчить, що для безпечного існування недостатньо мати потужну армію та високотехнологічну оборонну промисловість, необхідні ще й інші складники економіки: розвинений сектор споживчих благ і послуг; внутрішня соціально-політична стабільність і надійна соціальна база реформ; достатній оборонний потенціал, збалансований із загальним потенціалом економіки.

У міжнародних економічних відносинах на перше місце висувається конкурентоспроможність національних виробників. Відповідно актуалізуються питання забезпечення національної безпеки. Зміст національної безпеки розглядається з огляду на національно-державні інтереси, національну ідею, взаємозв'язок державної та економічної безпеки країни як систему різноманітних підсистем (рис. 1.4) [59, с. 12; 60, с. 75; 61, с. 92; 62, с. 8].

Усі елементи структури національної безпеки тісно взаємопов'язані і доповнюють один одного: кожен із видів національної безпеки може досить яскраво проявитися у сфері дії іншого, доповнюючи або послаблюючи його вплив. Оскільки економіка – це одна із життєво важливих сторін діяльності суспільства, держави й особи, то базисом національної безпеки залишається економічна безпека. Економіка є визначальною для розвитку виробництв та ринкових відносин, обміну товарами й послугами, крім того вона формує превентивні та захисно-охоронні заходи. Якщо у зовнішніх стосунках головним чинником є військова безпека, у внутрішніх – соціальна, у глобальному зовнішньому оточенні – екологічна, то визначальним базисом усіх складників національної безпеки є відлагоджений соціально-економічний механізм, від якого залежить рівень добробуту людей.

Економічна безпека, яка проявляється у сферах впливу інших видів національної безпеки, проникаючи в них і взаємодіючи з ними, своєю чергою акумулює їхню дію, залишаючись одночасно базисом

національної безпеки. Таким чином, категорію «економічна безпека» можна розглядати у функціонально-структурному сенсі, тобто як сукупність взаємопов'язаних підсистем безпеки, які відображають функціонування окремих сфер економічної системи держави.

Рис. 1.4. Структурна побудова національної безпеки [44, с. 51]

На нашу думку, до них відноситься інвестиційна, фінансова та зовнішньоекономічна безпека, які впливають на стан національної безпеки загалом. Фінансова безпека стає основним економічним гарантом стабільності, забезпечуючи виробничий базис інфраструктурними інститутами розподілу фінансових та інвестиційних ресурсів. Інвестиційна компонента – це чинник, який дає змогу економіці розвиватися з урахуванням об'єктивних змін, відповідно до них набувати нові напрями, форми, види і способи функціонування, зберігаючи одночасно незмінним цільовий базис – задоволення потреб людини.

Таким чином, забезпечуючи інвестиційну безпеку, необхідно, з одного боку, сприяти створенню оптимальних законодавчих, фінансових, соціальних та інших умов з метою формування інвестиційної привабливості регіону і, відповідно, спрямовувати капітал в економіку регіону, а з другого – підтримувати слабкі галузі спрямуванням бюджетних коштів з метою підтримки балансу економіки, її стійкості і стабільності.

Ураховуючи зростаючий рівень залежності господарського комплексу країни від зовнішнього середовища, особливе місце у забезпеченні національної економічної безпеки займає її зовнішньоекономічний складник. Оскільки на посттрансформаційному етапі обов'язковою умовою розвитку національної економіки є інтеграція у світогосподарські зв'язки, то необхідними є механізми регулювання, які стимулюють інтеграційні процеси та спрямовані на захист від негативного зовнішнього впливу. Зовнішньоекономічна безпека є складником економічної безпеки одночасно як самостійний зовнішній блок взаємодії з усіма іншими підсистемами національної безпеки і невід'ємний від її внутрішньої сфери. За умов участі у глобальній економіці зберігається залежність національної економіки від зовнішніх викликів, проте рівень залежності та її характер різні. Збереження необхідного балансу між цією залежністю і самодостатністю економіки та є основною проблемою забезпечення зовнішньоекономічної безпеки держави.

Дослідження проблем економічної безпеки вітчизняних та іноземних економістів і політологів пов'язані з розробкою актуальних аспектів теорії безпеки, характеристикою основних умов і чинників, що породжують загрози економіці, аналізом ролі та місця економічної безпеки в теоріях міжнародних відносин, конфліктів, катастроф, шоків, компромісів, ризиків, хаосу. Особлива увага звертається на з'ясування сутності явища за допомогою аналізу факторів та умов, критеріїв безпеки, дослідження проблем вразливості національних економік, класифікації загроз економічної безпеки та механізмів їх локалізації. Зазначені аспекти знайшли відображення в працях вітчизняних (В. Андрійчука, І. Бінько, О. Власюка, З. Варналія, О. Гочаренко, В. Горбуліна, Б. Губського, М. Єрмошенка, Я. Жаліла, А. Качинського, Т. Ковальчука, А. Мокія, В. Мунтіяна, Г. Пастернак-Таранушенка, В. Шлемка) та зарубіжних науковців (Л. Абалкіна, І. Богданова, Г. Вечканова, А. Гранберга, С. Єрмакова, А. Жандарова, А. Колосова, В. Котилка, А. Кукліна, С. Мартіянова, Є. Олейнікова, О. Прохотєва, Б. Рябушкіна, А. Татаркіна, В. Тамбовцева, В. Сенчагова, С. Філіна, Л. Брауна, Б. Бузана, М. Дзлієва, Дж. Йочелсона, Х. Мауля, Х. Мальгрема, Х. Моргензана, Л. Мієрі, М. Цілінські та ін.).

Характерною рисою досліджень проблеми економічної безпеки, здійснених економістами в 90-х роках ХХ ст., став перехід від концепції економічної безпеки, яка базувалася на військових чинниках, до концепції, в якій економічна безпека є наслідком незалежності держави від зовнішньоекономічної політики інших країн, яка базується на сукупності умов і чинників внутрішнього середовища.

Так, Б. Бузан розглядає економічну безпеку як стан економіки, коли економічний добробут учасників суспільних відносин, стабільність внутрішнього ринку країни хоча і залежать від впливу зовнішніх чинників, проте нейтралізується резервами господарюючого суб'єкта, що дає змогу зберегти його стабільність [63, с. 33–34]. На думку Х. Моргензана, економічна безпека – це такий стан економіки, внаслідок якого держава, з одного боку, гарантує індивідам певну, у т.ч. й економічну безпеку, а з другого – є джерелом загроз для них [64, с. 39]. У наведених підходах економічна безпека країни залежить від індивідуумів, від їхніх цілей, розстановки сил у суспільстві, результату політичної боротьби та економічного курсу партії, яка отримала перемогу.

Х. Мауль визначає економічну безпеку як відсутність загроз економіці, які є наслідком неконтрольованих політичних процесів [65, с. 45]. Він указує, що в окремих наукових працях загроза визначається відсутністю можливості максимального і стабільного доступу до сировинних ресурсів, проте такі визначення є досить вузькими. Загрозами економічної безпеки, на думку Х. Мауля, є посилення небезпечних тенденцій розподілу суспільства та ескалація соціальних конфліктів, порушення зв'язків із постачальниками сировинних ресурсів.

«В умовах стагнації або економічного спаду будь-яка загроза труднощів доступу до сировини, – констатує Х. Мауль, – становить для уряду першочергову проблему» [65, с. 110]. Проте економічна безпека має і зворотний бік: для експортерів сировини зовнішні ринки стають життєво важливими з огляду на забезпечення стабільного благополуччя, соціального миру, політичної стабільності. Про порушення безпеки можна говорити в тому випадку, якщо припинення поставок призведе до падіння рівня виробництва, тому виробники сировини використовують ідею національної безпеки як виправдання протекціоністських заходів.

К. Мердок у роботі, присвяченій дослідженню економічних чинників як об'єктів безпеки, уточнює причини, які сприяють виникненню загроз безпеки [66, с. 82]. До них він відносить зміни в обсягах та розподілі доходів і багатства, що погіршують стан економічних суб'єктів, та різкі зміни у рівні зайнятості, інфляції, доступу на ринок,

постачанні сировини, які уповільнюють темпи економічного росту. Із зазначеними дослідженнями перегукується робота Б. Гріера «Європейська економічна система», де розглядається досвід планування економічної безпеки, заснованої на аналізі структури господарських зв'язків і типу виробництва з метою захисту національної економіки від зовнішніх впливів [67, с. 229]. Це дає можливість вимірювати економічну безпеку коливаннями динаміки ВВП, диференційовано підходить до оцінки впливу різних чинників ризику. Сутність економічної безпеки виявляється, на думку автора, в мінімізації загальної нестабільності функціонування економіки.

Один із напрямів досліджень у сфері економічної безпеки пов'язаний із пошуком умов безпеки міжнародних відносин. Тут певний інтерес представляють роботи таких авторів, як Х. Беренс, Дж. Голден, В. Загашвілі, Т. Ілген, Р. Келлі, П. Ноак, Х. Мауль, Л. Олвей, М. Портной, К. Самсонов, К. Холсті. До конкретних аспектів регулювання міжнародних відносин, які безпосередньо стосуються економічної безпеки, відносяться проблеми вирівнювання платіжного балансу (Л. Олвей, Р. Келлі), стабілізації валютної системи (Т. Ілген), модернізації міжнародної торгівлі (Х. Мауль), розв'язання боргових зобов'язань і ліквідації їх наслідків (П. Кернер).

Міжнародні політичні конфлікти різною мірою впливають на національну економіку, і їх вплив залежить від економічного потенціалу країни. Такий вплив і його результати розглядаються в роботі К. Холсті «Панування політики, зовнішня торгівля як частина національної політики безпеки» [68, с. 653]. Він дотримується думки, що економічні інтереси переважно підпорядковані політичній стратегії, а це своєю чергою призводить до неоптимальних економічних зв'язків. При цьому для малих країн, на відміну від економічно розвинених, безпека торгівлі стає критерієм національної безпеки. У міру становлення економічних відносин і зміцнення довіри між партнерами вплив економічних чинників посилюється і з'являється тенденція виходу торгівлі з підпорядкування вимогам національної безпеки. К. Холсті вказує на тенденцію роз'єднання політики й економіки зі зміцненням довіри партнерів. Щодо впливу протекціонізму на національну безпеку, відзначає його непродуктивну роль, яка послаблює систему міжнародних економічних відносин, що після досягнення певного рівня потребують стабільності.

Пошук критеріїв оптимального співвідношення автономії, як дотримувати національних інтересів і взаємозалежності, здійснений Т. Ілгеном у праці «Автономія і взаємозалежність: валютні і торгові відносини між США і Західною Європою, 1958–1984 рр.» [69, с. 56]. Світове господарство й економічні відносини досліджуються в дина-

міці, що дає змогу дійти висновку про те, що посилення взаємозалежності є причиною модифікації правил і процесів міжнародного обміну. Чинником загроз безпеці у сфері міжнародних відносин стає не лише надмірна автономія, але і жорстка зовнішня політика, в умовах якої взаємозалежність набуває деформованих штучних форм або формується «вибухонебезпечний» для економічної безпеки потенціал.

Х. Беренс і П. Ноак у праці «Теорії міжнародної політики», розглядаючи загальні питання ролі та місця економічної безпеки, аналізують суть міжнародної взаємозалежності [70, с. 79]. Доведено, що коливання балансу взаємозалежності мають довгострокові наслідки, порушуючи економічну безпеку окремих держав і міжнародної системи загалом. Оцінка різних форм і типів взаємозалежності дає змогу запропонувати ідеальний тип теоретичної взаємозалежності, в основу якого покладений примат невійськових проблем світової спільноти, а чинником сили в міжнародних відносинах стає володіння економічними ресурсами.

Зазначимо, що з 80-х років ХХІ ст. концепція взаємозалежності набула поширення в зарубіжних дослідженнях, присвячених проблемам безпеки міжнародних економічних відносин. Концепція взаємозалежності частково характеризує процес інтернаціоналізації світового господарства, а частково – посилення дії однієї держави на іншу. Реально визнано, що жодна держава не може діяти абсолютно незалежно від інших при розробці зовнішньополітичних рішень. Зростання взаємозалежності як відображення процесу поглиблення інтернаціоналізації світових господарських зв'язків є прогресивним, але соціально-політичні відмінності систем формують межі взаємозалежності й обумовлюють негативні наслідки її розвитку в контексті національної безпеки держави. Ці питання знайшли відображення у праці Л. Олвея, Дж. Голдена і Р. Келлі, де розглядаються міжнародні аспекти економічної теорії національної безпеки, оцінюється взаємозв'язок зростання вразливості національної економіки залежно від розподілу ресурсів, спеціалізації виробництва, структури та напрямку товарних і капітальних потоків [71, с. 259]. Поглиблення взаємозалежності спричинило за собою модифікацію впливу трьох взаємопов'язаних чинників, що визначають рівень економічної безпеки країни – структури товаропотоків, платіжного балансу й валютного курсу. При необмеженій вільній конкуренції структура товарообміну складається тільки під впливом ціни та якості товарів. Державне регулювання структури потоків шляхом встановлення тарифів і квот обмежує ефективність торгівлі. У результаті обмеження доступу іноземних товарів на внутрішній ринок знижується темп зростання ВВП, виробництво стає менше ефективним. Протекціоністська полі-

тика через взаємозалежність дестабілізує впливає на інші ринки, створюючи загрози економічній безпеці.

Автори відзначають, що високий рівень взаємозалежності вимагає оптимізації співвідношення рівня спеціалізації кожної конкретної господарської одиниці й вразливості економічної системи. При цьому висловлюються різноманітні пропозиції для розв'язання проблеми: від пасивного спостереження за втратою національної самостійності і створення заборонних бар'єрів до активного одностороннього контролю торгової політики партнерів і колективного регулювання. Одним із варіантів забезпечення економічної незалежності є реалізація програм, що забезпечують незалежність у найважливіших сферах (організація управління запасами й резервами, скорочення споживання). Інший варіант – пошук економічних важелів, які підсилювали б політичний вплив. Проте об'єктивна обмеженість взаємозалежності перешкоджає досягненню абсолютної економічної безпеки. Міжнародний обмін товарами й послугами опосередковується валютними платежами, тому обов'язковою умовою міжнародної стабільності є вирівнювання платіжного балансу. Диспропорції платіжних балансів особливо небезпечні, оскільки при стійких торгових дефіцитах ростиме і частка іноземного капіталу в національній економіці або послаблюватимуться позиції центральних банків, за рахунок ресурсів яких здійснюється регулювання поточних рахунків або знецінюватиметься національна валюта. В умовах вільної конкуренції платіжний баланс вирівнюється автоматично. Але прагнення захистити національну економіку від впливу зрушень у міжнародній торгівлі обумовлює необхідність регулювання структури зовнішніх платежів, заходи яких містять ризик у відповідь дій інших держав, які посилюються з поглибленням взаємозалежності, що знижує економічну безпеку.

Л. Олвей, Дж. Голден і Р. Келлі вказують, що розвиток міжнародної спеціалізації посилює економічну взаємозалежність. Поєднання вигод від спеціалізації з охороною макросистеми від зовнішніх шоків залишається центральною проблемою розвитку у 80-х роках ХХ ст. Останніми роками простежується тенденція відмови від вигод вільного обміну для обмеження ризиків нестабільності національної економіки. Саме ризик, пов'язаний зі збільшенням економічної взаємозалежності, є результатом специфічних економічних наслідків зростання рівня «відвертості» економіки. Л. Олвей та інші наголошують, що «... взагалі не може бути і мови про вільний ринок, коли створюється загроза зайнятості або дуже високі витрати пристосування для окремої країни. Неможлива повна інтеграція фінансового ринку, оскільки це обмежує можливості досягнення національної політичної мети» [71, с. 117,

298]. Класичним аргументом на захист взаємозалежності є те, що інтеграція ринків сприяє розвитку спеціалізації й ефективності торгівлі. Водночас інтеграція ринків знижує можливості державного контролю над національною економікою і спричиняє витрати пристосування. Співвідношення витрат-вигод для кожної окремої країни визначає тип рівноваги торгівлі. Великі вигоди та збалансована вразливість відповідають рівновазі вільної торгівлі. Незначні вигоди й незбалансована уразливість спричиняють рівновагу протекціонізму. При цьому автори скептично ставляться до перспектив посилення взаємозалежності для підвищення ефективності економіки, і пов'язують високий рівень взаємозалежності з необхідністю загальної безпеки як засобу колективного захисту від шоків, які в неконтрольованому порядку спричиняють загрози економічній безпеці. Таким чином, стратегія безпеки полягає у створенні позитивного й незворотнього процесу співпраці для загальної життєздатності. Що розвиненіший і незворотніший процес співпраці за загальне виживання, то вищий рівень загальної безпеки. Узагальнюючи вказані теоретичні положення, зазначимо, що під міжнародною економічною безпекою зарубіжні автори розуміють систему правил і угод, заснованих на взаємній довірі й рівності, що створюють економічні й інституційні умови міцного миру.

У вітчизняних наукових публікаціях поняття «економічна безпека» недостатньо досліджуване: початковий етап досліджень припадає на 90-ті роки ХХ ст. Поняття «економічна безпека», як уже згадувалося, увійшло в науковий обіг у 1994 р. у праці Г. Пастернак-Таранушенка «Економічна безпека держави» [23, с. 49]. Серед українських учених і спеціалістів-практиків поки що не сформувався єдиної теоретично і методологічно обґрунтованої точки зору на економічну безпеку як наукову категорію, запропоновано значну кількість визначень економічної безпеки, під якою розуміють:

- «... наявність у державі достатніх можливостей для забезпечення репродукції виробничого потенціалу в промисловості, сільському господарстві та в усіх сферах докладання соціально корисної праці, а також для забезпечення стабільності суспільного ладу, суверенності держави» [72, с. 40];

- «... спроможність держави забезпечувати захист національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз, здійснювати поступальний розвиток економіки з метою підтримання стабільності суспільства й достатнього оборонного потенціалу за будь-яких умов і варіантів розвитку подій» [35, с. 35];

- «... спроможність держави самостійно виробляти і здійснювати власну економічну політику, а також визначати та реалізувати власні національні інтереси тощо» [36, с. 59];

• «... здатність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу нормальному розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання» [38, с. 100].

Російські вчені економічну безпеку розглядають як «... здатність економіки забезпечувати ефективне задоволення суспільних потреб на національному і міжнародному рівнях» [73, с. 38]; «... сукупність умов і чинників, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність та сталість, здатність до постійного оновлення і самовдосконалення» [74, с. 8]; «... сукупність властивостей стану виробничої <...> підсистеми, яка забезпечує можливість досягнення цілей усієї системи» [75, с. 27]; «... стан економіки та інститутів влади, внаслідок чого забезпечується гарантований захист національних інтересів, соціальноспрямований розвиток країни загалом, достатній оборонний потенціал навіть при найбільш несприятливих умовах розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів» [39, с. 72], «... рівень розвитку економіки, який забезпечує економічну, соціально-політичну та військову стабільність в умовах дії несприятливих факторів» [76, с. 70].

Як бачимо з наведених тлумачень, їх автори підходять до визначення суті та ознак безпеки через дієво-функціональну активність суб'єктів із нейтралізації загроз і небезпек. Подібний плюралізм поглядів обумовлений досить неоднозначним підходом до виявлення онтологічних характеристик поняття безпеки. В одних випадках безпека розглядається як стан певного об'єкта, в інших – як умова стабільного, стійкого розвитку, в третіх – як результат певних суб'єктивно-управлінських дій. Указані підходи, на нашу думку, доповнюють один одного, акцентуючи увагу на системних, процесуальних, структурних, функціональних властивостях безпечного існування особи, суспільства, держави, цивілізації загалом. Зазначимо, що плюралізм у розумінні сутнісних характеристик безпеки визначений змістом й особливостями тих реальних систем і механізмів забезпечення безпеки, які складаються в окремих країнах і регіонах. Більшість науковців розглядають економічну безпеку не як процес, проте ми вважаємо її процесом зміни структурної побудови системи і як наслідок (результат) цих змін. Цьому методологічному підходу присвячений наступний підрозділ дослідження.

1.3. Системні характеристики категорії «економічна безпека» структурно-інституціональних трансформацій

Як зазначалося у підрозділі 1.1, економічну безпеку доцільно розглядати з погляду системного підходу як цілісну цілеорієнтовану систему. Зазначимо, що поняття системи досліджували як філософи, так і економісти: А. Авер'янов, П. Анохін, Л. Бергаланфі, А. Бузгалін, С. Бір, І. Блауберг, Н. Бондаренко, Е. Галєєва, Дж. Ван Гіг, В. Дружинін, Дж. Касті, К. Качір, В. Карташов, А. Колчанов, Д. Конторов, К. Лебедев, Г. Малинецький, Д. Мано, М. Месарович, В. Мілованов, Г. Ніколіс, І. Прігожин, Б. Резніков, В. Садовський, Г. Смірнов, Н. Такахара, В. Тюхтін, С. Шиловцев, А. Уйюмов, Ю. Урманцев [18, с. 8; 77, с. 162; 78, с. 274; 79, с. 183; 80, с. 157; 81, с. 21, 57, 107; 82, с. 52, 81; 83, с. 96; 84, с. 99; 85, с. 90–91; 86, с. 12–14; 87, с. 16, 113, 144].

С. Бір визначає систему як цілісність, яка базується на поєднанні закономірно розташованих частин у взаємному зв'язку [88, с. 37]. За В. Карташовим, система – «... це множина елементів, яка знаходиться у відношеннях і зв'язках між собою, утворюючи певну цілісність, єдність» [89, с. 59]. Обґрунтовуючи загальну теорію систем, Л. Бергаланфі дає широке тлумачення системи як будь-якої множини елементів або матеріальної природи, які знаходяться у певних відношеннях між собою [90, с. 707]. Система за М. Месаровичем – це певне відношення, визначене на декартовому добутку певної властивості множин об'єктів [91, с. 42]. Низка авторів притримується позиції, що система – це множина взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, тобто система будується на основі синтезу складників. Цей підхід поділяють також І. Блауберг, В. Садовський, Дж. Ван Гіг та ін. [92, с. 12; 93, с. 293].

Г. Смірнов критично відноситься до цього, мотивуючи тим, що елементи множин не володіють відносними властивостями, які дають їм змогу об'єднуватися між собою [94, с. 131]. Своєю чергою, теорія множин не уточнює, яким чином елементи можуть набутися певного порядку і що має з ними відбутися, щоб вони стали упорядкованими. Теорія множин, як зазначає Н. Бондаренко, тільки вказує на існування особливої ідеальної сукупності, упорядкованої множини, безвідносні елементи якої розташовуються у певному порядку [95, с. 34]. Інші вчені, зокрема М. Месарович, Д. Мано, Н. Такахара вважають, що система – це цілісний об'єкт, який допускає різноманітні розчленування, тобто розглядає різноманітні способи декомпозиції системи внаслідок її аналізу [96, с. 65]. За визначенням В. Дружиніна і Д. Конторова, система – це «... об'єкт особливої природи, який володіє вираженою системною

властивістю, якої не має жодна з частин системи при будь-якому розчленуванні» [97, с. 17].

Таким чином, спостерігається різне ставлення до методів дослідження і проектування систем. При цьому виникають труднощі у визначенні меж системи, виокремленні елементів, що взаємодіють усередині системи або у зовнішньому середовищі. Тому потрібно проаналізувати систему, визначити її межі. Від цього, як зазначає чимало вітчизняних і зарубіжних вчених, залежатиме не лише ефективність і якість системи, а й можливість її дослідження та проектування [77, с. 93; 98, с. 54; 99, с. 215; 100, с. 27; 101, с. 349]. У цьому контексті, як зазначає Р. Нуреєв, доцільно конкретизувати об'єкт економічної безпеки до масштабів держави та регіону й розглянути їх із позицій інституціоналізму [102, с. 17].

Як зазначалося, економічна безпека – складне явище, генезис і розвиток якого зумовлені об'єктивною необхідністю здійснювати відтворення життєдіяльності людини в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз та невизначеності навколишнього середовища. Як доводять А. Сухоруков, О. Власюк, З. Варналій, Т. Васильців, Є. Хлобистов, Р. Євстигнєєв, А. Бугалін, А. Колганов множинність елементів, форм і зв'язків економічної безпеки передбачає необхідність системного підходу в дослідженні, тим більше, що спосіб мислення і мову синергетики дедалі активніше опановують представники економічної науки [55, с. 249; 103, с. 3–11; 104, с. 183; 105, с. 323; 106, с. 293].

Економічна безпека як система представляє собою сукупність елементів, їхніх властивостей, взаємозв'язків і взаємовідносин, що складають єдиний комплекс і функціонують відповідно до певних об'єктивних закономірностей, що проявляються в конкретних історичних умовах. Ця система характеризується відносною відособленістю, особливою структурою і зв'язками з навколишнім середовищем, специфічним механізмом відтворення. Окремі елементи економічної безпеки представляють у структурі системи функціонально відокремлені частини. З позицій системного аналізу важливо здійснити опис кожного елемента в цілісній системі.

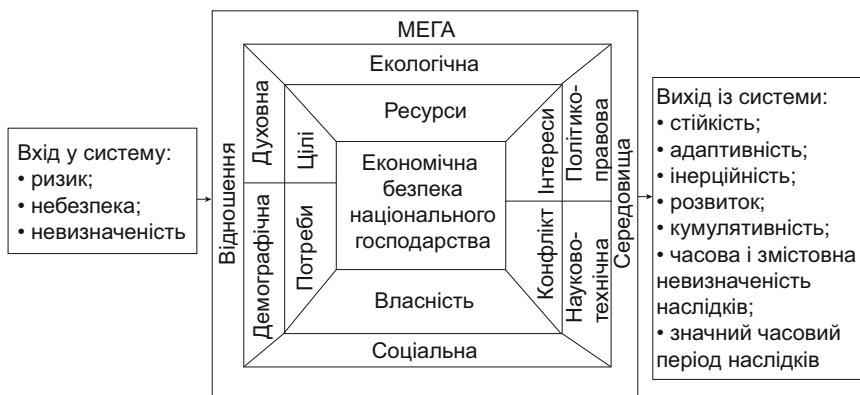
Морфологічні властивості системи істотно залежать від характеру зв'язків і відношень між її елементами. У межах морфологічного аналізу економічної безпеки ми виокремлюємо прямі, зворотні та нейтральні зв'язки, які забезпечують функціональну стійкість системи і дають змогу досліджувати проблему їх коригування у бік збільшення інтенсивності вхідного потоку (позитивний зворотний зв'язок) або його зменшення (негативний зворотний зв'язок). Це важливо для вироблення заходів ефективного впливу на економічну безпеку на мікро-, макро- та мезорівні системної ієрархії.

Характеристика елементного складу та зв'язків у економічній безпеці є передумовою виявлення структурних властивостей системи загалом: горизонтальних, ієрархічних та змішаних. Економічна безпека виявляє себе як емерджентна властивість національної економіки, обумовлена наявністю синергетичних зв'язків між різними суб'єктами на різних рівнях ієрархії. Як зазначалося, суб'єктами економічної безпеки є особа (індивід), соціальні групи, колективи, держава. Об'єктами економічної безпеки є економічні інтереси названих суб'єктів. Тому економічна безпека відображає економічні відносини з реалізації та захисту інтересів господарюючих суб'єктів економіки в умовах невизначеності та ризику. Суб'єктно-об'єктні відношення економічної безпеки реалізуються на декількох рівнях ієрархії: мегарівень – глобальна, загальносвітова економічна безпека; макрорівень – економічна безпека національної економіки; мезорівень – економічна безпека регіону, галузі; макрорівень – економічна безпека підприємства, домогосподарства; нанорівень – економічна безпека особи. Таким чином, економічна безпека – це властивість економічної системи, яка визначає здатність економіки до самооновлення і самоорганізації у взаємодії із зовнішнім середовищем її функціонування.

Зовнішнє середовище функціонування національної економіки представлено у формі макро- та мегасередовища. Макросередовище складається з різних сфер соціуму: політико-правової, соціокультурної, демографічної, екологічної тощо. Національна економіка пов'язана з цими сферами різноманітними відношеннями, які зумовлюють її безпечний (небезпечний) розвиток. Небезпеки та загрози макросередовища можуть істотно знизити рівень економічної безпеки, викликати дестабілізацію ситуації. Тому однією з умов зміцнення економічної безпеки є гармонізація взаємовідношень усіх сфер соціуму, синхронізація змін, що відбуваються, оскільки виникнення асиметричних зв'язків між сферами макросередовища чинить негативний вплив на національне господарство.

Діалектична взаємообумовленість усіх елементів і структурних рівнів економічної безпеки зумовлює її цілісність і наявність емерджентних властивостей. В узагальненому вигляді модель економічної безпеки як системи подана на рис. 1.5. Вхідними параметрами цієї моделі є невизначеність, небезпека і ризик. Діяльність людини завжди пов'язана з невизначеністю й небезпекою. Невизначеність обумовлена станом соціуму, спонтанністю природних процесів, обмеженістю ресурсів, дефіцитом інформації та недостатністю пізнання людиною навколишнього середовища, її низькою інформованістю й компетентністю. У процесі господарської діяльності люди вступають у різноманітні відносини, які формують механізми господарювання, способи

руху ресурсів і задоволення потреб. Економічний механізм схильний до різноманітних впливів (інституціональних, техногенних, інформаційних), які можуть завдавати шкоди, створювати ситуацію небезпеки, загрози економічним інтересам.

Рис. 1.5. Модель системи економічної безпеки

Для подальшого дослідження вважаємо за необхідне ввести категоріальну визначеність таких понять, як «ризик», «небезпека», «загроза». За семантикою вони є синонімами. У тлумачному словнику С. Ожегова небезпека визначається як «можлива загроза», а ризик – як «можливість небезпеки» [107, с. 453, 679]. Таким чином, правомірно використовувати поняття «небезпека» і «загроза» як ідентичні, враховуючи, що це законодавчо закріплено у Законі України «Про основи національної безпеки України», де вказано: «загрози національній безпеці – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України» [4].

Поняття ризик має, крім названого, ще й інше значення – це «... дія навмання, сподіваючись на щасливий результат» [107, с. 825]. Тому ризик включається у предмет політико-економічного аналізу як самостійна категорія. Отже, невизначеність є середовищем зародження ризику, тому зростання невизначеності може спричинити ще більший ризик. Водночас ризик – категорія об'єктивна, оскільки в економіці присутні елементи, які носять невизначеність у дії економічних суб'єктів. Притаманна економічній системі невизначеність означає, що кожен економічний агент повинен діяти, щоб зменшити вплив небезпеки. Причому діяти доводиться часом навмання і з великим ризиком. Під ризиком у цьому випадку розуміємо пов'язаний із небезпекою спосіб дії, необхідний для того, щоб уникнути ще більшої небез-

пеки. Коли небезпека піддається оцінці (логічній або математичній), ризик зменшується. Таким чином, ризик є способом дії господарюючого суб'єкта в умовах невизначеності та непередбачуваності подій, спрямованих на задоволення потреб.

У цьому контексті під ризиком розумітимемо відношення між свідомною доцільною діяльністю людини та обставинами, в яких вона діє. Ураховуючи викладене, сутність ризику як економічної категорії можна розглядати як суб'єктивно-об'єктивні відношення, в які соціальний суб'єкт (індивід) вступає з природою (об'єктом) у процесі життєдіяльності. Проте цими відношеннями сутність ризику не вичерпується. Ризик відображає певний набір соціально-економічних зв'язків, відношень, дій, що виникають у суспільстві в результаті сприйняття небезпеки, оцінок її людьми та необхідності діяти з метою зменшення небезпеки або негативних наслідків її впливу. Таким чином, ризик як багаторівневе економічне явище відображає різноманітні соціально-економічні відношення, що виникають між людиною та природою, між людьми, між людиною та соціумом у процесі життєдіяльності в умовах невизначеності.

«Вихідні» параметри системи визначають формування властивостей системи економічної безпеки. Під властивостями будь-якого системного явища розуміють його внутрішні характеристики, що зумовлюють відмінність або схожість із іншими явищами. Головна особливість економічної безпеки полягає у різноманітності її властивостей. Тому розглянемо лише ті, які характеризують це економічне явище і мають теоретичну й практичну значущість. До таких відносять: стійкість, адаптивність (приспосовуваність), інерційність, кумулятивність, розвиток, часову і змістовну невизначеність, значний часовий період прояву наслідків.

Економічна система володіє певним потенціалом системної стійкості, який характеризується міцністю і надійністю її елементів, симетричністю вертикальних і горизонтальних зв'язків, здатністю відповідати на внутрішні та зовнішні виклики. Економіка є стійкою, якщо виконуються такі умови: потенціал її системної рівноваги є позитивною величиною; системна якість економіки та її ефективність під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів не погіршуються; структуроутворювальні параметри характеризуються незначним рівнем відхилення від оптимальних (гранично допустимих) величин.

Ураховуючи, що головна мета функціонування економіки полягає у підвищенні ефективності виробництва та зростанні суспільного добробуту, до значущих параметрів стійкості економічної системи відносимо: показники рівня і якості життя (заробітна плата, дохід від власності, рівень цін, рівень безробіття, величина ВВП у розрахунку

на одну особу тощо); показники ефективності економічної діяльності та інтегральні показники (сукупний суспільний продукт, національний дохід, ВВП, виробництво промислової та сільськогосподарської продукції, рівень продуктивності праці, фондоозброєність виробництва, показники впровадження механізації та автоматизації тощо); показники, що характеризують стан фінансової системи й зовнішньоекономічної діяльності (рівень насиченості економіки грошима, дефіцит бюджетної системи, співвідношення між витратами на обслуговування зовнішнього боргу та обсягом експорту, співвідношення між курсом і паритетом купівельної спроможності національної грошової одиниці, сальдо зовнішньоекономічних обмінів, величина державного боргу тощо).

Економічну стійкість не можна розглядати як статичну, незмінну. Стійкість є результатом постійного процесу оновлення, яке базується на сукупності нестійких рівноваг між системоутворювальними та системозмінними (системоруйнівними) процесами в економічній системі. Тому системна стійкість економіки проявляє себе в тому, що результат її розвитку може виявлятися в трьох варіантах: відновлення колишнього стійкого стану в системі; утворення нового стійкого стану; руйнування (катастрофа) системи.

Трьохваріантність розвитку економічної системи дає змогу дійти висновку про те, що економічна безпека – це полібіфуркаційне явище, яке характеризується слабкою передбачуваністю. Закони синергетики підтверджують, що система, яка пройшла у своєму розвитку кілька точок біфуркації, опиняється поблизу межі, що відокремлює упорядковану поведінку від хаотичної. У 70-х рр. ХХ ст. фізик П. Бак розробив теорію самоорганізованої критичності, засновану на тому, що будь-яка еволюційно зріла система обов'язково балансує на межі втрати стійкості й настання хаосу. Для виживання такої системі необхідне ефективне управління.

Біологічні системи реагують на зовнішні подразники відповідно до «принципу виживання», сутність якого полягає у функціональній і морфологічній перебудові, що забезпечує існування та збільшення популяції виду в мінливих зовнішніх умовах. Для соціально-економічних систем із їхньою домінуючою людською компонентою адаптаційність проявляється не тільки в дотриманні «принципу виживання», а й у прагненні до найбільш повного задоволення потреб шляхом самоорганізації та самоприспосовування свого складу і структури. За Т. Парсонсом, першочерговість адаптивних факторів складає «сутність людського суспільства» [108, с. 58]. Під адаптаційністю (приспосованістю) розуміється здатність системи самоналаштувати свій склад, структуру та внутрішні властивості для більш адекватного

відображення внутрішніх і зовнішніх загроз та можливості функціонування в нових умовах. Отже, адаптаційний потенціал системи тим вищий, чим синхронніше і швидше відбудеться самоналаштування всіх її підсистем, мобілізація внутрішніх можливостей і резервів.

Згідно з системним законом балансу консервативності та мінливості, відкрита система завжди має два рівні підсистем: один із них прагне зберігати досягнуту побудову та функціональні особливості системи, а інший сприяє її видозмінам та утворенню нової форми і способу функціонування системи, які повніше відповідають змінному зовнішньому середовищу. Стосовно економічної системи теоретично важливою є відповідь на питання: які елементи і структури є більш рухомими та мінливими, а які – консервативними, асинхронними? Очевидно, що найбільш рухомою підсистемою є продуктивні сили суспільства, а найбільш консервативною – виробничі відносини. Саме максимальним рівнем консерватизму й нерухомості, що зменшують адаптаційний потенціал економічної системи, на нашу думку, володіють інституціональні утворення. Стереотипи поведінки людей, традиції та норми поведінки досить стійкі й малозмінні. Тому проблема узгодження продуктивних сил, виробничих відносин та інституціональних структур, синхронізація процесів їх змін є винятково важливою для підвищення адаптивності й забезпечення економічної безпеки.

Загальною властивістю соціально-економічних систем, на яку звернув увагу ще А. Маршалл, є інерційність. У механіці при дії нерівноваженої системи сил інерція виявляється в тому, що тіло змінює свій рух поступово і тим повільніше, чим більша його маса. У соціо-екосистемах зміни не відбуваються занадто швидко. Інерція економіки пов'язана з інерцією та консерватизмом головного суб'єкта – людини. Люди інерційні за своєю природою, що проявляється в стереотипах і нормах їхньої поведінки, традиціях, звичках. У характеристиці інерційності економіки головним параметром є час. Він визначає, як швидко система знаходить стандартний, стійкий стан, тобто які темпи та швидкість повернення системи в початковий стан. Сили інерції різноманітні та індивідуальні для різних економічних систем, але визначальними, на думку багатьох авторів, є інституціональні чинники. Т. Парсонс визначає інерційність через категорію «відтворення взірця» [108, с. 115]. Відтворення взірця є однією з основних функціональних потреб будь-якого суспільства і визначається, по-перше, підтримкою основного зразка інституціоналізованих у суспільстві цінностей і, по-друге, як оформлення та підтримання належних мотиваційних зобов'язань індивідів перед суспільством. Для вітчизняної економіки характерні такі види інституціональної інерції, як інерція

невиконання законів, інерція у створенні ефективної законодавчої бази тощо.

Наступна властивість системи – кумулятивність, яка визначається здатністю накопичувати й концентрувати небезпеки та загрози, впливаючи на одну і ту ж «больову точку» системи. Кумулятивність небезпеки в багатьох випадках спостерігається у вигляді т.зв. ефекту резонансу, що полягає в різкому зростанні амплітуди встановлених вимушених коливань. Амплітуда коливань, які виникають у процесі резонансу, може досягати значень, що руйнують систему. Рівень кумулятивності небезпек в економічній системі проявляється у виникненні трьох типів різних ситуацій: критична ситуація, криза, катастрофа. У соціальних системах кумулятивність небезпек проявляється в ситуаціях, які важко піддаються логіці: паніка, стихійні бунти, колективна непопора тощо.

Економічна безпека як система характеризується множиною структурних елементів, рівнів та зв'язків між ними. При цьому вона є невіддільною від соціально-економічної системи, є її атрибутивною властивістю. Як зазначає В. Барабін, з позицій системної методології економічно безпечною можна визнати систему, якщо вона заснована на безконфліктному механізмі узгодження різноманітних інтересів господарюючих суб'єктів, які забезпечують стійкість, адаптивність, самоорганізацію та розвиток національної економіки у взаємодії із зовнішнім середовищем її функціонування [109, с. 44; 110, с. 104].

Ураховуючи викладене, структурну побудову моделі складу системи економічної безпеки з позицій системного підходу можна представити таким чином (рис. 1.6).

Зазначимо, що системний підхід передбачає аналіз економічної безпеки на основі базових вимог до неї як системи. По-перше, будь-який системний об'єкт є елементом системи більш складного порядку (наприклад, регіональна міжнародна економічна безпека). По-друге, система – це сукупність підсистем, які утворюють об'єкт як цілісне явище або процес. Економічна безпека містить у собі певні підсистеми, які відрізняються між собою за рівнем і якістю, але зв'язані і структурно організовані. По-третє, будь-який об'єкт з точки зору системної організації має підпорядкованість рівнів. Домінуюче місце в системі економічної безпеки займає людина, яка взаємопов'язана з іншими суб'єктами економічної діяльності та безпеки (соціально-професійні групи, суспільство, держава). По-четверте, система економічної безпеки має бути адаптована до зовнішнього середовища, що дасть можливість розробити економічну політику з метою усунення або зменшення загроз економічній стабільності суспільства. По-п'яте, базисом системи економічної безпеки має бути діяльність її суб'єктів,

які реалізують свої цілі за допомогою політичних, правових, наукових, інформаційних, економічних засобів. Ця діяльність «пронизує» всі підсистеми, охоплюючи всі механізми політичної, економічної, правової та морально-психологічної регуляції для забезпечення безпеки.

Рис. 1.6. Структурна побудова системи економічної безпеки

Такий дієвий підхід розглядається як методологічний принцип забезпечення економічної безпеки особи, суспільства та держави. По-шосте, процес функціонування та розвитку системи має здійснюватися на основі принципу спадкоємності. Ідеться про вибір подальшого шляху розвитку, моделі створення системи економічної системи з орієнтацією на вітчизняний історичний шлях або на досягнення зарубіжних держав. Таким чином, розглянута концептуально-теоретична модель економічної безпеки з позиції систематичного підходу представлена у вигляді цілісної, взаємодіючої сукупності підсистем і компонентів, які охоплюють соціальні, духовні, економічні основи її забезпечення та функціонування.

У контексті зазначеного забезпечення економічної безпеки держави пропонуємо здійснювати за такими основними напрямками економічної політики:

Напрями економічної політики	Зміст напрямку
Оцінка стану економічного розвитку країни	Оцінка внутрішніх і зовнішніх загроз країни її інтересам, труднощів та суперечок функціонування системи економічної безпеки
Розробка стратегії розвитку економіки	Розробка ефективної промислової політики, розвиток наукоємних технологій, механізму державної підтримки прогресивних структурних зрушень в економіці, проведення продуманої фінансово-бюджетної політики
Здійснення структурних перетворень на макrorівні	Підвищення сукупного попиту, формування спрямованого інвестиційного клімату, переміщення виробничих і фінансових ресурсів до ефективних товаровиробників, стимулювання експорту, регулювання імпорту в інтересах захисту вітчизняних товаровиробників
Структурні перетворення на мікрорівні	Підтримка та стимулювання ефективно діючих підприємств, ліквідація або реорганізація неефективних економічних структур, заходи з регулювання цінової політики, підтримки малого та середнього бізнесу
Розробка та апробація заходів у сфері фінансів і грошово-кредитних відносин	Подолання політики стримування доходів та зростання попиту, впровадження заходів прямої державної дії на зростання виробництва в країні, захист фінансів від іноземних інтервенцій, зниження рівня зовнішніх фінансових запозичень
Бюджетна політика	Формування бюджетної політики з урахуванням необхідності стимулювання вітчизняного товаровиробника, пріоритету розвитку внутрішнього ринку, збалансованості доходів і витрат, стабільності соціальних виплат і пільг, розвиток науки, культури і освіти, захист довкілля

Центральне місце в системі економічної безпеки держави займає матеріально-економічна підсистема, яка передбачає оцінку, аналіз та реалізацію конкретних дій, використання різноманітних матеріально-економічних заходів у інтересах забезпечення життєдіяльності країни.

На даний час стан матеріально-економічної підсистеми економічної безпеки українського суспільства визначає характер розвитку інших підсистем. Таким чином, забезпечення ефективності функціонування системи економічної безпеки країни безпосередньо залежить від стану матеріально-економічної підсистеми, яка є результатом економічної політики і стратегії вищих органів управління державою, вибору пріоритетів, які уряд реалізує в динамічно змінних умовах розвитку країни та глобального середовища. Значення соціальної підсистеми в системі

економічної безпеки держави визначається, по-перше, тим, що вона активно діє на економічну підсистему своєю соціальною структурою і формує матеріально-духовні потреби, які необхідно задовольняти шляхом виробництва та відтворення матеріальних благ. По-друге, в соціальній підсистемі і через неї реалізуються економічні, політичні, інституціонально-правові та інші інтереси різноманітних соціальних груп, забезпечуються гарантії прав і свобод громадян, здійснюється захист життєво важливих інтересів держави та суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Соціальна підсистема системи економічної безпеки регулює зайнятість населення, відтворення трудових ресурсів, сприяє підготовці кадрів, формує попит на продукти суспільного виробництва і задає йому тактичні і стратегічні орієнтири, закріплює правові основи економічної діяльності та економічних відносин соціальних суб'єктів і формує соціальну політику економічної безпеки. Саме змістовна частина соціальної підсистеми системи економічної безпеки держави ґрунтується на двох взаємопов'язаних аспектах: політичному та правовому.

Політичний аспект соціальної підсистеми реалізується у процесі здійснення оціночної експертно-аналітичної, прогностичної та практичної діяльності держави, спрямованої на розробку економічної політики, з урахуванням внутрішніх і зовнішніх загроз безпеки країни, її економічних інтересів. Ефективність економічної політики держави забезпечується стабільним функціонуванням системи політичної влади, відсутністю протиріч між центром і суб'єктами України, органами місцевого самоврядування, надійними механізмами регулювання діяльності всіх суб'єктів економічних відносин.

На посттрансформаційному етапі розвитку України не політика управляє економікою та економічною безпекою, а навпаки – економіка уособлена політико-економічними групами визначає політику. Цьому сприяли існуючі протиріччя між різними гілками влади, несформованість законодавчої бази, надійних механізмів реалізації прийнятих законів, а загалом – ефективного інституціонального базису суспільно-економічного розвитку.

Основою є законодавство із забезпечення економічної безпеки держави. Поряд із перебудовою економічних відносин у країні, насамперед відносин власності, виникає потреба у розробці та прийнятті нових законів і підзаконних нормативно-правових актів. Значна частина законів, які регулюють економічні відносини в Україні, не «працює» з різних причин. По-перше, українське законодавство поки що відстає від динаміки розвитку економіки; по-друге, відсутні механізми виконання уже прийнятих законів і рішень; по-третє, суспільна свідомість і психологія громадян досить повільно перебудовується у напрямі будівництва

і створення демократичної, правової держави, основою якої є верховенство закону у всіх сферах суспільного життя та економічного зокрема.

На даний час існують певні напрацювання законодавчої бази, яка регулює забезпечення економічної безпеки держави. Так, згідно з Конституцією України та існуючим законодавством, державними органами управління та забезпечення економічної безпеки в Україні є Президент країни; Верховна Рада України; Уряд України; Рада з національної безпеки та оборони; Міністерство економічного розвитку і торгівлі України; Міністерство фінансів України; Міністерство внутрішніх справ України; Міністерство доходів і зборів України; податкова міліція; Міністерство закордонних справ України; Міністерство інфраструктури України; Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України; Міністерство соціальної політики України; Міністерство юстиції України; Прокуратура України тощо.

Важливою компонентою системи економічної безпеки держави є духовна підсистема, оскільки це обумовлено тим, що, по-перше, в ній і через неї відбувається усвідомлення людьми самих себе як нації, народу, який протягом десятків років зміцнював економічну могутність країни і має право для захисту своїх соціально-економічних інтересів та духовних цінностей. По-друге, руйнуванням цінностей минулого, заснованих на державній пропаганді, яка тривалий час формувала суспільний і державний інтерес як домінуючий. По-третє, необхідністю розробки загальнодержавної національної ідеології, яка визначала б перспективу розвитку України без економічних криз і загроз життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави, відбудовувала чітку контури системи економічної безпеки країни.

Духовна підсистема економічної безпеки держави охоплює взаємопов'язані форми суспільної свідомості: політичну, правову, моральну, релігійну, філософську, наукову, естетичну, екологічну тощо. Проте головну роль у теоретичній рефлексії економічної безпеки належить економічній свідомості. Саме ця форма суспільної свідомості безпосередньо відображає економічні процеси, відношення і діяльність людей у контексті життєво важливих матеріально-економічних потреб у вигляді специфічних понять, міркувань, висновків, теорій, почуттів та переживань, переконань і ціннісних орієнтацій. Якщо виокремити головні аспекти, які визначають характер і зміст духовної підсистеми системи економічної безпеки держави, то, на наш погляд, ними є науковий, інформаційно-ідеологічний, морально-психологічний та соціокультурний. Не деталізуючи їх, зазначимо, що система економічної безпеки держави, її підсистеми, компоненти, зв'язки та відношення в результаті виявляються залежними від рівня розвитку культури в суспільстві. Взаємодія культури та економічної безпеки на основі інтеграції різно-

манітних видів соціальної діяльності – політичної, правової, наукової, інформаційної, екологічної та економічної – безпосередньо є фундаментом безпеки держави.

Взаємодія всіх підсистем економічної безпеки держави здійснюється завдяки існуванню різноманітних зв'язків між ними. Важливе значення для забезпечення цілісності системи, її нормального функціонування мають структурні та функціональні зв'язки. Структурні зв'язки характеризують спосіб побудови системи економічної безпеки, її склад, лінії взаємодії та взаємозв'язку підсистем (компонентів системи). Ці зв'язки (відношення) вказують на спрямованість, спеціалізацію практичного втілення результатів функціонування різноманітних підсистем у загальний стан системи економічної безпеки держави. Реалізація функціональних зв'язків дає змогу вирішити багатогранні завдання організаційно-управлінського, виробничо-технологічного, інформаційного, соціального й духовного характеру.

До основних функціональних зв'язків системи економічної безпеки віднесемо:

- зв'язки управління між духовною, соціальною та матеріально-економічною підсистемами, які «прогнозують» всю систему економічної безпеки та забезпечують її стійке функціонування на основі узагальнення і передачі інформації;
- організаційні зв'язки, які надають системі економічної безпеки упорядкований, цілеспрямований і скоординований (за компонентами та підсистемами, за просторово-часовими показниками, за отриманим результатом) характер;
- інформаційні зв'язки, які забезпечують процес функціонування системи, її суб'єктів об'єктивною, систематичною та оперативною інформацією про потенційні та реальні загрози, внутрішні та зовнішні небезпеки для особи, суспільства, держави;
- комунікативні зв'язки, які здійснюють взаємодію по вертикалі й по горизонталі між підсистемами, компонентами системи економічної безпеки;
- дидактичні зв'язки, які здійснюють роль транслятора знань населенню країни про соціальне призначення і стан системи економічної безпеки, про ставлення до природи та суспільства;
- зворотні зв'язки, які виникають у процесі дії кожної з підсистем економічної безпеки на решту підсистем, державу, особу.

Підтримка збалансованого і стійкого розвитку зазначених зв'язків забезпечує оптимальне функціонування всієї системи економічної безпеки, дає змогу максимально реалізувати її духовний, соціальний та матеріально-економічний потенціал в інтересах держави, суспільства, особи.

Висновки до розділу

1. Проблема безпеки як проблема самозабезпечення особистості і суспільства розглядалася ще з часів античності переважно у філософському, релігійному аспектах. Правовий аспект цієї проблеми знаходить своє відображення у період становлення капіталізму (Т. Гоббс, Д. Локк, Д. Дідро). Глобальні суперечності розвитку ХХ ст. актуалізували проблему безпеки. Спроба теоретичного обґрунтування шляхів розв'язання здійснена В. Парето, який характеризував безпеку як взаємозв'язок трьох складників: політичної стабільності; економічного добробуту; обороноздатності держави. Отже, в ретроспективі економічна безпека як наука має достатньо глибинні витoki, які потребують дослідження, виявлення закономірностей розвитку та занепаду соціально-економічних систем у минулому з їх проекцією на сучасність і майбутнє.

2. Нового імпульсу економічна безпека як наука набуває в 70-х роках ХХ ст. після світової енергетичної кризи, переважно в прагматичному прикладному вимірі. Своєрідний «травматичний шок» кризи як зовнішня загроза розвитку національних економік посилюється після розпаду СРСР і поглиблення глобалізації в умовах однополюсного світового господарства. У сукупності з негативними наслідками глобалізації (віртуалізацією фінансової глобалізації; ілєгалізацією світової економіки; асиметрією та нееквівалентністю світового руху капіталами, інформацією, результатами інтелектуальної праці, людським капіталом) це посилює невизначеність (ентропійність) розвитку світового господарства та національних соціально-економічних систем. Відповідно зросло до критичних меж зовнішні загрози та ризики економічній безпеці. Для перехідних економічних систем актуальність подальших теоретичних розробок і прикладних інструментів їх втілення набуває особливої гостроти. Запозичення еволюційних моделей економічного зростання розвинених економік чи наздоганяючих моделей країн, що розвиваються, у межах пострадянського простору послабило безпеку економік цих країн.

Для умов нашої країни суб'єктивними чинниками є відсутність національного консенсусу з приводу національної ідеї і, відповідно, національної моделі соціально-економічного розвитку, чітко окреслених національних інтересів, політична та економічна нестабільність. Як наслідок, сформувалася структурно деформована й незбалансована соціально-економічна система держави з істотним посиленням стратегічних загроз економічній та національній безпеці, теоретичні та прикладні аспекти яких потребують дослідження.

3. У переліку основних категорій, якими оперує теорія і практика економічної безпеки, простежується взаємозв'язок із класичними й сучасними теоріями та науками системного підходу: кібернетики; інституціоналізму; еволюції; структурних реформ; глобалізації; перехідних (транзитивних) економік; моделі економічного росту, у т.ч. інноваційного розвитку; національної конкурентоспроможності; теорій циклічного розвитку, у т.ч. «довгих хвиль новинок». Теорія та практика економічної безпеки в політиці провідних країн світу (США, Японія, Франція) має переважно доктринально-концептуальний характер у межах відповідних концепцій, доктрин і стратегій національної безпеки держав або мега-регіональних політико-економічних угруповань. Певною специфікою відрізняється китайський підхід до місця і ролі економічної безпеки в національній безпеці, який базується на стратегічних теоріях Ден Сяопіна, згідно з якими до національних інтересів КНР віднесені суверенітет, безпека, економічний розвиток, міжнародний статус і гідність.

4. З позиції системного підходу безпека в суспільстві (соціально-економічній системі) є об'єктивним соціально-економічним явищем і в цьому сенсі є предметом економічної теорії. Категоріальний апарат економічної безпеки як науки включає в себе такі поняття: «економічна безпека»; «система економічної безпеки»; «національні економічні інтереси»; «індикатори економічної безпеки»; «граничні значення індикаторів економічної безпеки»; «організаційна структура економічної безпеки»; «інституціональний базис економічної безпеки»; «внутрішні і зовнішні загрози економічної безпеки»; «концепція, стратегія, заходи зміцнення економічної безпеки»; «принципи побудови системи економічної безпеки»; «моделювання економічної безпеки»; «методи оцінки економічної безпеки».

На різних рівнях ієрархії та в різних сферах економіки виділяються категорії: «міжнародна»; «національна»; «регіональна» економічна безпека; «економічна безпека фірм і корпорацій»; «фінансова безпека»; «зовнішньоекономічна безпека». Розглядаються також такі ресурсні компоненти національної безпеки: енергетична та сировинна; транспортна; продовольча; соціальна; демографічна. Підкреслимо, що всі вони пов'язані з економічною безпекою як інтегральною категорією. Таким чином, економічна безпека має розглядатися як складна поліструктурна наука, яка за аналогією з безпекою екологічних, біологічних, технічних систем тощо є наукою про безпеку (точніше – «життєздатність») соціально-економічних систем різних рівнів ієрархії (особа, домашнє господарство, галузь, регіон, сектор економіки, національна економіка, світове господарство).

5. Критичний аналіз еволюції поглядів на економічну безпеку дає змогу стверджувати, що оскільки невизначеність, ризик та небезпека –

властивості, притаманні економічній системі, то, по-перше, проблема безпеки має загальний характер; по-друге, економічна система в кожному конкретний момент володіє певним рівнем безпеки, потенціалом безпеки; по-третє, безпека є важливою характеристикою, властивістю економічної системи; по-четверте, якби економічні системи не володіли названими властивостями, то вони перестали б існувати, оскільки деструктивні процеси зруйнували б систему ізсередини під впливом зовнішніх чинників.

Проведене дослідження дало змогу ідентифікувати економічну безпеку як ієрархічну систему, концептуалізовану з різних позицій: 1) як потребу всіх економічних суб'єктів, яка визначається рівнем задоволення інших соціально-економічних потреб; 2) як системно-функціональну властивість економічної системи, що пронизує всі виробничі відношення та визначається «матрицею безпеки»; 3) як стан національної економіки, який характеризується оптимальним співвідношенням продуктивності, ефективності, гнучкості, адаптивності, що дає їй змогу бути самодостатньою, динамічно стійкою, адекватно реагувати на внутрішні та зовнішні виклики, розвиватися і вдосконалюватися; 4) як ціль і функція держави із забезпечення необхідного і достатнього рівня безпеки.

Політекономічний підхід до економічної безпеки розкриває її категоріальну сутність як систему економічних відношень між господарюючими суб'єктами з приводу реалізації та захисту інтересів в умовах невизначеності та ризику середовища. В роботі обґрунтовано, що суб'єктами економічної безпеки є домогосподарства, підприємства, держава, а об'єктами – відповідно економічні інтереси суб'єктів. Суб'єктно-об'єктні відношення економічної безпеки реалізуються на мегарівні (глобальна, світова, економічна безпека); макрорівні (економічна безпека національного господарства); мезорівні (економічна безпека регіону, галузі); мікрорівні (економічна безпека підприємства, домогосподарства); нанорівні (економічна безпека особи).

6. Сприйняття системної багатогранності структурних елементів економічної безпеки та їх взаємозв'язків дає змогу представити досліджуване явище як соціоекосистему, яка складається із сукупності елементів, їх властивостей, взаємозв'язків і взаємовідношень. Вони утворюють єдиний комплекс, функціонують згідно з певними об'єктивними закономірностями та виявляються в конкретних історичних умовах. Основними елементами системи економічної безпеки визначимо потреби, цілі та інтереси господарюючих суб'єктів, детерміновані відношеннями власності. Морфологічні властивості системи економічної безпеки характеризуються позитивно спрямованим зв'язком між елементами (протиріччя економічних інтересів, як прояв

єдності й боротьби протилежностей сприяє еволюції та розвитку) і негативно спрямованим зв'язком (виникнення та ескалація конфлікту між економічними суб'єктами стосовно незадоволеності їхніх потреб та асиметрії розподілу ресурсів).

«Вхідними» параметрами моделі системи економічної безпеки є невизначеність, ризик, небезпека. «Вихідні» параметри системи визначають формування властивостей системи економічної безпеки: стійкість, адаптивність, інерційність, кумулятивність. Аналіз взаємодії економічної безпеки національного господарства із зовнішнім середовищем (політико-правовою, соціокультурною, екологічною та іншими сферами соціуму, а також елементами структури світового господарства) дасть змогу дійти важливого для методології висновку про те, що економічна безпека – це не лише стан національного господарства, при якому воно спроможне протистояти дестабілізуючій дії зовнішніх і внутрішніх загроз, а й такий його стан, при якому функціонування економіки не створює загроз для елементів зовнішнього середовища, забезпечивши їх безпеку та безпеку соціуму загалом.

7. Економічна безпека держави розглядається як складна соціальна система, що містить духовну, соціальну та матеріально-економічну підсистеми які мають свою внутрішню організацію, логіку розвитку та функціонування, розгалужену інфраструктуру, внутрішньосистемні зв'язки та відношення. Ця система – об'єктивне джерело і водночас фундамент економічної безпеки, суспільства й держави. У ній створюється і нагромаджується потенціал захисту національно-економічних інтересів за рахунок розвитку економіки країни, зростання внутрішнього валового продукту, нарощування промислового та сільськогосподарського виробництва, завоювання внутрішнього й зовнішнього ринку, створення конкурентоспроможної продукції, удосконалення товарно-грошових відносин, стабілізація національної валюти тощо.

8. Важливою умовою ефективних суспільних перетворень є економічна безпека соціальної системи – її захищеність, стабільність, підпорядкованість управлінським діям, збереження потенціалу подальшого розвитку, можливість ефективно використовувати внутрішні ресурси. Безпека, таким чином, охоплює зовнішні та внутрішні фактори розвитку. В цьому контексті поняття «економічна безпека» визначається як стан, при якому інституціонально (тобто самими суспільними відносинами) підтримуються чинники, які зберігають стабільність і позитивну спрямованість розвитку соціально-економічної системи. Аналіз різних поглядів та аргументів приводить до висновку, що економічна безпека має розглядатися як інституціональна система відтворення умов стабільної, стійкої економічної динаміки шляхом дії соціальних відношень.

РОЗДІЛ II

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ БЕЗПЕКИ СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Регіональні детермінанти зміцнення економічної безпеки трансформаційних процесів

Згідно з українською регіональною політикою на суб'єкти України покладено завдання формування регіональної економічної політики з виокремленням інституційних пріоритетів і перетворень у межах загальнодержавної стратегії економічної реформи. Це означає, що велика частка відповідальності за економічний добробут території, соціально-економічний стан населення лежить на органах законодавчої та виконавчої влади регіонів. З економічної точки зору Україна – це сукупність взаємодіючих регіональних соціально-економічних формувань, які входять до складу національної економіки нашої країни. Тому регіон, з одного боку, як зазначають І. Сторянська, З. Герасимчук, М. Бутко є цілісним соціально-економічним утворенням, а з другого – це частина єдиної системи держави, яка забезпечує дотримання балансу регіональних і загальнонаціональних інтересів [111, с. 126; 112, с. 93; 113, с. 53]. За В. Кузьменко, З. Герасимчук, О. Головенко, економічна безпека регіону розглядається як складник економічної безпеки країни [114, с. 51; 115, с. 153; 116, с. 143].

Проте в теоретико-методологічному плані досі відсутній чіткий підхід до створення системи забезпечення економічної безпеки країни загалом, а на регіональному рівні проблем ще більше (не визначено мінімальний інформативний набір індикаторів, їх порогові значення, не вирішено методичні питання організації моніторингу та прийняття рішень стосовно запобігання загроз економічній безпеці тощо) [117, с. 93–97]. Будь-який регіон під дією загальноукраїнських тенденцій соціально-економічного розвитку виявляє свої характерні проблеми,

пов'язані з формуванням і функціонуванням системи безпеки, які визначаються особливостями самої території, наприклад її геополітичним положенням, кліматичними умовами, рівнем забезпеченості природними ресурсами, структурою галузей економіки, національним складом населення. Регіони мають право самостійно приймати рішення з питань освоєння і використання природно-ресурсного потенціалу, збереження і стимулювання розвитку галузей промисловості, сільського господарства, сфери послуг, створення регіональної інфраструктури, охорони правопорядку. Одночасно потрібно забезпечити єдність територіального та соціально-економічного простору держави, яка сприятиме вільному руху товарів, сировини, трудових ресурсів, капіталу.

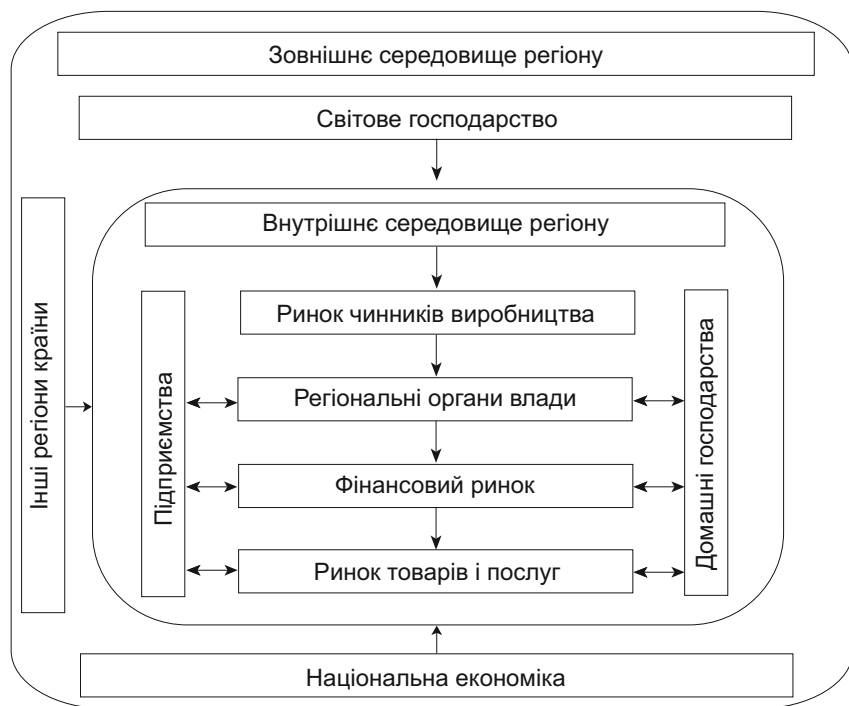
Дослідження соціально-економічного стану в країні показує, що причини виникнення загроз економічній безпеці мають регіональний характер. Зростання диспропорцій у рівнях соціально-економічного розвитку різних регіонів сприяє виникненню та подальшому посиленню негативних процесів у господарському комплексі, які впливають на стабільність функціонування економіки, суверенність держави. Ситуація особливо загострюється зростанням соціальної нерівності різних верств населення регіонів, що призводить до порушення суспільної злагоди в країні. Отже, державна незалежність, захищеність багатьох в чому залежать від регіональних аспектів, тому важливо досліджувати економічну безпеку регіону як складник формування національної безпеки держави.

Істотною особливістю регіону є поліструктурність його організації. Важливими структурними елементами регіональної підсистеми національної економіки є населення та середовище його існування; природно-ресурсний потенціал; виробнича підсистема; соціальна підсистема; духовна сфера; організація управління. Кожна з виокремлених підсистем характеризується властивостями самоорганізації, певною автономією та розвивається відповідно до притаманних їй закономірностей. Знаходячись в органічному взаємозв'язку, взаємопроникаючи одна в одну, вони утворюють якісно новий об'єкт – регіональну економіку.

Як зазначено у підрозділі 1.1, національна безпека держави залежить від економічної безпеки її регіонів, оскільки будь-який регіон – це цілісне утворення, яке одночасно є підсистемою соціально-економічної системи держави. За З. Герасимчук і Н. Вавдіюк, економічна безпека регіону – це такий стан економічного розвитку, який характеризується найповнішим і раціональним використанням його економічного потенціалу, здатністю до самовідтворення, захищеністю від дії дестабілюючих чинників, міцністю взаємозв'язків між елементами регіональної

системи, яка сприяє задоволенню економічних і соціальних інтересів населення регіону [115, с. 21; 118, с. 179–182].

Як цілісна і відносно самостійна система, господарський комплекс регіону базується на взаємодії двох рівнів системної ієрархії: взаємозв'язків безпосередньо в регіоні (внутрішнє середовище регіональної економічної підсистеми) та взаємодії із зовнішнім середовищем (національна економіка та світове господарство) (рис. 2.1). Одночасно основними суб'єктами економічної системи регіону, які реалізують економічні відносини як усередині системи, так і поза її межами, є особи, домашні господарства, підприємства, галузі, сектори національної економіки, а також держава в особі регіональних органів влади.

Рис. 2.1. Загальна схема структурної побудови економічної системи регіону

Аналіз регіональної економічної системи потребує виокремлення та врахування внутрішніх і зовнішніх чинників. Внутрішні ситуаційні чинники представлені цілями, тобто конкретним і остаточним станом або результатом, яких прагнуть досягти суб'єкти господарювання в од-

ному напрямі із суспільними інтересами; структурою, яка забезпечує раціональне поєднання кооперації та спеціалізації праці; технологіями, або засобами перетворення виробничих ресурсів у валовий регіональний продукт. Мета дослідження регіону як відкритої системи або як підсистеми національної економіки полягає у визначенні зовнішніх ситуаційних чинників, з метою з'ясування їх впливу на внутрішні та визначення взаємозв'язку між ними.

При певних умовах відкрита система може досягати динамічної рівноваги. Відповідно до принципу загальноекономічної рівноваги, регіональна рівноважна система передбачає рівність сукупної пропозиції сукупному попиту [44, с. 49]. Відомо, що основними характеристиками будь-якої системи є емерджентні властивості, мультиплікаційний та синергетичний ефекти, які дають змогу виявити тенденції соціально-економічного розвитку та стійкість системи. Динамічна рівновага характеризується станом, у якому структура рівноважної відкритої системи або її головні структурні характеристики залишаються постійними. Водночас система піддається впливу і сама впливає на зовнішнє середовище.

На думку Н. Фірюліної, ознаками рівноважної економічної системи є наявність трьох системних ефектів: мультиплікаційного, синергетичного та емерджентного [44, с. 203]. З урахуванням цього представимо модель розвитку рівноважної економічної системи на різних рівнях відтворювальних циклів у вигляді сукупності показників:

- національний рівень – $MCE = f(M_{pi}, C_{pi}, E_{pi})$, де $i=1, n$;
- регіональний рівень – $M_{1p} C_{1p} E_{1p} = f(M_{1m}, C_{1m}, E_{1m}) \dots M_{pn} C_{pn} E_{pn} = f(M_{mn}, C_{mn}, E_{mn})$;
- муніципальний рівень – $M_{1m}, C_{1m}, E_{1m}; M_{2m}, C_{2m}, E_{2m}; \dots = f(M_{mn}, C_{mn}, E_{mn})$,

де M – мультиплікаційний ефект економічної системи;

C – синергетичний ефект;

E – емерджентний ефект.

Синергетичний ефект рівноважної економічної системи вимірюється відношенням обсягу виробленої остаточної продукції до обсягів валового регіонального продукту (ВРП). При чому синергетичний ефект проявляється по-різному на різних відтворювального процесу. Прояв його на регіональному рівні полягає в ускладненні виробничого процесу, збільшенні кількості переділів, що призводить до зростання вартості регіонального продукту. Це розширює можливості системи до відтворення і наступного переходу на якісно вищий рівень самоорганізації. Новий стан системи перетворює її у стійку до деструктивних зовнішніх і внутрішніх впливів.

Емерджентні властивості пов'язані з появою у взаємодіючих системах (в регіональній системі – це підсистеми нижнього ієрархічного рівня відтворювального циклу) нових властивостей. Поява цих властивостей підтверджує системний характер утворення. Емерджентний ефект або емерджентні властивості можна виміряти як відношення обсягу затрат на розвиток інфраструктури (виробничої, соціальної, фінансової, організаційної) регіону до обсягу ВРП, тобто як внутрішня спроможність системи до створення нових системних властивостей. Оскільки йдеться про відносно відкриту регіональну економічну систему, то доцільно визначити відношення обсягу затрат на розвиток регіональної інфраструктури до обсягу валових інвестицій.

Обсяг валового регіонального продукту залежить від обсягів інвестицій і внутрішнього споживання. З огляду на положення класичного кейнсіанства, розглянемо граничну схильність до споживання (b), при цьому рівноважний валовий регіональний продукт залежатиме від величини $(1 - b)$. Оскільки розвиток регіональної економічної системи залежить від загальних економічних законів, відкритих економічних систем, можна припустити наявність у регіональній рівноважній економічній системі мультиплікаційного процесу, результат кожного етапу якого додає новий розмір ВРП. За І. Новічковим величина мультиплікаційного ефекту визначається як [119, с. 205]:

$$M = \Delta \text{ВРП} = (1/1 - b) \times \Delta I_{\text{нв(в)}} . \quad (2.1)$$

Під зміною обсягів інвестицій $\Delta I_{\text{нв(в)}}$ розуміємо зростання (зменшення) капіталоутворюючих інвестицій. На основі формули 2.1, враховуючи, що якість продуктивних сил регіону характеризується спроможністю до випуску остаточної продукції з високим ступенем переробки, можемо стверджувати, що основним індикатором економічної безпеки є частка остаточної продукції у ВРП та величина обсягів наданих послуг.

Сутнісні характеристики регіональної економічної безпеки передбачають досягнення та збереження гомеостатичної (саморегулюючої) рівноваги з постійно змінним зовнішнім середовищем і присутністю системних ефектів: мультиплікаційного, синергетичного та емерджентного. Отже, система регіональної економічної безпеки – це консолідована відносинами власності, економічними інтересами, правовими та етичними регуляторами сукупність господарюючих суб'єктів, орієнтованих на стійкий, ефективний, безпечний економічний розвиток. Державні органи управління регіональним розвитком представлені в системі як власники і як об'єкти відтворення прав, норм і принципів суспільної економічної етики та моралі. Завдяки економічному інтересе-

су та своїй громадянській, морально-етичній позиції інтегральний капітал найманих працівників посідає важливе місце у системі.

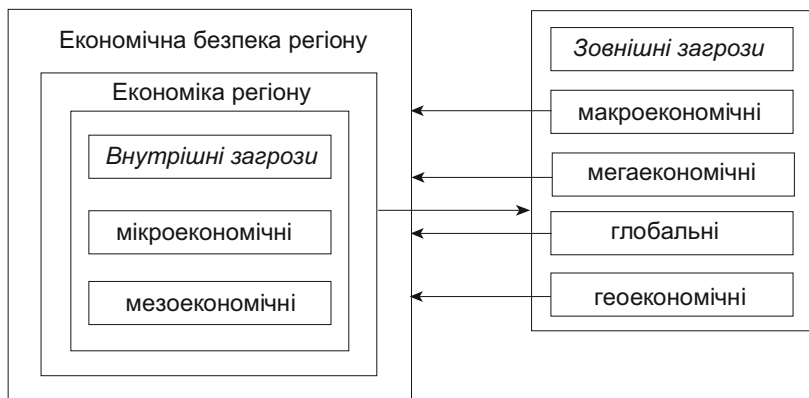
На наш погляд, для аналізу проблем економічної безпеки регіону доцільно типологізувати регіони за ступенем «відкритості – закритості» зовнішньоекономічних зв'язків та відносин. Ступінь «відкритості – закритості» регіонів задає початкові орієнтири сценарно-варіативного підходу до розробки конкретних моделей і механізмів забезпечення регіональної економічної безпеки, її взаємообумовленості не лише з економічною успішністю діяльності регіональних господарюючих суб'єктів, але і їх «убудованістю» у зовнішньоекономічні, в т.ч. міжнародні зв'язки. Як вважає І. Новічков, позитивний і необхідний процес «відкриття» вітчизняної економіки за відсутності обґрунтованої економічної політики супроводжується послабленням економічної самостійності країни, деградацією її технологічного та промислового потенціалу [119, с. 25]. Тому погодимось з Л. Гончаренко та І. Петренко, що забезпечення економічної безпеки регіону, ступінь оптимальної відкритості необхідно узгодити з параметрами стійкого, ефективного, системного соціально-економічного розвитку регіону, граничної та оптимальної безпеки [120, с. 245–246; 121, с. 160–161].

Економічна безпека регіону базується на регіональних інтересах, а саме: створенні умов для забезпечення та підтримки належного рівня якості життя населення; формуванні апарату управління, який забезпечує максимальне використання і розвиток природно-ресурсного та економічного потенціалу; проведенні автономної соціально-економічної політики в регіоні; збалансованій та інтегрованій участі у фінансовій системі країни, обов'язковому захисті від внутрішніх і зовнішніх загроз при дотриманні рівноваги із загальнонаціональними інтересами.

Сутність економічної безпеки регіону полягає в можливості та здатності економіки забезпечувати якість життя населення на належному рівні, соціально-економічну та суспільно-політичну стабільність, запобігати виникненню, а в деяких випадках протидіяти впливу внутрішніх і зовнішніх загроз при оптимальних витратах ресурсів і раціональному їх використанні. Отже, економічна безпека регіону – це не лише поточний стан природно-ресурсного, виробничого, фінансового потенціалу регіону, але й розробка, упровадження системи заходів, спрямованих на розвиток та протидію зовнішнім і внутрішнім загрозам. У проєкті Стратегії економічної безпеки України 2002 р. загрози економічній безпеці України визначаються як неможливість підтримки умов задоволення потреб особи, суспільства та держави, функціонування національної економіки в режимі розширеного відтворення та використання національних конкурентних переваг [122, с. 21]. Конкретніше визначення категорії «економічна безпека» запропоновано

експертами Національного інституту проблем міжнародної безпеки при РНБО України, де загрози розглядаються як чинники, що ускладнюють саморегуляцію економіки та реалізацію економічних інтересів і спричиняють вихід економічних показників за межі нормативних або граничних значень [123, с. 37].

Резюмуючи, розглянемо загрози економічній безпеці регіону як сукупність умов, які перешкоджають реалізації регіональних соціально-економічних інтересів або створюють небезпеку нерационального використання виробничого потенціалу, нерационального використання ресурсів, фінансової нестабільності та посилення соціальної напруженості в регіоні. Як уже зазначалося, множину існуючих загроз [46, с. 71–73; 124, с. 157], які впливають на регіональну безпеку, можна розділити на внутрішні та зовнішні (рис. 2.2). Внутрішні представлені загрозами мікро- та мезоекономічного рівня системної ієрархії, зовнішні – макро- та глобального, гео економічного, мега економічного. Внутрішні загрози виникають під впливом поточного стану економіки регіону. Якщо в регіоні відсутня політика, спрямована на ефективний розвиток виробничої та соціальної сфери, при цьому загострені економічні, політичні, екологічні проблеми, то існує імовірність впливу чинників, дестабілізації регіональної економіки.

Рис. 2.2. Класифікація загроз економічній безпеці регіону

Зовнішні загрози певною мірою незалежні від економіки регіону, оскільки залежать від макроекономічних характеристик. Специфіка мікроекономічних загроз у тому, що вони пов'язані з діяльністю господарюючих суб'єктів регіону. Водночас увага приділяється великим підприємствам, які за ефективного функціонування виробляють значну частину валового регіонального продукту, приймають участь у форму-

ванні певної частини бюджету, є учасниками зовнішньоторговельних операцій. Загрози мезорівня включають утрату внутрішнього ринку, відтворювальної незалежності, можливості здійснювати продовольче самозабезпечення на регіональному рівні.

Джерелами зовнішніх загроз є низький рівень ефективності економіки, конкурентоспроможності промисловості, негативні тенденції соціально-економічного розвитку, тобто внутрішні джерела. У макро-економічному сенсі загрози полягають у відсутності єдиної структурної політики, недосконалості фінансово-бюджетної системи регіонів, вичерпанні природних ресурсів та погіршенні стану довкілля, криміналізації економіки. Усунення загроз можливе лише за умови проведення цілеорієнтованої на безпеку регіональної політики з чітко виокремленими зобов'язаннями центру й території під жорстким контролем державного управління. Тому, як зазначає Н. Потрубач, мегаекономічні загрози пов'язані більшою мірою з геополітичними силами та вірогідністю міждержавних військово-політичних конфліктів, зростанням державного зовнішнього боргу, експорту капіталів, утратою зовнішніх ринків [125, с. 117]. Існування загроз внутрішнього та зовнішнього характеру дає змогу дійти висновку про ситуацію в економічній безпеці регіону. Процеси в соціально-економічній і політичній сферах на різних рівнях (мега-, макро-, мезо-, мікро-) розглядаються як гранична межа виникнення не лише кризової ситуації, але і руйнування цілісності економіки країни.

Формування системи економічної безпеки, яка поєднує сукупність заходів, спрямованих на створення сприятливих умов розвитку регіонів і запобігання порушенню стабільного розвитку, є основою для відновлення і зміцнення конкурентних позицій окремих регіонів економіки в глобальній конкуренції. Для організації регіональної підсистеми захисту від негативних явищ та їх соціально-економічних наслідків необхідно, щоб до її складу входили такі взаємопов'язані та взаємозалежні елементи внутрішньої структури економічної безпеки: самозабезпеченість; прогресивний розвиток; стабільність; стійкість; економічна суверенність. На основі чотирьох перерахованих елементів внутрішньої структури економічної безпеки формується економічна незалежність регіону як спроможність територіального утворення самостійно вирішувати завдання соціально-економічного розвитку, формувати профіцит регіонального бюджету без використання державних субвенцій.

В. Сенчагов вважає гарантією економічної безпеки регіону компенсаційний механізм, головна функція якого – реагування на критичні ситуації, попередження та протидія загрозам, відновлення стабільності і стійкості процесів господарського, соціального й економічного розвит-

ку при їх порушенні [126, с. 154]. Компенсаційний механізм включає такі елементи: спеціальні матеріальні запаси та резерви виробничого й невиробничого характеру; швидко реагуючу систему доставки ресурсів у місця локалізації критичних умов розвитку; додаткові потужності, технічні засоби для проведення масштабних відновлювальних робіт; фінансові ресурси для досягнення докризового стану економіки. Компенсаційний механізм призначений також для підтримки резервних можливостей надання соціальної допомоги й адаптації населення, системи страхування, міжрегіональної та міжнародної співпраці, функціонування добродійних фондів, формування компенсаційної спрямованості й мобільності заходів охорони здоров'я, гнучкої системи передпідготовки кадрів. Створення компенсаційного механізму потрібне для розвитку підсистеми економічної безпеки регіону, оскільки саме він спрямований на протистояння негативним внутрішнім і зовнішнім впливам.

Отже, економічна безпека регіону – це здатність створювати умови інтенсивного зростання й підвищення соціального добробуту населення, впливати на внутрішньорегіональні та міжрегіональні відносини, субсидіарність вирішення локальних питань. Економічна безпека включає підсистему захисту, спрямовану на попередження та протидію загрозам. Забезпечення регіональної економічної безпеки є одним із пріоритетних завдань регіональної політики, оскільки функціонування держави безпосередньо залежить від рівня безпеки окремих територій і розвитку їх соціально-економічного потенціалу.

Розвиток соціально-економічної системи регіону відбувається у процесі взаємодії різноманітних сил, які знаходяться в тісному взаємозв'язку, але можуть і протистояти один одному при суперечності окремих інтересів структурних елементів. Зростаюча потреба негайного розв'язання соціальних проблем обумовлює нарощування економічного потенціалу, що своєю чергою створює загрози соціально-демографічній та екологічній безпеці регіону [127, с. 157]. Тому однією з умов забезпечення економічної безпеки довілля є збереження рівноваги регіональної системи через урегулювання структури системи. Підтримка належного рівня захищеності регіону входить до функцій управління регіональної системи. Регіон знаходиться в стані економічної безпеки тільки при дієвому механізмі захисту економіки від загроз, які можуть призвести до погіршення соціально-економічного стану до критичного рівня, тобто проблема економічної безпеки є похідною від цілей економічного зростання на кожному етапі розвитку суспільства.

Російські вчені М. Корнілов, Г. Гутман доводять, що об'єкт економічної безпеки одночасно є і суб'єктом її забезпечення [46, с. 20–21; 128, с. 32, 39]. Методологія дослідження процесів функціонування

систем дає змогу констатувати, що забезпечення безпеки є найважливішим завданням життєдіяльності системи. При цьому до систем відносимо соціально-економічну систему, людину, співтовариства тощо. Реалізація функцій життєдіяльності відбувається за допомогою відтворювального, мотиваційного, адаптаційного, захисного механізмів. Такий розподіл є досить умовним, оскільки у процесі життєдіяльності ці механізми взаємопов'язані та взаємообумовлені (рис. 2.3).

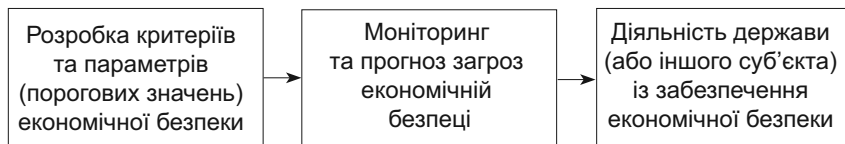

Рис. 2.3. Основні механізми забезпечення економічної безпеки соціально-економічної системи

Унаслідок розвитку активних процесів інтеграції та динамізму зовнішнього середовища підвищується роль адаптивних механізмів. За визначенням А. Архіпова, адаптація – це міра спроможності системи до поглинання зовнішніх подразників без значних наслідків для її поведінки в перехідному або сформованому стані [129, с. 26]. Здатність до стійкого й безпечного розвитку соціально-економічної системи залежить від рівня адаптивності економічної системи та державних інститутів. Додамо, що вплив загроз на соціально-економічну систему може мати і позитивні наслідки. Позитивний аспект пов'язаний із необхідністю реагування на загрози й адаптації системи до нових умов, що приводить до її саморозвитку. Можна припустити, що небезпека переростає в загрозу у тому випадку, коли у системи відсутній захисний механізм, спроможний запобігти реалізації загрози.

Як вважає А. Архіпов, « <...> механізм забезпечення економічної безпеки країни – це система організаційно-економічних і правових заходів запобігання економічним загрозам» [129, с. 22]. Загалом

теоретико-методичні основи обґрунтування заходів забезпечення економічної безпеки регіону можна звести до таких етапів:

Головною ланкою механізму забезпечення економічної безпеки є система моніторингу чинників загроз економічній безпеці регіону. Економічним змістом такої системи є перехід від окремих елементів моніторингу соціально-економічного розвитку території до створення комплексної системи спостереження, оцінки, аналізу та прогнозу стану економічної безпеки, які дають змогу формувати взаємопов'язану, скоординовану, послідовну регіональну політику з подолання загроз економічній безпеці території.

Оперативний інформаційно-аналітичний моніторинг динаміки безпеки економіки має важливе значення для перехідного стану економіки, який характеризується міжгалузевими диспропорціями та нестачею ресурсів, насамперед фінансових, мобільністю соціально-економічних індикаторів. Для здійснення моніторингу чинників, внутрішніх і зовнішніх загроз економічним інтересам особи, суспільства та держави першочерговим завданням є створення організаційно-інформаційної системи. У цьому зв'язку підвищуються вимоги до офіційної статистики, яка має надавати оперативно об'єктивну й повну за охопленням об'єктів спостереження інформацію. На жаль, поки що запропонована органами державної статистики інформація не відповідає повною мірою потребам ефективного моніторингу економічної безпеки.

Специфіка забезпечення економічної безпеки на регіональному рівні залежить від географічного положення, природно-кліматичних і демографічних умов, рівня розробленості та особливостей використання соціально-економічного потенціалу та інших параметрів [127, с. 82–87]. Дослідження проблем забезпечення економічної безпеки регіональної системи передбачає визначення сутності економічної безпеки, виявлення об'єктів, які беруть участь у забезпеченні економічної безпеки, формування напрямів регіональної політики, дослідження загроз економічній безпеці, правове регулювання економічної безпеки регіону.

Економічна безпека регіону включає поєднання таких елементів її внутрішньої структури: самозабезпеченість, прогресивний розвиток, стабільність, стійкість, економічна незалежність, призначених для від-

творення фактичного стану й рівня соціально-економічного розвитку регіону, рівня самодостатності й окремих елементів виробничого та соціального секторів регіональної системи, а також для визначення стійкості господарського комплексу до негативних змін в економіці всієї держави. У забезпеченні регіональної економічної безпеки бере участь сукупність природно-ресурсного, людського, виробничого, фінансового потенціалів регіону. Таким чином, об'єктами забезпечення економічної безпеки є населення, господарюючі суб'єкти й регіональна соціально-економічна система загалом, які прямо або опосередковано зайняті у виробничому процесі, зосередженому на формуванні сприятливих соціально орієнтованих умов життєдіяльності.

М. Єрьомін доводить, що регіональна соціально-економічна система як об'єкт забезпечення економічної безпеки через місцеві органи управління покликана визначити пріоритети регіональної політики розвитку території [130, с. 220–221]. Водночас, як указує В. Понаморенко, реалізація пріоритетних завдань регіональної політики можлива лише за ефективної структурної перебудови економіки, яка сприяла б розвитку виробничого потенціалу галузей регіону, мобілізації використання регіональних ресурсів, створенню місцевої виробничої інфраструктури відповідної до вимог споживчого ринку [131, с. 47].

На думку В. Гейця, М. Кизими, Т. Клебанової, О. Черняка найважливішою в механізмі забезпечення економічної безпеки регіону є діяльність, пов'язана з виявленням (прогнозуванням) та подальшим запобіганням внутрішнім і зовнішнім загрозам, які перешкоджають розвитку регіональної системи [132, с. 68]. Російський учений В. Сенчагов відносить до основних напрямів цієї діяльності виявлення випадків, коли фактичні або прогнозні параметри соціально-економічного розвитку відхиляються від порогових значень індикаторів економічної безпеки; реалізація комплексу заходів із подолання або недопущення виникнення загроз економічній безпеці; експертиза прийнятих рішень із безпечного розвитку економіки регіону [126, с. 130].

Загрози економічної безпеки регіонів приховуються у характеристиках регіонального розвитку: географічному положенні, історичному циклі, регіональній спеціалізації, національно-етнічному складі. Географічне положення впливає на вибір спеціалізації, формування і розвиток галузей господарського комплексу. Великі фінансово-промислові центри переважно розташовані в центрі держави, мають високорозвинену мережу автошляхів і комунікацій не тільки з прилеглими регіонами, але і з іншими, а також з іноземними державами. Спеціалізація периферійних регіонів залежить від кліматичних умов і забезпеченості природними ресурсами. Особливої уваги заслуговують прикордонні

території. Для прикордонних регіонів із країнами близького і далекого зарубіжжя властиві вивіз капіталу, «відтік мізків», трудова еміграція, що загалом негативно відображається на потужності інтелектуального й економічного потенціалу держави.

Загрози економічній безпеці є наслідком суперечностей, які розвиваються як у регіоні, так і поза його межами. Вплив загроз на процеси життєдіяльності регіону викликає такий стан економіки, при якому державне управління регіональною підсистемою втрачає контроль над економічними процесами. При цьому економічні та правові важелі впливу на виробничий і соціальний сектори господарського комплексу не запобігають негативним наслідкам. Тому, як зазначає Ю. Сізов, застосування традиційних заходів у період загострення кризової ситуації є недоцільним, оскільки істотно змінюються внутрішній і зовнішній захисні механізми регіональної системи [133, с. 115].

Рис. 2.4. Типологізація загроз економічній безпеці регіону

Головні загрози регіональній економічній безпеці типологізовано за економічними та соціальними напрямками (рис. 2.4). Економічні загрози відображають проблеми розвитку господарського комплексу регіону (зниження темпів виробництва і втрата позицій на внутрішньо-регіональних, міжрегіональних і міжнародних ринках; погіршення науково-технічного потенціалу, функціонування системи виробництва

і постачання товарами першої необхідності [134, с. 42; 135, с. 270]. Побічні загрози посилюються через нераціональне використання природних ресурсів унаслідок відсутності правового механізму регулювання відносин власності на природні ресурси та їх джерела, що дає змогу здійснювати безконтрольний продаж стратегічної сировини за демпінговими цінами в результаті загострення конкуренції серед вітчизняних експортерів [126, с. 249].

Соціальні загрози виникають унаслідок порушення функціонування виробничого сектору економіки, оскільки між економікою та соціальною сферою існує прямо пропорційна залежність між рівнем і якістю життя населення регіону та економічним розвитком територіального утворення [136; с. 31; 137, с. 50]. Поряд із загальним зниженням життєвого рівня населення спостерігається стійка тенденція диференціації у рівнях доходів населення як у регіонах, так і між регіонами країни. Істотно ускладнилася демографічна ситуація, що викликано зменшенням природного приросту населення на більшій частині території держави. Особливо гострий і соціально нестійкий характер має вимушена міграція, актуалізуються питання зайнятості населення. Погіршення екологічного стану в регіонах також призводить до зростання соціальної напруженості [126, с. 372]. Позитивні зрушення при вирішенні питань соціального облаштування можливі тільки в умовах стабілізації розвитку економіки.

Однією з передумов протидії загрозам є поліпшення заходів організаційно-правового регулювання економічної безпеки, що передбачає виявлення і дослідження причин нестабільного економічного стану в регіоні та стадій його розвитку (оцінка рівня економічної безпеки); розробка плану економічних та інших комплексних перетворень відповідно до положень стратегії національної економічної безпеки. Базовим етапом у цьому процесі є реалізація заходів, пов'язаних із визначенням рівня економічної безпеки в регіоні [138; с. 489; 139, с. 51]. Це багатогранний процес, який охоплює дослідження особливостей розвитку соціально-економічного потенціалу регіону. Пріоритетними є економічні та соціальні дослідження, оскільки вони відображають розвиток виробничого сектору економіки регіону й соціальної інфраструктури регіональної системи, яка забезпечує підтримку певних стандартів життєдіяльності населення – соціуму. При цьому безпосередньо оцінка економічної безпеки регіону дає змогу визначити рівень соціально-економічного розвитку території. Оцінка економічної безпеки здійснюється в чотири етапи:

- розробка системи індикаторів економічної безпеки (ІЕ_кБ) відповідно до внутрішньої структури. Кожен елемент структури характеризується показниками, які відображають специфіку розвитку регіональ-

ної системи. Безпосередній відбір показників, як зазначають Т. Агапова та В. Сенчагов, слід здійснювати з урахуванням таких моментів: доцільно розділити показники на дві групи (показники-критерії, орієнтовані на оцінку рівня економічної безпеки, та аналітично-інформаційні додаткові показники); необхідно виключити показники, які важко розрахувати, а також індикатори, для яких порогове значення визначити неможливо; здійснювати розрахунок показників, ураховуючи не тільки взаємозв'язок між ними, але і їх сукупний вплив на рівень економічної безпеки регіону [126, с. 319; 140, с. 46];

- розрахунок порогових значень ІЕ_кБ на основі експертного методу оцінки не лише порогового значення, а «коридору», який визначає передкризову зону економічного розвитку регіону – перехід від стану економічної безпеки до стану економічної небезпеки й навпаки;

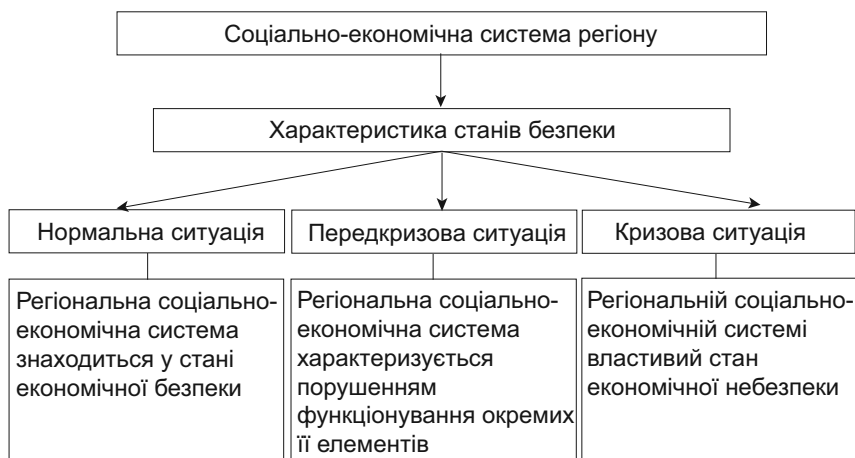
- компаративний аналіз фактичних значень індикатора економічної безпеки та граничної величини, що дає змогу визначити рівень економічної безпеки за одним з індикаторів, але не відображає загальний розвиток територіального утворення;

- визначення інтегральної (комплексної) бальної оцінки економічної безпеки регіону, яка відображає рівень розвитку регіональної економіки за сукупністю індикаторів економічної безпеки.

Розрахунок комплексної бальної оцінки дає змогу визначити кількісну характеристику соціально-економічних явищ, які відбуваються, виявити стан економічної безпеки регіону (нормальна, передкризова, кризова ситуації), основні загрози соціально-економічного розвитку регіону в розрізі системних характеристик безпеки (рис. 2.5). Стан економічної безпеки характеризується нормальною ситуацією, якщо регіональна соціально-економічна система спроможна до стійкого розвитку та інтенсивного економічного зростання, забезпечення високого рівня та якості життя населення, передбачення та протистояння зовнішнім і внутрішнім чинникам-загрозам. Передкризова ситуація характеризується порушенням функціонування окремих її елементів, що є передумовою дестабілізації розвитку території; сприяє погіршенню ситуації за відсутності заходів усунення причин негативних змін. Кризовій ситуації властивий стан економічної небезпеки, основними рисами якої є криза функціонування основних елементів системи (виробничого, фінансового, трудового потенціалу); створення стійких джерел кризи, для усунення яких необхідне впровадження комплексу заходів, орієнтованих на усунення чинників-загроз і нейтралізацію їх наслідків та на відновлення процесів життєдіяльності регіону.

Виявлення сукупності чинників-загроз, які стали причиною негативних структурних змін, дає змогу розробити систему заходів запобігання або усунення їхніх наслідків. При цьому комплекс заходів

повинен бути спрямований не тільки на відновлення виробничо-економічного потенціалу регіону, але й на формування сприятливих умов життєдіяльності населення.

Рис. 2.5. Системні характеристики станів економічної безпеки регіону

Підвищення рівня та якості його життя є першочерговим завданням зміцнення демографічної безпеки, вдосконалення трудового потенціалу, посилення мотивованості працівників за результати господарської діяльності і, як наслідок, зростання інвестиційної привабливості, конкурентоспроможності регіону. Нейтралізація джерел кризи і підвищення рівня захищеності в регіоні можливе при здійсненні заходів, спрямованих на стимулювання економічного зростання і прогресивного розвитку території, а саме: посилення планових і регулюючих основ господарської політики; санація збиткових виробництв і депресивних територій та пряма фінансова участь у їх перепрофілюванні; селективний підхід вибору господарюючих суб'єктів для підтримки з урахуванням природного і регіонального монополізму; посилення інвестиційно-інноваційної активності, залучення населення та інших дрібних інвесторів; сприяння розвитку всіх форм підприємництва [127, с. 196; 141, с. 105; 142, с. 49].

Активізація підприємництва регіону є початком відновлення утрачених позицій і виробничій сферах. Тобто впровадження запропонованих заходів не лише позитивно вплине на розвиток виробничого сектору регіону, а й сприятливо відобразиться на його соціальній інфраструктурі. Регіон, який розвивається, володіє соціально-економічним потенціалом, задовольняє потреби господарю-

ючих суб'єктів і населення, може своєчасно протистояти негативним явищам і компенсувати втрачені цінності.

Отже, проведення заходів із підвищення рівня економічної безпеки регіону є передумовою захисту регіональної системи від зовнішніх і внутрішніх загроз. Основним етапом є оцінка економічної безпеки регіону, пов'язана з негативними змінами виявлення чинників погіршення безпеки, для сприяння розвитку регіону. Надалі це дасть змогу визначити програму необхідних дій з усунення наслідків кризових ситуацій у регіоні та вплине на запобігання економічним і соціальним загрозам, сприятливому розвитку території в майбутньому.

2.2. Теоретико-методичні підходи до інтегральної оцінки рівня економічної безпеки регіону в умовах структурно-інституціональних трансформацій

Аналіз соціально-економічного розвитку України за часів незалежності підтверджує, що виникнення загроз економічній безпеці країни переважно має регіональний характер, тому подальший соціально-економічний розвиток залежатиме від обґрунтованої стратегії розвитку конкретного регіону. Важливу роль у формуванні стратегії відіграє достовірна і повна оцінка рівня економічної безпеки регіону, а також заходів і механізмів її забезпечення під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. На посттрансформаційному етапі для оцінки стану і прогнозування економічної безпеки регіону, держави пропонуються такі методи:

- дослідження основних макроекономічних показників і порівняння їх із граничними значеннями, розроблений російськими ученими із використанням досліджень зарубіжних авторів [16, с. 45; 41, с. 13]. До основних показників економічної безпеки віднесені: рівень і якість життя, рівень інфляції, безробіття, економічне зростання, дефіцит бюджету. Як граничні запропоновані значення, не нижчі за середньосвітові;
- методи експертної оцінки на основі логічних правил вибору рішень, сформованих експертом бальна оцінка рівня кризи, ранжування територій за ступенем загроз економічній безпеці на основі аналізу фактичних індикаторів економічної безпеки [60, с. 152];
- методи оптимізації, які використовуються для аналітичного опису досліджуваних процесів та синтезу конкретно вибраного критерію безпеки. При цьому істотно обмежена область застосування критеріїв, оскільки реальні процеси розвитку характеризуються багатьма показниками, частина яких кількісно не вимірюється;

- метод аналізу й обробки сценаріїв на основі науково-обґрунтованих гіпотез і положень. Застосовувані методи математичного моделювання визначаються характером сценарію;
- методи розпізнавання образів (математичною основою теорії розпізнавання образів є сукупність методів математичної статистики, теорії ймовірності, теорії інформації);
- теоретико-ігрові методи, які використовуються для аналізу двосторонніх і багатосторонніх конфліктних ситуацій і синтезу параметрів управління у конфліктуючих сторін з урахуванням їх впливу;
- методи теорії штучних нейронних мереж, екстраполяції, економіко-статистичного аналізу та моделювання.

Більшість із наведених методів мають теоретико-пізнавальне значення і не отримали практичного застосування в оцінці та прогнозуванні економічної безпеки держави чи регіону. Наприклад, в Методичці розрахунку рівня економічної безпеки України, розробленій Міністерством економіки України не дотримана головна умова успішного забезпечення економічної безпеки країни та регіонів – визначення наукової обґрунтованості показників, які характеризують тенденції розвитку економіки, а також створення системних основ ефективного регулювання і забезпечення економічної безпеки. До того ж, кількісне визначення індикаторів безпеки пов'язане з певними труднощами. По-перше, методи визначення граничних значень має суб'єктивний характер і не базуються на єдиній методології. Так, наприклад, за граничні значення приймаються фактичні дані в країні або групі розвинених країн. По-друге, граничні значення безпеки побудовані без урахування того, що кожна країна знаходиться на етапі модернізації політичної системи, трансформації соціально-економічних відносин. По-третє, якщо порівнювати граничні рівні з реальними показниками 2012 р., виявиться, що граничні межі безпеки істотно перевищені за більшістю показників, а за деякими показниками ситуація гірша. По-четверте, множина цих показників не завжди стосується безпеки, відображає тільки поточний стан економіки. По-п'яте, ці методики орієнтовані на визначення допустимої межі погіршення реального становища в різних сферах економіки та соціуму [143].

Підставою для опису бажаного стану об'єкта та його оцінки є критерії економічної безпеки. Як вважають А. Степаненко, М. Герасимов, Л. Рубцов об'єктивним та інтегральним критерієм економічної безпеки в умовах посттрансформаційного етапу є національна конкурентоспроможність [144, с. 43; 145, с. 87]. Повний набір критеріїв, їх ранжування рекомендується формулювати за допомогою «дерева критеріїв». Такі науковці, як А. Татаркін, А. Куклін, В. Чуканов, В. Сенчагов [126, с. 248; 127, с. 159] висловлюють думку, що його застосування найефек-

тивніше дає змогу оцінити причинно-наслідкові зв'язки політики у сфері економічної безпеки.

Критерії, своєю чергою, відображаються показниками економічної безпеки об'єкта, які описують і характеризують еволюцію відтворення ринку, рівень його кількісних і якісних параметрів. Якщо сутність економічної безпеки відображається множиною її критеріїв, показників та індикаторів оцінки загроз, то для оцінки стану економічної безпеки головну роль відіграють не самі показники, а їхні граничні значення. Найвищий ступінь безпеки досягається за умови, що вся сукупність показників знаходиться у межах граничних значень.

Російський учений С. Лелюхін пропонує як критерій економічної безпеки регіону використовувати коефіцієнт економічної безпеки регіону ($K_{\text{ебр}}$), фактичне значення якого в конкретний період часу розраховується як добуток коефіцієнтів розвитку регіону ($K_{\text{рр}}$), адаптивності регіону ($K_{\text{ар}}$), релаксації регіону ($K_{\text{рлр}}$). Оптимальне значення коефіцієнта економічної безпеки регіону дорівнює одиниці та відповідає рівномірному й динамічному розвитку економіки [146, с. 89].

$$K_{\text{ебр}} = K_{\text{рр}} * K_{\text{ар}} * K_{\text{рлр}} . \quad (2.2)$$

Кожен із коефіцієнтів може бути більшим чи меншим за одиницю, тому не зрозуміло, яким чином оптимальне значення інтегрального коефіцієнта може дорівнювати одиниці.

Українські науковці А. Степаненко та М. Герасимов пропонують послідовність таких етапів алгоритму розрахунку коефіцієнтів економічної безпеки регіонів та України: стандартизація показників економічної безпеки; розрахунки інтегральних оцінок безпеки регіону; коефіцієнтів економічної безпеки окремих регіонів та України загалом [144, с. 41]. При цьому пропонується оцінка економічної безпеки за показниками-стимуляторами або дестимуляторами, що не забезпечує коректності оцінки, оскільки суперечить системному підходу.

У концепції правового механізму забезпечення економічної безпеки передбачає використання індикативного аналізу як методу економічних досліджень, суть якого – виявити позитивні тенденції зміни показників економічної безпеки у забезпеченні соціально-економічної стабільності держави. Індикатори економічної безпеки – це реальні статистичні показники розвитку економіки, які найбільш повно характеризують явища і тенденції, мають служити для оцінки поточного становища порівняно з попередніми етапами розвитку. Переважно це нормативні характеристики та показники, які володіють такими властивостями: відображають загрози економічній безпеці; володіють високою чутливістю та мінливістю, здатністю попереджати суспільство, державу й економічних суб'єктів про можливі загрози, небезпеки у

зв'язку зі зміною макроекономічної ситуації, заходів, що вживаються урядом у сфері економічної політики; виконують функції індикаторів сукупності, тобто взаємодіють.

Зазначимо, що для системи економічної безпеки саме третя властивість є найважливішою. Взаємодія індикаторів існує завжди, але тільки за певних умов наростання рівня небезпеки вона виходить за певні межі, набуває екстремального характеру. Нагромадження інформації про кількісні параметри взаємодії необхідне для визначення соціально-економічних наслідків, прийнятих макроекономічних рішень, оцінки значущості окремих загроз економічній безпеці.

Для аналізу економічної безпеки держави Міністерством економіки України запроваджено 117 індикаторів та порогових значень [143], Центр фінансово-банківських досліджень Інституту економіки РАН виокремлює 150 показників, які характеризують усі сторони соціально-економічного розвитку. Моніторинг загроз економічній безпеці держави національним інтересам у сфері економіки потребує виявлення критичних значень, вихід за межі яких загрожує руйнівними процесами. Отже, з усієї множини індикаторів рівня загроз економічній безпеці необхідно виділити ті, які відображають критичні «больові точки».

Граничні значення економічної безпеки – це індикатори, що кількісно відображають допустимі співвідношення пропорцій господарської діяльності, недотримання яких перешкоджає нормальному економічному розвитку, загрожує економічній безпеці країни. Перелік граничних значень може містити значне число індикаторів [147, с. 147], які розрізняються між собою за змістом та методами розрахунку. Водночас необхідно відібрати достатньо обмежений перелік граничних значень, спроможних достатньо повно відобразити стан економіки за відповідністю критеріям економічної безпеки. Цей перелік включає множину параметрів економічної безпеки, сформульованих у Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України [143] та поділених на такі групи:

- показники, які відображають спроможність економіки до стійкого розвитку і стан макроекономічної безпеки України. До цієї групи входять індикатори граничних значень з обсягів ВВП і промислового виробництва та їх структури, частки нових видів продукції в обсязі продукції машинобудування, частки витрат на оборону й науку, обсягів інвестицій та запасами корисних копалин;
- індикатори стійкості фінансової системи держави: дефіцит державного бюджету, індикатори грошового обігу та державного боргу, стану податкової дисципліни;
- показники соціальної безпеки, що відображають рівень доходів населення та їх диференціацію, граничні значення безробіття і витрат на соціальну сферу;

- параметри зовнішньоекономічної безпеки: граничні значення частки імпорту у внутрішньому споживанні та частки експорту в обсязі виробництва.

Крім зазначених, використовуються індикатори та граничні значення стану інвестиційної, науково-технологічної, енергетичної, демографічної, продовольчої та виробничої безпеки держави.

Широкого поширення набув також комплекс індикаторів економічної безпеки, підготовлений академіком РАН С. Глазєєвим, де ключові параметри економічної безпеки пов'язані з динамікою виробництва, станом бюджету і державного боргу [148, с. 9–13]. Проте, на думку А. Іларіонова [16, с. 47], цей перелік індикаторів не може використовуватися для аналізу проблем економічної безпеки як з теоретичного, так і з практичного погляду, оскільки згідно із запропонованими пороговими значеннями всі країни мають бути віднесені до економічно небезпечних. Причому фактичні дані про стан економіки та суспільства не завжди об'єктивні.

Розробка ефективної системи індикаторів економічної безпеки – складна теоретико-методологічна проблема. Як зазначають В. Гутман та А. Татаркін, кількість і якість індикаторів мають бути достатніми для того, щоб завчасно й адекватно реагувати на виникнення і розвиток дестабілізуючих тенденцій в економіці, не ускладнюючи функціонування системи економічної безпеки держави [127, с. 81; 128, с. 39].

Систематизація та узагальнення теоретико-методологічних підходів до формування множини індикаторів безпеки дає змогу виділити завдання оцінки рівня економічної безпеки регіону: для оцінки результативності державної підтримки пріоритетних регіонів, виявлення депресивних, відсталих і кризових регіонів та субрегіонів, класифікації регіонів за рівнем і умовами соціально-економічного розвитку, визначення критичної загрози життєдіяльності регіональної підсистеми національної економіки.

Перші три завдання забезпечують необхідну інформацію для регіональної політики та концептуального аналізу регіональних складників економічної безпеки України. В основі цих завдань – індикаторні системи, офіційно прийняті до використання. Останні завдання більшою мірою стосуються органів державного управління регіону для моніторингу поточного прогнозування розвитку. Множина індикаторів оцінки соціально-економічного розвитку за критерієм економічної безпеки регіону включає підмножину індикаторів, інтегральним критерієм якої є соціально-економічний стан території (базові індикатори: обсяги ВРП; індекс споживчих цін; бюджетний дефіцит; обсяги роздрібного товарообороту; обсяги виробництва продукції; рівень безробіття; середня заробітна платня та інші найважливіші соціальні показники).

Друга підмножина включає індикатори, інтегральним критерієм яких є забезпечення розширеного відтворення (базові індикатори: темпи зростання обсягів виробництва; показники зростання інвестиційної активності; баланс експортно-імпортних операцій підприємств регіону). Третя підмножина індикаторів, інтегральним критерієм якої є рівень конкурентоспроможності регіональної економіки (базові індикатори: витрати виробництва у розрахунку на одиницю продукції; рівень продуктивності праці та інші показники).

Найбільш поширений для оцінки стану економічної безпеки регіону індексний, або індикативний підхід. Індикаторами (індексами) економічної безпеки вибрані показники, які характеризують специфічні аспекти безпеки регіону, при цьому для кожного показника встановлено граничне значення. Загальний алгоритм реалізації індикативного підходу до оцінки економічної безпеки регіону наведений на рис. 2.6, у структурно-організаційній схемі теоретико-методичних засад оцінки економічної безпеки регіону.

Дослідження ситуативного аналізу та оцінки стану економічної безпеки регіону доводять до висновку про необхідність розробки єдиного теоретико-методичного підходу до оцінки економічної безпеки країни та регіонів. У системі моніторингу граничні значення показників мають визначатися з урахуванням специфіки конкретного періоду розвитку економіки. У країнах зі стабільною економікою, яка динамічно розвивається, у системах моніторингу використовуються граничні значення, які відповідають певній фазі економічного циклу. Оскільки економічна система України проходить етап трансформаційних перетворень, чітко визначити поточну фазу економічного циклу проблематично.

Як зазначають В. Горбулін та А. Качинський, показники безпеки, за допомогою яких визначаються граничні значення, утворюють систему індикаторів безпеки. Відповідно найвищий рівень безпеки досягається за умови, коли всі показники безпеки знаходяться в межах граничних значень, а граничні значення показників досягаються без негативного впливу на інші [149, с. 94]. За граничне значення економічної безпеки береться кількісне мінімальне або максимальне значення, що визначає межу, за якої виникають загрози економічній безпеці в певній сфері.

Динаміка структурно-інституціональних змін унаслідок циклічного розвитку економіки спонукає виникнення як стабільних, так і кризових етапів розвитку. Саме кризова ситуація актуалізує проблему удосконалення теоретико-методологічних основ оцінки рівня економічної безпеки на основі динаміки інтегрального показника. Проблемі інтегральної оцінки рівня економічної безпеки присвячені праці О. Власюка, А. Сухорукова, які для оцінки рівня економічної безпеки рекомендують використовувати оптимізаційні моделі, методи індикативного,

дискримінантного аналізу, експертних оцінок, скаляризації [55, с. 149, 501; 150, с. 59; 151, с. 43; 152, с. 254]. У працях Ю. Харазішвілі, В. Заводчик та інших авторів застосовується мультиплікативна форма розрахунку інтегрального показника в моделях економічного зростання [153, с. 78; 154, с. 135; 155, с. 75].

Рис. 2.6. Структурно-функціональна схема взаємозв'язку теоретико-методичних засад оцінки економічної безпеки регіону

Є. Вентцель запропонував методику визначення інтегрального показника в адитивній або мультиплікативній формі на основі методу зважених сум, для об'єктивного визначення вагових коефіцієнтів на основі оцінок пріоритетів та експертних оцінок [155, с. 102]. Застосовується також методика комплексної оцінки соціально-економічного розвитку регіонів, на основі середнього арифметичного рейтингу регіонів за кожним із досліджуваних показників. Недоліком цього методу є відсутність диференціації всіх параметрів, які оцінюються разом, використання ваги для окремих показників, без урахування частки реального сектору економіки [156].

Офіційно рекомендується методика розрахунку рівня економічної безпеки способом визначення рівня складників економічної безпеки і прийняття управлінських рішень щодо аналізу, усунення та нейтралізації загроз національним інтересам держави у відповідній сфері [143]. Зазначена методика не позбавлена окремих недоліків. Зокрема, при упорядкуванні одиниць сукупності виникає необхідність агрегування усіх ознак множини в єдину інтегральну оцінку. Як зазначають А. Сухоруков, Ю. Харазішвілі, агрегування ознак ґрунтується на теорії «адитивної цінності», згідно з якою цінність цілого дорівнює сумі цінностей складників [157, с. 13–16].

Якщо ознаки множини мають різні одиниці вимірювання, адитивне агрегування потребує приведення їх до однієї основи, тобто попередньої нормалізації. Вектор первинних ознак $[x_1, x_2, \dots, x_n]$ замінюється вектором нормалізованих значень $[z_1, z_2, \dots, z_m]$. При цьому інтегральний показник розраховується методом «зважених сум» за формулою:

$$I = \sum_{i=1}^n a_i z_i, \sum a_i = 1, 0 \leq a_i, z_i \leq 1, \quad (2.3)$$

де a_i – вагові коефіцієнти, що визначають ступінь внеску i -го показника в інтегральний індекс, $i = 1, n$.

Нормування індикаторів здійснюється двома методами. Перший метод нормування розраховується за формулою:

$$Z_{i1} = \begin{cases} x_1 / x_{\text{онт}}, & \text{якщо } x_1 \text{ є стимулятором, при цьому} \\ & z_{i,1} = 1 \text{ при } x_1 = x_{\text{онт}}; \\ x_{\text{онт}} / x_1, & \text{якщо } x_1 \text{ є дестимулятором, при цьому} \\ & z_{i,1} = 1 \text{ при } x_1 = x_{\text{онт}}. \end{cases} \quad (2.4)$$

Якщо поточні значення індикатора перевищують $x_{\text{онт}}$, або нижчі за $x_{\text{онт}}$, що є нормою, нормалізовані значення Z_{i1} будуть більші за 1, що по-

поруше припущення, прийняті в (2.3). Тобто нормалізація індикаторів проводиться за максимальними для стимуляторів, або мінімальними для дестимуляторів значеннями індикаторів, а не за оптимальними значеннями.

За другим методом нормування діапазон можливих значень кожного показника розбивається на п'ять інтервалів: $(x_{гр}^н, x_{пор}^н)$, $(x_{пор}^н, x_{онт}^н)$, $(x_{онт}^н, x_{онт}^в)$, $(x_{онт}^в, x_{пор}^в)$, $(x_{пор}^в, x_{гр}^в)$, де:

- $x_{гр}^н, x_{гр}^в$ – економічно доцільні мінімальне та максимальне значення індикатора, або нижня та верхня границі;
- $x_{пор}^н, x_{пор}^в$ – граничні нижнє та верхнє значення індикатора, які бажано не перевищувати;
- $x_{онт}^н, x_{онт}^в$ – мінімальне та максимальне оптимальні значення індикаторів, тобто інтервал оптимальних значень.

Граничні (порогові) значення $x_{гр}^н, x_{гр}^в, x_{пор}^н, x_{пор}^в, x_{онт}^н, x_{онт}^в$ визначаються експертним методом. Значення нормалізованого показника в точках $x_{гр}^н, x_{гр}^в$, також визначається експертним методом або дорівнює 0,5, що вносить певну суб'єктивність та потребує додаткових обґрунтувань. Другий метод нормування передбачає використання формули 2.5:

$$z_{i,2} = \begin{cases} \frac{x_{i,j} - x_{гр}^н}{x_{пор}^н - x_{гр}^н}, x_{гр}^н \leq x_{ij} < x_{пор}^н; \\ \frac{(x_{i,j} - x_{пор}^н) + x_{онт}^* (x_{онт}^н - x_{i,j})}{x_{онт}^н - x_{пор}^н}, x_{пор}^н \leq x_{ij} < x_{онт}^н; \\ 1, x_{онт}^н \leq x_{ij} < x_{онт}^в; \\ \frac{x_{онт}^* (x_i - x_{онт}^в) + (x_{пор}^в - x_i)}{x_{пор}^в - x_{онт}^в}, x_{онт}^в \leq x_i < x_{пор}^в; \\ \frac{x_{гр}^в - x_{i,j}}{x_{гр}^в - x_{пор}^в}, x_{пор}^в \leq x_i < x_{гр}^в. \end{cases} \quad (2.5)$$

За межами інтервалу $[x_{гр}^н, x_{гр}^в]$ нормалізовані значення дорівнюють 0. Таким чином, за другим методом нормалізація індикаторів здійснюється за п'ятьма масштабами. Понад те, штучно вводиться обмеження нормалізованого показника в діапазоні оптимальних значень (приврівнювання до 1) та за межами порогових значень (приврівнювання до 0), тобто розрив 1-го роду, що порушує безперервність функції інтегрального показника та ускладнює його використання у про-

цедурах оптимізації із застосуванням градієнтних методів визначення коефіцієнтів чутливості інтегрального критерію до зміни керованих індикаторів.

Згідно з методикою Мінекономіки України пропонується визначення узагальненого інтегрального показника як середнього арифметичного значень, розрахованих за методами нормалізації індикаторів:

$$I_j = (I_{j,1} + I_{j,2}) / 2. \quad (2.6)$$

Якщо для першого інтегрального показника нормалізація індикаторів проведена в одному масштабному діапазоні, а для другого – за п'ятьма масштабними діапазонами, їх підсумування не достатньо коректне, що впливає на точність результатів. Полікритеріальність оцінювання безпеки соціально-економічного розвитку зумовлена впливом зовнішніх чинників, у т.ч. наявністю криз, загроз, катастроф. За таких умов актуалізується передбачення негативного розгортання соціально-економічних процесів та розробка заходів із пом'якшення їх наслідків, яке базується на методології «сценарного аналізу».

Очевидно, прогнозування не може базуватися на ретроспективних даних, у майбутньому система набуватиме інших форм і структурної побудови. Як наголошує А. Сухоруков, прогнозні оцінки повинні враховувати динамічні зв'язки у системах економічної безпеки, виникнення синергетичних ефектів у процесі забезпечення економічної безпеки [158, с. 120; 159, с. 23–27]. Для розрахунку інтегрального індикатора економічної безпеки важливо визначити порогові значення складників безпеки [151, с. 13]. А. Сухоруковим пропонуються такі теоретико-методичні підходи до визначення порогових значень:

- моделювання з використанням макроекономічних моделей, які адекватно відображають вплив внутрішніх і зовнішніх чинників у поточний період;
- аналоговий підхід вибору відповідних показників у країнах-аналогах;
- законодавчий підхід, який полягає у встановленні порогових значень у процесі формування законодавчої бази; імплементація досвіду інших країн; експертні оцінки та розрахунки експертів міжнародних організацій.

Для кожного індикатора визначаються порогові та оптимальні (нижнє, верхнє) значення. При формуванні множини індикаторів важливо забезпечити єдину інформаційну спрямованість показників y_i для чого їх поділяють на стимулятори та дестимулятори. Зв'язок між інтегральною оцінкою I та показником-стимулятором прямий, показником-дестимулятором – обернений. Дестимулятори перетворюють на стимулятори за допомогою нормування.

Нормування індикаторів рівня економічної безпеки та складників здійснюється за максимальними для індикаторів-стимуляторів та мінімальними для індикаторів-дестимуляторів значеннями динамічного ряду множини індикаторів з деяким випередженням ($y_{\text{норм}}$), що дає можливість утримувати нормовані значення індикаторів у діапазоні (0,1). Ураховуючи, що більшість індикаторів за певних значень можуть бути як стимуляторами, так і дестимуляторами, нормування проводиться для індикаторів, та для порогових і оптимальних значень з метою утримання поточних значень інтегрального показника у межах оптимальних:

$$z_i = \begin{cases} y_i / y_{\text{норм}}, & \text{якщо } y_i \in \text{стимулятором}; \\ y_{\text{норм}} / y_i, & \text{якщо } y_i \in \text{де стимулятором}. \end{cases} \quad (2.7)$$

Інтегральний (узагальнений) показник може розраховуватися методом «зважених сум» (адитивна форма) інтегрального показника (I_a), або мультиплікативною формою (I_m), за формулою (2.8).

$$I_a = \sum_{i=1}^n a_i z_i, \quad I_m = \prod_{i=1}^n z_i^{a_i}, \quad \sum a_i = 1, \quad a_i \geq 0, \quad i = \overline{1, n} \quad (2.8)$$

Ураховуючи нелінійність економічних процесів, доцільне застосування мультиплікативної форми інтегрального показника, що потребує додаткового обґрунтування, головною проблемою у методиці розрахунку рівня економічної безпеки є визначення інтегральних показників на основі вагових коефіцієнтів, позбавлених суб'єктивних експертних оцінок [143]. Застосовуються такі підходи.

1. Моделювання, при наявності макроекономічної моделі соціально-економічного розвитку, ендогенними параметрами якої є індикатори економічної безпеки або її складників. Для визначення вагових коефіцієнтів застосовуються методи теорії чутливості, розрахунок коефіцієнтів чутливості інтегрального показника (u_j) до зміни індикаторів (x) здійснюється з рівнозначними коефіцієнтами та подальшим їх нормуванням і визначенням ваги індикаторів.

$$a_j = \frac{|u_j \Delta y_i|}{\sum_{i=1}^n |u_i \Delta y_i|} \quad (2.9)$$

2. Метод головних компонент, який доцільно застосовувати за відсутності макроекономічної моделі або при неможливості формалізації

опису індикаторів економічної безпеки як ендогенних параметрів. Розрахунки вагових коефіцієнтів передбачають побудову кореляційної матриці R ; виокремлення головних компонент і факторних навантажень; ідентифікацію головних компонент.

У моделі головних компонент зв'язок між первинними ознаками і компонентами описується лінійно:

$$y_i = \sum_i^m c_i G, \quad (2.10)$$

де y_i – стандартизовані значення i -ї ознаки з одиничними дисперсіями; сумарна дисперсія дорівнює кількості ознак m ;

c_i – внесок i -ї компоненти в сумарну дисперсію множини показників.

Компонента G є лінійною комбінацією факторних навантажень (d_i) та вхідних даних (x_i):

$$G = \sum_i^m d_i x_i, \quad (2.11)$$

де d_i – факторні навантаження;

x_i – вхідні дані.

Вагові коефіцієнти a_i розраховуються за формулою:

$$a_i = \frac{c_i |d_i|}{\sum c_i |d_i|}. \quad (2.12)$$

Вхідними даними є елементи динамічних рядів окремих індикаторів. Недосконалістю цього підходу є постійність вагових коефіцієнтів протягом усього часового періоду динамічного ряду, що може призвести до спотворення оцінок унаслідок особливостей статистичних підходів та кореляційно-регресійного аналізу, які дають змогу виявити лише загальну закономірність і не забезпечують точної відповідності в кожному окремому періоді.

Вітчизняні вчені А. Сухоруков, Ю. Харазішвілі пропонують інтегральний показник розраховувати спочатку для складників економічної безпеки (фінансової, зовнішньоекономічної, інвестиційної, інноваційної, енергетичної, виробничої, демографічної, соціальної, продовольчої, екологічної, духовно-культурної), а потім шляхом синтезування для економічної безпеки загалом [157, с. 23].

Нормування індикаторів по всьому діапазону зміни останніх за максимальними (для індикаторів-стимуляторів) та мінімальними (для індикаторів-дестимуляторів) значеннями забезпечує безперервність функції інтегрального показника і дотримання умови зміни нормова-

них індикаторів у діапазоні $[0,1]$. Аналогічно нормування оптимальних і порогових значень та розрахунок їх інтегрального показника дає можливість оцінки перебування значень інтегрального показника в діапазоні оптимальних або порогових значень, що вказує на відхилення і необхідність розробки заходів з метою утримання поточного значення інтегрального показника у межах, заданих оптимальними значеннями індикаторів.

Отже, завдання регулювання складників економічної безпеки та їх індикаторів полягає у визначенні сукупності значень для утримання інтегрального показника у межах порогових або оптимальних значень. З використанням зазначеного теоретико-методологічного підходу проведемо інтегральне оцінювання складників економічної безпеки області Карпатського економічного району. Розрахунки проведено для таких складників економічної безпеки (інвестиційного, інноваційного, фінансового, зовнішньоторговельного, продовольчого, соціального, демографічного) за 2005–2010 рр. Як індикатори для інвестиційної безпеки вибрано рівень інвестування, % до ВВП; обсяг ПІІ на одну особу, дол. США; для інноваційної безпеки – рівень фінансування НТР, % до ВВП; інноваційну активність промислових підприємств, %; частку промислових підприємств, що впроваджували інновації, %; частку інноваційної продукції в обсягах реалізації промислових підприємств; для фінансової безпеки – середньорічний рівень інфляції за рік, % приросту; річну вартість банківських кредитів; кредитування реального сектору, % до обсягу ВВП; частку кредитів для переробної промисловості, %; для зовнішньоторговельної безпеки – коефіцієнт відкритості економіки; покриття експортом імпорту; частку експорту високотехнологічної продукції у товарному експорті; коефіцієнт експортної залежності, % до обсягу ВВП; коефіцієнт імпоротної залежності, % до обсягу ВВП; для продовольчої безпеки – споживання у розрахунку на одну особу на місяць (м'яса і м'ясопродуктів, кг); молока і молочних продуктів, кг; риби та рибопродуктів, кг; овочів і баштанних, кг; фруктів, ягід, горіхів, винограду, кг; картоплі, кг; хліба та хлібопродуктів, кг; для соціальної безпеки – рівень безробіття, %; витрати домогосподарств на продовольчі товари, % до споживчих витрат, частки заробітної плати у структурі доходів населення, %; для демографічної безпеки – коефіцієнт депопуляції; загальний коефіцієнт смертності, проміле; загальний коефіцієнт народжуваності, проміле. Для визначення нижнього та верхнього порогів індикаторів використовуємо середні значення найменш і найбільш розвинених країн Центрально-Східної Європи. Для нижньої та верхньої норм відібрані середні значення індикаторів у цієї групи країн. Розрахунки інтегральних показників для інвестиційної, інноваційної, фінансової, зовніш-

ноторговельної, продовольчої, соціальної та демографічної безпеки за мультиплікативною формою областей Карпатського економічного району наведені в додатку А. Фрагмент інноваційної безпеки Чернівецької обл., зокрема нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану інноваційної безпеки наведені в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

**Динаміка зміни індикаторів інноваційної безпеки
Чернівецької обл., 2005–2010 рр.***

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижня межа, $y^{\text{ниж}}$	Нижня норма, $y^{\text{норм}}$	Верхня межа, $y^{\text{верх}}$	Верхня межа, $y^{\text{норм}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Рівень фінансування НДІДКР, % до обсягу ВРП	0,36	0,36	0,38	0,32	0,42	0,36	0,25	0,3	2,0	3,5	3,5	0,19
Інноваційна активність промислових підприємств, %	13,8	13,6	17,4	16,9	16,7	14,2	10,0	12,0	20,0	25,0	31,0	0,24
Частка промислових підприємств, що впроваджували інновації, %	8,0	11,5	12,5	11,9	12,1	11,3	8,0	10,0	18,0	20,0	24,0	0,18
Частка інноваційної продукції в реалізації промислових підприємств, %	6,0	5,5	13,0	7,1	6,6	5,0	2,0	4,0	10,0	15,0	15,0	0,39

*Розраховано автором

Представимо результати розрахунків вагових коефіцієнтів за методом головних компонент та індекси економічної безпеки за областями Карпатського економічного району в табл. 2.2, а результати оптимальних, порогових значень та індексів економічної безпеки за видами – у табл. 2.3. На основі визначених індексів економічної безпеки проведемо вертикальний і горизонтальний аналіз економічної

безпеки, тобто дослідимо динаміку окремих індексів у часовому вимірі (вертикальний аналіз), та у просторовому вимірі (горизонтальний аналіз) в одиничний період часу.

Зазначена методика дає змогу розрахувати інтегральний індекс економічної безпеки.

Таблиця 2.2

Динаміка зміни інтегральних індексів економічної безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2010 рр.*

Закарпатська область							
Види безпек Рік	Інвестиційна	Інноваційна	Фінансова	Зовнішньо-торговельна	Продовольча	Соціальна	Демографічна
2005	0,124	0,154	0,263	0,080	0,504	0,558	0,558
2006	0,162	0,164	0,276	0,065	0,532	0,612	0,612
2007	0,176	0,120	0,220	0,064	0,542	0,600	0,600
2008	0,178	0,147	0,198	0,158	0,546	0,680	0,680
2009	0,139	0,193	0,217	0,197	0,476	0,694	0,694
2010	0,133	0,202	0,215	0,160	0,470	0,725	0,725
Вагові коефіцієнти	0,0923	0,1822	0,0921	0,1489	0,1416	0,1722	0,1722
Івано-Франківська область							
Види безпек Рік	Інвестиційна	Інноваційна	Фінансова	Зовнішньо-торговельна	Продовольча	Соціальна	Демографічна
2005	0,111	0,290	0,226	0,129	0,561	0,468	0,456
2006	0,148	0,278	0,325	0,129	0,564	0,485	0,492
2007	0,232	0,543	0,214	0,135	0,544	0,507	0,499
2008	0,276	0,532	0,191	0,203	0,527	0,532	0,539
2009	0,224	0,476	0,210	0,194	0,437	0,482	0,576
2010	0,216	0,341	0,224	0,146	0,432	0,477	0,533
Вагові коефіцієнти	0,1806	0,1550	0,0850	0,1094	0,0829	0,1813	0,1131

Закінчення табл. 2.2

Львівська область							
Види безпеки Рік	Інвестиційна	Інноваційна	Фінансова	Зовнішньоторговельна	Продовольча	Соціальна	Демографічна
2005	0,212	0,207	0,244	0,123	0,499	0,390	0,391
2006	0,227	0,256	0,271	0,172	0,482	0,408	0,416
2007	0,284	0,378	0,198	0,173	0,516	0,427	0,415
2008	0,303	0,296	0,175	0,097	0,548	0,426	0,418
2009	0,239	0,333	0,175	0,113	0,503	0,396	0,480
2010	0,250	0,289	0,202	0,111	0,492	0,410	0,463
Вагові коефіцієнти	0,1536	0,1154	0,1223	0,0865	0,1529	0,1558	0,0788
Чернівецька область							
Види безпеки Рік	Інвестиційна	Інноваційна	Фінансова	Зовнішньоторговельна	Продовольча	Соціальна	Демографічна
2005	0,083	0,307	0,265	0,121	0,517	0,467	0,437
2006	0,123	0,315	0,304	0,129	0,562	0,479	0,467
2007	0,159	0,481	0,298	0,160	0,531	0,501	0,458
2008	0,190	0,360	0,284	0,145	0,525	0,506	0,515
2009	0,156	0,369	0,319	0,198	0,490	0,488	0,537
2010	0,113	0,306	0,338	0,196	0,452	0,486	0,533
Вагові коефіцієнти	0,1058	0,0749	0,0598	0,1224	0,1457	0,1085	0,1365

*Розраховано автором

Наприклад, вертикальний аналіз (див. табл. 2.2) дає змогу дослідити динаміку зміни рівня безпеки. Зокрема, в Закарпатській обл. протягом 2005–2008 рр. спостерігається зростання індексу інвестиційної безпеки (з 0,124 до 0,178), а після початку світової фінансово-економічної кризи 2008 р. значення індексу істотно зменшується (з 0,178 до 0,133), зростає індекс інноваційної, фінансової та зовнішньоторговельної без-

пеки. Тобто економіка регіону вишукує внутрішні резерви, які не дають змоги розвиватися стагнаційним процесам. При цьому економіка області нечутлива до негативних змін у соціальній і демографічній сферах. Для Івано-Франківської обл. зменшення індексу інвестиційної безпеки призводить до зменшення інших індексів економічної безпеки. За даними табл. 2.2 бачимо, що криза по-різному впливала на динаміку індексів економічної безпеки в областях. Характерно, що зі зменшенням індексів інвестиційної безпеки погіршується індекс продовольчої безпеки в усіх регіонах.

Для горизонтального аналізу обрано чотири області Карпатського економічного району (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька) (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Динаміка оптимальних, порогових значень та індексів економічної безпеки областей Карпатського економічного району за видами безпек, 2005–2010 рр.*

Область Рік	Інвестиційна безпека				Нижній поріг	Нижня норма	Верхня норма	Верхній поріг
	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька				
2005	0,124	0,111	0,212	0,083	0,143	0,246	0,390	0,897
2006	0,162	0,148	0,227	0,123	0,143	0,246	0,390	0,897
2007	0,176	0,232	0,284	0,159	0,143	0,246	0,390	0,897
2008	0,178	0,276	0,303	0,190	0,143	0,246	0,390	0,897
2009	0,139	0,224	0,239	0,156	0,143	0,246	0,390	0,897
2010	0,133	0,216	0,250	0,113	0,143	0,246	0,390	0,897
Область Рік	Інноваційна безпека				Нижній поріг	Нижня норма	Верхня норма	Верхній поріг
	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька				
2005	0,154	0,290	0,207	0,307	0,169	0,234	0,649	0,912
2006	0,164	0,278	0,256	0,315	0,169	0,234	0,649	0,912
2007	0,120	0,543	0,378	0,481	0,169	0,234	0,649	0,912
2008	0,147	0,532	0,296	0,360	0,169	0,234	0,649	0,912
2009	0,193	0,476	0,333	0,369	0,169	0,234	0,649	0,912
2010	0,202	0,341	0,289	0,306	0,169	0,234	0,649	0,912

Продовження табл. 2.3

Область Рік	Фінансова безпека				Нижній поріг	Нижня норма	Верхня норма	Верхній поріг
	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька				
2005	0,263	0,226	0,244	0,265	0,292	0,308	0,640	0,662
2006	0,276	0,325	0,271	0,304	0,292	0,308	0,640	0,662
2007	0,220	0,214	0,198	0,298	0,292	0,308	0,640	0,662
2008	0,198	0,191	0,175	0,284	0,292	0,308	0,640	0,662
2009	0,217	0,210	0,175	0,319	0,292	0,308	0,640	0,662
2010	0,215	0,224	0,202	0,338	0,292	0,308	0,640	0,662
Область Рік	Зовнішньоторговельна безпека				Нижній поріг	Нижня норма	Верхня норма	Верхній поріг
	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька				
2005	0,080	0,129	0,123	0,121	0,283	0,286	0,519	0,608
2006	0,065	0,129	0,172	0,129	0,283	0,286	0,519	0,608
2007	0,064	0,135	0,173	0,160	0,283	0,286	0,519	0,608
2008	0,158	0,203	0,097	0,145	0,283	0,286	0,519	0,608
2009	0,197	0,194	0,113	0,198	0,283	0,286	0,519	0,608
2010	0,160	0,146	0,111	0,196	0,283	0,286	0,519	0,608
Область Рік	Продовольча безпека				Нижній поріг	Нижня норма	Верхня норма	Верхній поріг
	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька				
2005	0,504	0,561	0,499	0,517	0,484	0,615	0,806	0,951
2006	0,532	0,564	0,482	0,562	0,484	0,615	0,806	0,951
2007	0,542	0,544	0,516	0,531	0,484	0,615	0,806	0,951
2008	0,546	0,527	0,548	0,525	0,484	0,615	0,806	0,951
2009	0,476	0,437	0,503	0,490	0,484	0,615	0,806	0,951
2010	0,470	0,432	0,492	0,452	0,484	0,615	0,806	0,951

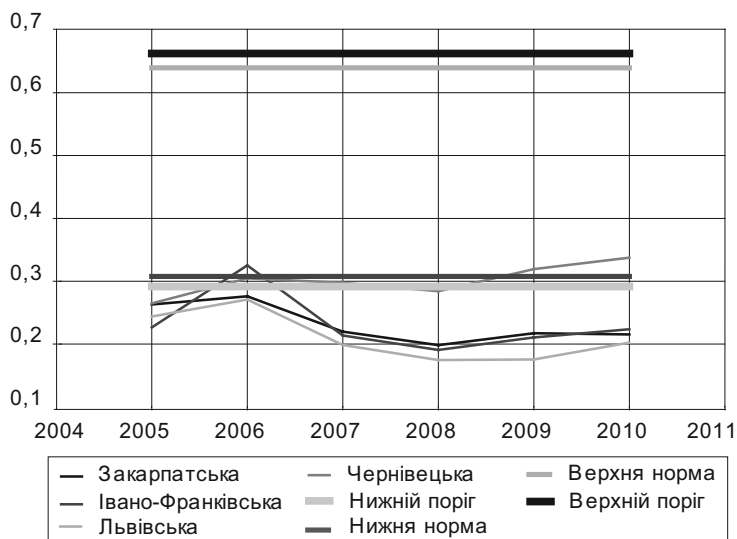
Закінчення табл. 2.3

Область Рік	Соціальна безпека				Нижній поріг	Нижня норма	Верхня норма	Верхній поріг
	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька				
2005	0,426	0,468	0,390	0,467	0,357	0,465	0,715	0,902
2006	0,437	0,485	0,408	0,479	0,357	0,465	0,715	0,902
2007	0,462	0,507	0,427	0,501	0,357	0,465	0,715	0,902
2008	0,470	0,532	0,426	0,506	0,357	0,465	0,715	0,902
2009	0,375	0,482	0,396	0,488	0,357	0,465	0,715	0,902
2010	0,385	0,477	0,410	0,486	0,357	0,465	0,715	0,902
Область Рік	Демографічна безпека				Нижній поріг	Нижня норма	Верхня норма	Верхній поріг
	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька				
2005	0,558	0,456	0,391	0,437	0,657	0,665	0,814	0,840
2006	0,612	0,492	0,416	0,467	0,657	0,665	0,814	0,840
2007	0,600	0,499	0,415	0,458	0,657	0,665	0,814	0,840
2008	0,680	0,539	0,418	0,515	0,657	0,665	0,814	0,840
2009	0,694	0,576	0,480	0,537	0,657	0,665	0,814	0,840
2010	0,725	0,533	0,463	0,533	0,657	0,665	0,814	0,840

*Розраховано автором

Горизонтальний аналіз виявляє зміни в окремих видах безпеки районів. Найвище значення індексу фінансової безпеки у 2005 р. спостерігається в Чернівецькій обл. (0,265), у 2006 р. – в Івано-Франківській обл. (0,325), за період 2007–2010 рр. у Чернівецькій обл. – 0,298; 0,284; 0,319; 0,3380 відповідно. З урахуванням цього можна визначити ефективний розвиток регіону за певний період часу. Комплексна діагностика економічної безпеки передбачає оцінку значень індексів у коридорі безпеки (це нормальний стан економічної безпеки, оскільки значення індексу відповідного виду безпеки знаходиться між нижньою і верхньою нормою). Якщо значення індексу знаходиться між верхньою нормою

і верхньою межею або між нижньою нормою і нижньою межею, то це відповідає передкризовому стану економічної безпеки. Якщо величина інтегрального індексу виходить за межі нижньої або верхньої межі – це відповідає кризовому стану безпеки. Нижня і верхня межа визначаються як середнє арифметичне індикаторів слабо- і високорозвинених країн Центрально-Східної Європи [160–163]. За обсягами ВВП у розрахунку на одну особу до розвинених країн відносять Чорногорію, Польщу, Сербію, Угорщину та Чехію, до слаборозвинених – Болгарію, Румунію, Словаччину, Боснію і Герцеговину та Грецію. За величину нижньої норми приймемо середнє значення відповідного індикатора слаборозвинених країн, а для верхньої – середнє значення індикатора розвинених країн Східної Європи (дод. А.1–А.28).

Рис. 2.7. Динаміка зміни інтегрального індексу фінансової безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2010 рр.

Незважаючи на ліпші показники індексу фінансової безпеки, серед чотирьох областей за 2005–2010 рр. Чернівецька обл. лише у 2009–2010 рр. вийшла на нижній рівень «коридору безпеки». Всі області Карпатського району протягом 2005–2010 рр. знаходилися у кризовій зоні, за винятком Чернівецької обл., яка після 2008 р. виходить із кризової зони у «коридор безпеки» (рис. 2.7).

Стосовно інвестиційної безпеки областей Карпатського економічного району, в «коридорі безпеки» знаходяться лише Львівська (2007–2008 рр.) та Івано-Франківська (2008 р.) області. Інші області протягом

2006–2009 рр. знаходилися у передкризовій зоні, у 2010 р. у кризовій зоні знаходилися Закарпатська і Чернівецька області (рис. 2.8).

Рис. 2.8. Динаміка зміни інтегрального індексу інвестиційної безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2010 рр.

Рис. 2.9. Динаміка зміни інтегрального індексу інноваційної безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2010 рр.

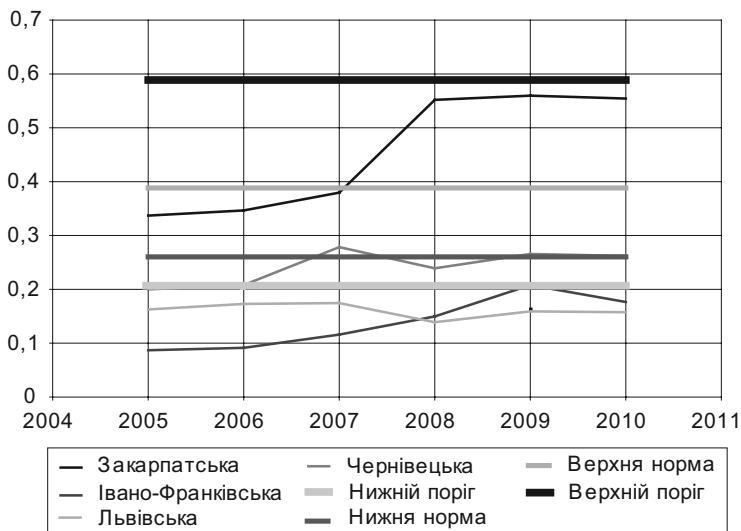

Рис. 2.10. Динаміка зміни інтегрального індексу зовнішньоекономічної безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2010 рр.

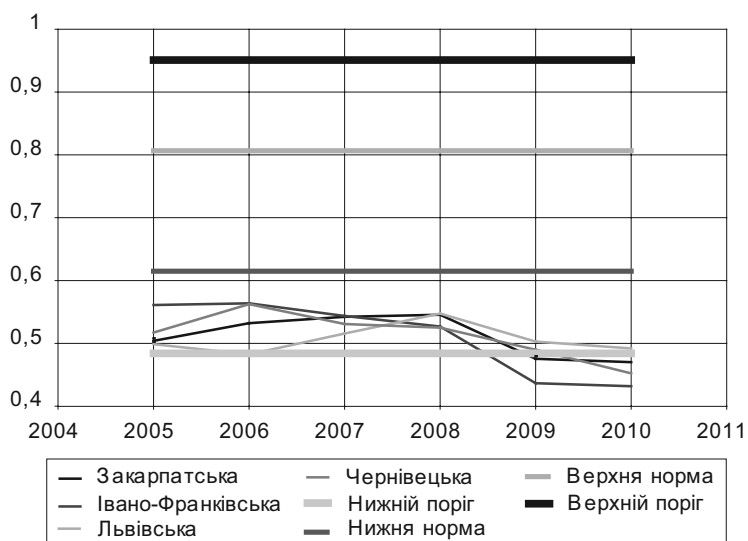

Рис 2.11. Динаміка зміни інтегрального індексу продовольчої безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2010 рр.

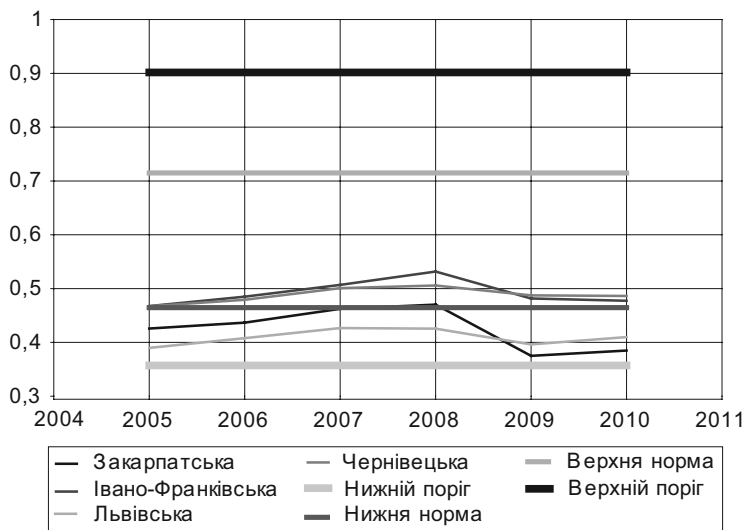
Інтегральний індекс інноваційної безпеки всіх областей після 2006 р. знаходився в «коридорі безпеки» і лише Закарпатська обл. протягом 2006–2008 рр. знаходилася у кризовій зоні. Отже, зважаючи, що індекси інноваційної безпеки всіх областей зменшуються, вони знаходяться у «коридорі безпеки» для всіх областей, за винятком Закарпатської (рис. 2.9).

За динамікою інтегрального індексу зовнішньоекономічної безпеки (рис. 2.10), чотири області Карпатського економічного району знаходяться у кризовій зоні.

За динамікою інтегрального індексу продовольчої безпеки всі області протягом 2005–2009 рр. знаходилися у передкризовій зоні, поза «коридором безпеки», у 2009–2010 рр. зміни відбуваються у напрямі кризової зони (рис. 2.11).

У «коридорі безпеки» соціальної сфери знаходяться лише Івано-Франківська та Чернівецька області, інші – знаходяться у передкризовій зоні (рис. 2.12).

Динаміка інтегральних індексів демографічної безпеки свідчить, що всі області Карпатського району знаходяться у кризовій зоні, за винятком Закарпатської обл., яка протягом 2008–2010 рр. знаходилася у зоні безпеки (рис. 2.13).

Рис 2.12. Динаміка зміни інтегрального індексу соціальної безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2010 рр.

Динаміка змін інтегрального індексу економічної безпеки областей Карпатського економічного району (рис. 2.14, табл. 2.4) дає можливість виокремити найбільш економічно безпечну область.

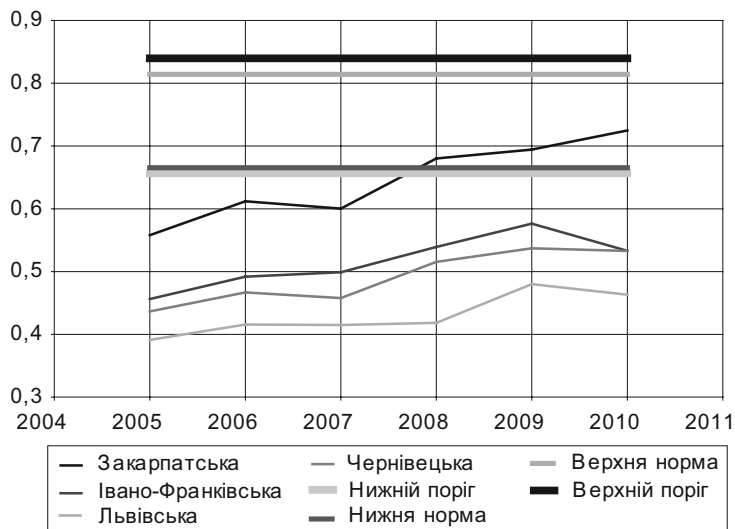

Рис 2.13. Динаміка зміни інтегрального індексу демографічної безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2010 рр.

Рис 2.14. Динаміка зміни інтегрального індексу економічної безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2010 рр.

На рис. 2.14 наочно продемонстровані інтегральні індекси економічної безпеки областей Карпатського економічного району, які знаходяться в одному кластері, проте розвиваються по-різному. Інтегральний індекс економічної безпеки вказує, що у Чернівецькій області найліпші показники з тенденцією до зростання. Якщо у Львівській обл. за 2005–2007 рр. інтегральний індекс зростав, то у 2007–2010 рр. спостерігалось різке зниження. У Закарпатській обл. навпаки – у 2005–2007 рр. інтегральний індекс безпеки зменшувався, у 2007–2010 рр. – зростав. Проте в абсолютному вимірі значення показників Закарпатської обл. значно менші, ніж в інших областях. Для Івано-Франківської обл. характерне поступове зростання (2005–2008 рр.), а за 2008–2010 рр. – зменшення інтегрального індексу економічної безпеки.

Таблиця 2.4

Динаміка змін інтегрального індексу економічної безпеки областей Карпатського економічного району, 2005–2010 рр.

Область Рік	Закарпатська	Івано- Франківська	Львівська	Чернівецька
2005	0,3254	0,2576	0,3518	0,3595
2006	0,3545	0,2843	0,3743	0,3946
2007	0,3340	0,3285	0,4013	0,4396
2008	0,3795	0,3535	0,3841	0,4377
2009	0,3885	0,3517	0,3752	0,4313
2010	0,3944	0,3239	0,3762	0,4006

Закарпатська обл. характеризується поступовим зростанням інтегрального індексу, але серед усіх досліджуваних областей вона характеризується найменшими абсолютними значеннями індексу економічної безпеки (удвічі менше за показник економічної безпеки у Чернівецькій обл.).

Таким чином, горизонтальний і вертикальний аналіз дає змогу оцінити економічний розвиток області окремо і в структурі регіону, порівняти динаміку їх розвитку з прикордонними регіонами країн ЦСЄ та суміжними областями Західної України. Горизонтальний аналіз продовольчої безпеки свідчить, що розвиток досліджуваних областей відбувається без особливих змін, але якщо врахувати «коридор безпеки», то всі області Карпатського економічного району знаходяться у передкризовому стані.

Запропонована методика дає підстави для визначення інтегральних індексів складників економічної безпеки, горизонтального та вертикального аналізу стану економічної безпеки суб'єктів господарювання.

Своєю чергою, інтегральні індекси економічної безпеки відображають тенденцію зміни рівня економічної безпеки як основи прийняття стратегічних рішень соціально-економічного розвитку регіону з необхідним забезпеченням економічної безпеки.

2.3. Організаційно-інституціональна компонента забезпечення економічної безпеки регіонального розвитку

Згідно із Законом України «Про боротьбу з корупцією» процес забезпечення економічної безпеки України є однією з найважливіших функцій держави [164, с. 181; 165, с. 53; 166, с. 155]. За п. 17 ч. 1 ст. 106 Конституції України Президент України здійснює керівництво у сферах національної безпеки і оборони держави, а ст. 107 Конституції України Рада національної безпеки і оборони України (РНБОУ) під головуванням Президента України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. Рішення РНБОУ України вводиться в дію указами Президента України. За результатами комплексного аналізу загроз економічній безпеці Президент та РНБОУ України відповідно до конституційних повноважень формують систему нормативно-правових актів, які визначають основні напрями забезпечення економічної безпеки та заходи щодо їх реалізації.

Закон України «Про основи національної безпеки» (ст. 2) визначає правову основу національної безпеки України (Конституція та закони України, міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, а також підзаконні акти та нормативно-розпорядчі документи. Згідно зі ст. 4 Закону суб'єктами забезпечення національної безпеки є Президент України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; Збройні сили України; Служба безпеки України; Служба зовнішньої розвідки України; Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені згідно із законами України; громадяни України, об'єднання громадян.

Рис. 2.15. Система органів управління із забезпечення економічної безпеки держави

Розрізняють декілька рівнів системи державних органів та відомств, зайнятих у межах компетенції економічної безпеки держави (рис. 2.15): органи законодавчої влади, які визначають стратегічні напрями політики забезпечення національної безпеки, у т.ч. економічної; органи виконавчої влади, які визначають програмні засоби та механізми забезпечення економічної безпеки та її реалізацію на рівні економічної політики; правоохоронні та судові органи, які забезпечують виконання законів і прокуратура, яка здійснює правовий контроль за їх виконанням; державні інститути, що здійснюють адміністративно-правові і правоохоронні функції (митний та антимонопольний контроль, режим міграції населення, охорона екології, Державна служба України із надзвичайних ситуацій); наукові колективи, що займаються дослідженням проблем забезпечення економічної безпеки в теоретичному, методологічному і практичному напрямках.

На нашу думку, найбільш важливими юридичними документами, актами та нормативно-розпорядчими документами, які безпосередньо стосуються забезпечення економічної безпеки держави, є такі: базові, фундаментальні норми правового регулювання забезпечення економічної безпеки; законодавчі акти регулювання економічної діяльності в державі; законодавчі акти та стратегічні і програмні, нормативно-розпорядчі документи, забезпечення безпеки конкретних господарських суб'єктів, регіону, галузі, держави, особи, захисту громадян, їх прав та гідності [164–176] (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Інституціонально-правовий базис системи забезпечення економічної безпеки

Статус документа	Дата прийняття	Номер	Назва
Закон України	Від 5.10.1995 р. (зі змінами і доповненнями від 11.03.2007 р.)	№ 357/95-ВР № 356/95-ВР	Про боротьбу з корупцією [164]
Закон України	Від 21.05.1997 р.	№ 280/97	Про місцеве самоврядування [167]
Указ Президента України	Від 08.07.2009 р.	№ 518	Про воєнну доктрину України [168]
Кодекс України	Від 05.04.2001 р.	№ 2341-III	Кримінальний кодекс України [169]
Кодекс України	Від 16.01.2003 р.	№ 435-IV	Цивільний кодекс України [170]

Закінчення табл. 2.5

Статус документа	Дата прийняття	Номер	Назва
Указ Президента	Від 12.02.2007 р.	№ 105/2007	Про Стратегію національної безпеки України [5]
Закон України	Від 2003 р. (зі змінами і доповненнями від 1.07.2010 р.)	№ 39 № 2411-IV	Про основи національної безпеки України [4]
Закон України	Від 1998 р. (зі змінами і доповненнями від 3.02.2011 р.)	№ 2973-IV	Про безпечність та якість харчових продуктів [171]
Закон України	Від 1992 р. (зі змінами і доповненнями від 9.02.2011 р.)	№ 4157-VI	Про службу безпеки України [172]
Закон України	Від 23.12.2011 р.	№ 8370-1	Про продовольчу безпеку [173]
Закон України	Від 5.03.1998 р.	№ 183/98-ВР	Про Раду національної безпеки і оборони [174]
Закон України	Від 1996 р. (зі змінами і доповненнями від 1.02.2011 р.)	№ 2952-VI	Конституція України [175]
Указ Президента	Від 26.02.2010 р.	№ 275/2010	Про утворення Національного антикорупційного комітету [176]

Гарантування економічної безпеки держави та регіонів України реалізується через систему інститутів, утворену органами законодавчої, виконавчої та судової влади, громадськими та іншими організаціями, які беруть участь у гарантуванні національної безпеки згідно з чинним законодавством. Організаційна компонента дотримання економічної безпеки регіонів України передбачає дотримання таких вимог: чітке розмежування функцій Адміністрації Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та інших центральних органів виконавчої влади; визначення завдань органів державного та місцевого рівнів і відповідне розмежування функцій центральних та регіональних органів при забезпеченні єдності системи виконавчої влади; адекватне інформаційне забезпечення функцій управління державою [175, с. 15].

Система забезпечення економічної безпеки складається з державних органів (законодавчої, виконавчої та судової влади у центрі та регіонах), представників приватних інтересів (підприємств, організацій, громадян).

Стаття 9 Закону України «Про основи національної безпеки» визначає *повноваження суб'єктів забезпечення національної безпеки* відповідно до Конституції та інших законів України:

Суб'єкт забезпечення національної безпеки України	Повноваження
Президент України	Глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, Верховний Головнокомандувач Збройних сил України здійснює загальне керівництво у сфері національної безпеки та оборони України
Верховна Рада України	Визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, основ національної безпеки, формує законодавчу базу у цій сфері, схвалює рішення з питань введення надзвичайного і воєнного стану, мобілізації, визначення загальної структури, чисельності, функцій Збройних сил України
Рада національної безпеки і оборони України	Координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони; з урахуванням змін у геополітичній обстановці вносить Президенту України пропозиції щодо уточнення стратегії національної безпеки України та Воєнної доктрини України
Кабінет Міністрів України	Забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, вживає заходи щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, обороноздатності, національної безпеки України, громадянського порядку та боротьби зі злочинністю
Національний банк України	Визначає та проводить грошово-кредитну політику в інтересах національної безпеки України
Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Служба безпеки України та Служба зовнішньої розвідки України	Забезпечують виконання передбачених Конституцією і законами України, указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України завдань, здійснюють реалізацію концепцій, програм у сфері національної безпеки, підтримують у стані готовності до застосування сили та засоби забезпечення національної безпеки
Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування	Забезпечують вирішення питань у сфері національної безпеки
Національний інститут стратегічних досліджень	Базова науково-дослідна установа аналітико-прогнозного спрямування діяльності Президента України. Основними пріоритетними науковими напрямами визначено:

- організаційне, методичне та наукове супроводження підготовки проектів щорічних послань Президента України до Верховної Ради України;
- наукове обґрунтування, аналіз та оцінка проблем і перспектив суспільно-політичного розвитку України;
- наукове супроводження здійснення Президентом України, Радою національної безпеки і оборони України повноважень у сфері національної безпеки України;
- дослідження проблем економічного, демографічного, воєнно-політичного, інформаційного, економічного розвитку України;
- дослідження та моніторинг регіональних аспектів суспільного розвитку;
- наукова експертиза проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів, державних заходів соціально-політичного спрямування;
- публікація результатів наукових досліджень, оперативне видання матеріалів за основними напрямками наукової діяльності Інституту.

Провідну роль у цій системі відіграє *Верховна Рада України*, основними завданнями якої є формування правових основ функціонування системи економічної безпеки; визначення бюджетних витрат на підтримку діяльності організаційної інфраструктури, спрямовану на забезпечення економічної безпеки; створення базових засад економічної безпеки держави та регіонів (прийняття законодавчих актів і загальнодержавних програм у цій сфері); формування життєво важливих національних і регіональних економічних інтересів та закріплення їх законодавчими актами; ратифікація міжнародних договорів та угод, які стосуються національної і міжнародної економічної безпеки; здійснення контролю за діяльністю органів державної влади у сфері економічної безпеки; заслуховування доповіді Президента України про стан забезпечення економічної безпеки держави та її регіонів у контексті Щорічного Послання про внутрішнє та зовнішнє становище України.

Президент України згідно з Конституцією України є гарантом забезпечення економічної безпеки України; видає укази та інші акти, спрямовані на захист економічних інтересів і реалізацію заходів, спрямованих на гарантування економічної безпеки; визначає стратегічні цілі економічної безпеки; створює і реорганізовує згідно з чинним законодавством органи виконавчої влади в системі забезпечення економічної безпеки; звертається з доповіддю до Верховної Ради України про стан забезпечення економічної безпеки у межах Щорічного Послання про внутрішнє та зовнішнє становище України.

Рада національної безпеки і оборони України координує реалізацію єдиної державної політики у сфері економічної безпеки; контролює діяльність органів виконавчої влади у даному напрямі; розробляє стратегію економічної безпеки й організовує підготовку відповідних державних програм; здійснює постійний моніторинг національних економічних інтересів, комплексну оцінку та прогноз потенційних і реальних загроз безпеці; аналізує стан і тенденції розвитку економічної ситуації в Україні та поза її межами, а також визначає на цій основі пріоритетні напрями забезпечення економічної безпеки; планує, організовує і контролює реалізацію заходів із метою локалізації та нейтралізації загроз економічній безпеці; розробляє пропозиції Президенту України щодо удосконалення системи національної економічної безпеки та забезпечення економічних інтересів держави й регіонів; прогнозує наслідки рішень державних органів із питань внутрішньої та зовнішньої політики.

Кабінет Міністрів України, профільні міністерства і відомства забезпечують економічну самостійність України та її регіонів і виконання положень Конституції України, які стосуються гарантування регіональної, національної безпеки; розробляють і виконують у межах своїх повноважень державні програми, спрямовані на дотримання економічної безпеки та захист національних і регіональних економічних інтересів; забезпечують здійснення державної політики у сфері економічної безпеки; проводять аналіз загроз економічній безпеці, розробляють і вживають заходи стосовно локалізації та нейтралізації цих загроз. Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції регулюють юридичний аспект виконання положень забезпечення економічної безпеки; здійснюють правосуддя щодо забезпечення економічної безпеки держави та її регіонів; забезпечують правовий захист суб'єктів економічної безпеки. Органи прокуратури проводять контроль за дотриманням Конституції України і чинного законодавства органами забезпечення економічної безпеки.

Регіональні органи державного управління практично реалізують і впроваджують державні програми забезпечення економічної безпеки; розробляють і здійснюють у межах своїх повноважень заходи зі зменшення небезпеки. Підприємства, об'єднання громадян, громадяни отримують згідно з чинним законодавством інформацію про діяльність державних органів щодо забезпечення економічної безпеки та беруть участь у цьому процесі; привертають увагу державних органів до загроз економічній безпеці.

У вертикальній ієрархії системи із забезпечення економічної безпеки відсутня необхідна організаційна компонента на регіональному та місцевих рівнях. Додамо, що недостатня структурованість системи економічної безпеки, її інституціональна нечіткість (невизначеність

функцій соціальних інститутів, які підтримують господарську стабільність і потенціал економічного зростання) значною мірою залежать від впливу політичного процесу певних політичних сил. Чинна законодавча база не створює достатньо прозорих і раціональних умов для забезпечення економічної безпеки, оскільки відсутній цілісний підхід до розв'язання цієї проблеми.

До основних недоліків інституціонального базису системи забезпечення економічної безпеки віднесемо такі: чинне законодавство не стало цілісною системою норм, що забезпечують ефективний захист інтересів особи, суспільства та держави від загроз економічній безпеці (корупції, низького рівня конкурентоспроможності підприємств, фінансових махінацій тощо); повільне усунення прогалин у законодавстві призводить до заповнення цих сегментів актами місцевих органів державної влади, які інколи суперечать законам; незавершене нормативне забезпечення організації діяльності суб'єктів забезпечення економічної безпеки, особливо на мезорівні; існуючий розрив між правовою базою та економічною дійсністю, тобто відсутні механізми виконання і коригування законодавства.

Основні заходи із забезпечення економічної безпеки держави розділимо на чотири групи – правові, економічні, адміністративні дії та заходи ідеологічного впливу залежно від рівня економічної небезпеки, сукупності загроз, ресурсів та регуляторних методів, яким володіє керуючий суб'єкт. Правові дії – це Конституція України, норми міжнародного права, державні закони та нормативні акти, нормативно-правові акти органів державної влади, органів місцевого самоврядування у межах її компетенції. Економічні дії – податкова, економічна, кредитно-фінансова та інвестиційна, інноваційна, міграційна політика та селективний протекціонізм. Адміністративні дії – забезпечення належної якості життя населення, захист територіальних інтересів у світовому господарстві, антимонопольне регулювання, державний контроль монополізованих ринків тощо. Заходи ідеологічного впливу – пропаганда національних (регіональних) інтересів розвитку та посилення їх ролі в діяльності підприємців і населення, стимулювання легальної підприємницької діяльності.

У системі забезпечення безпеки держави виокремимо три найважливіші структурні компоненти (рис. 2.16). Перша компонента включає державні, політичні та громадські інститути, нормативні акти, що регулюють відношення у сфері безпеки, а також національну економіку, людський капітал, природні ресурси й умови. Друга компонента містить види безпеки, які безперервно мають контролюватися в аспекті виникнення загроз, третя – рівні системної ієрархії забезпечення безпеки. Перший структурний компонент системи забезпечення безпеки

на макрорівні можна означити як «сили і засоби держави із забезпечення безпеки». Аналогічні системи забезпечення безпеки можна вибудувати на мезорівні, на рівні регіонів і місцевих громад. Відмінність буде у кількості суб'єктів регулювання безпеки, документів, повноважень, зафіксованих нормативно-правовими актами, що регулюють цю сферу.

Рис. 2.16. Базові структурні компоненти системи забезпечення безпеки України

Світова фінансова економічна криза 2008 р. активізувала значущість забезпечення економічної безпеки. Важливим є створення на національному рівні органу державного управління, який зосереджував би основні контролюючі та координуючі функції у сфері забезпечення економічної безпеки. На нашу думку, таким органом може бути Міністерство фінансів України. Іншим органом, який би відповідав за державну політику забезпечення економічної безпеки на регіональному рівні, мало б стати Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, оскільки основна загроза економічній безпеці України – асиметрія і диспропорції розвитку регіонів України, місцевих громад. Функції структурних компонент системи забезпечення економічної безпеки потребують значного уточнення.

Особливої уваги заслуговує посилення діючих нормативно-правових актів, що регулюють сферу забезпечення безпеки, оскільки деякі базові документи були прийняті понад 10 років тому і не відповідають сьогоdnішнім реаліям.

На даний час проводяться активні дослідження зі створення концепції ефективної держави [177, с. 156; 178, с. 211]. Розглянемо деякі аспекти загальнотеоретичних елементів базової концепції ефективності, динамічної ефективності та ефективності держави в контексті предмету дослідження – досягнення необхідного і достатнього рівня економічної безпеки держави.

В економічних публікаціях щодо традиційних критеріїв ефективності розподілу існує певний недолік статичного характеру, тому їх неможливо використовувати як нормативні орієнтири на практиці, оскільки реальні інститути динамічно змінні [179, с. 226–236]. Тому традиційні критерії ефективності змінюються критерієм динамічної ефективності. Останній є наслідком теорії ринкових процесів, в основі яких – творчість і координуючий потенціал підприємництва. Необхідно додати, що такі видатні економісти минулого, як Л. Мізес, Ф. Хайек, Й. Шумпетер, а також сучасні теоретики М. Ротбард, І. Кірцнер і Д. Норт (ідея «адаптивної ефективності») та Х. Лейбенштейн («х-ефективність») запропонували і сформулювали критерії близькі до динамічної ефективності.

З погляду динамічного підходу ефективність людини, компанії, інституту або економічної системи загалом залежить від рівня їх творчої здібності до підприємництва та координації. Як зазначає Х. Уерта де Сото, динамічний аспект ефективності – це її головний аспект [180, с. 111]. Хоча економічна система може і не досягати межі виробничих можливостей, усі діючі в ній суб'єкти можуть діяти з вигодою для себе у випадку, коли енергія підприємницької творчості постійно зсуває криву виробничих можливостей вправо і, відповідно, поліпшує можливості кожної людини, забезпечуючи безперервний творчий розвиток нових цілей і засобів [180, с. 150].

Д. Норт запропонував концепцію адаптивної ефективності – «... готовність суспільства набувати знання та вміння, заохочувати нове, іти на ризик і займатися творчою діяльністю (в широкому сенсі), а також розв'язувати проблеми, які виникають в суспільстві і розширювати вузькі місця» [181, с. 49]. Він включав у визначення такі характеристики динамічної ефективності: здобуття знань, творчість, інновації. Особлива увага зверталася на інституціональний контекст, який стимулює творчу енергію та адаптивні здібності різноманітних суспільств.

Х. Уерта де Сото з'ясував взаємозв'язок соціальної етики з динамічною ефективністю, вказавши, що кожна людина має право при-

власнення результатів власної підприємницької творчості. Таким чином, доходимо висновку, що сформульований вище базовий принцип соціальної етики, принцип приватної власності на все створене і відкрите в результаті підприємництва та похідний від нього принцип добровільного обміну всіма благами та послугами і є одночасно необхідною і достатньою умовою динамічної ефективності. За Х. Уерта де Сото, найвищим рівнем динамічної ефективності є справедливість. Якщо ми розглядаємо ринок як динамічний процес, то динамічна ефективність, тобто координація і творча енергія, виникає із вчинків людей, які підпорядковуються певним законам моралі (поважають життя, приватну власність і контракти). З динамічного погляду ефективність не можна пов'язувати з кількома моделями справедливості, оскільки вона досягається з використанням лише однієї моделі справедливості, яка базується на повазі до приватної власності і підприємництва.

Таким чином, між ефективністю і справедливістю не існує протиріччя, оскільки те, що справедливе, не може бути неефективним, а те, що ефективне не може бути несправедливим. Як зазначають чимало вчених, динамічний підхід доводить, що справедливість і ефективність – це два взаємопов'язаних процеси, які породжують послідовний і несуперечливий соціальний порядок [182, с. 111; 183, с. 41].

Під ефективністю держави розумітимемо її спроможність раціонально розділяти і використовувати ресурси як для забезпечення нормального процесу суспільного відтворення, так і для боротьби з різноманітними загрозами невизначеності економічного середовища та недостатньої інформації. Тобто ефектом державної діяльності з досягнення достатнього рівня економічної безпеки є рівень продуктивності національної економіки, яка відображається у сукупності соціально-економічних процесів і явищ, а саме: характер і рівень економічного зростання; рівень та якість життя населення; характер та рівень конкурентоспроможності національної економіки.

Визначення ефективності вимагає не лише ідентифікувати ефект, а й забезпечувати витрати на нього. Витратами держави на формування і підтримку необхідного та достатнього рівня економічної безпеки є всі види економічних ресурсів (природні, трудові, інвестиційні, науково-технічні тощо), а також ресурси влади. У формалізованому вигляді ефективність державного регулювання економічної безпеки має вигляд:

$$E_d = \frac{EЗ + КС + ЯЖ}{3}, \quad (2.13)$$

де Ед. – ефективність державного регулювання економічної безпеки;

ЕЗ – рівень, темпи і якість економічного зростання національної економіки;

КС – характер і рівень конкурентоспроможності економіки;

ЯЖ – рівень і якість життя населення;

З – затрати усіх рівнів ресурсів.

До базових принципів ефективного державного регулювання економічної безпеки належать наведені нижче. По-перше, відповідність інституціональних можливостей держави економічному потенціалу. Держава може володіти значним потенціалом і не бути ефективною. Якщо потенціал використовується нерационально, то виникає загроза національній економіці. У складі національного потенціалу формується система потенціалів (природно-ресурсний, науково-технічний, експортний, інноваційний та інші), кожен із яких має сутнісні особливості, тенденції та закономірності розвитку й функціонування. Тому держава має зосередити зусилля на мобілізації існуючих ресурсів, їх ефективному використанні, одночасно створюючи умови для розвитку існуючого потенціалу, залучаючи додаткові ресурси та кошти.

По-друге, потрібно врахувати внутрішні чи зовнішні загрози. Економічна безпека є невід'ємним елементом економічної системи, розвивається і змінюється разом з нею. Для демократичних держав політика безпеки визначається, по-перше, безпекою зовнішніх кордонів, по-друге, оптимізацією внутрішнього розвитку. Досвід промислово розвинених економік свідчить про зміщення регуляторних акцентів на усунення внутрішніх конфліктів і загроз, підвищення соціальної та економічної стабільності.

По-третє, ефективність державного регулювання передбачає відповідність дій держави її інституціональним можливостям. М. Вебер, який уперше систематично вивчав бюрократію, установив, що вона одночасно є і найбільш ефективною системою, і загрозою для основних елементів ринкової свободи. Тому в розвинених економіках наявність інституціональних стримуючих важелів обмежує волюнтаризм, підвищує передбачуваність державної системи управління, її прозорість. Це досягається за допомогою різноманітних заходів, а також заохочення конкуренції в державних органах влади з метою посилення ринкової мотивації у сферах, монополізованих державою. Актуальною проблемою є підвищення дієздатності державних інститутів, боротьба з корупцією, підвищення довіри населення до держави.

По-четверте, для досягнення максимальної ефективності державного регулювання економічних процесів потрібна варіабельність застосування важелів, які б ураховували особливості ділового економічного циклу. Економічна динаміка передбачає кількісні та якісні зміни. Нагромадження кількісних змін у певний час викликає трансформа-

цію системи у нову якість. Цей процес супроводжується негативними, інколи руйнівними явищами, своєрідними трансакційними витратами. Зміни, які відбуваються в соціально-економічній системі, багатогранні та суперечливі, регулярні, іррегулярні, зворотні та незворотні (еволюційні), але не завжди циклічні. Будь-які трансформації (циклічні та еволюційні) пов'язані із порушенням рівноваги макроекономіки, насичені загрозами та конфліктами. Для циклічних трансформацій властиві як загальні, так і специфічні загрози безпеці. Цикли економічної кон'юнктури мають складну структуру і потребують розробки пофазних критеріїв безпеки, оскільки порушення стійкості економіки відбувається не лише в умовах кризи, але й в умовах «перегріву» економіки. Залежно від механізмів розвитку і характеру витрат рівноваги стан економічної системи в процесі трансформації можна охарактеризувати як передкризовий, кризовий, катастрофічний. У передкризовому стані внутрішні резерви досить високі, що визначає можливість її адаптації до змін при мінімальній «точковій» дії з боку держави. В умовах кризи зміни в економічній системі досить істотні і цілеспрямована дія держави на макроекономіку стає необхідністю, інакше зміни набувають катастрофічного характеру, що загрожує національним інтересам країни.

По-п'яте, узгодженість нормативної та позитивної ролі держави. Для оцінки позитивності діяльності держави із забезпечення економічної безпеки доцільно провести розмежування ролі держави на нормативну і позитивну. Нормативна роль держави – це те, що держава має зробити для підвищення безпеки національної економіки. Позитивна роль характеризує те, що держава здійснює фактично у цьому напрямі. Переважно між цими складниками регулюючої ролі держави існує неузгодженість, оскільки реальні параметри господарської діяльності не співпадають з пороговими значеннями економічної безпеки. Тому виникає потреба і необхідність в економічних та інституціональних реформах, які б забезпечили зближення позитивної та нормативної ролі держави у досягненні оптимального рівня економічної безпеки.

Названі принципи ефективного функціонування держави можна об'єднати, представити їх як систему соціально-відповідального регулювання, спрямовану на забезпечення економічного розвитку, належного рівня якості життя населення, компенсації негативних дій у макро- та мегасередовищі за рахунок мобілізації існуючих ресурсів. Держава знаходиться в центрі економічного та соціального розвитку країни, але не як джерело зростання, а як партнер, каталізатор і помічник. А. Пороховський зазначає, що «ефективна держава та, яка проводить політику, що захищає інтереси населення» [184, с. 85]. Для зміцнення економічної безпеки України необхідний процес формування нових економічних і правових механізмів, інституціональних структур, а та-

кож підвищення ефективності вже діючих інститутів. Найбільш перспективними напрямами, на нашу думку, є:

- проведення інституціональних перетворень, що сприяють координації дій усіх функціональних інститутів;
- розробка і прийняття принципів економічної та соціальної поведінки для усіх учасників у господарському процесі взаємодіючих сторін за рахунок уніфікації цих принципів та законодавчого обмеження лобізму;
- контроль за виконанням цих правил усіма діючими економічними суб'єктами та органами державного управління;
- удосконалення механізму вирішення конфліктів, що виникають у сфері економічних відносин;
- підвищення соціальної стабільності у суспільстві та недопущення зростання соціальної напруги.

Бажано, щоб державне регулювання економічної безпеки будувалося на варіативних прогнозах економічного й соціального розвитку країни та її регіонів, координувалося залежно від розвитку подій за певним варіантом. Держава також не має допускати, щоб діяльність господарюючих суб'єктів сприяла загрозам економічної безпеки і могла завдати шкоди населенню або суспільству. З цією метою необхідно підготувати і реалізувати заходи з поліпшення підприємницького клімату, збільшення внеску малого та середнього бізнесу в українську економіку, розвитку конкурентоспроможності, демонополізації економіки, формування фондового ринку.

Д. Норт під інститутом розуміє «...будь-яку модель поведінки, яка регулярно повторюється» [181, с. 77]. На основі зазначеного можна дійти висновку про те, що соціальний процес творчості й координації, від якого залежить ефективність, має регулюватися або, іншими словами, підпорядковуватися моралі та праву, тобто певним моральним принципам і нормам закону. Таким чином, базові принципи права (повага до життя, придбання прав власності ненасильницьким способом, збереження домовленостей, підпорядкування сформованим протягом певного часу вимогам права) – це базова інституціональна структура динамічної ефективності, або її необхідні передумови. Розвиваючи теоретичні положення К. Менгера та В. Бартлея, Ф. Хайєк показав, що інститути, тобто моделі поведінки, які повторюються, і закони не є результатом свідомих зусиль людини, а виникають стихійно в результаті тривалого процесу еволюції, в якому беруть участь покоління людей [185, с. 155; 186, с. 87; 187, с. 171].

Ураховуючи зазначене, сутність економічної безпеки визначимо як стан економіки, її інститутів та інститутів влади, за допомогою яких забезпечується гарантований захист і розвиток національних інтересів, соціальна спрямованість політики, достатній оборонний потенціал

навіть при несприятливому впливі внутрішніх і зовнішніх чинників. Тобто економічна безпека – це не лише захищеність національних інтересів, але й готовність і спроможність інститутів влади створювати механізми розвитку вітчизняної економіки, підтримки стабільності соціально-економічної макросистеми.

На пострадянському етапі розвитку загрозою економічної безпеки держави є неефективність системи захисту прав власності, захисту зміни прав у результаті укладених контрактів та угод. У цьому контексті інституціоналізація відносин власності як гаранту економічної безпеки залежить від політичної стабільності, управлінської досконалості державних органів управління. Ф. Хайек справедливо підкреслював, що «... завдання законодавця не в контролюванні необхідної системи, а просто у створенні умов для стабільного розвитку й оновлення вже існуючого рівноважного порядку» [188, с. 53]. Таким чином, підкреслимо, що «історія наполегливо повторює, що хороший уряд – це не розкіш, а життєва необхідність. Без ефективною держави стійкий розвиток, економічний і соціальний, неможливий... Ефективна держава життєво необхідна для надання товарів і послуг, а також для створення правил та інститутів, що дозволяють ринкам процвітати, а людям – вести здорове і щасливе життя» [188, с. 85].

2.4. Інституціональні загрози безпеки структурної перебудови економіки регіону

Політика держави (особливо її регіональна компонента) важлива в періоди перебудови інституціональних та структурних елементів соціально-економічної макросистеми держави. У процесі модернізації макросистема держави поєднує руйнування старих і створення нових інститутів. Розвиток системи, яка ще не набула цілісності та завершеності, за відсутності стійкої внутрішньої структури призводить до дисфункції і навіть руйнування. Теорії економічного розвитку пояснюють процеси у слабозвинених країнах, охоплюють більш широке коло проблем, ніж теорії економічного росту, стосовно індустріально розвинених країн. Крім стимулювання збільшення обсягів виробництва, значна увага приділяється створенню інституціональних основ економіки та структурним змінам. Відсутність інституціонального середовища та деформації структури економіки не дають змоги сформуватися ефективному механізму прискорення економічного росту.

В умовах досконалого інституціонального середовища та стабільної структури відбувається зростання масштабів економіки, проте для економічних систем схильних до швидких змін, тенденція змінюється. Це підтверджується істотними відмінностями отриманих результатів

радикальних ринкових реформ у країнах Центрально-Східної Європи. Реформи, які спиралися на ліберально-ринкову ідеологію, єдині методологічні підходи реалізації, привели до економічного зростання у країнах, які володіли мінімально необхідними інституціонально-структурними передумовами, і викликали гостру трансформаційну кризу в країнах, де не було таких передумов. Визначальним чинником руху до ринкової економіки виявився не загальний рівень розвитку національної економіки загалом або окремих її секторів чи галузей, а структурно-інституціональний фундамент, орієнтований на ринкові принципи функціонування національної економіки. Підтвердження цього – труднощі інтеграції у світове господарство технологічних галузей колишньої НДР, ніж менше технологічно розвиненого аграрно-індустріального комплексу економіки Угорщини. У цьому випадку технологічні характеристики секторів національної економіки виявилися менше значущими, ніж структурно-інституціональні.

Крім зростання як головної компоненти розвитку, науковці включають в поняття розвитку різні складники – від суто системно-економічних, зокрема структурних зрушень, до соціально-політичних [189, с. 50]. В економічній літературі спостерігається конвергенція цих понять, яка полягає в розширенні об'єкта дослідження включенням проблем розвитку соціального, політичного та екологічного характеру. При цьому проблеми соціально-економічного розвитку, які раніше розглядалися лише стосовно країн «третього світу», набули актуальності не тільки для країн із перехідною пост-соціалістичною економікою, але й для економічно розвинених країн зі сформованими ринковими відносинами. Особливо це охоплювало структуру економіки – не лише результат, але й визначальну передумову подальшого її розвитку. Якщо зростання досягається способом розширення існуючої техніко-технологічної бази без серйозної міжгалузевої конкуренції на ринках економічних ресурсів, то структурна перебудова стає важливішою за підвищення темпів розвитку економіки. Крім розширення виробництва та підвищення добробуту населення, економічне зростання супроводжується структурно-інституціональними зрушеннями, які закладають основи для якісно нового етапу розвитку. Розвиток як універсальна властивість системи тісно пов'язаний зі зростанням: з одного боку, економічне зростання створює матеріальну базу розвитку, а з другого – розвиток надає зміст економічній діяльності і, своєю чергою, формує потенціал подальшого росту.

Важливою системною ознакою економічного розвитку є постійні структурні зміни, які виявляються у галузевій та регіональній структурі виробничого капіталу, професійному та кваліфікаційному складі

робочої сили, а також у змінах форм власності, організаційно-правової структури господарюючих суб'єктів.

Положення економічної теорії не пов'язують економічне зростання лише зі збільшенням масштабів виробництва, оскільки не менше важливим результатом функціонування економіки є зміна її структури. Саме тому з шести основних характеристик економічного росту розвинених країн, визначених С. Кузнецом, дві відображають процеси структурних перетворень в економіці і в суспільстві: темпи росту доходів у розрахунку на одну особу; темпи росту продуктивності чинників виробництва й особливо продуктивності праці; темпи структурної трансформації економіки; темпи соціальної та ідеологічної трансформації суспільства; спроможність знаходити за кордоном ринки збуту та джерела сировини; охоплення результатами економічного росту не менше однієї третини населення світу.

Отже, зростання вже не розглядається як однорідний процес за допомогою елементів макросистеми національної економіки (виробництво, інвестиції, зайнятість тощо), а як складне соціально-економічне явище загального процесу розвитку, яке володіє, крім суто кількісних ознак, якісними характеристиками. До останніх насамперед необхідно віднести структуру економічного зростання. Оскільки темпи росту галузей і регіонів у національній економіці відрізняються, загальний потенціал економічного росту може змінюватися залежно від структурних зрушень. Структурні зміни, які є формою перерозподілу економічних ресурсів, за умови їх відхилення від критерію раціональності стають основою економічного росту, спрямовуючи ресурси в галузі та регіони з відносно низьким рівнем ефективності використання. Відповідно дефіцитність економічних ресурсів посилює конкурентну боротьбу за них, а отже, вплив на економічне зростання структурних змін в економіці.

Істотний вплив структурних перетворень на ефективність інвестицій є особливо важливим в умовах гострого дефіциту інвестиційних ресурсів. Якщо іммобільність структури економіки гальмує економічне зростання, то вдало проведений структурний маневр дає змогу навіть при незначних обсягах інвестицій досягнути збільшення обсягів виробництва через переміщення виробничих ресурсів зі збиткових галузей у високоефективні, високотехнологічні галузі. Разом з цим існує можливість економічного росту і без зростання обсягів виробництва завдяки змінам у структурі економіки. Позитивний структурний ефект відображається в удосконаленні пропорцій економіки, якості її структури.

Структурна перебудова значною мірою залежить від структурної політики. Вибір перспективних секторів економічного зростання зумовлює змістовну сторону майбутньої економічної динаміки: про-

довження боротьби з уповільненням розвитку або поступове, але неухильне зростання, яке базується на перебудові галузевої та регіональної структури економіки відповідно до принципів раціонального поєднання поточних і стратегічних інтересів країни. В останньому випадку економічне зростання уже не є самоціллю, визначальною стає його якість, яка виявляється у структурі росту, у ступені аллокації ресурсів, особливо важливого для країн, багатих сировинними ресурсами. Тому для української економіки радикальні структурні зміни є не супутнім явищем періоду трансформації, а необхідною передумовою стійкого економічного росту [190, с. 40–50].

Теоретичні постулати й методи сучасного моделювання економічних процесів – виробничі функції, матриці «затрати – випуск», методи імовірнісного та оптимізаційного моделювання, теорії ігор переважно розв'язують проблему переходу від одного якісного стану економічної системи до іншого способом послідовного агрегування або композиції. Однорідність економічної системи в конкретних соціально-економічних дослідженнях набувала вигляду від «однорівневих систем», моделей Д. Форрестера та Д. Медоуза до багаторівневих ієрархічних систем, диференційованих за певними ознаками (стадії економічного росту; величини доходу на одну особу; технологічний уклад; принципи управління економікою) [191, с. 89–90]. Подібний підхід найліпше відображається у статистичних моделях, які відрізняються незмінністю структури, тобто в умовах незмінних взаємовідношень між елементами системи, об'єкти вищого рівня можуть бути представлені агрегуванням елементів нижчого рівня. Значно вужча сфера застосування цього підходу при моделюванні економічної динаміки, особливо, коли система виходить за межі звичного розвитку. Тут відбуваються якісні структурні зміни, які визначають подальший розвиток системи, залежно від глибини структурування, зміни фундаментальних принципів, що визначають цілі поведінки системи.

Заслугою Д. Форрестера є поєднання ним у практичній площині реальності існування поворотного пункту, або «межі» економічного росту з математичним апаратом теорії системної динаміки. Ця теорія, на думку Д. Форрестера, покликана замінити суто інтуїтивні методи дослідження динамічних соціально-економічних систем, оскільки поведінка подібних систем, які володіють складною і змінною структурою, часто суперечить інтуїтивним оцінкам і рішенням.

На основі висновку про неповну відповідність традиційного математичного апарату економетричних досліджень, завдання оцінки часових змін складних систем Д. Форрестер запропонував оригінальний метод їх дослідження, згідно з яким поведінка системи залежить від її структури (множини взаємопов'язаних, часто запізнілих взаємовідно-

шень між її складниками) та від елементів моделі складу системи. Кожний сектор світової економіки сприяє росту інших і забезпечує свій розвиток за їх рахунок, зменшення ролі одного чинника економічного росту може викликати зростання ролі інших, тим самим компенсуючи вплив цього зменшення [192, с. 54].

Таким чином, досягнення та підтримка рівноважного стану системи здійснюється способом протилежно діючих системно-індуційованих механізмів регулювання змінних. Розрізняють два типи змінних: рівні (нагромаджувачі системи) і темпи (потоки, що викликають зміни рівнів). Якщо рівні формують структуру системи на фіксований момент часу (в моделі Д. Форрестера визначено п'ять рівнів: населення; капіталовкладення; природні ресурси; інвестиції в сільське господарство; рівень забруднення довкілля), то динаміка системи та зміни в ній визначаються темпами потоків. Описання подібної економічної системи передбачає аналіз залежностей темпів і рівнів, тобто побудову певної системи причинно-наслідкових зв'язків, у якій зміна рівнів викликана відповідними темпами потоків, а темпи потоків, своєю чергою, контролюються одним або кількома системними рівнями [192, с. 88].

За методом системної динаміки Д. Форрестера структуру моделі визначає організація інформації, але якщо для статичних моделей важлива систематизація інформації, то для динамічних моделей головне – відстеження взаємовідношень елементів сформованої системи [192, с. 26]. Використання системно-аналітичного методу при побудові моделі складної, змінної у часі системи базувалося на фундаментальних математичних поняттях і досягненнях, що пізніше оцінено як прагнення нового напрямку економетричних досліджень.

Гармонія зростання природних систем росту визначається не збереженням сформованих структур, а природним поєднанням інерційності та змінності послідовних перетворень базових елементів системи та взаємовідношень між ними. Можна провести аналогію еволюції біологічних і соціальних систем, оскільки генетика – це наука не лише про закони спадковості, але й змінності організмів у процесі еволюції. Тому теорії економічного росту не мають розглядатися лише як досягнення бажаних станів рівноваги або збалансованості. Вони досліджують аналіз сил, спроможних, порушуючи вказані стани, ініціювати подальшу еволюцію економічних систем у напрямі формування нової якості відповідно до динамічно змінних умов зовнішнього середовища. Упродовження терміна «диференційоване зростання» означає гармонію економічної системи, яка еволюціонує через виокремлення її окремих частин та визначення їх місця й функцій, інтеграцію частин у цілісну систему встановленням взаємовідношень між елементами. Таким чином, процес диференціації буде задіяний у широкий процес структуру-

вання, який, своєю чергою, є складником загального процесу розвитку. Для підтримки рівноваги в умовах дії різноманітних зовнішніх і внутрішніх сил цілісна самоорганізована система змушена модифікувати свою структуру. Оскільки істотні структурні зрушення економічної системи викликають її перехід від одного стану рівноваги до іншого, то правильніше буде трактувати структурні зрушення під час економічного зростання та встановлення стану рівноваги не як взаємопротилежні процеси, а як супутні процеси, які сприяють їх оптимальному поєднанню та забезпечують динамічний і стійкий економічний ріст.

Державно-регуляторні механізми економічного захисту всіх суб'єктів економіки безпосередньо впливають на процес інституціоналізації системи економічної безпеки і, як зазначають Н. Гуськов, В. Зем'якін, В. Крюков, закріплюють легітимні економічні форми у структурі суспільного базису [137, с. 47–48]. Інституціональний підхід до аналізу структурних змін дає змогу стверджувати, що ідеологія соціально-ринкової економіки має реалізуватися в нових інститутах, поява яких сприяє становленню і модернізації системи суспільних відносин. Водночас із відходом старої ідеології руйнуються інститути її забезпечення. Проте в умовах нашої країни ця закономірність не проявляється однозначно, хоча на початку ринкових перетворень виникла проблема інституціонального забезпечення нової парадигми суспільного розвитку. Додамо, що необхідність створення і трансформації інституцій у минулому не сприймалося серйозно, державні інвестиції в цю сферу були недостатні, оскільки традиційно спрямовувалися у виробництво та фізичну інфраструктуру ринку. На даний час значна кількість соціальних інститутів функціонує у економічній сфері. З них необхідно виокремити найбільш значущі, існування яких радикально змінює характер і перебіг економічних процесів, умови формування макроекономічної ситуації та забезпечення економічної безпеки країни. Безсумнівно інститути мають спиратися на довіру та соціальну взаємодію членів суспільства.

Інституціональна система характеризується ієрархічністю, оскільки в ній присутній гуманітарний складник, який відображає процес розвитку. Існують також елементи, що визначають характерні риси організації суспільства або наповнюють конкретним змістом форми реалізації суспільних відносин домінуючого типу. У складі моделі інституціональної системи входять такі структурні елементи, які забезпечують спадковість традицій, тобто інститути колишніх суспільно-політичних систем або інститути майбутнього, які забезпечують стратегічну перспективу розвитку суспільства. Для забезпечення економічної безпеки необхідний ефективний, інституціональний механізм активізації зростання конкурентоспроможності економіки як чинника

економічної безпеки держави. При цьому залишається головним інституціональним чинником розвитку соціально-ринкової економіки. Економіка господарюючого суб'єкта залежить від зовнішніх обставин політичного і соціального характеру, дослідження яких дає змогу зрозуміти склад інституціональних змін, які містять сукупність правових та економічних методів управління і сприяють виявленню небезпек для економічної безпеки регіонів та держави.

Ефективна інституціональна система, яка реалізує суспільні інтереси, організовує і гармонізує їх у напрямі забезпечення національних інтересів у т.ч. національної безпеки. Цим досягається ефективність розвитку. Інститути – це сформовані людською свідомістю і досвідом правила взаємодії (правила гри) в суспільстві, обмеження і передумови розвитку в політиці, соціальній сфері та економіці. Інститутами довгострокового зростання є закон і правила, які задають систему позитивних і негативних стимулів, знижують рівень невизначеності і формують передбачуване соціальне середовище. Д. Норт виокремлює три компоненти інститутів: неформальні обмеження (традиції, звичаї, умовності); формальні правила (закони, адміністративні акти); механізм примушування, виконання правил (суди, поліція) [181, с. 73].

До інститутів гарантування свободи бізнесу відносяться верховенство закону; незалежна і компетентна судова система, низькі адміністративні бар'єри входження на ринок, відсутність корупції тощо. У програму сучасних економічних реформ інституціональні перетворення мають бути включені з урахуванням принципів економічної безпеки. Особливого значення набувають захист права власності, економічна стійкість, подолання загроз безпеці бізнесу, раціональне використання чинників виробництва, ефективне управління, оптимізація витрат на забезпечення економічної безпеки господарюючого суб'єкта. Інституціональний підхід до економічної безпеки актуальний тому, що громадяни держави прагнуть впевненості у своїй долі і хочуть уникнути загроз економічним інтересам. Забезпечення економічної безпеки має обумовлюватися функціонуванням системи суспільних відносин, сукупністю матеріальних і духовних цінностей та бути основою принципів економічної політики.

Проблема взаємозв'язку інституціональної структури суспільства з ефективним і безпечним розвитком є однією з провідних для інституціонального аналізу. Д. Норт розглядає вплив інститутів на ефективність функціонування економіки з погляду витрат обміну та виробництва. У своїх працях він зазначає, що інститути визначають можливість суспільства [181, с. 83]. Зв'язок між інституціональним середовищем і безпекою держави досліджували Дж. Бьюкенен та Дж. Гелбрейт [193, с. 407; 194, с. 350]. Значний внесок у дослідження впливу інститу-

ціональної структури на економічну безпеку транзитивних економік внесли російські вчені С. Кірдіна, Р. Нуреев, О. Олейнік, Р. Капелюшніков, В. Радаєв, В. Тамбовцев [195, с. 45; 196, с. 173; 197, с. 217]. В Україні цю проблему досліджують В. Геєць, О. Гриценко, С. Архиреев, В. Лагутін, В. Рибалкін, І. Лазня, А. Ткач [198, с. 210].

Інституціональна структура суспільства є достатньо ієрархічною і складною. На думку Н. Литвиненка, економічна безпека України безпосередньо пов'язана з такими системоутворюючими компонентами, як економіка, право і політика [198, с. 81], які складають *сучасну інституціональну структуру*:

Компоненти інституціональної структури	Назва інституту, компоненти
Економіка	Власність; «конституція ринку»
Право	Соціально-економічні правила; громадянські права
Політика	Домінуюча ідеологія; державне управління

Значний вплив на економічну безпеку чинить інститут власності (інститут приватної власності та інститут «влада-власність»). Якщо інститут приватної власності сприяє зростанню добробуту населення і зміцнює економічну безпеку країни, то «влада-власність» негативно впливає на економічну безпеку України, оскільки сформувалася на основі перерозподілу загально-народної власності, не завжди суспільно легітимного.

Порівнюючи т.зв. інститут конституція ринку, його базові норми, що складають ідеальний тип ринку, з нормами, що існують в реальній економіці України, можна визначити, які норми ринку становлять загрози економічній безпеці. *Основу інституціональної структури ринкової економіки становлять такі базові норми* [197, с. 256]:

Норми, що відповідають ідеальному типу	Норми, що функціонують в Україні
Складний утилітаризм	Простий утилітаризм (призводить до зростання корупції, тіншового сектору)
Цілераціональна дія	Цілераціональна дія в межах простого утилітаризму (максимізація особистої користі)
Деперсоніфікована довіра	Персоніфікована довіра (обмежене коло учасників, наприклад при укладанні угод)

Емпатія	Обмежена емпатія (майже відсутнє розуміння відносин, почуттів, співпереживання)
Свобода у позитивному сенсі	Обмежена свобода (економічна свобода та її вплив на розвиток нашого суспільства)
Легалізм	Проголошуваний легалізм (опортуністичний характер поведінки наших громадян; криза довіри до держави)

Аналізуючи політику як одну з компонентів інституціональної структури України, зазначимо, що інститут державного управління, який займається розробкою і реалізацією економічної політики та безпеки держави, недостатньо ефективно і повно виконує свої функції, внаслідок поширення корупції, рентоорієнтованої державної політики. Аналіз принципів безпеки провідних держав доводить, що вони розроблені у межах домінуючої ідеології у конкретній державі. На жаль, відсутність домінуючої ідеології в Україні становить серйозну загрозу ефективному розвитку суспільства. На думку Ф. Рудича, ідеологія виконує дві важливі функції: перша – інтерпретативна, яка дає змогу інтерпретувати зовнішнє середовище і поведінку учасників взаємодії, а друга – формування нормативного судження про те, на основі яких базових цінностей і норм ґрунтується взаємодія [200, с. 180]. Загальні ідеологічні установки дають змогу однаково сприймати події, полегшують комунікацію, обмін інформацією і, головне, створюють можливість передбачувати дії свого контрагента, який при прийнятті рішень користується тими самими нормами. Відсутність домінуючої ідеології перешкоджає ефективній взаємодії влади та громадян з приводу реформ, а відсутність загальних моральних цінностей закріплює у суспільстві неефективні норми та дає змогу владі користуватися неправовими діями стосовно громадян.

Отже, економічна безпека країни визначається діючою інституціональною структурою економіки та якістю функціонування інститутів.

На думку В. Райгородського, різноманітні погляди та аргументи засвідчують, що економічна безпека – це характеристика спеціального стану суспільства, і вона має розглядатися як інституціональна система відтворення умов стабільної економічної та політико-правової динаміки у спосіб соціальних відносин [201, с. 21; 202, с. 431]. Проте політичні та соціальні зв'язки не можуть підтримуватись самі по собі, навіть для досягнення важливих цілей економічної безпеки, оскільки їх породжують зацікавлені соціальні та політичні суб'єкти. Економічна безпека держави як соціально-економічна система володіє своєрідною «матрицею безпеки», яка характеризує її спроможність бути стійкою

і розвиватися. За Д. Нортон, інституціональна матриця – це комплекс взаємозалежних правил і неформальних обмежень, сукупність яких визначає економічну діяльність, а також специфіку економічних і політичних інститутів кожного окремого суспільства і задає різноманітні напрями траєкторії їх розвитку [181, с. 53]. Як доводить С. Кірдіна, інституціональна матриця – триєдина соціальна форма, система базових економічних, політичних та ідеологічних інститутів, які знаходяться у взаємнооднозначній відповідності [203, с. 17]. З урахуванням наведених дефініцій можемо визначити поняття матриці безпеки як стійкої, історично сформованої системи соціально-економічних відносин, їх організаційно-економічних форм та інституціонального середовища, яка (матриця безпеки) забезпечує стійкість соціально-економічної системи, її самоорганізацію та еволюцію внаслідок дії внутрішніх та зовнішніх загроз і ризиків. Матриця безпеки системи базується на сукупності економіки, політики, інституціонального середовища. Економіка є основою фізичного відтворення суспільного багатства. Політична структура узгоджена з типом економічної системи та забезпечує мобілізацію ресурсів на досягнення соціально значущих цілей та ефективне функціонування економіки. Інститути – це суспільні норми, що визначають масову, типову поведінку соціальних груп.

Ринкова економіка базується на матриці безпеки, яка характеризується в економіці – ринковим характером зв'язків між економічними агентами, плюралізмом форм власності; в політиці – демократичним началом державного ладу; в інституціональній сфері – пріоритетом індивідуальних інтересів (цінностей) над колективними. Важливо зазначити, що основним принципом, який детермінує існування матриці безпеки певної економічної системи, є принцип відповідності інституціональних, політичних структур та економічних відносин. Що вищий рівень відповідності між названими елементами, то вищий при інших рівних умовах рівень безпеки економічної системи. Проте кожна підсистема характеризується динамічністю та еволюційністю, що зумовлює порушення взаємовідношень підсистем, знижує рівень стійкості та безпеки системи загалом.

Досягнення необхідного й достатнього рівня економічної безпеки можливе при використанні регуляторів економіко-політичного та інституціонального характеру. Безперечно, економіка має захищатися від загроз високою продуктивністю праці, якістю виробленої продукції та ефективністю виробництва, але без ефективного функціонування інститутів процес відтворення економічної безпеки буде малопродуктивним. Як зазначає Д. Белл, інституціональні структури – «це головний каркас історії» [204, с. 19], а інституціональне середовище – своєрідний захисний «прошарок» соціально-економічної системи, який

дає змогу їй максимально реалізувати свій економічний потенціал, встояти перед тиском різноманітних загроз і викликів.

На нашу думку, інституціоналізація економічної безпеки – це процес створення інститутів, норм, правил, які підвищують стійкість і адаптивність національної економіки, сприяють зростанню її продуктивності та зниженню ризиків. Забезпечення зазначеного здійснюють у двох напрямках. Перший передбачає створення інститутів, які підвищують економічний потенціал господарської системи і формують умови для його максимальної реалізації. Другий – передбачає заходи інституціонального характеру зі зниження ризиків. Звичайно, такий поділ інституціональної побудови умовний, оскільки національна економіка є нерозривним процесом – творчим і руйнівним водночас. Отже, інституціональний механізм регулювання ризиків є водночас і механізмом досягнення оптимального рівня економічної безпеки.

Нейтралізація ризиків та забезпечення економічної безпеки відбувається за допомогою різноманітних економічних та інституціональних механізмів. Механізм регулювання економічної безпеки визначаємо як систему заходів, форм та інструментів, за допомогою яких економічні суб'єкти регулюють функціонування діяльності з метою зниження (нейтралізації) загроз, мінімізації витрат, селекцією позитивно спрямованих ризиків. Основними функціями механізму регулювання економічної безпеки є інформативна, координуюча, регулююча та контролююча.

Об'єктами державного регулювання ризиків та економічної безпеки є сфери, галузі та регіони, а також явища і ситуації соціально-економічного життя країни. Основними видами об'єктів державного регулювання є економічний цикл, структура суспільного виробництва (секторальна, галузева, регіональна), зайнятість, грошовий обіг, платіжний баланс, умови конкуренції, соціальні відносини, дозвілля, зовнішньоекономічні зв'язки. Держава впливає на ризик адміністративними та економічними методами. До основних методів адміністративної дії відносять антимонопольне законодавство, впровадження обов'язкових стандартів (екологічних, санітарних, соціальних) та визначення мінімально допустимих параметрів рівня життя населення (гарантований мінімум заробітної плати, допомога по безробіттю тощо). Економічні методи є основними методами державного управління ризиками, які базуються на способах прямої та опосередкованої дії. До способів прямої дії забезпечення безпеки економіки відносять цільове фінансування науково-технічних та економічних програм, соціальної сфери, дотації підприємствам, державні закупівлі, діяльність державного сектору. До методів опосередкованої дії на економічний ризик відносять такі мето-

ди: грошово-кредитні (облікова ставка, операції на відкритому ринку, визначення норм обов'язкових резервів); бюджетно-податкові (системи оподаткування; визначення податкових ставок і пільг; забезпечення бездефіцитного бюджету; управління державним боргом тощо); способи та форми прискореної амортизації (норми та порядок амортизаційних списань); зовнішньоекономічні методи (залучення або обмеження іноземного капіталу, стимулювання експорту тощо).

Важливу роль у діяльності стосовно захисту громадян від ризиків відіграє держава. По-перше, сприяє підвищенню економічної безпеки країни способом зниження та ліквідації небезпек. По-друге, захищає і застраховує населення від соціально-економічних ризиків (безробіття, хвороби, зниження доходів тощо). На даний час значна увага до ролі держави обумовлена глибинними перетвореннями у світовій економіці, які видозмінили середовище, в якому діє держава. Процеси, які тут відбуваються, досить складні та суперечливі. Це і глобальна економічна інтеграція, і трансформація відносин власності, розвиток малого і середнього підприємництва, розвиток інфраструктури у сфері послуг (у т.ч. інформаційних), і відповідно модифікація економічних зв'язків та відношень. Водночас зростаючий вплив держави необхідно розглядати як у кількісному аспекті, так і у якісному з позицій її ефективної діяльності, спроможності відображати загрози сучасного світу та підвищувати економічну безпеку.

Як зазначають О. Єрмоленко та І. Петров, інституціональні протиріччя, або, на нашу думку, інституціональні конфлікти, які виникають у процесі ринкової перебудови, становлять загрозу економічній безпеці [205, с. 103]. Протягом останнього десятиріччя інституціональний підхід отримав широке розповсюдження в українській економічній науці. Такий підхід дає змогу комплексно проаналізувати можливості та особливості формування нових структур у процесі переділу власності, виявити мотиви поведінки різноманітних професійних і соціальних груп на макрорівні.

Категоріальний алгоритм інституціональної теорії розвивається від максимізуючої поведінки суб'єкта, яка відбувається у невизначеному економічному середовищі, де існує плата за інформацію і в якому діють інститути-норми та інститути-організації, що прагнуть у своїй діяльності зменшити трансакційні витрати. Інституціональна теорія розглядає два способи зниження трансакційних витрат: за рахунок формування інститутів-норм, тобто правового поля як сукупності стандартів, правил, процедур, режимів та інших нормативних обмежень ринкової діяльності, та формування інститутів-організацій, тобто певних соціально-економічних структур, що є юридичними особами.

Оскільки інституціональні перетворення переплітаються з протилежними тенденціями, то виникає інституціональний конфлікт ринкової перебудови. Під інституціональними конфліктом розумітимемо конфлікт, сторонами яких є або протилежності, що становлять категоріальну пару (тобто взаємодіючі та переплетені інтереси), або інститути, що знаходяться в процесі становлення, руйнування, а також представлені у латентному вигляді (тобто у вигляді сукупності передумов, необхідних для формування нового інституту). В одних ключових сферах загальні правила досі не розроблені (законодавче оформлення деяких актів повністю не врегульовано), в інших – паралельно співіснують норми, які знаходяться між собою у протиріччі. На нашу думку, однією з причин виникнення інституціональних конфліктів є недосконалість інститутів-норм, створених упродовж ринкової трансформації, вони не працюють, не вписуються в реальну господарську ситуацію. Тобто неформальні відносини та інститути домінують над нормальними, неформальні правила й угоди превалюють над вимогами закону, умовами контракту та іншими формальними обмеженнями. За Д. Нортгом, виникнення передумов створення ринку засновано на вільній конкуренції і пов'язано з політичними силами, які підтримують розвиток ринкової конкуренції [181, с. 37]. Таким чином, становлення політичних інститутів відіграє важливу роль для формування ринкового середовища та розвитку конкуренції, що, своєю чергою, пов'язано з формуванням відносин власності.

В умовах ринкової трансформації виникають розбіжності, пов'язані з неможливістю швидкої адаптації до неї господарюючих суб'єктів. Трансформація системи передусім має на увазі зміни інституціонального середовища, яке, своєю чергою, спирається на рівень розвитку інститутів. Інституціоналізм за своєю природою передбачає наявність економічних розбіжностей і необхідність їх ефективного вирішення. Суперечності «вбудовані» у фундаментальне поняття інституту: з одного боку, він втілює накопичений та осмислений досвід попереднього господарства, а з другого – функціонує у постійно змінних умовах. Тим самим інститут заперечується економічним середовищем, для якого він був колись створений. Звідси – необхідність реформування інститутів.

Як зазначає А. Варшавський, аналіз інституціонального розвитку демонструє, що існують певні чинники, які викликають інституціональні розбіжності в реальному секторі економіки, наприклад таких країн, як Україна, Росія, у процесі формування нових інститутів, зокрема це:

- лібералізація цін і приватизація;
- висока вартість кредиту для господарюючих суб'єктів реального сектору економіки;

- розрив між реальним сектором економіки та фінансовим;
- «прозорість» державних кордонів для «втечі» капіталу;
- відмова від жорсткої системи безготівкових розрахунків, що використовувалася при централізованому плануванні;
- високий рівень оподаткування для підприємств реального сектору;
- значна роль держави у формуванні заборгованості, що приводить до мультиплікативного зростання заборгованості в економіці [206, с. 91].

Адміністративно-командна система була ієрархічною системою налагоджених централізованих директив і вказівок. Під час її трансформації старі сформовані господарські зв'язки руйнуються, а нові не встигають утворитися. Таким чином, формується інституціональна «пустота». У таких умовах господарюючі суб'єкти не можуть швидко перебудуватися на ринкову систему господарювання. До того ж інститути-норми, які працювали при адміністративно-командній системі, перестають працювати в нових економічних умовах, що також створює інституціональні розбіжності ринкової трансформації. Зазначене зумовлює особливо жорсткий відбір економічних суб'єктів в умовах розвитку ринкового господарства України.

Деформація інституціонального простору ринкової трансформації визначила пріоритети формальних і неформальних правил гри. Ринкова трансформація характеризується революційними змінами, які насамперед стосуються формальних умов, оскільки зміна неформальних рамок є реакцією на нові формальні умови. У підсумку перехід від неформальних інститутів до формальних, від стандартних трансакцій до персоніфікованих угод визначає їхню інституціональну природу.

Для України пріоритетне значення має захист прав власності. Згідно з інституціональною теорією активи працюють ефективніше, якщо достатньо захищені права власності й сильніша конкуренція. Фахівці з інституціональної теорії особливо виділяють інститут конкуренції як механізм, що потребує захисту й підтримки держави. Розвиток інституту конкуренції неможливий без приватної власності. Тому підтримка конкурентного середовища є особливою сферою «інституціонального проектування», де важлива активність держави.

На нашу думку, можна виокремити такі варіанти інституціонального протиріччя між «уламками старого» і «зростанням нового» у процесі соціально-економічного розвитку. З одного боку, відбувається становлення інституту конкуренції (формується відповідне правове поле, створюються державні структури, орієнтовані на подолання монополізму та підтримки конкуренції, проводиться приватизація, ураховуються інтереси трудових колективів державних підприємств, гро-

мадян), з другого – продовжують існувати і прагнуть «закріпитися» в нових економічних умовах залишки колишніх інститутів монопольного характеру. З одного боку, послідовно відбувається інституалізація малого бізнесу (приймається низка програм державної підтримки малого бізнесу, на національному і регіональному рівнях формуються державні структури та фонди, орієнтовані на розвиток малого бізнесу, створюються окремі елементи правового поля тощо), з другого – продовжує діяти старий адміністративно-командний принцип фінансового оподаткування і утиски приватного сектору (податкова система спрямована лише на наповнення бюджету, потреби відтворення капіталу суб'єктів малого бізнесу не беруться до уваги, численні державні програми не фінансуються).

В українському суспільстві зростає роль неформальних інститутів, які сприяють корупції та унеможливають ефективні заходи економічної політики. Реформування інститутів – це спосіб вирішення інституціональних протиріч у межах еволюції певної системи економічних відносин. Разом із процесом реформування розвивається процес формування та опановування нових формальних інститутів (політичних, економічних, правових). У більшості випадків має місце їх запозичення з розвинених суспільств зі стійкою демократією та ефективною ринковою економікою. Основними чинниками впливу на успіх запозичених інститутів є рівень конгруентності домінуючих у країні-імпортері неформальних і формальних норм, на основі яких функціонує запозичений інститут. У підсумку системна ринкова трансформація полягає у комплексному оновленні формальних правил гри, які регулюють різноманітні сфери життєдіяльності суспільства. Одним із завдань формування даного процесу є прискорене впровадження нових інститутів у спосіб їх «імпорту», що чинить вплив на динаміку інституціонального та економічного розвитку, але даний вплив може набувати як позитивних, так і негативних форм.

За Л. Григор'євим, позитивна форма сприяє прискоренню процесу ринкової трансформації, що пов'язано з подоланням протиріч між формальними і неформальними нормами [207, с. 15]. Інститут у даному випадку швидше проходить низку процесів свого становлення, які у випадку еволюційного розвитку тривали довший період. Наприклад, інститут конкуренції зобов'язаний своєю появою формуванню інституціонального ринкового середовища. Нові формальні інститути виникають у процесі трансформації існуючих неформальних інститутів. Перетворення неформальних інститутів у формальні може здійснюватися достатньо тривалий час.

Негативна форма проявляється в непродуманих діях формування нових інститутів за типом і схожістю до інших країн, але без

урахування специфіки та особливостей української економіки. Становлення ринкових інститутів передбачає наявність відповідного інституціонального середовища і тривалого періоду для їх адаптації в специфічних умовах будь-якої держави. У даному випадку має місце неконгруентність формальних і неформальних норм, що приводить до уповільнення інституціонального розвитку внаслідок зростання розбіжностей між формальними і неформальними нормами та радикальної зміни траєкторії інституціонального розвитку. Отже, слабке інституціональне середовище не спроможне «прийняти» інститут більш високого рівня організації. Виникають деформації існуючого інституціонального середовища, з'являються сприятливі умови для опортуністичної поведінки, які важко усунути внаслідок недосконалих відповідних механізмів. Залежність інститутів від колишньої траєкторії розвитку обумовлена тим, що, на думку А. Олейника, «індивіди змінюють свої ідеологічні погляди, коли їх практичний досвід не піддається інтерпретації на основі колишньої ідеології» [196, с. 178]. Запозичення інститутів призвело до того, що довелося зверху насильно впроваджувати нові інститути в умовах відсутності необхідного інституціонального середовища.

Наприклад, для розвитку вільного ціноутворення в умовах ринку необхідні суб'єкти ринку. Формування інституту лібералізації цін відбувалося в інших країнах досить тривалий час, в Україні він виник одразу і за короткий період. Крім цього, для його нормального функціонування мають працювати інші інститути. В таких умовах формування даного інституту всі підприємства отримали однакове право встановлення цін на свою продукцію. У результаті лише деякі з них змогли правильно скористатися цим правом, інші віддали перевагу неадекватному підвищенню цін, що призвело до проблеми неплатежів та, відповідно, подальшого зростання інфляції. Аналогічна ситуація спостерігалася і з формуванням інституту приватизації. Приватизація має регулюватися державою і за умови, що працюють ринкові інститути. Наведені приклади засвідчують інституціональне протиріччя, тобто створення нових інститутів при відсутності відповідного інституціонального середовища. Лібералізація цін і приватизація дали поштовх до розвитку тіньової економіки, яка має тенденцію до зростання внаслідок нерозвиненості інститутів. Тіньова економіка існує у більшості західних країн, вона неминуча і навіть необхідна для еволюції ринкової економіки, оскільки сприяє прихованому розвитку тих галузей економіки, де ще не створені інститути. За А. Олейником існує можливість установити чинники, які приводять до певного результату імпортування інституту, що дає змогу раніше передбачити результат такого імпорту [196, с. 317] (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Вплив трансформаційних витрат на інституціональний розвиток

Витрати, що супроводжують імпорт інституту	Прискорення інституціонального розвитку	Уповільнення інституціонального розвитку
ТС – загальні витрати; I – прямі витрати імпорту; S – ціна підлеглої формальному інституту; G – опосередковані витрати, пов'язані з розбіжностями формальних і неформальних норм	$TC_1 = I_1 + I_2 + I_3 + I_4 + S$	$TC_2 = I_1 + I_2 + I_3 + I_4 + S + G_1 + G_2 + G_3 + G_4$
	I ₁ – витрати імпорту формальних інститутів (технічна допомога країн-експортерів)	Витрати I ₁ , I ₂ , I ₃ , I ₄ , S такі самі, як і для першого сценарію
	I ₂ – витрати на навчання чиновників, які забезпечують функціонування нових формальних інститутів	G ₁ – трансакційні витрати, які зростають унаслідок співіснування двох принципів здійснення угод: легального і нелегального (принцип угоди)
	I ₃ – витрати на лобіювання прийняття нових законів	G ₂ – витрати експансії формальних правил. При розбіжності норм спостерігається тенденція до заміщення неформальних норм формальними правилами і зростання витрат контролю над їх виконанням
	I ₄ – витрати на розповсюдження інформації про нові формальні правила (видання та розповсюдження нових версій закону)	G ₃ – витрати, пов'язані з психологічним дискомфортом за ведення подвійної гри за легальними та нелегальними правилами
S – ціна підпорядкування закону	G ₄ – ціна нелегальності	

При трансформації ринкових процесів і необхідності в змінах старих і формуванні нових інститутів виникає необхідність аналізу сформованої конкретної ситуації, який запропонував А. Яковлев [208, с. 97].

Аналіз формування або зміни інститутів ринкової трансформації:

Стадії

Проблемні питання

Визначення проблемного економічного інституту

Що саме привертає увагу бізнесу і є об'єктом публічних дискусій?

Конкретизація суб'єктів	Які групи суб'єктів мають справу з даним інститутом і хто з них найбільше зацікавлений у зміні старого або появи нового інституту?
Визначення специфічних інтересів суб'єктів	Які інтереси суб'єктів можуть бути пов'язані з їх базовими цілями і стратегіями?
Зв'язок між інтересами суб'єктів та економічним інститутом	Яким чином виокремлені специфічні інтереси породжують попит на конкретний інститут?
Загальний попит на новий інститут	Як упровадження нового інституту взаємопов'язане із загальними змінами в законодавстві?

Зазначене свідчить, що процес формування інституціонального середовища в новій економічній ринковій системі досить складний, пов'язаний із виникненням інституціональних конфліктів і характеризується множиною складників, від правильного вибору яких залежить ефективність функціонування інститутів.

Пропонуємо *класифікувати інституціональні конфлікти таким чином:*

Причини виникнення конфліктів	Сутність конфлікту	Інституціональне вирішення конфлікту
Недосконалість інститутів-норм	Формування інститутів-організацій, які випереджають формування інститутів-норм	Розвиток інституціональних форм способом створення удосконаленої системи законодавства
Процес роздержавлення власності та формування приватної власності	Недосконалий розвиток конкуренції, у т.ч. малого підприємництва	Створення нових організаційних структур для підтримки малого підприємництва на початкових етапах його розвитку
Недосконалість податкової системи та відсутність умов для ефективного функціонування малого підприємництва	Формування тіньової економіки	Формування самоокупних організацій, які захищають і підтримують мале підприємство

Аналіз наведених вище інституціональних конфліктів дає змогу дійти висновку про існування фундаментального протиріччя ринкової трансформації. З одного боку, залишки колишньої інституціональної структури адміністративно-командного характеру прямо протидіють формуванню нових інститутів ринкового типу; з другого – становлення нових ринкових інститутів зосереджує в собі відбитки старих

інститутів, економічних відносин адміністративно-командної системи, що призводить до деформації інституціональної структури ринкового типу.

Висновки до розділу

1. Зміст регіональної економічної безпеки полягає у досягненні і збереженні гомеостатичної (саморегулюючої) рівноваги з постійно змінним зовнішнім середовищем при існуванні в комплексі трьох системних ефектів: мультиплікаційного, синергетичного, емерджентного (наявність емерджентних властивостей). Економічну безпеку на регіональному рівні доцільно трактувати як сукупність існуючого стану економіки та суспільства, при якій на основі ефективного управління забезпечуються стійке економічне зростання, гідний рівень життя населення регіону та можливість протистояти впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, не створюються загрози для інших регіонів і держави загалом. Оцінка економічної безпеки здійснюється в чотири етапи: розробка системи індикаторів економічної безпеки (ІЕ_кБ) відповідно до внутрішньої структури; розрахунок порогових значень ІЕ_кБ на основі експертного методу оцінки не лише порогового значення, а «коридору», який визначає передкризову зону економічного розвитку регіону – перехід від стану економічної безпеки до стану економічної небезпеки й навпаки; компаративний аналіз фактичних значень індикатора економічної безпеки і граничної величини, що дає змогу визначити рівень економічної безпеки за одних із індикаторів; визначення інтегральної (комплексної) бальної оцінки економічної безпеки регіону, яка відображає рівень розвитку регіональної економіки за сукупністю індикаторів економічної безпеки.

2. У роботі пропонується методика визначення інтегрального показника в мультиплікативній формі на основі методу головних компонент, який дає можливість об'єктивно визначити вагові коефіцієнти, без впливу суб'єктивних експертних оцінок. Інтегральний показник розраховуємо спочатку для складників економічної безпеки (фінансової, зовнішньоекономічної, інвестиційної, інноваційної, енергетичної, виробничої, демографічної, соціальної, продовольчої, екологічної, духовно-культурної), а потім способом синтезування для економічної безпеки загалом. Завдання регулювання складників економічної безпеки та її індикаторів полягає у визначенні таких їх значень у сукупності, щоб забезпечити перебування значень інтегрального показника у межах порогових або оптимальних значень.

3. Запропонована методика дає підстави для визначення інтегральних індексів складників економічної безпеки, горизонтального

і вертикального аналізу стану економічної безпеки суб'єктів господарювання. Своєю чергою, інтегральні індекси економічної безпеки відображають тенденцію зміни рівня економічної безпеки як основи прийняття стратегічних рішень соціально-економічного розвитку регіону з необхідним забезпеченням економічної безпеки. Вертикальний аналіз дає змогу дослідити динаміку зміни рівня безпеки. Наприклад, фінансово-економічна криза по-різному впливала на динаміку індексів економічної безпеки в областях Карпатського економічного району. Характерно, що зі зменшенням індексів інвестиційної безпеки погіршується індекс продовольчої безпеки в усіх регіонах. Горизонтальний аналіз виявляє зміни в окремих видах безпек районів. Комплексна діагностика економічної безпеки передбачає оцінку значень індексів у коридорі безпеки (це нормальний стан економічної безпеки, оскільки значення індексу відповідного виду безпеки знаходиться між нижньою і верхньою нормою).

4. Домінуючим елементом системи економічної безпеки є законодавча база. Діюча законодавча база не створює достатніх правових умов для забезпечення економічної безпеки, оскільки відсутній цілісний правовий підхід до розв'язання цієї проблеми. Існує низка чинників у сучасній правовій базі які стримують систему забезпечення економічної безпеки. Серед них: чинне законодавство яке не стало цілісною системою норм із забезпечення захисту інтересів особи суспільства та держави від нових загроз економічній безпеці; не завершено нормативне забезпечення організації та діяльності суб'єктів забезпечення економічної безпеки, особливо на мезорівні, що чинить дезорієнтуючу дію на працівників цих органів; існує розрив між правовою базою та економічними реаліями, тобто відсутні механізми реалізації законодавства.

Суттєвим недоліком є те, що на даний час в Україні відсутній чітко сформульований офіційний комплексний документ із проблем економічної безпеки держави. Зокрема, відсутня система забезпечення економічної безпеки, що містить у собі організаційно-інституціональну структуру (систему органів державної влади на різних рівнях державного управління з чітко розмежованим колом повноважень і функцій), а також система моніторингу, заснована на офіційно затвердженому переліку показників оцінки рівня економічної безпеки. З цією метою, на наш погляд, необхідно розробити спеціальний концептуальний документ у зазначеному напрямі.

5. Гарантування економічної безпеки держави та регіонів України має реалізовуватися через систему інституцій, яку утворюють органи законодавчої, виконавчої та судової влади, громадські та інші організації, які беруть участь у гарантуванні національної безпеки згідно з чинним законодавством. Аналізуючи ієрархію вертикальної влади України

із забезпечення економічної безпеки, необхідно вказати на відсутність необхідної компоненти її організаційного забезпечення на регіональному та місцевих рівнях. Внутрішня неструктурованість системи економічної безпеки, її інституціональна розмитість значно залежить від волі суб'єкта політичного управління, дії певних соціальних сил.

6. Для зміцнення економічної безпеки України необхідний процес формування нових економічних і правових механізмів, інституціональних структур, а також підвищення ефективності уже діючих інститутів. Найбільш перспективними напрямками, на нашу думку, є проведення інституціональних перетворень, що сприяють координації дій усіх функціональних інститутів; розробка і прийняття принципів економічної та соціальної поведінки для усіх учасників у господарському процесі за рахунок їх уніфікації та законодавчого обмеження лобізму; контроль за виконанням цих правил усіма діючими економічними суб'єктами та органами держуправління; удосконалення механізму вирішення конфліктів, що виникають у сфері економічних відносин; підвищення соціальної стабільності в суспільстві та недопущення зростання соціального напруження.

7. Під час дослідження визначена ефективність механізму державного регулювання економічної безпеки як спроможність держави раціонально розподіляти та використовувати ресурси як для забезпечення нормального розвитку процесу суспільного відтворення, так і для боротьби з різного роду небезпеками й загрозами, що є наслідком невизначеності економічного середовища та недостатньої інформації. Ефектом державної діяльності з досягнення достатнього рівня економічної безпеки має бути рівень продуктивності національного господарства, який базується на характері та рівні конкурентоспроможності економіки, рівні та якості життя населення, характері та рівні економічного зростання. Що вища динамічна ефективність розвитку соціально-економічної системи, то вища її економічна безпека.

8. Важливою умовою ефективного функціонування економічної безпеки держави є створення і організація соціально-правового контролю над діяльністю із забезпечення надійної та стійкої системи економічної безпеки з боку органів державної влади, громадськості, засобів масової інформації, окремих громадян. Дані суб'єкти контролю своїми специфічними засобами, використовуючи різноманітні соціально-правові механізми (за умови легітимності їх діяльності), спроможні створювати сприятливі умови для захисту економічних інтересів громадян, стабілізації політичної, соціально-економічної та духовно-психологічної ситуації країни, її регіонів, сприяють процесу демократизації, зміцненню правових і моральних засад, ринкових відносин.

9. В основі змінних станів конкретної соціально-економічної системи є матриця безпеки, яка детермінує певний тип безпеки національного господарства. Матриця безпеки визначена як стійка, історично сформована система соціально-економічних відносин, що забезпечує стійкість соціально-економічній системі, її самоорганізацію та еволюцію унаслідок дії внутрішніх і зовнішніх загроз та ризикованого середовища. Економічна безпека має інституціональну структуру та представлена системою інституціональної дії у вигляді сукупності формальних і неформальних інститутів, які знаходяться в певному інституціональному середовищі, в певній рівновазі і забезпечують стійкий економічний стан.

10. Державно-правові механізми економічного захисту всіх суб'єктів економіки безпосередньо впливають на процес інституціоналізації системи економічної безпеки. Інституціоналізація економічної безпеки – це процес створення інститутів, норм, правил, які підвищують стійкість і адаптивність національної економіки, сприяють зростанню її продуктивності та зниженню ризиків. Забезпечення зазначеного здійснюють за двома напрямками. Перший передбачає створення інститутів, які підвищують економічний потенціал господарської системи і формують умови для його максимальної реалізації, другий – заходи інституціонального характеру зі зниження ризиків.

11. Інституціональні конфлікти, які виникають у процесі ринкової перебудови, становлять загрозу економічній безпеці. Під інституціональними конфліктами розумітимемо конфлікти, сторонами яких є або протилежності, які становлять категоріальну пару (тобто взаємодіючі та переплетені інтереси), або інститути, що знаходяться у процесі свого становлення, руйнування, а також представлені у латентному вигляді (тобто у вигляді сукупності передумов, необхідних для формування нового інституту). Основними причинами виникнення інституціональних конфліктів є, по-перше, недосконалість інститутів-норм; по-друге, існуючий процес роздержавлення власності та формування приватної власності; по-третє, недосконалість податкової системи та відсутність умов для ефективного функціонування малого підприємництва. Аналіз наведених вище інституціональних конфліктів дає змогу дійти висновку про існування фундаментального протиріччя ринкової трансформації. З одного боку, залишки колишньої інституціональної структури адміністративно-командного характеру прямо протидіють формуванню нових інститутів ринкового типу; з другого – становлення нових ринкових інститутів зосереджує в собі відбитки старих інститутів, економічних відносин адміністративно-командної системи, що призводить до деформації інституціональної структури ринкового типу.

РОЗДІЛ III

МЕТОДОЛОГІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ У ПРОЦЕСІ СТРУКТУРНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

3.1. Теоретичні засади моделювання безпеки економічного розвитку регіону

У науковій економічній літературі виокремлені такі відносно самостійні напрями дослідження економічної безпеки: теорія катастроф і біфуркацій; теорія ризиків і конфліктів; теорія впорядкування і самоорганізації систем, теорія шоків тощо. Прихильники теорії катастроф та біфуркацій концентрують свої зусилля на аналізі розвитку фундаментальних загроз та обґрунтуванні суспільного розвитку і способів виходу з кризи, а також на пізнанні механізмів катастроф соціального характеру (І. Зіман, Е. Касетті, Е. Ласло та ін.). Природничо-наукові основи теорії катастроф знаходяться у сфері досліджень термодинаміки, яка займається дослідженням законів розвитку складних і нестійких системних утворень фізичного характеру [209, с. 318; 210, с. 573; 211, с. 84]. Можливість застосування методологічних принципів і теоретичних положень термодинаміки для дослідження соціально-економічних процесів обумовлена тим, що сучасне суспільно-господарське життя характеризується глибокими функціональними і структурними змінами та схильне до загальної нестійкості, як і природні системи.

Е. Ласло застосовує до соціально-економічних систем природничо-наукову термінологію – біфуркації, колапси, але зважає на їх специфіку, що відображається в таких характеристиках, як небезпечний спосіб життя, внаслідок якого розвиток соціально-економічної системи наближається до граничних значень свого функціонування, до катастрофи. Небезпечний спосіб життя був типовий для соціальних системних утворень ХХ ст., пізніше пролонгований на ХХІ ст. і може стати епохою біфуркацій, тобто переплетінням переломних критичних фаз суспільного розвитку [211, с. 96].

Концептуальні положення теорії катастроф можна сформулювати таким чином. Якщо системне утворення близьке до повного вичерпання власних ресурсів і не володіє необхідними резервами або відповідними інструментами нейтралізації існуючих небезпек та загроз, то відбувається лавиноподібне розростання катастрофічних процесів, унаслідок чого втрачається стійкість і система може зруйнуватися навіть при незначних коливаннях основних параметрів її функціонування. Тому, як зазначають Ю. Макогон, Д. Зербіно, М. Гжегоцький, необхідно нагромаджувати, аналізувати та узагальнювати результати спостережень за поведінкою соціально-економічних системних утворень з метою прогнозування та запобігання незворотним змінам, що призводять до катастроф [212, с. 99; 213, с. 115].

Теорія катастроф базується на економіко-математичних методах досліджень, концентруючи увагу на аналізі динаміки складних систем з урахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників для розробки моделі її поведінки в критичних ситуаціях і адекватної оцінки можливостей системи витримувати екстремальні навантаження. Зосередимо увагу на основних математичних дослідженнях – імовірнісну, модельну, інструментальну. Специфічні економічні аспекти (відносини власності, механізми конкуренції, форми управління) розглядаються досить абстрактно або взагалі залишаються поза увагою [214, с. 68–74; 215, с. 13–16].

Теорія ризиків (К. Ерроу, Дж. Кларк, Ф. Найт) займається аналізом, класифікацією і оцінкою наслідків ризиків, що виникають у суспільно-господарському житті. У прикладних аспектах теорії представлені дослідження фінансових, комерційних, інвестиційних, підприємницьких ризиків. Необхідно зазначити, що теорія отримала розвиток як у зарубіжній, так і у вітчизняній економічній літературі [216, с. 117; 217, с. 331; 218, с. 59]. Понятійний апарат теорії ризиків сформувався на межі неокласичного напрямку економічної науки, інституціоналізму, теорії еволюційної динаміки. Дослідження ризиків розвиваються у межах багатьох економічних дисциплін: статистики, фінансового менеджменту, страхової справи, операцій із фінансовими інструментами. Це створює певну методологічну невизначеність теорії ризиків з погляду дослідження економічної безпеки.

Зазначена невизначеність відображається в конкретних результатах теорії ризиків. Т. Ромащенко справедливо вказує на те, що основна увага у дослідженні ризику концентрується на мікроекономічному рівні, тоді як макроекономічні аспекти безпеки, ризик, що спричиняють утрату безпеки економічної системи, залишаються поза увагою. До найбільш значущих для соціально-економічної системи підстав виникнення ризиків у економічній літературі відносять масштабну

бідність населення; технологічну відсталість більшості галузей національної економіки; незахищеність відносин власності; переважання нелегітимних відносин в усіх ланках господарського механізму [219, с. 132].

Наведене свідчить про певну відсутність єдності поглядів прихильників теорії ризиків, яка зводиться лише до визначення ризику як базової категорії теорії економічної безпеки та пошуку ризиків, що ініціюють входження соціально-економічної системи в режим кризового функціонування та деструкції. Т. Ромашенко зазначає, що на сучасному етапі розвитку теорії економічної безпеки необхідно виявити загальносоціологічну природу економічних ризиків, сформулювати базу даних вірогідності їх виникнення, розробити алгоритм управління ними – універсальний і прийнятний для всіх видів економічних ризиків із певними варіантами на мікро- та макрорівнях.

Якщо теорія катастроф і теорія ризиків сформувалися завдяки взаємодії сучасної економічної науки з природознавством і математикою, то наступні напрями дослідження економічної безпеки склалися на межі економічної науки та соціології (теорія конфліктів) і загальної теорії систем (теорія впорядкування і самоорганізації систем). Зазначена міждисциплінарність властива для всієї науки ХХ ст., оскільки завдяки їй забезпечуються поєднання та комбінування наукових ресурсів, адекватних синергетичній природі багатьох проблем.

За Дж. Бертоном теорія конфліктів полягає у формуванні, розвитку і вирішенні конфліктів між індивідами, групами, організаціями, структурами влади [220, с. 147]. Сучасні проблеми конфліктів відображені у працях вітчизняних і зарубіжних учених [221, с. 74; 222, с. 91; 223, с. 86]. Теорія конфліктів розвивається у межах сучасної соціології, що відображається у таких основних положеннях: конфлікт належить до нормальних проявів суспільного життя, обумовлених чинниками внутрішнього і зовнішнього середовища; конфлікти забезпечують консолідацію і розв'язання сукупності проблем, нагромаджених у процесі розвитку суспільства; заборона розв'язання назрілого конфлікту тотожна гальмуванню розвитку суспільства; існує об'єктивний зв'язок між конфліктною ситуацією в суспільстві і фундаментальними та структурними особливостями його організації; протиріччя між правлячою меншістю і керованою більшістю (чинник влади), а також протиріччя між багатством і бідністю (чинник власності) постійно ініціюють соціально-економічні конфлікти; інтереси, які не співпадають у потенційних учасників конфлікту, можуть бути урівноважені та узгоджені в процесі вирішення конфлікту протиріччя [224, с. 140].

Наведені постулати сформовані на початковому етапі розвитку конфліктології, активне запозичення різних шкіл і напрямів сучасної

соціології. Сьогодні назріла необхідність сконцентрувати наукові зусилля на створенні основ економічної конфліктології. Такий напрям розширить можливості теоретико-методологічних досліджень як сталих ринкових явищ, так і специфічних процесів, що відбуваються в умовах ринкової трансформації економіки. На думку В. Вітлінського науковий апарат сучасної економічної теорії та її методологічний потенціал можуть збагатити теорію конфліктів, ризиків та виявити в ній нові можливості аналізу і вирішення конфліктних ситуацій [225, с. 51; 226, с. 212].

У рамках теорії конфліктів виокремлюється підхід Дж. Бертона стосовно джерел формування конфліктних ситуацій. Він вбачає їх загальний початок у неадекватному задоволенні сукупності потреб, які формують людську особу. Ці потреби достатньо універсальні й онтологічні, тобто є основою самого людського існування [220, с. 64]. Глобальними джерелами утиску вказаних потреб у будь-якому суспільстві є інститути влади та домінуюча еліта. Прагнення влади до нарощування статусного доходу, забезпечення домінуючим становищем ренти призводить до неадекватного задоволення потреб керованого населення, що викликає відповідну негативну реакцію і зростання соціальної напруги в суспільстві. Зазначимо, що з контексту аналізу Дж. Бертона випадає інститут власності, тому аналіз виглядає економічно одностороннім.

Прагнення людини при існуючих механізмах утиску все ж таки задовольнити свої потреби закономірно перетворює його на суб'єктне втілення нелегітимних (тіньових) економічних відносин, що сприяє зростанню нестабільності в суспільстві, криміналізації та загрожує економічній безпеці. Звідси зробимо висновок, важливий для побудови методологічних основ безпеки: кожне суспільство володіє деякою генетичною структурою, яка задає потенціал конфліктності (небезпеки) і водночас володіє зрівноваженим потенціалом безпеки. Наведені положення дають змогу підійти до системного трактування економічної безпеки. Виділимо в цьому відношенні декілька ключових ознак: існування конфліктної ситуації між суб'єктами економічних відносин, в основі якої знаходяться незадоволені потреби, є джерелом загроз безпеки для соціально-економічної макросистеми; економічно безпечна макросистема здатна розпізнати конфлікти, регулювати їх розвиток та вирішувати їх, оптимізуючи при цьому відповідні витрати; абсолютно безконфліктна система теоретично і практично нежиттєздатна; потенціал конфліктності (внутрішні суперечності) певним чином урівноважений потенціалом забезпечення безпеки системи.

Таким чином, на основі методологічного підходу теорії конфліктів можемо визначити економічну безпеку як суспільне благо особливо-

го роду, оскільки його формування спочатку пов'язане з асиметричністю розподілу вигащів. Економічна безпека в процесі вирішення конфліктної ситуації стає продуктом узгодження інтересів суб'єктів останньої, і володіє системною якістю. Жоден з окремих суб'єктів соціально-економічної системи не може забезпечити для себе безпеку як певне відособлене від конфліктів становище і його елементарна безпека є залежним складником загального безпечного функціонування і розвитку макросистеми.

Економічна безпека як системна якість детермінована способом організації відносин у соціально-економічній системі. Отже, «ядро» економічної безпеки адекватне «ядру» соціально-економічної системи. Якщо прийняти позиції марксистської економічної науки, яка визначає відносини власності на засоби виробництва як «ядро» системи суспільних відносин, то безпека всієї системи бере початок від безпеки відносин власності. Якщо право власності не захищене, то небезпечною стає будь-яка економічна дія, жоден із суб'єктів господарювання не може гарантувати досягнення необхідних результатів і збереження життєздатності. Саме соціально-економічна захищеність відносин власності породжує інвестиції в національну економіку, забезпечує суспільний розвиток і узгодження економічних інтересів елементів соціально-економічної макросистеми. Можна стверджувати, що безпека власності забезпечує рівноважну безпеку в усій макросистемі. Саме за цієї умови забезпечується класичний принцип Парето-оптимальності. Як буде показано, саме нерівноваженість відносин власності, виявом якої є суспільна нелегітимність права власності, отриманої після первинного перерозподілу національного багатства у процесі надмірно прискореної та інституційно неврегульованої приватизації становить базис і джерело загроз економічній безпеці нашої країни.

Теорії впорядкування і самоорганізації систем (Л. фон Берталанфі, Т. Парсонс, І. Пригожин, Р. Хакен, Н. Моїсеєв) націлені на пошук внутрішніх ресурсів виходу з кризи і розвитку. Спираючись на методологічні й теоретичні ресурси системного підходу, використовуючи окремі теоретичні положення інституціоналізму, прихильники цих теорій досліджують загальносистемні та специфічні закономірності безпечного функціонування і розвитку великих системних утворень. Зокрема, у теоретичних положеннях Т. Парсонса простежується акцент на функціональному аналізі проблеми економічної безпеки систем. Він вважає, що функціональна орієнтація детермінує необхідні умови, які забезпечують незалежне існування системи в даному середовищі [227, с. 235–236]. Зважаючи на положення про те, що зміст об'єкта адекватно розкривається в організованій сукупності його функцій, можемо визначити такі функції економічної безпеки в сучасних умовах розвитку

національного господарства: захисна, регуляторна, превентивна, інноваційна, соціальна.

Якщо захисна функція полягає у формуванні та використанні ресурсного потенціалу економіки країни з метою усунення загроз, оптимізації ресурсних можливостей і захисту національної економіки від зовнішньої експансії, то регуляторна функція передбачає створення та відлагодження необхідних соціально-економічних механізмів державного регулювання, ринкового саморегулювання, внутрішньофірмового управління. Кожен із перерахованих механізмів автономний, володіє цільовими установками, методами та інструментами. Їх поєднання варіюється залежно від способу організації національної економіки та парадигми теорії економічної безпеки, яка дотримується особами, що займаються практичною реалізацією регулятивної функції.

Як зазначалося у підрозділі 1.3, важливі аспекти стійкості та мінливості соціально-економічної системи пов'язані з поняттям адаптації. Адаптація системи не є її внутрішньою властивістю, а залежить від характеру, або класу «збурень». Дж. Касті зазначає, що «... адаптацію можна представити як певну міру спроможності системи до поглинання зовнішніх збурень без різко виражених наслідків для її поведінки в перехідному або сталому стані» [86, с. 57]. Якщо система спроможна «поглинати» всі можливі збурення, то вона володіє безкінечною адаптацією стосовно збурень певного класу. Якщо ж сила збурення перевищує можливості адаптивного розвитку, система здійснює стрибкоподібну зміну – внутрішньо-структурну або зовнішньо-структурну. Дж. Касті пропонує геометричну ілюстрацію такої ситуації. Припустимо, що критична зона або межа допустимих збурень, коли система розвивається на основі механізмів адаптивності, раніше відома, або вже розрахована (dD) (рис. 3.1) [86, с. 182].

Для того, щоб адаптивність системи досягла межі та здійснила «стрибок» у розвитку, необхідно, щоб сила збурення була достатньою, і множина параметрів $x(t)$ системи покинула площину окреслену dD . Для кожного моменту часу dD будується вектор, спрямований від $x(t)$ до точки на кривій dD , найближчою до $x(t)$, тобто найбільш «вразливою» за критерієм втрати стійкості. Пізніше аналізується величина і напрям імпульсу та його спроможність вивести систему за межі площини dD .

Разом із зовнішнім впливом існує також сукупність чинників, під дією яких система може бути зміщена у сферу дії іншого атратора, пов'язану зі зміною в динаміці самої системи. Наведене свідчить, що чим ближче знаходиться стан системи x_0 до межі адаптивності, яка окреслена кривою dD , тим більше ймовірною є втрата стійкості. У цьому випадку як найбільший зовнішній вплив, так і зміни в динаміці

параметрів системи можуть «відвести» її в інший режим, у сферу впливу іншого атратора, тобто викликати стрибкоподібну зміну. Отже, що ближчий початковий стан системи до «граничної» критичної зони, то більш імовірно втрата стійкості. За Н. Моїсеєвим «...стійкість, доведена до своєї межі, припиняє будь-який розвиток. Вона суперечить принципу мінливості. Занадто стабільні форми – це тупикові форми, еволюція яких припиняється. Надмірна адаптація <...> така ж небезпечна для вдосконалення виду, як і його нездатність до адаптації» [228, с. 112]. Стійкість, яка заперечує зміни, виключає розвиток, а надмірна мінливість, сприйнятливості системи до нової інформації загрожують руйнуванням. Гармонійна рівновага на основі взаємодії позитивних і від'ємних зворотних зв'язків формує т.зв. динамічну стійкість, яка дає змогу системі зберегти свою цілісність і системні ознаки з одного боку, а з другого – забезпечує здатність до розвитку.

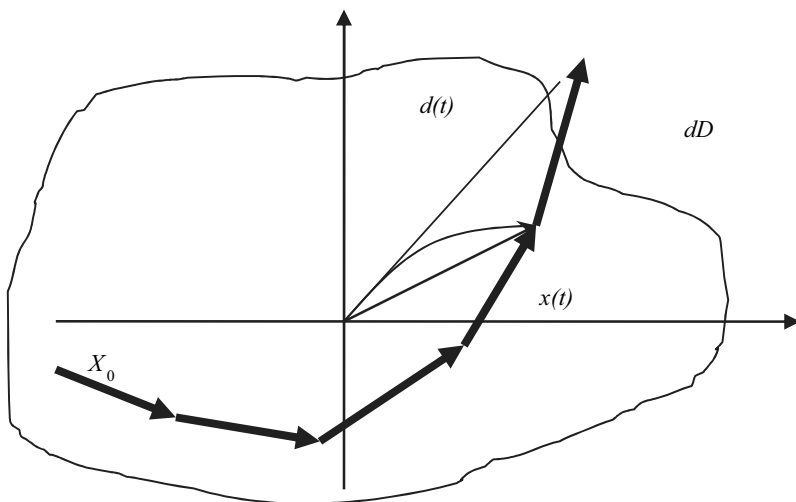

Рис. 3.1. Можливості адаптивного розвитку системи

Процес розвитку характеризується складним взаємозв'язком між явищами стійкості і нестійкості. Як зазначає Д. Юдін, динамічна стійкість системи відносна, оскільки розвиток здійснюється дискретно, проходженням системи через кризові ситуації, що є станом нестійкості [229, с. 85]. Виникнення нестійкості – це істотний момент у процесі розвитку, що дає новий імпульс процесу самоорганізації. Порушення відносної стійкості відбувається внаслідок нагромадження кількісних та якісних змін в елементах системи, у взаємозв'язках між ними і в

структурі загалом. Після того, як вичерпані можливості адаптивного розвитку, припиняється лінійне зростання, система проходить через критичну точку і вступає у стан нестійкості, кризи. Вирішення нагромаджених протиріч приводить до нової якості первинних елементів, їх взаємозв'язків, а отже, нової структури та складнішого рівня організації системи. При цьому що складніша організація системи, то більш вірогідна втрата відносної стійкості. Стабільність системи досягається значною кількістю відповідностей, сукупністю більшої кількості взаємозв'язків і взаємодій. Одночасне порушення будь-якої з них призводить до втрати стійкості і як, зазначає Ю. Осипов, ця закономірність є загальним проявом принципу «крихкості доброго», яку створює множина, а руйнує – порушення будь-якої з них [230, с. 115]. Зміна станів стійкості і нестійкості, що характеризують цей процес у конкретний момент часу, утворює динамічні цикли розвитку складних систем.

Хаос і впорядкованість – це два полярних стани організації системи. В їх протилежності закладені суперечність, а отже, імпульс для розвитку. Звідси виникають важливі питання про міру хаосу й упорядкованості, співвідношення свободи ухвалення рішень і регламентацію, роль ринкових механізмів і державного регулювання як передумови розвитку і самоорганізації суспільства та економіки, регламентація необхідності протидії загрозливим чинникам соціально-економічного розвитку України [231, с. 193]. Економічна криза є окремим випадком особливого хаотичного стану. Криза, що розглядається із системних позицій, представляється як різновид дисипативних процесів і виявляється не тільки моментом руйнування, але і важливим складником механізму самоорганізації.

Критичні ситуації у розвитку економіки є формою вирішення нагромаджених суперечностей і потенційних конфліктів, у результаті подолання яких система переходить на новий рівень. За Б. Арнольдом, «... криза – момент дезорганізації виробництва. Одночасно стимулюючи переорієнтацію господарства і перегруповування капіталу, послабляючи суперечності виробництва і його організації, криза забезпечує подолання дезорганізації, відновлення відтворювального порядку <...> Звідси, кризу потрібно розглядати і як чинник організації виробництва. Остання не тільки піддається кризам, але і здійснюється через них, за їх допомогою» [232, с. 28]. Розвиток складних систем, включаючи і соціально-економічні, способом подолання суперечностей, що склалися, в кризовій формі визначає внутрішній імпульс, незворотність і самоорганізацію системи. Проте розуміння цього не пояснює механізму розвитку, а саме: чому, яким чином, на підставі дії яких законів система переходить від одного якісного стану однієї організації до нового якісного стану, структури організації.

Відповіді на ці запитання в межах традиційного підходу до економічних криз складно. Як уже зазначалося, нові можливості у вивченні перехідних процесів у соціально-економічних системах відкриває залучення апарату математичної теорії, що отримала назву «теорії катастроф». Категорія «катастрофа» до дослідження кризових процесів має подвійне змістовне навантаження: з одного боку, характеризує масштаби кризи, з другого – містить елементи непередбачуваності, ентропійності розвитку економічних процесів. Абсолютизація кожного з аспектів цього поняття є предметом дослідження для різних напрямів аналізу економічних процесів і явищ. Умовно можна виділити «конкретний» і «абстрактний» сенс цієї категорії. Традиційно катастрофи асоціювалися зі стихійними силами природи. Пізніше поняття розповсюдилося і на технічні аварії, соціальні катаклізми. Останнє десятиріччя існування СРСР можна назвати «періодом катастроф», найбільшим із яких стало руйнування самого Союзу. Внаслідок Чорнобильської аварії, землетрусу у м. Спітак, катастроф авіаційного, залізничного та морського транспорту, вибухів і пожеж на промислових підприємствах слово «катастрофа» увійшло до категорійного апарату технічних, соціальних та економічних науковців. Сфера його застосування розширилася в умовах наростання національних і соціальних конфліктів, некерованості і непередбачуваності розвитку, катастрофічних тенденцій і процесів у економіці, зубожіння населення, тому розвиток суспільства є процесом соціальної самоорганізації, який реалізується у формі взаємодії соціального порядку та соціального хаосу.

Згідно з теорією перебудов «... катастрофами називаються стрибкоподібні зміни, що виникають у вигляді раптової відповіді системи на плавну зміну зовнішніх умов» [232, с. 15]. Тобто в широкому сенсі під «катастрофою» розуміють перехід, стрибок соціально-економічної системи з одного стану в інший із втратою внутрішньої цілісності системи. У вузькому сенсі йдеться про порушення нормальних економічних, соціальних, політичних, духовних функцій держави, пов'язаних із людськими та матеріальними втратами. При цьому суспільство, підходячи до критичних точок існування, має можливі вектори майбутнього – від повного руйнування до стійкого розвитку.

Теорія катастроф – це методологічний підхід до дослідження перехідних процесів. Одна з її проблем – механізми виникнення станів нестійкості і нелінійності. На думку академіка РАН Н. Моїсеєва, «... організація системи володіє граничними станами, перехід через які веде до різкої якісної зміни процесів, що протікають у ній, аж до зміни самої організації» [228, с. 32]. Відповідно до загальної теорії катастроф такі стани формуються поступово, а потім раптово відбувається зміна. Катастрофи зазвичай є наслідком не однієї, а багатьох негативних

причин, які співпадають у часі, утворюючи критичну масу загроз, що можна віднести й до національної та економічної безпеки макросистеми держави.

Соціальні або гуманітарні катастрофи переважно викликані непродуманою управлінською або свідомою цілеспрямованою діяльністю з руйнування соціальних спільнот і державних систем, зміни соціально-політичного ладу, знищення політичних союзів, цивілізацій. Цей вид катастроф зумовлює значні людські втрати, деградацію демографічної і соціальної структур суспільства, розмивання духовних основ і проявляється у війнах, конфронтаційних протистояннях, революціях і переворотках, викликаних економічними, політичними, психологічними та іншими чинниками, які часто мають латентний характер і складні для розпізнавання та вимірювання.

На думку Р. Яновського, технічний прогрес посилив роль чинників соціальності і соціетальності (суспільної та організаційної обумовленості катастроф), спонукавши до їх системного наукового пошуку та виявлення структури причин і попередження втрат для забезпечення соціальної безпеки як здатності суспільства до захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз розвитку [233, с. 57]. Сучасні катастрофи в їх соціальному й антропогенному прояві є комплексними феноменами, які вимагають такого ж комплексного, поглибленого та коректного соціального, технічного й економічного наукового моніторингу. Їх вивчення стає можливим за допомогою синергетичних підходів в умовах біфуркаційного розвитку, що супроводжується нестійкістю і варіативністю.

Виживання та підтримка системи можлива за умови збереження її найважливіших структурних елементів і забезпечення взаємодії між ними, дотримання раціональних економічних і технологічних пропорцій. У соціалістичних економіках підтримка пропорційності розглядалася як основна функція органів державного управління. Механізм ринкової економіки поки що не може досконало виконати цю функцію. Існування (життєздатність) економічної системи характеризується збереженням на певному рівні її найважливіших структуроутворюючих чинників. Розвиток системи пов'язується зі зростанням, темпи яких розглядаються як характеристики зростання. При спадному характері показників ідеться про деградацію системи. Традиційний розвиток системи відбувається в умовах стабільних (стійких) економічних процесів, які описуються залежностями, близькими до лінійних. Проте в результаті сильних зовнішніх дій або нагромадження внутрішніх суперечностей («напруження») і структурних змін у системі можливе виникнення кризи, тобто ситуації переломного характеру з переходом у нелінійний розвиток.

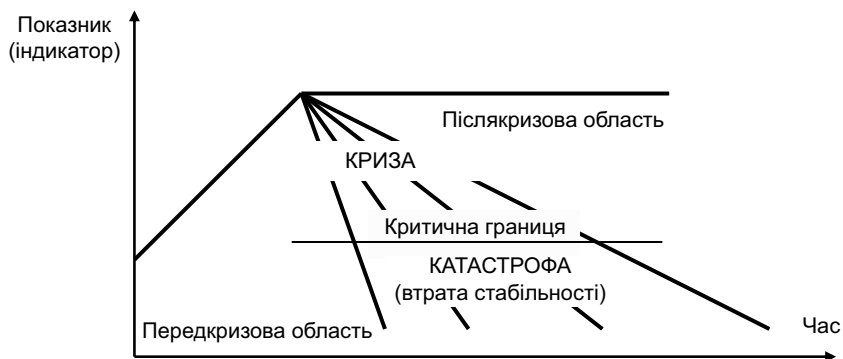
Зберегти систему в таких випадках можна способом мобілізації її внутрішніх ресурсів і резервів, призначених для збереження стійкості і майбутнього розвитку. Це характерно для посттрансформаційного етапу розвитку української економіки: зношена матеріально-виробнича база й основні фонди, скорочення розвіданих запасів корисних копалин, руйнування системи освіти, фундаментальної науки та культури, погіршення здоров'я населення і генофонду нації. Розвиток катастрофічних процесів у деградуючій макросистемі може відбуватися в результаті відносно незначних загроз і дій, у т.ч. і внутрішніх. Це трапляється, якщо система вже вичерпала свої ресурси і резерви, або в ній відсутні механізми протидії загрозам і негативним діям (система втратила стійкість або близька до цього). Зазначимо, що подібні ідеї досить широкий розвиток отримали в математичній теорії катастроф, розробленій для нелінійних систем, і тісно переплітаються з теорією стійкості.

Отже, стосовно соціально-економічних систем теорію катастроф у прикладному, інструментальному плані складно використати, оскільки урахування нелінійних зв'язків породжує значні обчислювальні труднощі при описанні досить близьких до реальності економічних процесів. Проте ідеї системного підходу і теорії катастроф представляються плідними для організації моніторингу показників економіки України з метою виявлення загроз безпеці та прогнозування їх наслідків. Моніторинг насамперед припускає фактичне відстежування, аналіз і прогнозування найважливіших груп економічних індикаторів, включаючи такі показники: загальноекономічні (обсяги ВВП, виробництва за галузями, найважливіших видів продукції); специфічні, які більшою мірою відображають економічну ситуацію в країні на даному етапі (рівень інфляції, споживання у розрахунку на одну особу, безробіття, міграція населення, смертність); окремі показники, які є важливими для характеристики конкретної ситуації в економіці (наприклад ліквідація стихійного лиха або техногенної катастрофи).

Безпосередній відбір показників для моніторингу вимагає детального обґрунтування. Для вирішення завдань забезпечення економічної безпеки визначальну роль відіграє якісний аналіз характеру зміни показників у процесі моніторингу. На рис. 3.2 виділені можливі ситуації зміни показників: область плавної зміни показника зростання (або деградації) системи. Хоча вона є областю досить стійкого розвитку, необхідно враховувати, що це передкризовий стан, у якому можуть нагромаджуватися чинники зниження стійкості системи і наближення кризи. Критична область – це зона кризи, в якій може порушитися досить плавна зміна параметрів і розпочатися якісно нові зміни в економічній системі. Післякризова область, у якій може відбуватися

як плавна зміна показника, так і його різке, неконтрольоване за швидкістю зниження.

Рис. 3.2. Загальна схема процесу виникнення катастрофи

Саме факт зниження є ознакою катастрофи, що наближається, а швидкість падіння вже не може бути надійним показником економічного явища. Тут важливим і визначальним стає факт подолання критичної границі – певного фіксованого, мінімально допустимого рівня значення показника. Подібні показники (індикатори) вже використовуються в економічній практиці: мінімальний рівень споживання на душу населення, допустимий рівень інфляції тощо. Важливо те, що ці граничні значення необхідно визначати незалежно, на основі спеціальних методик. Подолання критичної межі означає перехід у неприпустиму область і може характеризуватися настанням катастрофи.

З позицій економічної безпеки важливо оцінювати і прогнозувати вплив усіх очікуваних загроз, а також безпосередніх економічних і позаекономічних, на розвиток, а головне – на стан критичних точок, виявляти можливість різкого катастрофічного спаду і критичної межі. Зазначимо, що з прогнозно-аналітичним виникає і завдання, яке полягає у розробці та реалізації системи заходів, спрямованих на недопущення настання кризи і на подолання критичної межі. Хоча проблеми економічної безпеки мають розглядатися переважно в межах економічних процесів, глибокі катастрофічні наслідки виявляються і в позаекономічній сфері. Найбільшу небезпеку становлять політичні зрушення в суспільстві внаслідок незадоволеності людей своїм економічним станом, викликані економічними причинами – масштабним руйнуванням виробничого потенціалу, соціальної інфраструктури, природного середовища.

Звернімо увагу ще на одну важливу системну властивість – цілеспрямованість, яка виявляється у свідомому (зазвичай у штучно

створених системах) або несвідомому розвитку (переважно у формі прагнення до виживання, збереження, розвитку). У нашій країні ідеї цілеспрямованого економічного та суспільного розвитку широко не поширені. Проте одним із найважливіших завдань держави було і залишається досягнення визначеної суспільно-політичної та соціально-економічної цілей розвитку. Забезпечення ж безпеки залишається лише однією із підцілей досягнення цих цілей, або критеріальним обмеженням залежно від позицій дослідника і розробника.

Більшість методів, відстежуючи безперервні зміни ситуації, фіксують, що незначні зміни параметрів призводять до незначних змін стану безпеки, залишаючи недослідженою можливість різкої стрибкоподібної зміни. Донедавна основна увага в науковій літературі зосереджувалася на умовах існування єдності та стійкості стаціонарних станів. На жаль, у реальній економіці такі типи поведінки не зареєстровані. Натомість реальність проявляється у складній динаміці періодичних циклів, нерегулярних флуктуацій і хаосу. Останнім часом спостерігається інтерес до нелінійних теорій, які вивчають загальні закономірності розвитку живої та неживої природи, суспільних і природних процесів. Потрібно зауважити, що статична економіка, яка аналізує рівноважний стан, теж важлива для розвитку теорії динамічної економіки.

Дослідження економічної еволюції розглядають два основні питання: економічне зростання і ділові цикли. Флуктуації, які відображаються в економічних процесах різні за амплітудою, областю поширення і тривалістю. Ці явища можуть бути як регіональні, так і міжрегіональні, іноді досить стійкі та тривалі, щоб розвиватися кумулятивному руху системи як у напрямі зростання, так і зниження. Цикли ділової активності є невід'ємним атрибутом сучасної економіки із взаємозалежними ринками, вільним підприємництвом і приватною власністю на фінансові активи та засоби виробництва.

При аналізі економічних флуктуацій виокремлені дві основні причини. По-перше, на економічну систему впливають випадкові зовнішні чинники, що призводить до зрушення системи зі стану рівноваги. Поки система зберігає близькість до рівноваги, результуюча траєкторія економіки може набувати вигляду осциляторних стрибків. По-друге, осциляції (коливання) можуть виникнути внаслідок складних нелінійних взаємодій між змінними.

Класики теорії ділових циклів (К. Віксел, Дж. Кейнс, А. Пігу, Р. Робертсон, М. Туган-Барановський, Й. Шумпетер) зробили вагомий внесок в описання та аналіз розвитку індустріальних ринкових систем. Загальним положенням теорій є визнання ендогенного характеру економічних циклів, тобто концентрація на внутрішній динаміці

систем. Загалом теорії стверджують, що в результаті такої динаміки сучасні індустріальні економіки схильні до періодичних флуктуацій із великомасштабними регулярними закономірностями, які пояснюються економічно. Роль екзогенних сил вважалася другорядною, незважаючи на те, що завдяки їх безперервній дії ці сили є джерелами і збудниками ендогенних процесів і можуть прискорити, загальмувати або перервати ендогенний рух соціально-економічної системи. Крім цього, в теоріях визнавалася проблема економічної нестабільності, хоча нестійкість не трактується як джерело флуктуацій. Згідно з класичними теоріями, економіка завжди знаходиться в рівновазі або прагне неї. На думку М. Скрипниченко, це одна з причин того, що протягом тривалого часу ділові цикли розглядалися як результат «перешкод», які тимчасово відштовхують систему від рівноваги [234, с. 153].

Як уже зазначалося, сьогодні для аналізу великих економічних флуктуацій, включаючи кризи, депресії та різкі зміни застосовуються такі методи аналізу, як теорія біфуркацій і теорія катастроф. Теорія біфуркацій вивчає існування і стійкість нерівноважних рішень, оскільки в реальній ситуації стійких рівноважних рішень не спостерігається. Повніший виклад теорії біфуркації знаходиться у працях Р. Гілмора [235], В.-Б. Занга [236], Т. Постона та Е. Стюарта [237], А. Саніна [238], Ю. Алексєєва [239].

Розрізняють статичний і динамічний аспекти теорії біфуркацій. Статична теорія біфуркацій розглядає змінні, що виникають у структурі множини нулів функції при зміні параметрів цих функції. У випадку диференціальних рівнянь рівноважні рішення є нулями векторного поля, отже, до них безпосередньо застосовуються методи статичної теорії біфуркацій. Динамічна теорія біфуркацій вивчає зміни у структурі рішень диференціальних рівнянь при зміні параметрів векторного поля. Термін «біфуркація» використовується для позначення якісної перебудови, зміни системи або, точніше, переходу зі стійкого стану в нестійкий. Точка біфуркації є переломним, критичним моментом у розвитку системи, в якому вона здійснює вибір шляху. Інакше кажучи, це точка розгалуження варіантів розвитку, в якій відбувається катастрофа. Зміни в точці біфуркації відбуваються досить швидко, але формуються під час еволюції численними економічними та позаекономічними флуктуаціями, які, виходячи за певні межі, набувають сили й забезпечують «стрибок».

Отже, катастрофа – це стрибкоподібна зміна, яка виникає внаслідок плавної зміни зовнішніх і внутрішніх умов. Зазначимо, що під катастрофою не слід розуміти тільки негативні зміни або небезпечні явища, такі як стихійні лиха, численні жертви, значні матеріальні

втрата, порушення умов життєдіяльності, внаслідок чого може виникнути надзвичайна ситуація. Це певна різка зміна стану системи, яка може відбутися як у позитивному, так і в негативному напрямі. Втрата стійкості завжди має несподіваний характер і в більшості випадків відсутня попередня інформація про неминучість катастрофи. Проте іноді можна виявити «сигнали катастроф» – особливості поведінки системи, за якими можна дійти висновку про наближення точки біфуркації.

Виникнення екстремальних ситуацій проходить декілька стадій, переростаючи зі стійкої фази через зону біфуркацій із негативними або позитивними проявами впливу на людину та навколишнє середовище. По-перше, подія розглядається як перехід через точку біфуркації, при якому необхідно забезпечити самоорганізацію суспільства для встановлення нового («позакритичного») стану стійкості всіх систем життєзабезпечення. Поведінка всіх систем у точках біфуркації має загальні закономірності, більшість із яких уже досліджені теорією синергізму. Найбільш важливо те, що точки біфуркації часто провокуються зміною управляючої підсистеми, яка спонукає перехід системи в новий стан. По-друге, потенційних траєкторій розвитку системи багато і точно передбачити в який стан перейде система після точки біфуркації неможливо. Це пов'язано з тим, що вплив середовища має випадковий характер. По-третє, одні і ті ж вектори розвитку або типи векторів можуть реалізовуватися неодноразово. Наприклад, у соціальних системах є суспільства, які багато разів обирали тоталітарні сценарії.

Теорія біфуркацій вивчає динаміку систем, тобто виникнення нового рішення при критичному значенні параметра. Момент переходу (катастрофічний стрибок) залежить від властивостей системи та рівня флуктуацій. Теорія катастроф визначає область існування різних структур, межі їх стійкості. Основою теорії катастроф є нова область математики – теорія особливостей гладких відображень, що є узагальненням завдань на екстремум у математичному аналізі. Початок був покладений в 1955 р. американським математиком Р. Уїтні. Після праць Р. Тома, що дав теорії назву, почався інтенсивний розвиток теорії катастроф та її відгалужень. Сутність теорії катастроф полягає в тому, що вона зводить різноманіття ситуацій до невеликої кількості стандартних схем, які можна детально досліджувати. Формалізовано види катастроф наведені в табл. 3.1. Розрізняють п'ять каспоїдальних катастроф для функцій з однією змінною та не більше п'яти управляючих параметрів, і шість омбілічних (округлих) катастроф для функцій двох змінних за умови не більше шести управляючих параметрів.

Форми катастроф

Види катастроф	Позначення	Рівняння локально-потенційної функції
Каспоїдальні катастрофи:		
складка	A_2	$F = x^3 + c_1 x + M$
збірка	A_3	$F = \pm (x^4 + c_2 x^2 + c_1 x) + M$
«хвіст ластівки»	A_4	$F = x^5 + c_3 x^3 + c_2 x + M$
«метелик»	A_5	$F = \pm (x^6 + c_4 x^4 + c_3 x^3 + c_2 x^2 + c_1 x) + M$
«вігвам»	A_6	$F = x^7 + c_5 x^5 + c_4 x^4 + c_3 x^3 + c_2 x^2 + c_1 x + M$
Омбілічні катастрофи (омбіліки):		
еліптична	D_4^-	$F = x_1^2 x_2 - x_2^3 + c_3 x_1^2 + c_2 x_2 + c_1 x_1 + N$
гіперболічна	D_4^+	$F = x_1^2 x_2 + x_2^3 + c_3 x_1^2 + c_2 x_2 + c_1 x_1 + N$
параболічна	D_5	$F = \pm (x_1^2 x_2 + x_2^4 + c_4 x_2^2 + c_3 x_1^2 + c_2 x_2 + c_1 x_1) + N$
друга еліптична	D_6^-	$F = x_1^2 x_2 - x_2^5 + c_5 x_2^3 + c_4 x_2^2 + c_3 x_1^2 + c_2 x_2 + c_1 x_1 + N$
друга гіперболічна	D_6^+	$F = x_1^2 x_2 + x_2^5 + c_5 x_2^3 + c_4 x_2^2 + c_3 x_1^2 + c_2 x_2 + c_1 x_1 + N$
символічна	E_6	$F = \pm (x_1^3 + x_2^4 + c_5 x_2^2 x_1 + c_4 x_2^2 + c_3 x_1 x_2 + c_2 x_2 + c_1 x_1) + N$

Примітка:

$x_i, i = 1...2$ – змінні, що характеризують стан системи (параметри стану);

$c_i, i = 1...5$ – набір управляючих параметрів;

M – функція виду $x_2^2 + \dots + x_i^2 - x_{i+1}^2 - \dots - x_n^2, 1 \leq i \leq n$;

N – функція виду $x_3^2 + \dots + x_i^2 - x_{i+1}^2 - \dots - x_n^2, 2 \leq i \leq n$;

n – загальна кількість змінних.

Теорія катастроф досліджує динамічні системи, що становлять широкий клас нелінійних систем та описуються рівнянням вигляду:

$$\frac{dx_i}{dt} = f_i(x_i, c_a), \quad (3.1)$$

де x_i – змінні, що характеризують стан системи;

c_a – набір параметрів завдання;

або аналогічним рівнянням:

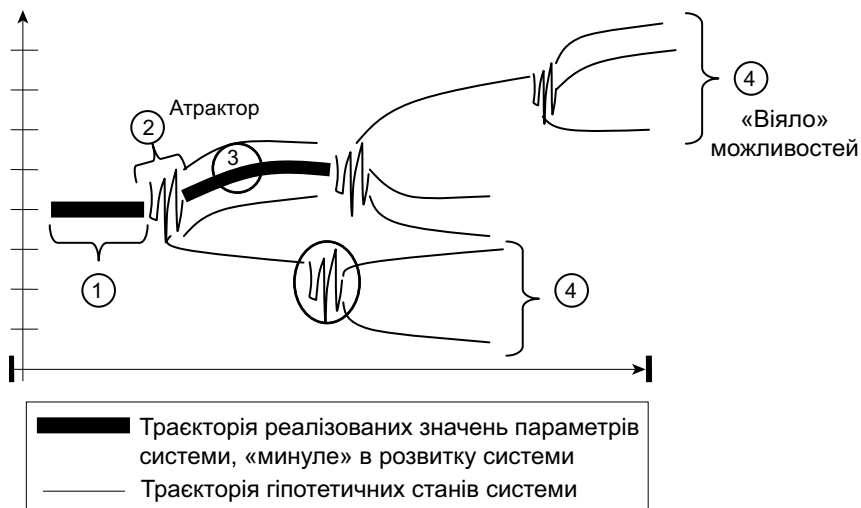
$$f: R^n \rightarrow R. \quad (3.2)$$

При цьому f називається потенційною функцією. Згідно з теорією катастроф перехід системи в нерівноважний стан відбувається при критичному значенні зовнішньої дії. Елементарна теорія катастроф є узагальненням завдань на мінімум і максимум у математичному аналізі. У наукових публікаціях існує описання геометрії елементарних катастроф, їх закритична поведінка, яка не вимагає від дослідника додаткових зусиль при аналізі функції. Прояв різних негативних тенденцій на «локальних» рівнях свідчить про нагромадження суперечностей у розвитку системи загалом. Глобальне всеосяжне наростання проблем екологічного, економічного та соціально-культурного характеру, що набуває часом характеру апокаліптичного розвитку світу, примушує враховувати можливість незворотних криз, криз руйнування, які можуть набути характеру катастроф і поставити під сумнів подальше існування цивілізації. Розвиток математичної теорії перебудови вніс у поняття «катастрофа» новий сенс. Ця теорія використовує поняття «катастрофа» для позначення якісних стрибків, розривів у лінійному розвитку [232, с. 71].

Висновки теорії катастроф не абсолютні та можуть давати лише певні орієнтири, вказуючи на загальні об'єктивні закономірності розвитку, які не можна ігнорувати. Особливо це важливо при прийнятті рішень щодо стабілізації економіки, розв'язання суперечностей, тобто цілеспрямованого регулювання економічного розвитку. Необхідно враховувати, що з розвитком та загостренням кризових процесів непередбачуваність, ентропійність розвитку посилюється. Зменшується вірогідність того, якими структурними, кількісними та якісними характеристиками володітиме дана соціально-економічна система через певний проміжок часу. Ідеться про біфуркаційність особливого роду, коли розгалуження розвитку знаходиться в залежності від часового та політичного чинників. Вектор розвитку, який був можливий три роки, рік, місяць тому вже не реалізується ні за яких умов сьогодні (чинник незворотності).

Зміну станів соціально-економічної системи у процесі проходження через періоди стійкості і нестійкості ілюструє умовний графік (рис. 3.3), на якому простежується розриви в лінійному розвитку системи за рахунок дії атрактора (2), її вступ у фазу нестійкості, траєкторії наступного розвитку та виникнення нового стану нестійкості.

«Стрибок» у системі вказує на «перехід» траєкторії системи на новий рівень. Якісний стан системи після проходження певного порогового значення докорінно змінює і керовані нею механізми – закономірності, які визначають умови функціонування системи в стійкому стані, істотно відрізняються від тих, які визначають її поведінку в критичній ситуації. Невизначеність майбутнього розвитку – головна особливість цього типу механізмів. У момент проходження системою «порогового» значення її майбутній стан представлено цілим «віялом» можливих варіантів (4).

Рис. 3.3. Зміна станів стійкості та нестійкості в розвитку системи і механізму біфуркацій [240, с. 9]

Множина можливих станів системи і траєкторій її характеристик обумовлена механізмом біфуркацій, яким визначається неоднозначність післякризових характеристик системи, «розщеплення» розвитку на множину варіантів, реалізація яких виявляється залежно від впливу всієї сукупності чинників, що визначають стан системи в критичній точці. На рис. 3.3, відображено минулий і майбутній стан системи (1; 3), майбутні характеристики представлені множиною варіантів, які реалізують загальну тенденцію розвитку.

Необхідність якісного розвитку соціально-економічних систем та їх організації породжує не тільки «віяло» можливих векторів розвитку в конкретний момент, а й множину варіантів, які реалізуються в часовому векторі. Причому, якщо в першому випадку біфуркації працюють на позитивний розвиток системи (оскільки існує широкий

вибір можливих варіантів), то в другому випадку має місце «звуження віяла» множини вибору з розвитком суперечностей. Загалом це може бути оцінено як негативний чинник розвитку системи, оскільки означає неминучість кризи, а перспектива втрати стійкості загрожує катастрофою, втратою системою основних характеристик. Логічне продовження вибору – це ситуація, коли можуть залишитися два варіанти, один із яких буде пов'язаний з її руйнуванням, інший, що забезпечує збереження існування системи, – із жорсткою підтримкою структури зв'язків, тобто із введенням тієї або іншої форми жорсткої адміністративної регламентації.

Багатофакторність, системність суперечностей, диспропорцій в економіці України визначають як унікальність кризи, так і необхідність вироблення особливих, нетрадиційних заходів її подолання, які не повинні і не можуть бути аналогічними до інших країн. Вони мають, з одного боку, спиратися на системні закономірності: враховувати взаємообумовленість і взаємозв'язок економічних, соціальних і політичних процесів, з другого – враховувати специфіку кризи, що склалася. Оскільки згубність стихійного розвитку очевидна, необхідно використовувати сильну сторону економіки – можливість державного впливу на економічні процеси, свідому підтримку конкуренції, стимулювання структурних зрушень, розвитку та захисту наукомістких виробництв, підтримку наукового та інтелектуального потенціалу країни, забезпечення належного рівня якості життя її громадян.

Внутрішня основа нелінійності суспільного розвитку подвійна через особливості соціально-економічної організації. З одного боку, суспільні системи підлягають впливу загальних закономірностей функціонування великих складних систем, з другого – їх динаміка складається під впливом людського чинника, здатного проводити відбір варіантів розвитку і направляти його.

Якщо в природних системах існують цикли розвитку (за М. Туган-Барановським і М. Кондратьєвим), у яких процеси самоорганізації відбуваються мільйони років (наприклад, еволюція зірок), то в суспільних системах через їх подвійність відбувається істотне ускладнення прямих і зворотних зв'язків, взаємодії старого та нового. Непередбачуваність розвитку соціальної системи через включення людського чинника посилюється. Хаос, дезорганізація суспільного розвитку є результатом стихійних, а можливо, цілеспрямованих сил, які можна визначити як «вихід» нагромаджених суперечностей систем.

На противагу природним системам, де перехід до нової рівноваги відбувається стихійно, впорядкованість і гармонія, стабільність розвитку соціуму досягаються в результаті цілеспрямованої діяльності різних суспільних сил. Саме наявність суспільного інтелекту створює

можливості уникнення небажаних, руйнівних, катастрофічних наслідків перехідних процесів.

Характер і масштаби глобальних економічних процесів і явищ свідчать не тільки про ускладнення господарських зв'язків у середині відтворювальної системи, але й про посилення залежності функціонування економіки від загрозливих чинників, які раніше залишалися поза увагою. Економічний розвиток обмежується сировинно-енергетичними ресурсами, в розрахунок приймається технологічна загроза екологічній рівновазі у глобальних масштабах. У цих умовах зростає значення інститутів, які організують економічні відносини, підвищується роль державного регулювання як сили, здатної зрівноважити інтереси окремих сторін, контролювати оптимальний розвиток економічних пропорцій, запобігти екологічній катастрофі. Певним чином змінюється і пізнавальна функція наукових досліджень. Значною мірою акцент зміщується з проблем аналізу суперечностей як джерела руху і розвитку на дослідження механізмів, оволодіння якими дало б змогу регулювати розвиток з метою можливого уникнення гострих криз і катастроф, які розкривають функціональні недоліки системи і загрожують її існуванню.

Усвідомлення того, що криза або критична ситуація є об'єктивною формою вирішення суперечностей між старою та новою якістю системи, важливий, але тільки перший етап «раціонального» ставлення до розвитку. Після того, як приймається неминучість кризового вирішення суперечностей, необхідно визначити, у якій конкретній формі воно може реалізуватися. У формі критичної ситуації, яка, виконавши функцію перебудови господарської організації, не призведе до явного позначення суперечностей? У формі відносно м'якої та нетривалої кризи, компенсованої зростанням виробництва в суміжних галузях? Або у формі всеосяжної кризи, яка надовго зруйнує передумови стійкого та безпечного розвитку? За сутністю кризи – це втрата стійкості соціально-економічних систем, пов'язані з руйнуванням соціально-економічних і господарсько-технологічних зв'язків, тобто глибинної структури систем. Суб'єктивне сприйняття подій, що відбуваються, драматизм руйнування підсилюють консерватизм охоронних механізмів, що відповідають за стійкість суспільства, його цілісність. Можливість свідомого регулювання криз не дає змоги допускати їх катастрофічного, тобто непередбачуваного розвитку.

Теоретичні положення ідеї синергізму, що висловлювалися окремими ученими, такими як Л. Чижевський, В. Вернадський, до кінця ХХ ст. отримали визнання і стали основою наукового світобачення. Важливими залишаються питання про можливість пізнання особливостей глобального розвитку, про те, які можуть бути цілі та межі втручання

в перебіг розвитку або егоекорекції в позитивному напрямі. Розуміння взаємозалежності природи й суспільства, відсутність принципу самодостатності в розвитку цивілізації відкриває необхідність, за виразом І. Пригожина, «нового діалогу з природою», який, своєю чергою, примушує по-новому поглянути на процеси розвитку суспільства. Оскільки завданням соціально-економічної системи в глобальних масштабах є збереження цивілізації, раціональне ставлення до розвитку вимагає перегляду критеріїв прогресу, трансформування традиційного споживчого менталітету на позиції ноосферної свідомості з урахуванням загрозливих чинників. Концепція стійкості і безпеки, що формується, може бути методологічною підставою протидії загрозливим чинникам соціально-економічному розвитку України.

Методологічний інструментарій напрацювання результатів дослідження тільки формується і, на нашу думку, може включати ідеї синергетики, теорій дисипативних структур, катастроф, хаосу, симптоматики ризиків і кризового розвитку. Реформування української економіки, здійснене на початку 90-х років ХХ ст., і його наслідки аналізуються з різних позицій. За І. Шургаліною, нові можливості в осмисленні перехідних процесів та економіці відкриває математична теорія перебудов «теорія катастроф», яка фіксує тільки непередбачуваність, стихійність змін, що відбуваються, але не містить деталізації його використання у реальній економіці [240, с. 7]. У процесі реформування соціально-економічних систем можна виділити два напрями використання її інструментарію: перший пов'язаний з механізмами виникнення станів нестійкості і управління системою; другий – з виявленням умов дестабілізації та переходом системи на нову траєкторію стійкого розвитку.

Правомірність і продуктивність використання цієї концепції для дослідження українських реформ та їх наслідків визначається низкою чинників. Так, реформи 1992–1993 рр. були націлені на раптовий одномоментний «шоковий» перехід системи з одного стану в якісно інший. Революційний перехід, який супроводжує подібний якісний стрибок у розвитку системи, є безпосереднім предметом вивчення теорії катастроф. Вибрана форма переходу відповідає механізму, який теорія катастроф визначає як вихід системи із зони тяжіння одних структур-атракторів (у даному випадку – атракторів початкової планово-адміністративної системи) і перехід у зону тяжіння нових (характерних для ліберально-ринкової організації економіки), що і було відображене у вибраній технології переходу та змісті проведених заходів (лібералізація, демократизація, приватизація, фінансова стабілізація). Масштаби й характер змін, вибрані темпи викликали катастрофічну втрату стійкості системи, що реформувалася, її руй-

нування, але не привели до переходу до нового стійкого стану, що також має, з погляду теорії, катастроф пояснення. Відзначаючи неадекватність вибраної стратегії переходу завданням системної трансформації українського суспільства і держави, спробуємо оцінити її не в абсолютних, а у відносних координатах – з позиції тих установок, які були закладені в її основу.

Розроблені в 1992–1993 рр. урядом України заходи відповідали загальним рекомендаціям міжнародних організацій. Проте технологія переходу була порушена: не був дотриманий принцип зміни всього набору атракторів у комплексі, що призвело не до «шокової терапії», а до «шоку без системи». Темп і масштаби внесених змін викликали не перехід системи до нового стійкого стану, а її руйнування, визначили катастрофічний шлях перехідних процесів в українській економіці. Відсутність стратегічної програми перетворень зумовила не тільки незгодженість окремих заходів у часі, а й виявилася причиною відсутності цілей, конкретних нових структур для кожного ієрархічного рівня системи. Руйнівний заряд реформаторства з ліквідації початкових структур-атракторів не був підкріплений творчим.

У зміні атракторів був порушений принцип комплексності. Унаслідок того, що політика уряду спочатку не мала концепції інституційних перетворень в економіці, ця сфера випала із загального набору необхідних заходів. У результаті спроби зміни атракторів у економічній сфері (лібералізація цін, приватизація, зміна фінансової політики тощо) не були підкріплені створенням адекватного середовища включення механізмів ринкової самоорганізації та можливого переходу системи на новий режим функціонування. Як наслідок, економічна система отримала не набір нових структур-атракторів, які через «шок» виводили б її на нову траєкторію розвитку, а тільки «шок» у вигляді масштабних змін умов функціонування. У результаті внесених змін були перевищені допустимі критичні навантаження на систему, які вона була здатна подолати на основі механізмів адаптивного розвитку, й зумовили її дестабілізацію та перехід у режим «дивного атрактора», який характеризує траєкторію нестійкої, стохастичної динаміки.

Вироблення і проведення конкретних заходів із переходу економіки до ринку ґрунтувалися на загальних рекомендаціях теорії модернізації, що розробляється з метою прискорення процесів розвитку за західним взірцем для країн, що розвиваються. Пропоновані загальні установки цієї теорії не були адаптовані для українських умов. Не враховувалися специфічні особливості соціально-економічної системи, яка підлягала реформуванню. Вибір засобів і методів, масштаби і темпи змін не були узгоджені з її розмірністю. Зі зростанням складності системи можливість її одномоментного шокowego переходу в новий стійкий стан стає

дедалі більш непередбачуваним. Досвід підтвердив, що зовні схожі дії в одному випадку – розумні та виправдані, у другому – не тільки не досягають мети, але з початку приречені на поразку.

Необхідно звернути увагу на нагромадження потенційних нестабільностей в економічній і суспільній системі протягом тих років, які могли б стати періодом початку позитивного реформування, але були перетворені на етап наростання катастрофічної нестійкості на всіх рівнях системної організації. Досліджуючи механізм переходу системи з одного стану в інший, теорія катастроф приділяє увагу виявленню особливих граничних значень у динаміці окремих параметрів і системи загалом. За Н. Моїсеєвим, «...організація системи володіє граничними станами, перехід через яких веде до різкої якісної зміни процесів, що відбуваються у ній, до зміни самої організації» [228, с. 61]. Зміна в організації системи відбувається у відповідь на нагромадження кількісних змін на рівні її частин, елементів на зміну зовнішньої дії. Досягнення критичного значення кількісних змін приводить до якісної перебудови системи. Теорія катастроф намагається виявити закономірності, що визначають критичний тиск на систему, при яких стрибок стає неминучим. Виявлення і аналіз граничних значень у динаміці системи як моментів якісних змін становить теоретичний і практичний інтерес. Як вважають А. Жирмунський та В. Кузьмін, «... критичні рівні визначають діапазони, в яких система має різну морфофункціональну структуру, принципи регулювання» [241, с. 76]. Між послідовними критичними рівнями система зберігає певні якісні властивості. Так, якщо це рівні, що обмежують режим стійкого розвитку, то в їх діапазоні для системи характерна низька чутливість до зовнішніх і внутрішніх змін умов розвитку. Саме тому є доцільним застосування положень теорії катастроф до дослідження якісних характеристик інституціонального базису суспільної та економічної діяльності.

3.2. Методологічні основи дослідження якості інституціональних систем

У соціально-економічних системах різних рівнів ієрархії та суспільного ладу існують певні правила культури поведінки, які регламентують взаємовідносини елементів моделі складу системи, або інститути – обмеження, які регулюють поведінку елементів системи. Інститути формують множину альтернативних можливостей, в межах яких відбираються варіанти ефективного функціонування соціально-економічної системи, протидії загрозам для безпеки соціуму поведінки за допомогою інструментів примусу.

Водночас інститути – це не лише норми поведінки індивідів у суспільстві, а й результат їхньої діяльності. Тому кожному інституту властиві такі характеристики: ефект від того, що елементи системи функціонують у межах визначених правил та витрати, пов'язані зі створенням і функціонуванням. Соціальний (економічний чи позаекономічний) ефект від дотримання інституціональних норм можна вважати суспільною корисністю інституціонального базису соціально-економічної системи.

Проблемам становлення інституціонального базису, ефективності і якості його функціонування присвячені праці вітчизняних і зарубіжних економістів В. Гейця, Е. Лібанової, С. Архієреєва, О. Власюка, А. Гриценка, Т. Заславської, С. Єрохіна, С. Кірдіної, Д. Львова, І. Малога, А. Мокія, В. Новицького, Ю. Пахомова, С. Степаненко, А. Сухарева, В. Тамбовцева, А. Ткача, М. Флейчук, А. Шастітко та ін. У працях цих учених аналізуються переваги і суперечності різних типів інституціональних систем [242; 243, с. 349; 244, с. 107; 245, с. 93; 246, с. 73; 247, с. 57; 248, с. 68; 249, с. 79], розглядаються структура і функції соціальних інститутів та їх роль у забезпеченні сталості розвитку інституціональної системи [243, с. 149; 244, с. 309; 250, с. 298; 251, с. 293; 252, с. 249; 253, с. 159; 254, с. 183], досліджуються інституціональні передумови і наслідки соціоструктурних зрушень на пострадянському просторі [255, с. 112; 256, с. 180; 198, с. 157; 257, с. 439; 258, с. 147; 259, с. 138; 260, с. 219], аналізуються особливості інституціональної архітекtonіки транзитивної соціально-економічної макросистеми та обмеження, які вони накладають на формування моделі соціально-економічного розвитку [261, с. 41; 262, с. 69; 263, с. 249; 264, с. 93; 265, с. 349; 266, с. 243].

Недотримання принципу забезпечення цілісності (холістичності) соціально-економічної макросистеми обумовлює формування замість повноцінного інституціонального базису корпоративних утворень (наслідком чого є швидка галузева та регіональна концентрація економіки) поступове перетворення її в сукупність галузевих та регіональних анклавів, тобто формування економіки з олігархічною, мало-ефективною структурною побудовою олігопольного, а пізніше й монопольного типу. Таким чином, формується економічна макросистема регіональної структури, якій властива невизначеність. Саме тому раціональним методом дослідження такого інституціонального середовища є теорія нечіткої логіки та фракталів. В умовах невизначеного, динамічно-змінного середовища значення фрактальності або самоподібності економічної системи, що означає формування на всіх ієрархічних рівнях системи і на всіх етапах розвитку стабільних, інваріантних (незмінних, стабільних) стосовно будь-яких інституціональних утворень базових характеристик системи [267, с. 135–141].

Якість інституціонального базису національної економіки є синергетичним ефектом розвитку, географічного розташування країни, політичної системи, культури і традицій, досягнутого соціально-економічного рівня, ступеня участі в глобальній економічній інтеграції. Як зазначає В. Решетіло, когерентна взаємодія показників якості інституціонального базису спроможна породжувати синергетичні ефекти, коли належна якість інститутів розвиває економічний потенціал, що сприяє формуванню матеріальної основи подальшого підвищення якості інститутів [268, с. 200–204].

Синергетичні ефекти інституціональної основи посилюються під впливом зовнішнього середовища. Існує прямий зв'язок між інтенсивністю участі в процесі глобальної економічної інтеграції та рівнем розвитку інститутів. Розширення діяльності на ринку розвинених економік нерезидентів, приєднання до мегарегіональних утворень та організацій потребує модернізації інституціонального базису економіки, виконання таких завдань, як:

- підвищення рівня доступності інформації для суб'єктів ринку, зменшення невизначеності прийняття економічних рішень, а також забезпечення прозорості політичних рішень;
- здатність економічних агентів, асоціативних утворень, верств населення та окремих осіб відстоювати свої інтереси;
- збільшення обсягів фінансування досліджень проблем інституціональних перетворень, суспільно-політичної підтримки інституціональних інновацій, інституціональної соціоінженерії;
- удосконалення правової компоненти інституціонального базису економічних відносин, розвиток контрактного, трудового права, посилення відповідальності за невиконання контрактів та нанесені збитки;
- зниження рівня інерційності розвитку інституціональної системи з урахуванням статистичних оцінок вагомості таких показників, як: частка підприємств державної власності в галузях реального виробничого та фінансового секторів економіки; освітній рівень і середній вік керівників підприємств і органів державного управління; частка службовців у загальній кількості зайнятих у галузі; індекс довіри громадян до державної політики; середня тривалість затвердження законодавчих актів.

До найважливіших характеристик якості інституціональної системи відносимо повноту, цілісність і несуперечливість формально-правового середовища економічної діяльності; відповідність формальних норм і правил реальним умовам економічної діяльності, їх легітимність, мінімальна вартість виконання цих норм; ефективність державного й громадського контролю за виконанням офіційних норм; узгодженість формальних і неформальних норм, правил та ефективність суспільно-

го контролю за їх дотриманням; наявність і вагомість неформальних поведінкових норм модернізаційної спрямованості й поширення відповідних перспективних соціально-економічних практик; визнання населенням легітимності чинної моделі соціальної стратифікації та відповідність масових соціально-економічних практик нормам права.

Незважаючи на активне формування протягом трансформацій нового правового простору, в Україні ще зберігається і посилюється суперечливість інституціонального базису регулювання відносин власності, зайнятості та соціально-трудова відносин у сфері освіти, запобігання певним формам соціально-трудова дискримінації. Особливо гострою залишається проблема створення дієвих нормативно-розпорядчих та фінансово-економічних методів реалізації законів і підзаконних актів. Існують протиріччя між окремими новими правовими нормами і ще діючими, між інституціональними та реальними умовами господарської діяльності. Найбільше недосконалість інституціонального складника соціально-економічної системи виявляється у неефективності контролю за виконанням офіційних норм і правил. На думку І. Курило, саме тому важливе не лише прийняття досконалих законів, а насамперед забезпечення їх реального втілення в господарську діяльність за допомогою систем жорсткого примушування до виконання [269, с. 33].

Концептуально за Х. Демсецом, взаємозв'язок між інституціональними змінами та ефективністю базується на змінах відносних цін економічних ресурсів [270, с. 350]. Виникнення або відсутність виняткових прав розглядалося теорією в аспекті зіставлення витрат і корисності від усунення доступу індивідів до майна, з одного боку, і внутрішніх витрат спільного управління майном групи індивідів – з другого. До подібних висновків приходять і В. Тамбовцев, який зазначає, що чинником інституціональних змін є ефективність, під якою розуміється приріст вартості або багатства в суспільстві [249, с. 121; 251, с. 47]. Хоча теорія управління розглядає ефективність як соціально-економічну категорію, в основу цього поняття закладено економічний зміст. Своєю чергою, економічні результати – це база, яка, на думку Д. Львова, визначає соціальну ефективність [250, с. 188].

Теоретичні аспекти створення ефективних інститутів розглядалися Р. Буайє, яким обґрунтовані принципи формування ефективних інституціональних одиниць. Основним з них є те, що життєздатність інституту визначається його внеском у забезпечення гармонійності системи загалом [271, с. 39–45]. Звідси ефективним інститутом вважатимемо норми та правила формального й неформального характеру, які забезпечують зниження рівня трансакційних витрат, невизначеності поведінки інституціональних суб'єктів і стимулюють економічний ріст

і підвищення добробуту громадян. Тобто ефективність інституту визначається його внеском у розвиток соціально-економічних відносин, який залежить від взаємообумовленості співвідношення формальних і неформальних норм, соціальних норм і реальної економічної практики.

Таким чином, ефективний інститут забезпечує додатно різницю між ефектом і витратами. Ця умова важлива для економічного зростання, підвищення життєвого рівня населення, соціальної стабільності. Як вважає Д. Львов, саме люди утворюють інституціональну систему відносин, яка опосередковує всі сторони життєдіяльності суспільства, в яких індивіди взаємодіють між собою (сімейні відносини, функціонування особи в соціальному середовищі, освіта, охорона здоров'я, відпочинок), та розподіл благ виробництва [250, с. 221].

У теоретичному плані подібне трактування ефективного інституціонального базису можна пов'язати з розглянутим у підрозділі 1.3 поняттям структури як сукупності елементів моделі складу системи та взаємовідношень між ними. Власне ці відношення і є інститутами або породжуються чи регламентуються ними. Отже, ефективним інституціональним базисом вважатимемо підсистему соціально-економічної макросистеми країни, цілісну й несуперечливу сукупність взаємопов'язаних формальних і неформальних правил і норм, які обмежують свободу вибору суб'єктам соціально-економічного процесу варіантів поведінки і забезпечують економічне зростання та безпеку держави. Як кількісний показник економічної ефективності використаємо темп росту обсягів ВВП у зівставних цінах. При цьому інституціональне забезпечення стимулює суспільно-корисні форми поведінки і негативно впливає на інші суспільно шкідливі явища. Тобто інститути прямо чи опосередковано відображають морально-етичну й мотиваційну сторону суспільного життя. З їх допомогою особа прогнозує результати тих або інших дій і таким чином знижує рівень невизначеності вибору оптимального варіанту поведінки. Важливою властивістю інституціонального базису є Парето-оптимальність. За В. Парето, жоден із суб'єктів, який вибрав у межах діючих інституціональних норм найліпший варіант поведінки, не може надалі поліпшити його без погіршення стану інших, що і призводить до порушення інституціональних норм [272, с. 8].

Отже, ефективним інституціональним базисом вважатимемо сукупність несуперечливих правил поведінки, яка забезпечує справедливий розподіл та ефективне використання ресурсів, орієнтована на максимізацію суспільного багатства й добробуту всіх верств населення. За таких інститутів зростання особистого доходу кожної особи залежить від зростання добробуту громадян. Головна мета формування ефективного інституціонального базису соціально-економічної систе-

ми полягає у тому, щоб сформувати інститути, які сприяли б раціоналізації соціальних відносин, економічному зростанню та підвищенню рівня добробуту. Ефективний інституціональний базис має забезпечувати гарантію реалізації прав і свобод особистості, стимулювати зростання ефективності виробництва, не допускати зниження якості життя усіх соціальних груп, за винятком тих, хто несе відповідальність за інституціональні зрушення, які перешкоджають правам і свободам особистості, економічному зростанню. Важливою властивістю ефективних інститутів є зацікавленість усіх соціальних груп та окремих осіб у прискоренні їх формування. Дієвий контроль за дотриманням усіма учасниками соціально-економічного процесу формальних правил взаємовідносин особи та суспільства передбачає обов'язкове покарання порушників, передбачене законом. Аналіз реалізації принципів ефективного формування і розвитку інституціонального базису вітчизняної економіки показує, що в реальності створене деструктивне інституціональне середовище, яке посилює причини економічної кризи та соціальної напруги. Важливим її елементом стала поява формальних та неформальних інститутів, які закріплюють соціальну нерівність [250, с. 237].

Крім того, ефективний інституціональний базис характеризується такими властивостями, як повнота охоплення взаємовідношень між елементами системи, їх внутрішня несуперечливість, або відсутність несумісних чи антагоністичних інститутів. Останнє передбачає, що кожний вид взаємодії елементів соціально-економічної системи регламентується певним інститутом чи групою інститутів. При цьому жоден із інститутів не має конкурентів, але з часом з'являються нові інститути, які змінюють або розвивають існуючі. Тому кожний інститут не може бути усунений із інституціонального базису без відповідної заміни. Конкурентна ситуація між інститутами виникає лише на етапі порівняння і вибору найліпшого варіанта нового інституту.

Необхідно наголосити, що в сучасному суспільстві існують і неефективні інститути. До них можна віднести допомогу людям, неспроможним до ефективної трудової діяльності. Іншою сферою неефективних інститутів є фундаментальна наука як визначальний чинник науково-технічного розвитку у стратегічній перспективі, безпосередні результати якої не мають комерційної цінності. Подібні інститути необхідні не лише для зростання економіки, а й для створення підвалин майбутнього розвитку, збереження морально-етичних норм і прав людини, хоча в поточному періоді часу вони є неефективними.

Інша група інститутів – це умовно неефективні, оскільки в них разом із безоплатними послугами існують і платні. Проте значне зниження частки безкоштовних послуг призводить до нерівномірних умов

окремої частини населення і створює для осіб, відповідальних за формування подібних інститутів додаткові доходи. Саме в країнах, де відсутні демократичні механізми формування раціонального інституціонального базису національної соціально-економічної макросистеми, створюються несправедливі офіційні й неофіційні («асоціальні» або «антисоціальні» – за А. Мокієм, М. Флейчук) інститути, спрямовані на перерозподіл доходів і національного багатства на користь владних політико-економічних груп [273, с. 201–205]. Зрозуміло, що фінансові проблеми з утриманням таких інститутів розв'язуються за рахунок економічних суб'єктів тих сфер економіки, в яких функціонують ефективні інститути.

Проблема існування неефективних норм і правил, які виникають у процесі системної трансформації, знайшла відображення в працях Д. Норта, який, аналізуючи розвиток країн Європи, запропонував поняття стійкої неефективної норми [181, с. 43], В. Полтеровича, який уперше для характеристики стійкості неефективних норм використав термін «інституціональна пастка» [274, с. 7]. Точне визначення величини ефекту коштів функціонування кожного інституту дуже складне, особливо, коли відбувається радикальна зміна інститутів. У економічно розвинених суспільствах інституціональні зміни переважно відбуваються еволюційно та ініціюються елементами моделі складу соціально-економічної системи чи підсистем на різних рівнях системної ієрархії.

Головна мета функціонування підприємства, галузі, загалом національної економіки полягає у створенні не лише сукупності норм і правил, а у перетворенні їх у цілісну інституціональну систему, яка включає формальні та неформальні інститути й організації з їх дотримання, взаємовідношення між ними та економічними агентами. Ця система охоплює всі аспекти взаємодії учасників соціально-економічного процесу, включаючи сімейні стосунки, функціонування кожної окремої особи чи домашнього господарства в соціальному середовищі (освіта, охорона здоров'я, відпочинок), виробництво благ, їх розподіл тощо, які об'єктивно необхідні для виживання особи, стійкого розвитку суспільства в умовах глобальної конкуренції із зовнішнім середовищем, здійснення безперервних, еволюційних змін правил і умов господарювання.

З наведеного логічно припустити, що інституціональний базис як система теж володіє системними характеристиками, окресленими у підрозділі 1.3. Протягом перехідного періоду не приділялося належної уваги формуванню та існуванню інститутів, вважаючи його цілком закономірним процесом. Наслідком такого підходу виявилось ігнорування затрат суспільства на створення та функціонування інститутів.

Не бралися до уваги і трансакційні витрати, необхідні для ефективного функціонування макросистеми, насамперед для отримання інформації про стан і динаміку розвитку як системи загалом, так і окремих її структурних елементів.

На посттрансформаційному етапі розвитку необхідні відповідні інститути й методологія оцінки витрат, пов'язаних із виробництвом, зберіганням, транспортуванням, реалізацією продукції, які називають трансакційними, і які необхідні не лише для інформації про стан, умови та динаміку економічної діяльності, але й для підтримки громадського порядку, протидії такому функціонуванню системи, яке суперечить інституціональним нормам і нарешті для створення нових інститутів, які забезпечували б ефективне функціонування і розвиток системи її самовідтворення або аутопойезис [275, с. 158; 57; 276; 277, с. 67–77].

Як зазначає Д. Норт, ефективність інституціональних змін залежить не лише від величини трансакційних витрат, а значною мірою від попереднього етапу траєкторії розвитку [181, с. 53]. Конкретний вектор розвитку економічної системи під впливом множини різноманітних, у т.ч. випадкових чинників, обмежує пропозицію дискретних інституціональних альтернатив – інституціональних інновацій, а також можливість їх «імплементатії» в інституціональне середовище.

Тривалістю існування неефективних інститутів, залежністю від траєкторії розвитку В. Полтерович пояснює виникнення «інституціональних пасток» під впливом універсальних чинників [274, с. 8]. Перший з них – ефект координації, який полягає в тому, що чим послідовніше реалізується норма в суспільстві, тим більші витрати кожного конкретного елемента системи внаслідок відхилення від неї. Другий – ефект навчання, за яким домінуюча норма з часом закріплюється, оскільки учасники навчаються виконувати її ефективніше, вдосконалюють технологію її реалізації та зменшення трансакційних витрат, пов'язаних із застосуванням. Третій – ефект поєднання діючої норми з іншими правилами. Відмова від дотримання норми приводить за собою ланцюжок змін і, відповідно, зростання пов'язаних із нею трансакційних витрат. Підвищуючи рівень останніх, ефект поєднання також сприяє закріпленню норми. Четвертий чинник – це культурна інерція, тобто небажання агентів змінювати стереотипи поведінки, які довели свою дієздатність у минулому.

Пояснюючи причини існування неефективних інститутів та їх стійкості, В. Вольчик висуває гіпотезу про спадну граничну віддачу як чинник неефективності інститутів. Вважається, що ефективніший інститут зі зростаючою граничною віддачею замінюється менш ефективним у процесі трансформації системи. Для підтвердження цього пропонується аналіз послідовності історичних подій із використанням моделей

«ефекту горловини пляшки» та «ефекту засновника» [278; 279, с. 191]. За «ефектом горловини пляшки» (малой популяції) найточніше ідентифікується виникнення нового виду інститутів, коли еволюція відбувається протягом історичного періоду часу. Малі популяції – більш вірогідні кандидати на мікроеволюцію і видоутворення, ніж великі, оскільки у великих популяціях не кожна мутація закріплюється. Численні популяції, що виникають, відтворюють генетичну структуру їх засновників. Це явище американський зоолог Е. Майр, один із основоположників синтетичної теорії еволюції, назвав «ефектом засновника» [280, с. 68].

Неефективність інститутів виникає унаслідок високих витрат на колективні дії, необхідні для зміни діючого інституту. Неefективні інститути підтримуються додатковими стимулами або механізмами перетворення їх у квазіорганізаційні норми (наприклад, організована злочинність), пов'язані з появою потужних груп економічних суб'єктів, для яких функціонування інституту є джерелом додаткових доходів. Найвиразнішим прикладом такого неефективного інституту є корупція внаслідок недосконалості законодавства, нераціональності державної політики та високої диференціації населення за доходами. Проте не всі неефективні з погляду суспільних інтересів інститути є такими за сутністю (прямий товарообмін, неорганізовані й організовані ринки, міжнародна міграція та еміграція трудових ресурсів, певною мірою тінізація господарювання, корупційні стратегії бізнесу в псевдоринкових умовах).

На думку К. Головщинського, корупція деформує уявлення про ефективність, оскільки на перший план виходить короткотермінова ефективність на противагу довгостроковій [281, с. 86]. До інших чинників формування неефективних інституцій вітчизняної економіки відноситься посилення рентоорієнтованої поведінки економічних агентів, процесів перерозподілу ренти, тобто боротьба за доступ до обмежених ресурсів в умовах неформальних норм і правил. Іншими чинниками існування неефективних інститутів є те, що подібні інституціональні утворення сприяють зниженню трансакційних витрат, що і стимулює вибір субоптимальних інститутів. Економічні агенти, які прагнуть мінімізації трансакційних витрат, зацікавлені в існуванні неформальних відносин, родинних зв'язків, клієнтських відносин, забезпечення економічних інтересів неофіційними правилами.

Необхідно зазначити, що ефективність політичних ринків визначається вже не економією на трансакційних витратах, що було б закономірно, оскільки політичні ринки характеризуються значно більшими обсягами коштів трансакцій, ніж економічні, а рівнем невідповідності запропонованих виборцям політичних програм і завдань забезпечен-

ня максимальних доходів економічних агентів та учасників виборчого процесу.

Таким чином, подібні в певному наближенні позиції ортодоксів і нових інституціоналістів актуалізують проблему оцінки ефективності функціонування економічної системи та ринків, що її утворюють. Наближення до моделі з нульовими трансакційними витратами не можна вважати головним завданням ринків, точніше, як вважає О. Сухарєв, необхідно досягти прийняттого рівня витрат, який дав би змогу підтримувати та збільшувати з певним темпом рівень суспільного добробуту [282, с. 95].

Підвищення ефективності інституціонального проектування – це оптимізація планів (проектів), тобто розробка алгоритму, реалізація якого приведе до максимального ефекту при мінімальних витратах. Певною мірою економічна теорія розділяє питання соціальної справедливості та економічної ефективності, зважаючи, що справедливість відноситься до сфери етики, моральних оцінок та постулатів, недоведеного, нормативно-затвердженого положення, а ефективність – до компетенції чистого економічного аналізу, до однієї з цілей економічної політики. Насправді, як зауважує О. Сухарєв, ефективність теж є результатом оцінювання, яке визначається етичними нормами та іншими інститутами, відповідальними за розвиток економіки та економічного знання [282, с. 358].

Загалом каркас інститутів, особливо соціальних, становить морально-духовні, ментально-психологічні домінанти титульної нації чи найбільших за чисельністю національностей, етнічних груп і лише потім – законодавчо-правові норми, зафіксовані в законах, підзаконних актах та нормативно-розпорядчих документах. Повнота, несуперечливість і легітимність цих норм, їх справедливість за оцінкою суспільства є важливими передумовами якості й ефективності інститутів. Разом з цим, як наголошує Т. Заславська, в перехідних суспільствах закони часто відображають інтереси не суспільства, а окремих політико-економічних груп і через це мають асоціальний характер і є нелегітимними [283, с. 19]. Певною мірою позиція тотожна згадуваним положенням А. Мокія та М. Флейчук. Крім цього, контроль за виконанням законів та інших юридичних норм переважно є неефективним. Корумпованість органів контролю та правосуддя, практика вибіркового застосування законів і норм, нечіткість у визначенні покарань за порушення інституціональних норм істотно знижують дієвість інститутів, особливо у динамічно змінних умовах впливу зовнішніх систем – глобалізації та мегарегіоналізації.

Ефективність інститутів значною мірою залежить від ступеня відповідності формально-правових норм неформальним соціокультурним

правилам та від того, наскільки реальні практики відповідають формальним і неформальним нормам. Громадяни стабільних суспільств та розвинених економік, які сприймають державні закони та норми як обов'язкові й переважно справедливі, реалізують їх у повсякденних практиках. З часом під впливом суспільних змін унаслідок дії внутрішніх і зовнішніх чинників окремі практики починають відхилятися від установлених норм. У такій ситуації держава або посилює інституціональний контроль за виконанням правил, або зустрічається з необхідністю скоригувати ці правила, наближаючи до культурних уявлень, реальної поведінки або вимог громадян.

Для більшості пострадянських країн подібні процеси відбувалися інакше, тому що руйнування інституціонального базису минулого істотно випереджало становлення нових інститутів. Виникла «анемія» (слабкість, неповнота, нестійкість, нечіткість, суперечливість) норм і правил, які, хоч і підтримуються авторитетом держави та суспільства, функціонують зі зниженням рівня їх реальної значущості. У цих умовах соціальні практики істотно відхиляються від офіційних норм і правил. Ситуація загострюється тим, що соціокультурні норми також утрачають чіткість і неоднозначність, послаблюється неформальний контроль суспільства за відповідністю дій соціальних та економічних суб'єктів правовим і культурним нормам.

Зазначене підтверджує, що для суспільства, де здійснюється соціетальна трансформація, неминучим є настання етапу різкого зниження якості інститутів. Тому, як підкреслює Т. Заславська, акцент на економічних (інституціональних та структурно-галузевих) аспектах трансформації та неухважність до соціальних цілей негативно відображається на результатах перетворень, оскільки вважалося, що головне – здійснення реформ в економіці, а громадяни певним чином до них адаптуються [283, с. 20]. Реально це призвело, по-перше, до несприйняття великими соціальними групами нових економічних і політичних норм, по-друге, за новими економічними правилами сьогодні існують не партнерські відносини, властиві ліберальним правам, а взаємини «панування – підпорядкування». Наголосимо, що процеси трансформації постсоціалістичних суспільств мають характер соціетальних перетворень, тобто зміни фундаментальної природи суспільств соціалістичної макросистеми, яка ідейно, політично, економічно та військово протистоїла макросистемам розвинених суспільств. Соціетальна трансформація – це результат взаємодії рушійних сил, породжених трансформацією суспільством, рівнодіюча активності соціальних груп, верств, класів, громадських рухів, що відрізняються економічними, політичними та соціокультурними характеристиками, інтересами, статусом і ресурсами. В основі інституціонального каркасу типологічного

трансформаційного простору є якість не окремого, навіть важливого інституту, а сукупності інститутів суспільства, яка розглядається як інституціональна проекція суспільної побудови (в широкому розумінні – соціальної структури), різновид соціального поля та специфічна система.

Структурний підхід більшою мірою акцентує увагу на внутрішній структурній побудові сукупності інститутів і дає змогу виокремити макроінститути, які регулюють такі сфери суспільства, як економіка, політика, культура, сім'я, а всередині кожної з них – окремі інститути першого, другого та наступного рівнів. Цей підхід корисний для емпіричного дослідження механізмів функціонування інститутів, їх зв'язків і взаємодії. Зрощування та взаємопроникнення інститутів – це життєво важлива передумова існування суспільства, яка забезпечує заповнення нормативного простору. Звідси – доцільність структурного підходу, який пропонує розглядати сукупність діючих у суспільстві інститутів як специфічне інституціональне поле структурно взаємопов'язаних інститутів – елементів моделі складу інституціональної системи.

Системний підхід передбачає взаємозв'язок і взаємопроникнення інститутів суспільства. Досліджуючи сукупність формально встановлених або неформально усталених правил і норм як єдине ціле, системний підхід дає змогу виокремити якість не лише окремих інститутів, а цілісної інституціональної системи, а також розглядати розподіл елементів інституціональних систем на «ядро» і «периферію». Загально-визнано, що соціальні типи суспільств визначаються невеликою групою базових інститутів, подібно до яких будується вся «периферія» інституціональної системи, ефективність функціонування якої, спроможність адекватно відповідати на внутрішні та зовнішні виклики, забезпечувати стійкий розвиток суспільно-економічної системи в умовах впливу зовнішніх систем залежить насамперед від характеристик «ядра» інституціонального базису.

Розгляд «ядра» інституціональної системи, яке містить найбільш важливі інститути, полегшує дослідження і порівняння національних інституціональних систем. «Ядра» систем зазвичай характеризуються високою стійкістю і відтворюються протягом історично тривалого часового періоду, що надає їм подібності з генетичними матрицями живих систем. Звідси, за С. Кірдіною, – пропонується використання термінів «соціальний генотип» та «інституціональна матриця» суспільства [284, с. 115].

Базовими інститутами, які формують соціальні генотипи, є інститути політичної влади та власності, які визначають розподіл економічних ресурсів. До «ядра» інституціональних систем сучасних суспільств відносять, крім влади та власності, інститути науки, освіти, а також засоби

масової інформації (ЗМІ). С. Кірдіна виокремлює тринадцять базових інститутів, які забезпечують взаємопов'язане функціонування економічної, політичної та ідеологічної сфер суспільства [284, с. 117]. Т. Заславська вважає, що «ядро» інституціональної системи суспільства формують ті інститути, від яких залежить якість функціонування системи як цілості [283, с. 12]. Функції інститутів можуть здійснюватися з неоднаковою ефективністю, чим обумовлена потреба у визначенні інтегрального критерію якості. Узагальнення теоретико-методичних підходів дає змогу окреслити такі найважливіші критерії, як рівень задоволення життєвих потреб суспільства, темпи економічного зростання, динаміка поглиблення соціальної нерівності.

Сучасне суспільство, а отже, і його соціально-економічна система істотно відрізняються від традиційних насамперед рівнем адаптивних здібностей, умінням швидко та ефективно реагувати на вплив будь-яких елементів зовнішньої системи – від природного до політичного. На нашу думку, доцільно розрізнити три рівні таких здібностей. Низовий рівень властивий суспільствам, спроможним функціонувати лише у специфічних нішах і об'єктивно приречених на руйнування. На середньому рівні знаходиться більшість існуючих суспільств, які достатньо ефективно адаптуються до умов зовнішнього середовища, змінюючи при цьому власну структурну побудову. На найвищому рівні знаходиться незначна група «істинно сучасних» суспільств, здатних відповідати на зовнішні виклики не пристосуванням до нових обставин, а активним перетворенням зовнішнього середовища до своїх потреб.

У розвитку як біологічних, так і соціальних систем на певному етапі відбувається структурний «стрибок» (зміна), який полягає в переході від простого механізму реагування до цілеорієнтованого, який забезпечує зміну середовища. У соціальній системі такий «стрибок» забезпечується формуванням специфічної конфігурації структурної побудови інститутів. Для адекватної реакції на непередбачені природні, економічні та політичні виклики зовнішнього середовища інституціональний базис має досягнути рівня складності, подібного до складності соціально-економічної макросистеми, підсистемою якої він є. Тому головним критерієм якості інституціональних систем і головною метою їх удосконалення є підвищення адаптивних здібностей.

Наведений критерій може бути прийнятий за основу оцінки якості інституціональних зрушень унаслідок таких припущень. По-перше, він має соціетальний характер і диференціює суспільства на групи, які істотно відрізняються за рівнем, темпами й перспективами розвитку. По-друге, він узагальнює більшість напрямів інституціонального розвитку. По-третє, є особливо вагомим саме для постсоціалістичних сус-

пільств, які відмовляються від попередніх соціальних практик і через це вимушені підвищувати рівень адаптивності до викликів глобального середовища.

На основі історичного досвіду можна запропонувати шість інститутів, які становлять інституціональний «розум», або капітал сучасних суспільств, і визначають ефективність інституціональної системи. До них віднесемо: представницьку демократію (парламент); раціональну бюрократію (виконавча влада); незалежну судову владу; ринкові фінансово-економічні інститути; вільні академічна та університетська науки; засоби масової інформації. Зазначимо, що ефект «високої істинної сучасності» досягається за умови одночасного функціонування всіх елементів «інституціонального розуму» (капіталу). Якщо з певних причин суспільство, яке модернізується, упроваджує базові інститути лише частково або формально, то модернізація буде неефективною. Тобто у суспільстві, де відсутня вільна наука, недоцільно орієнтувати економіку на отримання прибутку. У цих умовах економіка трансформується у звичайне лихварство, оскільки нагромадження не інвестуються у виробництво, а технології є морально застарілими. Непродуктивний розвиток демократії у суспільстві, де не діють незалежні від влади ринкові регулятори економіки, призводить до поширення корупції. Зауважимо, що практика трансформації постсоціалістичних суспільств це підтверджує.

Як зазначає Ю. Овсієнко, інститути, які формуються в процесі соціально-економічного розвитку суспільства, не мають суперечити базовим цінностям і нормам, тобто мати свій базис. Інституціональні системи, елементи структури яких побудовані на основі загальнолюдських принципів, не можуть мати у своїй структурі інститутів, які погіршують стан окремої особи або соціальної групи за рахунок інших. Такі економічно ефективні інституціональні системи вважаються соціально справедливими [272, с. 7]. Це найпривабливіший для суспільства тип інституціональної системи, яка забезпечує економічне зростання, розширення прав і свобод особи, поліпшення якості життя громадян.

Подібний тип інституціональної системи найдоцільніший для розвитку суспільства. Тому соціально справедливі інституціональні системи можуть бути економічно ефективними, оскільки суспільство цьому сприятиме. Такі системи досить поширені в розвинених країнах, функціонують із різним рівнем економічної ефективності та соціальної справедливості, але розвиваються у напрямі поліпшення якості інститутів.

Формування економічно ефективного та соціально справедливого інституціонального базису як системи – досить складний процес. Історично доведено існування значно відмінних типів інституціонально-

го базису в різних країнах. Навіть неефективні соціально-економічні системи виявляються достатньо стійкими. Деякі з них існують без помітних інституціональних змін і характеризуються тим, що населення поділене на дві групи: владну, яка недостатньо контролюється суспільством, та решту громадян. Такі суспільства Д. Норт називає номенклатурними, або олігархічними. «Інститути не обов'язково – і навіть далеко не завжди – створюються для того, щоб бути соціально ефективними; інститути або, принаймні, формальні правила, створюються швидше для того, щоб служити інтересам тих, хто займає позиції, які дозволяють впливати на формування нових правил» [181, с. 57].

У таких номенклатурних суспільствах існує широкий спектр систем – від достатньо ефективних до неефективних. Як зазначає В. Полтерович, їх граничне виявлення представлено інституціональними системами другого і третього типу [274, с. 215]. Особливість систем другого типу полягає в тому, що вони достатньо ефективні, допускають приватну власність, реально функціонують антимонопольні та антикорупційні інститути й забезпечується ефективна господарська діяльність. Третій тип – це соціально несправедливі та економічно неефективні системи. Вони характерні для більшості номенклатурних суспільств (за Д. Нортом). Неефективність означає, що обсяги виробництва можуть бути збільшені за рахунок надлишкового використання матеріальних, трудових, природних, фінансових та інших ресурсів, а також із використанням сучасних технологій, ліквідації бар'єрів розвитку бізнесу. У таких системах не закріплені права власності, що, з одного боку, створює для держави додаткові можливості, а з другого – передумови поширення корупційних проявів. Суспільствам, у яких функціонують інституціональні системи другого і, особливо третього типу, притаманні спроби представити себе в ліпшому вигляді.

Важлива відмінність систем другого типу від третього – це ефективні інститути в економічній сфері, недотримання норм для представників владної групи. Тобто представники владної групи можуть користуватися результатами економічної діяльності лише до тієї межі, яка дозволена інститутами. Таким чином, у системах другого типу економічна влада номенклатури обмежена, а політична – ні, відбувається жорстка боротьба з корупцією, що сприяє достатній економічній стабільності.

У системах третього типу діяльність органів державного управління та службовців недостатньо обмежена інституціональним базисом не лише у політичній сфері або в економіці, але й у інших елементах структури соціально-економічної макросистеми (соціальної сфері, галузях, секторах економіки та культурно-духовній сфері), внаслідок чого не діє антимонопольне законодавство, поширена корупційна ді-

яльність. Поширення монополізму відбувається пропорційно зниженню рівня ефективності економіки. В інституціональних системах другого і третього типу певною мірою спотворені базові інститути, зокрема права і свободи особи, формально закріплені в конституційних нормах, але реально рівність перед законом, свобода висловлювання громадської позиції зникають, якщо суперечать офіційній державній політиці. У таких системах не функціонують інститути політичної конкуренції та раціонально досконалої політичної і державної влади. З певним застереженням можна стверджувати, що в Україні сформувалася інституціональна система третього типу, яка характеризується вадами як соціального, так і економічного характеру. В соціальній сфері інститути не протидіють зростанню диференціації за доходами, а в економічній – сприяють деформації механізму економічної оцінки, що призводить до галузевих структурних диспропорцій між обробною, особливо машинобудівною, і добувною промисловістю.

Якість інститутів у теоретичних моделях економіки є екзогенним чинником. У теоріях класичного та нового інституціоналізму визнається, що якість інститутів впливає на динаміку основних макроекономічних показників зростання. Проте без відповіді залишається питання про природу якості інститутів, яка залежить від сукупності умов, причин і чинників. Узагальнено головні чинники, які в наукових публікаціях [285–293] визначені як такі, що впливають на якість інститутів, можна описати як:

- моделі поведінки та передумови, що використовуються основними економічними агентами;
- звички, які структурують повторювані взаємодії між агентами;
- історично обумовлені закономірності еволюції інститутів;
- мислення та поведінка індивідів як результат спадного причинно-наслідкового зв'язку;
- вплив груп спеціальних інтересів, які є інституціональними новаторами.

Якщо інститути (за Д. Нортон) – це «... правила, механізми, які забезпечують їх виконання і норми поведінки, які структурують взаємодії між особами» [294, с. 58], прийняті за основу, то якість інститутів залежатиме від дієвості правил регулювання та поширення в суспільстві економічних взаємовідносин. Можна припустити, що якість інститутів є функцією якості людського та соціального капіталу, а також діяльності спеціальних груп вузьких інтересів у певному господарському порядку:

$$QI = f(h, s, q), \quad (3.3)$$

де QI – якість інститутів;

h – якість людського капіталу;

s – якість соціального капіталу;

q – показник, який характеризує діяльність груп спеціальних (вузьких) інтересів.

Формалізовано залежність якості інститутів від указаних чинників визначимо як:

$$Q_1 = \frac{h \times s}{q^2} \cdot \quad (3.4)$$

Показник q відображає діяльність груп зі спеціальними інтересами, які намагаються упровадити інновації з метою отримання ренти. Саме наявність стійких та укоріненних у суспільстві груп зі спеціальними інтересами призводить до неможливості впровадження ефективних економічних інститутів.

У теоретичному аспекті важливим є розуміння сутності процесу формування та відбору інститутів, де важливу роль відіграють саме групи спеціальних інтересів, які впроваджують та підтримують вигідні їм правила і механізми інфорсменту. Якісні інститути дають змогу подібним групам укласти бажані контракти, визначають параметри ефективного інституціонального базису і створюють можливості отримання аллокативних переваг ринкової координації економічної діяльності.

Логічно припустити, що якісні інститути, які сприяють економічному розвитку та зростанню, формуються у процесі інституціональних змін, який є складним, багатофакторним та еволюційним. За Є. Поповим розрізняють два способи здійснення інституціональних змін: еволюційні зміни неформальних інститутів та цілеспрямована державна інженерія формальних інституціональних обмежень і правил ведення господарської діяльності [295, с. 21]. Д. Норт у довгостроковому періоді інституціональні зміни розглядає як еволюційні [296, с. 14]. Звідси виникає важливе питання: на якій основі формуються і розвиваються ефективні та якісні інститути? Для відповіді зупинимось на взаємопов'язаних характеристиках людського й соціального капіталу та груп спеціальних інтересів, які істотно впливають на якість інституціонального базису, соціальні зв'язки та структуру соціальних взаємодій. Саме тому соціальний капітал і групи спеціальних інтересів є вагомими чинниками якості інституціональних змін та інституціонального базису.

Загалом успішні інституціональні зміни та функціонування ефективних і якісних інститутів неможливі без усвідомлення сутності людського капіталу. Існують дві протилежні позиції щодо причинно-наслідкового зв'язку між інститутами, людським капіталом та еконо-

мічним зростанням. За Д. Нортом, саме якісні політичні та економічні інститути детермінують економічне зростання і довгострокові тенденції росту добробуту всіх верств населення, що позитивно відображається на показниках людського й соціального капіталу [297, с. 18]. Е. Глісер, А. Шлейфер стверджують, що людський і соціальний капітал дає змогу певному суспільству створювати ті економічні й політичні інститути, які сприяють довгостроковому економічному зростанню або, додамо, створюють передумови розвитку соціально-економічної системи [298, с. 285].

Дослідження впливу соціального капіталу на економічний розвиток передбачає виявлення якісних характеристик інституцій соціально-економічної системи. Інституціональний аналіз соціального капіталу полягає у врахуванні не лише існуючого потенціалу соціального капіталу, але й динаміки якісних інституціональних обмежень. На думку І. Діскіна, саме соціальний капітал є джерелом економічного зростання за рахунок формування специфічного локального інституціонального середовища [299, с. 85].

На макрорівні формування і нагромадження соціального капіталу тісно пов'язано зі створенням, зміною та функціонуванням інститутів, які регулюють господарські зв'язки між економічними суб'єктами. Тому аналіз стану й динаміки нагромадження соціального капіталу не може розглядатися окремо від дослідження проблеми формування та функціонування інституціонального базису економіки. Необхідно враховувати, що функціонування інститутів визначається типом їхньої діяльності, культурними традиціями та іншими чинниками, з яких ефективність не завжди є визначальним параметром. Зміни інститутів частіше відбуваються тому, що змінюються базисні цінності, які обумовлюють їх існування, або вони стають несумісними з іншими цінностями та інститутами, але це не пов'язано з проблемами ефективності.

Нагромадження і поширення в суспільстві соціального капіталу здійснюється саме через його інституціоналізацію, яка в економічному середовищі передбачає створення та еволюцію технологій, що формують фундаментальні інституціональні передумови становлення розвитку економічної системи. Підкреслимо, що інститути мають значення в історичній еволюції економічного розвитку, коли їхні імпульси впливають на поведінку структурних елементів соціально-економічної системи. Згадувані групи спеціальних інтересів є інноваторами, які ініціюють створення нових інститутів і підтримують функціонування існуючих. Таким чином, зробимо висновок, що динамічне відтворення груп інтересів дає змогу підтримувати та розвивати інститути певної економічної системи. Саме групи спеціальних інтересів є силою, яка

дає змогу дотримуватися правил структуризації соціальної взаємодії. За М. Олсоном [292, с. 47], групи спеціальних інтересів негативно впливають на економічний розвиток, а діяльність груп із всеохоплюючими інтересами частіше забезпечує упровадження ефективних інститутів.

Наприкінці ХХ ст. з'явилися публікації, в яких доводилася безперспективність інститутів, сформованих в економіках із домінуванням груп вузькоспеціальних інтересів. Якщо у XVI–XVIII ст. інститути меркантилістської економіки були відносно ефективні, то у ХХ ст. система сучасного меркантилізму призводить до «інституціональної пастки», коли внаслідок ефекту блокування явно неефективні інститути закріплюються і функціонують протягом тривалого періоду. Під впливом груп з особливими інтересами уповільнюється економічне зростання, зменшується мобільність перерозподілу ресурсів між сферами діяльності або галузями в умовах нових технологій. Водночас вважаємо надмірно спрощеним тлумачення впливу груп як вузьких, так і всеохоплюючих інтересів винятково як інноваторів неефективних або ефективних інститутів. Саме групи спеціальних інтересів є структурним елементом соціального процесу зміни, відбору та збереження інститутів, які структурують соціальну взаємодію.

На думку В. Полтеровича, радикальна трансформація соціально-економічної системи супроводжується трансформаційною кризою, зниженням рівня економічної активності і, як наслідок, деінституціоналізацією, тобто руйнуванням існуючих груп спеціальних інтересів [300; 301, с. 17]. Саме інститути, які залишаються від попередньої системи, першими утворюються чи імпортуються і набувають домінуючої ролі для подальшого розвитку соціально-економічної макросистеми країни. Якщо вибір та кількість інститутів унаслідок випадкових або незначних історичних подій виявилися порівняно нераціональними, то система мультиплікативно відтворює їх неефективні стани, поки не виникне новий імпульс або джерело імпульсу модернізації інституціонального базису.

За М. Олсоном, трансформаційна криза руйнує насамперед старі групи спеціальних інтересів [292, с. 37]. У такій історичній ситуації інституціональний базис національної економічної системи може бути радикально модернізований або навіть замінений унаслідок імпорту і трансплантації імпортованих інститутів. На противагу В. Полтерович вважає, що трансформація соціального та господарського порядку буде малоімовірною через існування соціального капіталу, який визначає фундаментальні соціальні зв'язки та пов'язаний із національними моделями ментальності й поведінки [301, с. 27]. Групи інтересів, які залишилися чи сформувалися після трансформаційної кризи, ініціюватимуть збереження старих і функціонування нових інститутів, у сфері впливу

яких вони здійснюють економічну діяльність. В. Вольчик вважає, що залежно від вигоди для певних груп інтересів формуються ефективні, субоптимальні й повністю неефективні інститути [302, с. 19]. Домінування груп із вузькоспеціальними інтересами більшою мірою призводитиме до створення субоптимальних і неефективних інститутів. Якість інститутів обернено пропорційна активній діяльності груп із вузькими спеціальними інтересами. Таким чином, зростання кількості груп, які є інституціональними інноваторами, негативно відображається на якості інститутів. У таких випадках здійснюється деволуція ефективних інститутів, яка негативно впливає на економічне зростання.

У перехідній економіці вплив груп спеціальних інтересів на створення інститутів найбільш проявляється в короткостроковому періоді. На думку В. Арзера, М. Дев'ю, Я. Мокура, інститути, упроваджені вузькоспеціальними групами інтересів з метою перерозподілу чи отримання ренти, будуть менше ефективними, ніж інститути, які впроваджуються групами із всеохоплюючими інтересами [303, с. 110; 304, с. 72; 305, с. 54]. У момент отримання ефекту «горловини пляшки» і в найближчий часовий період «інституціональні мутації» будуть вірогідніші. У цей період створюється більшість соціальних, у т.ч. економічних, інститутів, які визначають домінантні характеристики та якість соціально-економічної системи у процесі проходження до нової точки системної суспільно-економічної кризи. Після завершення етапу формування інститути включаються в процес відбору, який може відбуватися на інституціональному ринку імпортованих, імплантованих чи новостворених інститутів. При обґрунтуванні раціональних рішень з відбору новостворених інститутів важливо, як зазначають Г. Карташов і В. Полтерович, урахувати залежність від попередньої траєкторії розвитку та від екзаптації (англ. – *exaptation* – використання існуючої структури для нових функцій) інститутів [306, с. 45; 307, с. 11].

Виконання інститутами функції координації дій економічних агентів обумовлює координаційний ефект економіки на витратах вивчення та прогнозування поведінки інших елементів структури системи, з якими вони взаємодіють. Координаційний ефект інститутів формується через зниження рівня невизначеності середовища, здійснення економічної діяльності, що забезпечується інститутами, дає змогу планувати і здійснювати довгострокові інвестиції. В умовах невизначеності, відсутності ефективного інституціонального базису, на думку Є. Гриценка, Д. Норта, О. Уільямсона економічні агенти не лише знижують рівень рентабельності інвестицій, але й вимушені витратити ресурси на компенсацію ризиків господарської діяльності (страхування бізнесу, окремих угод, трансакцій або їхніх компонент) [308, с. 59; 181, с. 47; 309, с. 561]. Отже, координаційний ефект стає одним із ключових меха-

нізмів позитивного впливу інститутів на ефективність функціонування економіки.

Дослідження якісних характеристик стану будь-якого середовища, зокрема соціально-інституціонального, відбувається на основі різних теоретико-методичних підходів до вивчення існуючої проблеми. За О. Белокрилою, це спонукає до вибору інструментів, які характеризують систему, та зумовлює подання їх у вигляді точних показників [310, с. 79]. Як зазначають К. Ероу, В. Радаєв, Т. Егертсон, основу інституціонального середовища становить сукупність формальних і неформальних інститутів, створених у процесі взаємодії існуючих та нових формальних і неформальних правил поведінки [311, с. 57; 312, с. 73; 313, с. 172]. Але завжди можна чітко визначити індикатори впливу на інституціональне середовище і дати їм точні оцінки. Для розв'язання цієї проблеми доцільно застосувати методологію нечіткої логіки, яка певною мірою формалізує процеси, які за своєю природою є нечіткими та невизначеними. Для нечіткого моделювання скористаємося базою знань у форматі Мамдані, в якій правила задані у вигляді нечіткої множини [314, с. 111–121; 315, с. 147–161; 316, с. 87; 317, с. 217; 318, с. 168–187].

Для виявлення ієрархічних зв'язків і чинників, які формують і оцінюють інституціональне середовище України та Карпатського економічного району (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області), використаємо нечітке моделювання в середовищі *Matlab*. Побудову моделі здійснюємо за умови, в якій індикатори вимірюються в інтервалі від 0 до 1 (найнижча оцінка – 0, а найвища – 1).

Нечітка множина S , яка представляє інституціональне середовище, задана на універсальній множині A , визначається як множина впорядкованих пар виду:

$$\langle z, \mu_s(z) \rangle, \quad (3.5)$$

де z – елемент універсальної множини або універсуму A ;
 $\mu_s(z)$ – функція приналежності,

яка ставить у відповідність кожному із елементів $z \in A$ деяке дійсне число із інтервалу $[0, 1]$, тобто дана функція визначається у формі відображення:

$$\mu_s: A \rightarrow [0, 1], \quad (3.6)$$

де A – універсальна множина всіх дійсних чисел $\mu_s(z) = 1$.

При цьому значення $\mu_s(z) = 1$ для деякого $z \in S$ означає, що елемент x належить нечіткій множині S , а значення $\mu_s(z) = 0$ означає, що елемент x не належить нечіткій множині S .

Границі нечіткої множини $S = \{z, \mu_s(z)\}$ включають лише ті елементи універсуму $z \in S$, для яких виконується умова:

$$0 < \mu_s(z) < 1. \quad (3.7)$$

Формально кінцева нечітка множина матиме вигляд:

$$S \{ \langle z_1, \mu_s(z_1) \rangle, \langle z_2, \mu_s(z_2) \rangle, \dots, \langle z_n, \mu_s(z_n) \rangle \}. \quad (3.8)$$

У загальному випадку аналітичний запис функції належності представимо у вигляді:

$$S \{ \langle z, \mu_s(z) \rangle \}. \quad (3.9)$$

Нечітка база знань Мамдані записується так:

$$\text{Якщо } (z_1 = a_{ij} \text{ і } z_2 = a_{2j} \text{ і } \dots \text{ і } z_n = a_{nj}), \text{ то } r = d_j, j = \overline{1, m}, \quad (3.10)$$

де a_{ij} – нечіткий терм, який оцінюється як змінна z_i в j -му правилі, $i = \overline{1, n}$;

d_j – нечіткий висновок j -го правила;

m – кількість правил у базі знань.

Функція приналежності входу $\mu_j(z_i)$, де $z_i \in [\underline{z}_i, \overline{z}_i]$, нечіткому терму a_{ij} :

$$a_{ij} = \int_{z_i \in [\underline{z}_i, \overline{z}_i]} \frac{\mu_j(z_i)}{z_i}. \quad (3.11)$$

Функція приналежності виходу μ_{d_j} , де $r \in [\underline{r}, \overline{r}]$, нечіткому терму d_j :

$$d_j = \int_{r \in [\underline{r}, \overline{r}]} \frac{\mu_{d_j}(r)}{r}. \quad (3.12)$$

Ступінь належності кожного індикатора до нечіткої множини відображає функція належності, представлена у трапецієвидній формі та аналітично задана як:

$$f_T(z; a, b, c, d) = \left\{ \begin{array}{ll} 0, & z \leq a \\ \frac{z-a}{b-a}, & a \leq z \leq b \\ 1, & b \leq z \leq c \\ \frac{d-z}{d-c}, & c \leq z \leq d \\ 0, & d \leq z \end{array} \right\}, \quad (3.13)$$

де a, b, c, d – деякі числові параметри, які приймають довільні дійсні значення і впорядковані відношенням:

$$a \leq b \leq c \leq d, \quad (3.14)$$

де a і d – характеризують нижню основу трапеції;

b і c – характеризують верхню основу трапеції.

При цьому функція належності породжує нормальну випуклу нечітку множину з носієм-інтервалом (a, d) , границями $(a, b) \cup (c, d)$ і ядром $[b, c]$. Модель трапецієвидної функції зображена на рис. 3. 4.

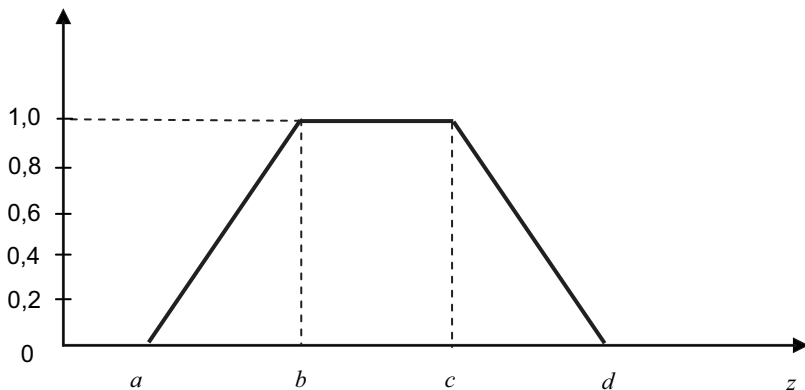
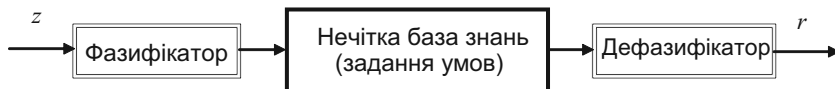

Рис. 3.4. Графік трапецієвидної функції належності

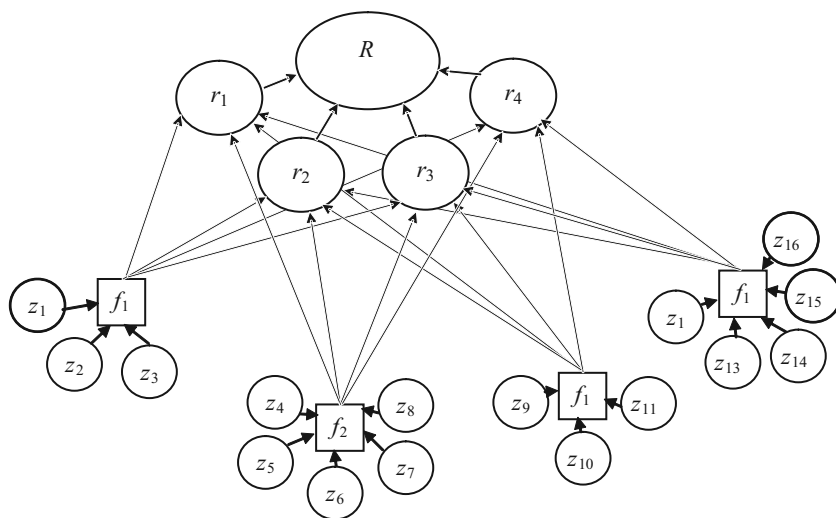
Для отримання нечіткого висновку у вигляді нечіткої множини для поточних значень входів використовують *нечітку базу знань для операцій над нечіткими множинами*:

Фазифікатор – це процес, коли за допомогою функцій належності вхідних змінних визначається ступінь їх відповідності до кожного з лінгвістичних термів лінгвістичної змінної. Дефазифікатор передбачає перетворення нечіткої множини на чітке число. Нечітку матрицю знань представлено на рис. 3.5 з використанням лінгвістичних змінних експертної бази даних, які є носіями нечіткої інформації індикаторів соціально-інституційного розвитку областей Карпатського економічного району. Введення правила в базу знань із комбінацією лінгвіс-

тичних термів вхідних змінних z_i , де $i = \overline{1,16}$ та вихідних змінних R_j , де $j = \overline{1,4}$ відбувається із застосуванням логічного зв'язку ТА (*and*) між змінними (дод. Б, табл. Б.1).

Вихід нечіткої моделі залежить від її структури, а саме: від правил бази знань і параметрів (функцій належності, реалізації логічних операцій, методу дефазифікації). Налагодження формалізованої моделі ідентифікації об'єкта дослідження полягає в підборі параметрів функцій належності всіх термів для кожної змінної, які мінімізують відмінність між експериментальною (модельною) та реальною поведінкою об'єкта.

Рис. 3.5. Ієрархічна нечітка система прогнозованого стану соціально-інституціонального середовища Карпатського економічного району

Точність оцінки залежить від повноти бази знань. Досягнення гнучкості процесу оцінювання інституціонального середовища України та областей Карпатського економічного району досягається через задання експертами ключових правил прийняття рішень із досягнення максимального рівня функціонування інституціонального середовища. Для цього необхідно вибрати із альтернативних показників мінімальні значення індикаторів, які формують високий рівень інституціонального середовища. Остаточним результатом моделювання нечіткої множини є перетин нечітких множин мети та обмежень щодо

суспільства, заснованого на знаннях; розвитку людського потенціалу; інституціонального розвитку; якості життя, а також вихідних елементів стану інституціонального середовища, що описуються функцією належності рішень:

$$\lambda_i = \max_k \left\{ \max_j \left\{ \sup_{z \in Z_j} \left(\min \{ \mu_{z_{N_j}}(z), \mu_{z_{N_{jk}}}(z) \} \right) \right\} \right\}, \quad (3.15)$$

де λ_i – ступінь належності індикаторів впливу на інституціональне середовище i -го рівня суспільства, заснованого на знаннях; розвитку людського потенціалу; інституціонального розвитку; якості життя;

Z_j – область значень j -го параметра (діапазон значень якісних термів $j = \overline{1,5}$); $\mu_{z_{N_j}}, \mu_{z_{N_{jk}}}$ – функції належності множин факторів впливу ($z_1, \dots, z_{16}$) на інституціональне середовище, що розглядається, де N_{jk} – їх кількість.

Таким чином, моделювання соціально-інституціонального середовища на основі нечіткої логіки дає змогу з'ясувати вплив структурних одиниць середовища на стан його розвитку, що є предметом дослідження наступного підрозділу.

3.3. Прикладні аспекти оцінки якості інституціонального базису трансформації регіональної економіки

Динамічний розвиток соціально-економічної макросистеми відбувається на основі безперервних змін її домінантних характеристик, які безпосередньо впливають на ефективність господарювання. У системі взаємопов'язаної сукупності інститутів їх зміни розглядаються як ієрархія в таких формах: установлені правила й норми поведінки; закріплені в суспільній та індивідуальній свідомості способи мислення, спрямованість, стиль і способи мислення; організації, які об'єднують групи людей на принципах поділу праці та ієрархічної підпорядкованості для досягнення конкретної мети й вирішення завдань [319, с. 24–36; 320, с. 247–261].

Оцінка якості інститутів є дуже актуальною для країн із перехідною економікою з протиріччям між недосконалістю ринкових механізмів і низькою якістю інститутів, що приводить до неефективності й розбалансованості трансформаційних процесів. Г. Карташов розглядає якість інститутів як домінантну умову здійснення реформ [306, с. 31], а В. Вольчик вважає, що «... якість інститутів соціально-економічної системи у більшості економічних моделей є екзогенним чинником розвитку» [285, с. 59].

В. Полтерович пов'язує якість інститутів безпосередньо з проблемами економічного зростання. Політика стимулювання поліпшення якості росту економіки внаслідок поступового удосконалення інститутів може привести до успішної модернізації через те, що каузальні зв'язки між економічним зростанням та якістю інституціонального базису двосторонні, тобто не лише поліпшення інститутів сприяє економічному зростанню, а й швидке зростання полегшує удосконалення інститутів [307, с. 11]. У стратегічній перспективі економічний розвиток значною мірою залежить не від впливу ринкових економічних механізмів (характеру ціноутворення, податкових ставок, способів інвестування та якості інвестицій), а від якості інститутів – формальних і неформальних правил ведення бізнесу, законодавчих актів, урядових рішень і механізмів, які забезпечують їх дотримання.

Теоретико-методичні основи дослідження якості інститутів, за Є. Гриценком, можуть бути узагальнені в трьох аспектах [308, с. 57–58]. По-перше, якість інститутів відображає вимір об'єктивного процесу, в межах якого вони виникають. По-друге, якість відображає виконання цільових функцій відповідними інститутами. По-третє, якість інститутів характеризується достатністю і доцільністю їхніх внутрішніх властивостей, істотною визначеністю самого інституту.

У першому аспекті критерієм низької якості інститутів є погіршення основних макроекономічних показників: темпів росту ВВП, індексу інфляції, рівня безробіття, дефіциту бюджету, сальдо зовнішньоторговельного балансу. Оцінка якості інститутів у цьому випадку здійснюється за допомогою розрахунку відповідних індикаторів глобальної конкурентоспроможності, індексів людського розвитку, глобалізації, залучення іноземних інвестицій.

За Д. Нортон для розуміння якості інститутів важливу роль відіграє процес трансплантації інститутів як основа формування і закріплення інституціональних реформ та категорія «залежність від попереднього розвитку», або «траєкторія» попереднього розвитку, яка використовується в інституціональній теорії [181, с. 119]. У широкому розумінні вказаний термін можна трактувати як еволюцію інститутів під дією незначних змін звичок, правил, стереотипів, традицій. Залежність інституціональних змін від траєкторії розвитку або інерційності соціально-економічної системи має важливе значення. Не можна зрозуміти варіанти вибору інститутів і визначити їх у моделях функціонування економіки, якщо не відстежувати поступальний розвиток інституцій, пов'язаний з динамікою соціально-економічної системи.

У підсумку послідовні зміни сприяють формуванню такого інституту, який є ефективнішим порівняно з іншими. У вузькому розумінні сутність поняття залежності від траєкторії попереднього розвитку по-

лягає в тому, що у процесі розвитку сукупність незначних подій або випадкових обставин призводять до становлення інституту, модернізація якого відповідає лише одній моделі поведінки, а ефективність виявляється нижчою за альтернативний варіант.

Наступний методологічний підхід до аналізу якості інститутів передбачає оцінку адекватності інституціональних функцій до їх внутрішньої природи. Основні функції інститутів визначені їх внутрішньою структурою, яка охоплює колективний контроль поведінки індивідів, обмеження їх дій та розширення індивідуальних можливостей. Узагальнюючи та нагромаджуючи досвід спільної діяльності, економічні інститути стають інформаційним інструментом раціональної поведінки економічних агентів, за допомогою якого зменшується рівень асиметричності інформації та невизначеності умов і результатів господарської діяльності. У цьому випадку якість інститутів відповідає тому, наскільки економічні суб'єкти – елементи структури соціально-економічної системи знають, виконують та розуміють правила й норми, дотримання яких необхідне для досягнення поставлених цілей розвитку соціально-економічної системи.

Координаційний ефект інститутів досягається у випадку, якщо більшість економічних суб'єктів дотримуються встановлених правил. Ознакою низької якості інститутів є масштаби та рівень відхилення від норм поведінки економічних суб'єктів. Оцінка якості інститутів у межах цього теоретико-методичного підходу базується на квантифікації відхилень від певної інституціональної норми. При цьому якість інститутів оцінюють із використанням індексів глобальної конкурентоспроможності, економічної свободи.

Найбільш доцільним є теоретико-методичний підхід до аналізу якості інститутів, пов'язаний із доведенням достатності й достовірності їхніх внутрішніх можливостей, істотної визначеності самого інституту. Ідеться про те, що якість – це визначеність об'єкта (цілого), яка відображає стійкі взаємовідносини елементів і характеризує специфіку об'єкта.

Ефективність нової інституціональної структури оцінюють за інтегральним показником стійкого економічного зростання в країні. Визначати ефективність окремих інститутів досить складно, тому застосовується кілька методичних підходів. Досить поширеним є теоретичне положення, що ефективність інституту визначається його спроможністю мінімізувати трансакційні витрати на підготовку і реалізацію угод та забезпечити баланс між ними й вигодами обміну та розподілу праці. Критерієм ефективності інституту може слугувати і рівень адаптивності до існуючих умов. Але через взаємопереплетення інституціональних форм між собою їх взаємодоповнення досить

часто неефективний інститут забезпечує ефективне функціонування інших інститутів. Крім того, інститути можуть бути структурним елементом суспільної компоненти «великої» соціально-економічної макросистеми країни, громадських зв'язків, суспільної координації, тому економічна ефективність може не розглядатися як головна мета функціонування. В інституціональній системі також можуть існувати як структурні компоненти т.зв. інституціональні пастки, які неефективні, але існують, оскільки не знайшлося чинників, спроможних їх зруйнувати внаслідок відсутності інтересів або високих витрат на руйнування.

Д. Норт, О. Уільямсон, К. Ероу, О. Белокрилова зазначають, що ефективність інституціональної системи визначається ступенем зниження рівня трансакційних витрат в економічних взаємодіях суб'єктів ринку [181, с. 37; 309, с. 52; 310, с. 79; 311, с. 55]. Базисним теоретичним положенням нового інституціоналізму є те, що функціонування як формальних, так і неформальних інститутів у більшості випадків пов'язане з ненульовими трансакційними витратами або додатковими витратами, які, на протигагу інформаційним витратам не пов'язані з процесом виробництва продуктів і послуг, а є витратами обслуговування самого процесу обміну. Тобто трансакційні витрати пов'язані з присвоєнням, специфікацією та захистом прав власності, побудовою систем управління, укладанням угод та обслуговуванням ділових трансакційних операцій.

Отже, трансакційні витрати відображають головним чином платню (кошти) не за самі ресурси (наприклад, за оренду приміщень), а за отримання права на їх використання, не з оплатою контрактних зобов'язань, а із забезпеченням умов їх виконання. За О. Белокриловою, види трансакційних витрат досить різноманітні, зумовлюються офіційними платежами (наприклад, сплатою державного мита) і тінювими (іллегальними) виплатами із отриманням індивідуальних пільг і привілеїв, є додатковими незворотніми витратами і спроможні економити трансформаційні витрати [310, с. 79].

Представники неінституціональної економічної теорії часто відводять економії трансакційних витрат роль майже універсального критерію та загального показника ефективності інституціонального базису господарської діяльності як на макрорівні, так і на рівні підприємства. На думку Т. Егерстона, визначення трансакційних витрат на макрорівні національної економіки як оцінка «трансакційного сектору» [313, с. 157] занадто зміщує акцент дослідження від початкового «макроекономічного» змісту цих витрат. Крім того, оперування макропоказниками національної економіки розвитку зумовлює спрощену та недостатньо коректну характеристику їх динаміки. До подібного ви-

сновку про необхідність зниження трансакційних витрат у національній економіці внаслідок «зміни типу економічної системи» приходиться і В. Кокорев [321, с. 66].

На локальному рівні використання критерію економії трансакційних витрат ускладнюється різновидністю їхнього складу. Поняття трансакційних витрат було сформовано «за залишковим принципом» – до трансакційних витрат віднесено те, що не входило до складу виробничих витрат. Тому трансакційні витрати доводиться доповнити затратами на придбання ліцензій, проведення маркетингових досліджень, оплату заходів безпеки бізнесу, іноді й податкові відрахування тощо. Отже, необхідні конкретні методичні підходи до структуризації трансакційних витрат, виокремлення декількох відносно однорідних статей витрат.

Існують труднощі операційного визначення окремих елементів трансакційних витрат, значна частина яких має неформальний характер і не відображається документально в угодах та звітності. У процесі виявлення динаміки трансакційних витрат також виникають значні труднощі, оскільки одна й та ж ділова стратегія може привести до зменшення одних та зростання інших витрат. Так, установлення неформальних зв'язків із представниками органів державної влади потребує додаткових витрат, проте зменшує витрати на вирішення регуляторних питань. Зниження певних елементів трансакційних витрат, наприклад витрат на інформацію або навчання персоналу не завжди доцільне. Додаткові витрати (наприклад на рекламу) можуть приносити значні додаткові вигоди у віддаленій часовій перспективі. Додамо, що мотиви, якими керуються господарські суб'єкти, виходять за межі цільового критерію економії витрат. Тому застосування формального критерію економії трансакційних витрат не потрібно перебільшувати.

В умовах посилення впливу на національну економіку зовнішніх систем (процесів глобальної та мегарегіональної інтеграції, прихованих форм нееквівалентних двосторонніх відносин) сутнісні характеристики поняття ефективності інституціонального базису виходять за межі об'єктивної калькуляції трансформаційних і трансакційних витрат. Більшість домінантних чинників ефективності інститутів пов'язані з тим, як економічні агенти розцінюють існуючі правила з погляду інтересів господарської діяльності. У широкому сенсі сукупна оцінка ефективності застосування правил, норм ведення господарської діяльності з погляду інтересів економічних агентів складається з таких компонент, як вигоди й затрати на виконання (обсяги відносних трансакційних витрат); ступінь формалізації (рівень деталізації правила, з якою окреслені затверджені умови й наслідки його дотримання чи порушення); прозорість правил, їх несуперечливість і зрозумілість;

складність дотримання правил та необхідні організаційні ресурси; відповідність правила довгостроковим інтересам та цілям розвитку господарського агента; ступінь узагальнення та специфічності правил, тобто його економічної контекстуальності, легкості перенесення з одного сегмента ринку в інший; ефективність підтримки правил, тобто жорсткість і регулярність формальних чи неформальних санкцій за його порушення; укоріненість правила, або його відповідність звичним, стійким практикам діяльності в даному сегменті ринку; справедливості правил з огляду задоволення економічних агентів за морально-етичними критеріями.

Потрібно враховувати, що не всі елементи трансакційних витрат вимірювані та порівнювані між собою. Навіть якщо вони можуть бути квантифіковані, то їх зниження не перекриває сукупного економічного та соціального ефекту й тому витрати не розглядаються як остаточна ціль, а є лише одним із засобів досягнення сукупності генеральних економічних і соціальних цілей. Це доводить до висновку, що для дослідження аналізу ефективності інституціонального базису потребується ширший і складніший набір методів, ніж це передбачено нормативною економічною теорією. Разом із калькуляцією витрат і доходів необхідний детальний аналіз нормативної бази та ступеня фактичного дотримання правил, а також сукупності оцінок і мотивів, застосовуваних стосовно вказаних правил економічними агентами на різних рівнях ієрархії соціально-економічної системи.

Емпіричні дослідження показують, що країни з розвиненим інституціональним базисом володіють більшою стійкістю до зовнішніх викликів і шоків. Цей ефект продемонстровано в дослідженнях зв'язку між якістю інститутів та успішністю подолання наслідків «нафтового шоку» у 70-х роках ХХ ст., проведених Р. Дані [322, с. 295]. Успішно протистояли зовнішнім викликам та реалізували ефективну антикризову стратегію країни з ефективними інститутами та згуртованим суспільством. І навпаки, нерозвинені інститути та внутрішні соціальні конфлікти ускладнюють подолання економічної кризи.

Низький рівень стабільності країн зі слабким інституціональним базисом підтверджений А. Дайроном, С. Джонсоном, Дж. Робінсоном, Ю. Чайхароеном [323, с. 67–69]. Тому негативні ефекти дестабілізуючої макроекономічної політики менше виражені в економіці країн, які володіють стійкими інститутами. Подібні висновки про важливість соціальної згуртованості суспільства для подолання наслідків економічних криз наведені у [324, с. 111–115] Е. Вільямом, Дж. Рітценом, М. Вулкоком.

Загалом критичний характер якості інституціонального базису для економічного розвитку (насамперед таких її компонент, як ефек-

тивність захисту прав власності й контрактних прав; система правозастосування (інформенту); якість і незалежність судової системи; якість бюрократичного апарату; глибина та розвиненість фінансових ринків) став загальноприйнятним і безумовним фактом. Дуже авторитетною в цьому аспекті є праця Р. Дані, А. Субменіана, Ф. Траббі [325, с. 139–143], в якій на основі регресійного аналізу для окремих країн за тривалий часовий період доведено, що чинник якості інститутів (насамперед захисту прав власності і правової системи) точніше пояснює різницю в довгострокових темпах зростання, ніж інші важливі чинники.

У сучасних умовах не ставиться під сумнів стійка та статистично значуща кореляція між якістю національних інститутів і темпами економічного зростання. Основні дискусії економічної теорії присвячені не важливості інститутів як таких, а уточненню природи сутнісних характеристик, причинно-наслідкових зв'язків між інституціональним базисом та іншими підсистемами «великої» соціально-економічної макросистеми країни, тобто розв'язанню «проблеми ендогенності»: чи є інститути першопричиною зростання, чи їх економічний розвиток та вплив є результатом дії інших, глибинних чинників розвитку соціально-економічної системи.

Е. Вільям, Дж. Рітцен, М. Вуллок доводили значення інститутів як основного чинника зростання, але до основних причин відносили рівень соціальної єдності або соціальної згуртованості суспільства [324, с. 109–115]. Зокрема, зроблено спробу довести, що суспільна згуртованість принаймні частково визначає ступінь розвитку національних інститутів. Там, де члени суспільства недостатньо довіряють один одному, не займають активної громадянської позиції, де існує нерівність за доходами формування ефективних інститутів, тобто стабільних, загальновизнаних правил гри, норм і вимог здійснення економічної діяльності неможливе. І, навпаки, в соціально згуртованому суспільстві значно легше проводити необхідні реформи, тому що громадяни довіряють державі й готові погодитися з аргументами про об'єктивну необхідність короткострокових труднощів реформування для очікуваних довгострокових вигод. Додатковою характеристикою соціальної згуртованості в моделі цих авторів є спільність ціннісних установок у суспільстві, пов'язана з єдністю його культурно-релігійного базису, а також із глибиною і бар'єрами лінгвістичних відмінностей.

Досліджуючи зв'язок між економічним зростанням та якістю інституціонального базису в постсоціалістичних і пострадянських країнах протягом перших десяти років перехідного періоду (1992–2002 рр. для 24-х країн Центральної і Східної Європи та нових незалежних держав – ННД) за допомогою регресійного аналізу впливу чинника

природних ресурсів на рівень економічного розвитку в дореформенний період і на тривалість розвитку в умовах соціалістичної системи, Б. Сорстен, Л. Лавен доводять значущість інституціонального чинника для пояснення географічної диференціації економічного зростання [326, с. 158–163]. Водночас показано, що динаміка формування чи змін інституціонального базису в перехідних економіках визначається переважно наявністю природних ресурсів і особливостями історичного розвитку країн. На основі побудови регресійних залежностей для вибраних інституціональних змінних вирішено проблему ендогенності в базовій моделі.

Важливо, що регресійний аналіз проведений для декількох варіантів залежностей між змінними та індикаторами якості інституціонального базису. Характеристики темпів економічного зростання відображені: темпами росту обсягів ВВП у 1992–2003 рр.; обсягів споживання в той же період; обсягів споживання електроенергії у розрахунку на одну особу. Показники інституціонального середовища (якості інституціонального розвитку, правопорядку, корупції та інтенсивності реформ) базовані на індексах ЄБРР за 1996 р. Разом із такими формальними інститутами, як якість правопорядку та захист прав власності на економічну ситуацію впливають і неформальні інститути, соціальний капітал, який визначається як культурне явище та відображає ступінь залучення громадян у політичні й економічні процеси, довіру між громадянами і громадян до державної влади.

Таким чином, інститути як певний набір формальних і неформальних норм безпосередньо пов'язані з рівнем соціально-економічного розвитку конкретної країни. Для країн, які досягли лідируючих позицій у розвитку, переважно властива висока якість інституціонального базису, низький рівень корупції, високий рівень незалежності судів, ефективні механізми захисту прав приватної та промислової власності. Ефективні інститути природно властиві для країн із доходами понад 10 тис. дол. США на одну особу. Своєю чергою, інститути можна розглядати в широкому сенсі як набір механізмів і правил, що забезпечують перерозподіл ресурсів у економіці, залучення інвестицій, підготовку трудових ресурсів і систему стимулів для підвищення ефективності економіки. Усталено інститути умовно класифікують на такі основні групи: правові, регулювання, розвитку людського капіталу, координації та розподілу ризиків.

Останнім часом спостерігається істотний прогрес методологічних засад порівняльної кількісної оцінки якості функціонування інститутів та відносного рівня їх розвитку в різних країнах. Сформовано певну сукупність міжнародних індексів та рейтингів, які регулярно оновлюються і відображають національну інституціональну характеристику

окремих країн, включаючи рівень інвестиційних та підприємницьких ризиків, економічних і політичних свобод, корупції, тінізації, ілєгалізації господарської діяльності тощо. Оцінки публікуються і міжнародними організаціями ОЕРС, Світовим банком, ЮНКТАД, і незалежними дослідницькими центрами та громадськими організаціями, приватними консалтинговими компаніями та рейтинговими агентствами. Використовується чотири узагальнених способи визначення характеристик інституціонального базису (підсистеми) соціально-економічної системи:

- на основі макроекономічних показників – переважно для оцінки рівня розвитку фінансового сектору (обсяги банківських кредитів, наданих приватному сектору, % до ВВП; капіталізація ринку цінних паперів, % до ВВП);
- експертні опитування підприємств і населення як користувачів державних послуг;
- на основі виміру конкретних якісних характеристик, наприклад якість освіти (використання стандартних тестів), або ступінь конкурентності виборів (статистика голосування).

До індикаторів ефективної структури елементів соціальної сфери, які, на наш погляд, урахуовуючи висловлені раніше міркування щодо нечіткості квантифікації інституціонального базису, доцільно доповнити множиною нечітко окреслених індикаторів (параметрів). Т. Заславська до останніх відносить:

- цілісність стратифікованого простору суспільства як необхідна передумова конкурентності зростаючої соціальної мобільності (конкурентні механізми, з одного боку, стимулюють максимальне використання людського потенціалу, з другого – забезпечують необхідну якість осіб, які претендують на важливу роль у суспільстві);
- порівняльна участь економічних, політичних, соціальних і культурних ресурсів у формуванні соціальних статусів осіб (у суспільствах зі збалансованою моделлю стратифікації пропонується широкий вибір стратегій соціального просування);
- помірковані масштаби та відносний характер деприватизації та експлуатації низових верств населення (індикатором є частка абсолютно бідних, для яких існує лише проблема виживання);
- оптимальний рівень диференціації соціальних статусів (недостатня диференціація статусів верхніх і нижніх верств суспільства не забезпечує достатніх стимулів зростання соціальної мобільності, надмірно сильна – загострює соціальну напругу, розділяє суспільство на протилежні верстви, породжує відчуженість та конфлікти);
- мінімальна залежність соціальних статусів від таких якостей індивідів, які відображають початкову нерівність їхніх життєвих шансів

(статі, віку, стану здоров'я, національності, соціального походження, місця народження тощо);

- відносна збалансованість структурної побудови соціальної сфери та її залежність від об'єктивних (системних) та суб'єктивних (особистісних) чинників (перші – це інституціональні та економічні обмеження вибору індивідуальних стратегій; другі – це якості, які відображають конкурентоспроможність соціальних акторів у боротьбі за високі та престижні статуси);

- приналежність основної маси громадян до середніх верств суспільства (зростання чисельності осіб середніх верств, підвищення рівня і стабільності їхнього статусу, наявність специфічної самосвідомості, яка перетворює початкове гетерогенне соціальне утворення у цілісний середній клас, для виконання таких відповідальних соціальних функцій, як посередницька, динамічна, стабілізуюча, культурна, представницька);

- динамізм соціальної стратифікації, її спроможність реагувати на зміни суспільних потреб, пристосовуватися до зрушень у структурі, якості та інтересах громадян;

- легітимність соціальної стратифікації, тобто визнання більшістю суспільства виправданості і справедливості існуючої соціальної нерівності [244, с. 151–154].

Визначення якісних характеристик інституціонального базису потребує урахування певної множини чинників. Фахівцями Світового банку (СБ) та Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) запропоновані такі *інтегровані індекси якості інституціонального базису* [327, с. 103]:

Індекси якості інституціонального базису	Структурно-функціональна сутність
Індекс економічної свободи	Торговельна політика; фіскальне навантаження; втручання уряду в економіку; монетарна політика; режим залучення капіталів та іноземних інвестицій; стан банківської та фінансової систем; заробітна плата й ціни; захист прав власників; регуляторний тиск; активність тіньового ринку
Індекс Кауфмана-Крау, значення індикаторів прямо пов'язано з якістю управління	Демократичність виборів; політична стабільність; ефективність діяльності уряду; якість регулюючих інструментів; якість законів і правил; відсутність корупції
Рівень розвитку фінансового сектору	Обсяг кредитів, наданих приватному сектору фінансовими посередниками (% до ВВП); рівень розвитку фондового ринку – сукупна вартість акцій, які продаються на ринку (% до ВВП)

Індекс лібералізації економіки	Інтенсивність, масштаби та форми приватизації; цінова лібералізація; конкурентна політика; банківська реформа; розвиток страхового ринку; захист прав інвесторів
Якість управління	Рівень корупції; політичні права членів суспільства; ефективність громадського сектору; регуляторне навантаження на економіку
Рівень захисту кредитних ресурсів та власників акцій	Рівень захисту кредиторів та власників акцій; прозорість, доступність і стандартизація звітів компаній; дієздатність законодавчо-правової системи гарантувати виконання контрактів
Індекс якості інституціонального базису	Відображає інституціональні та інші обмеження в суспільстві, які накладаються на дії політичних лідерів

За оцінками експертів Світового банку [328], підвищення якості інституціонального базису на 1 % дає змогу підвищити темпи економічного росту на 1,4 %, а підвищення рівня розвитку фінансового сектору на 1 % збільшує темпи економічного зростання на 0,5 %. Тобто інституціональний базис істотно впливає і на економічне зростання, і на трансформацію соціально-економічних систем у напрямі закріплення прав власності, ринкової конкуренції, стабільного функціонування фінансових ринків та поліпшення якості управління. На жаль, у нашій країні відсутня необхідна інформаційна база для оцінки якості інституціонального базису, що ускладнює аналіз стану й розвитку соціально-економічної системи загалом.

Ураховуючи викладене, оцінку якості інституціонального розвитку доцільно здійснювати на основі теоретико-методичних підходів, застосовуваних для розрахунку міжнародних індикаторів (індексів), за допомогою яких аналізується рівень інституціонального розвитку та його динаміка в країнах із перехідною економікою, країнах ЦСЄ, країнах-лідерах світової економіки [329, с. 157–230]:

Назва індикатора (індексу)	Методичні засади розрахунку та характеристика індикаторів (індексів)
Індекс економічних свобод (англ. – <i>Heritage Foundation Economic Freedom of the World</i>)	Інтегральний індекс економічних свобод консолідує 50 різноманітних показників, об'єднаних у 10 основних груп: торговельна політика; податкове навантаження; державне втручання в економіку; монетарна політика; рух капіталів та іноземні інвестиції; банківський та фінансовий сектор; регулювання заробітної платні та цін; права власності; інші форми регулювання (ліцензування, екологія тощо); неформальний сектор економіки

Рейтинг економічних свобод (англ. – <i>Fraser Institute</i>)	Інтегральний індекс економічної свободи Інституту Фрейзера складається з компонентів: витрати уряду (частка державних витрат у ВВП, частка трансфертів і субсидій у ВВП); правова система, специфікація та захист прав власності; надійність фінансової системи; свобода міжнародної торгівлі; регулювання кредитування, ринку праці та підприємницької діяльності
Міжнародний довідник покраїнових ризиків (англ. – <i>International country risk guide – ICRG</i>)	Рейтинг представляє систему індексів, на основі яких визначають типи ризиків і проводяться покраїнні зіставлення. Система базується на 22 компонентах, що характеризують три основні групи ризиків: політичний, фінансовий та економічний
Індекс антикорупційного контролю (англ. – <i>Index Corruption</i>)	Індекс оцінює рівень корупції у політичній системі держави
Індекс умов інвестування (англ. – <i>Index Investment Profile</i>)	Інтегральний індекс складається з трьох підкомпонент: життєспроможність і вірогідність експропріації контрактів (англ. – <i>Contract Viability / Expropriation</i>); репатріація прибутків (англ. – <i>Profits Repatriation</i>); затримка платежів (англ. – <i>Payment Delays</i>)
Індекс дотримання законності і правопорядку (англ. – <i>Index Law and Order</i>)	Індекс дотримання законності передбачає оцінку сили та неупередженості законодавчої системи, а оцінка дотримання правопорядку полягає в дотриманні суспільством законодавчих розпоряджень
Індекс якості діяльності бюрократичного апарату (англ. – <i>Index Bureaucracy Quality</i>)	Якість є важливим показником стабільності держави. Високе значення індексу присвоюється країнам, де бюрократичний апарат володіє достатнім досвідом та знаннями, певною мірою незалежний від політичного тиску, характеризується налагодженим механізмом кадрового набору працівників та підвищення їхнього професійного рівня
Індекс демократичної відповідальності (англ. – <i>Index Democratic Accountability</i>)	Індекс визначає рівень державної відповідальності перед населенням. Чим менш розвинена система підзвітності державних органів, тим менше стабільна держава і тим більша вірогідність ризику незадоволення населення політикою держави
Індикатори економічної трансформації (англ. – <i>Transition indicators</i>)	Сукупність індексів розроблена ЄБРР для моніторингу прогресу країн, що переходять від планово-адміністративної системи до ринкової економіки

Індекс реструктуризації державного управління та виробництва (англ. – *Index Governance and enterprise restructuring*)

Значення індексу рівня 1 присвоюється країні при м'яких бюджетних обмеженнях (надання пільгових кредитів підприємствам), при проведенні початкових реформ із реструктуризації підприємств; 4- – при успішному розвитку корпоративного управління, інтенсивних інвестиціях у промисловість; 4+ – присвоюється за наявності ефективного корпоративного контролю, який здійснюється через внутрішні фінансові інститути і ринки, що стимулює реструктуризацію всієї економіки

Індекс конкурентної політики (англ. – *Index Competition policy*)

Значення індексу, яке дорівнює 1, відображає відсутність у країні законодавства про конкуренцію і відповідних інститутів. Значення, яке дорівнює 4, характеризує ефективні кроки зі створення конкурентного середовища. Величина індикатора, яка дорівнює 4+, означає ефективну реалізацію основних нормативно-правових актів про конкуренцію та вхід на більшість ринків без особливих перешкод

Індекс ефективності банківської реформи та лібералізації ставки відсотка (англ. – *Index Banking reform and interest rate liberalization*)

Значення 1 характеризує наявність незначного прогресу у реформуванні банківської сфери. Значення індексу, рівне 4 надається країні, якщо банківське законодавство розвивається у напрямі стандартів Банку міжнародних розрахунків (БМР). Значення індексу 4+ відображає повну відповідність банківського законодавства стандартам БМР, забезпечення повного набору конкурентоспроможних банківських послуг

Індекс ринку цінних паперів та небанківських фінансових інститутів (англ. – *Index Securities markets and non-bank financial institutions*)

Значення 1 присвоюється за наявності незначного прогресу. Величина індексу, яка дорівнює 4, означає, що законодавство про цінні папери розвивається у напрямі міжнародних стандартів, 4+ вказує на повну відповідність законодавства стандартами *IOSCO* та ефективну співпрацю небанківських фінансових інститутів

Якість середовища для економічного росту (англ. – *Goldman-Sachs Growth Environment Score – GS GES*)

Індекс *GES* розраховується на основі 13-ти чинників, які впливають на економічне зростання й згруповані в 3 категорії.

1. Показники макроекономічної стабільності: рівень інфляції; величина бюджетного дефіциту; величина зовнішнього боргу.

Макроекономічні умови: норми інвестування (темпи приросту капіталовкладень); рівень відкритості економіки (частка зовнішньої торгівлі до ВВП з поправкою на чисельність населення та площу країни).

2. Рівень використання технологічних досягнень: доступ до телефонного зв'язку; використання персональних комп'ютерів; інтернету.

3. Характеристики людського потенціалу країни: рівень освіти; середня тривалість життя. Індикатори політичних умов: рівень політичної стабільності; якість правових інститутів; якість антикорупційного контролю

Індекс економіки знань (англ. – *Index World Bank, Knowledge Economy Index – KEI*)

Індекс розраховується як середнє чотирьох основних компонент, кожна з яких розраховується як середнє трьох показників: економічні стимули та інституціональний режим (середнє трьох показників: рівень тарифних і нетарифних бар'єрів зовнішньої торгівлі, якість державного регулювання, якість системи правозастосування); інновації (відповідно кількість досліджень у сфері НДДКР, кількість патентів, зареєстрованих у США, кількість статей, опублікованих у наукових і технічних журналах); рівень освіти: рівень грамотності дорослого населення, частка осіб із середньою та вищою освітою; технології інформації та зв'язку (доступність телефонних послуг, розповсюдженість використання комп'ютерів і частка населення, що користується інтернетом)

Індекс умов ведення бізнесу (англ. – *Index World Bank Doing Business*)

Указаний індекс складається з окремих індексів, які відображають трансакційні витрати (затрати часу і коштів підприємців на подолання адміністративних бар'єрів за напрямками: створення нового бізнесу; ліцензування; найму та звільнення працівників; реєстрації власності; доступу до кредитів; захисту інвесторів; податки; зовнішньоекономічної діяльності; інфорсменту контрактів; закриття бізнесу)

Індекс обмежень для прямих зарубіжних інвестицій, розроблений Організацією економічного розвитку та співпраці (ОЕСП)

Індекс був розроблений ОЕСП і охоплював лише країни-члени ОЕСП. Після 2005 р. були опубліковані оцінки індексів для низки інших країн, що не входять в ОЕСП. Сукупний індекс обмежень для ПЗІ усереднює індекси за окремими галузями та секторами економіки (бізнес-послуги, телекомунікації, будівництво, торгівля, фінанси, готельно-ресторанний бізнес, транспорт, електроенергетика, промисловість)

Глобальний індекс розміщення послуг (*GSLI*), розробляється і публікується міжнародною компанією *A. T. Kearney*

Індекс складається з трьох основних компонент (вагомість, з якою вони включені в інтегральний індекс, наведена в дужках): фінансова привабливість країни (40 %), наявність трудових ресурсів та їх кваліфікація (30 %), якість бізнес-середовища (30 %)

Індекс громадської правдивості (англ. – <i>The Public Integrity Index</i>)	Індекс громадської правдивості публікується Американським центром громадянської відповідальності, який охоплює дослідження стосовно проблем державного управління та корупції у всьому світі. Інтегральний індекс базується на основі понад 300 індикаторів, які характеризують підзвітність державних органів, прозорість державного управління та ефективність антикорупційного контролю
Індекс політичного устрою (англ. – <i>Index Polity IV</i>)	Індекс <i>Polity</i> охоплює три основних сфери: процес отримання влади (боротьба за владу); обмеження на виконавчі органи влади; політична конкуренція
Індекс свобода (англ. – <i>Index Freedom House. Freedom in the Worl</i>)	Методика дослідження базується на стандартах політичних прав і громадянських свобод, зафіксованих у Міжнародній декларації прав людини. Показники політичних прав і громадянських свобод розраховуються на основі певного переліку питань, кожна з яких містить набір конкретних підпитань
Індикатор політичних прав (англ. – <i>Political Rights</i>)	Основними складниками даного показника є категорії: (A) процедури виборів (англ. – <i>Electional PROCESS</i>); (B) політичний плюралізм та участь громадян у політичному житті суспільств (англ. – <i>Political Pluralism end Participation</i>); (C) функціонування уряду (англ. – <i>Functioning of Government</i>)
Індикатор громадянських свобод (англ. – <i>Civil Liberties</i>)	Основними складниками даного показника є такі: (D) свобода самовиявлення та віросповідання (англ. – <i>Freedom of Expression end Belief</i>); (E) свобода створення асоціацій і організацій та участь у них (англ. – <i>Associational end Organizational Rights</i>); (F) якісь правових інститутів (англ. – <i>Rule of Law</i>); (G) свобода особистості та захист приватних прав (англ. – <i>Personal Autonomy end Individual Rights</i>)
Індикатор якості правових інститутів (англ. – <i>Rule of Law</i>)	Індекс є складником індексу громадянських свобод
Частка кредитів приватного сектору у ВВП, %	Для розрахунку вказаного показника використовуються звіти міжнародного валютного фонду (англ. – <i>International Financial Statistics – IFS</i>)

Нескладно побачити, що теоретико-методичні засади, систематизовані, узагальнені й зазначені вище охоплюють усі напрями та сфери оцінки якості інституціонального базису. Але при цьому сукупність використовуваних індексів та індикаторів недостатньо відображає щонайменше чотири аспекти методичної основи оцінки та аналізу

інституцій. По-перше, застосовувані методи не забезпечують оцінки якості інститутів у випадках, якщо конкретні параметри кількісно не чітко вимірювані, а в окремих випадках узагалі не квантифікуються (поведінкові, мотиваційні норми, етично-моральні, духовні чинники, історико-культурні передумови). По-друге, теоретико-методологічне підґрунтя наведених підходів не охоплює повністю якість або ефективність правил (норм, регламентів, порядку) дій первинних елементів моделі складу соціально-економічної системи (економічних агентів, осіб, домашніх господарств, господарюючих суб'єктів, а також галузей, секторів, просторових компонент економіки). По-третє, у застосовуваних індексах недостатньо відображений часовий вимір якості інститутів, динаміки інституціональних зрушень та їхніх наслідків у стратегічній перспективі для розвитку економічної макросистеми. По-четверте, недостатньо системно відображена методологія оцінки впливу на якість національних інститутів зовнішніх систем (глобальної, мегарегіональної, центрів-економік світового господарства).

В умовах глобалізації побудова інститутів має охоплювати три елементи: основні цілі, для досягнення яких вони формуються; технології, тобто сукупність правил і процедур, за допомогою яких досягаються цілі створення інституту, ресурси інституціональних технологій. Тоді особа або група осіб, які формують інститут, керуються своєю цільовою функцією, володіють певним набором альтернативних інституціональних технологій для досягнення цілей і ресурсів, які «запускають» та одночасно обмежують використання цих технологій. Як вважає Є. Балацький, функціонування інституту відбувається на двох рівнях використовуюваного людського капіталу: особи, які встановлюють і підтримують інституціональну технологію, та особи, які живуть і працюють у межах цієї інституціональної технології [330, с. 46].

Як зазначалося, якість функціонування інститутів – це багатоаспектна категорія, для характеристики якої недостатньо усталених показників ефективності. Існує достатньо апробована методика аналізу ефективності функціонування державних організацій із суспільними цілями, яка може бути успішно застосована для аналізу ефективності функціонування інститутів. В. Зотов пропонує якість функціонування інститутів (K) визначати за формулою [331, с. 125]:

$$K = \sum_{i=1}^n \gamma_i A_i R_i E_i, \quad (3.16)$$

де $i=1, \dots,$

n – цілі (потреби) функціонування інституту;

A – коефіцієнт адекватності;

R – коефіцієнт результативності;

E – коефіцієнт ефективності;

γ_i – параметр важливості (вагомості – А. М.) i -ої цілі (потреби) інституту.

Припускається, що створений інститут передбачає досягнення певних цілей та відповідних їм потреб. Важливість цілей і потреби може бути різною, що і забезпечується коефіцієнтами γ_i , які у більшості випадків дорівнюють одиниці. Коефіцієнт адекватності інституту – це оцінка рівня відповідності (C) поставлених цілей, досягнення яких має забезпечити створений інститут на основі існуючих суспільних потреб (P), тобто $A = C/P$. Коефіцієнт результативності інституту є оцінкою рівня відповідності отриманого результату (X) поставленим цілям (C), або $P = X/C$. Коефіцієнт ефективності інституту – це відношення результату (X) до витрат на його досягнення (Z): $E = X/Z$. Отже, від величини значення коефіцієнтів залежить рівень якості інституту.

Категорії адекватності, результативності та ефективності інститутів органічно пов'язані з його структурною побудовою. Так, коефіцієнт адекватності інституту визначає якість місії формування інституту. Цей етап є початковим і якщо на ньому допускаються помилки, то це ставить під сумнів необхідність формування інституту незалежно від інших характеристик якості. Коефіцієнт результативності інституту визначає якість застосовуваних технологій, а коефіцієнт ефективності інституту визначає ціну (кошти) інституціональних технологій.

Таким чином, за формулою (3.16) на кожному етапі оцінки якості інституту відбувається корегування значення показника ефективності інституціональних технологій. З формули (3.16) бачимо, що максимальне значення коефіцієнтів адекватності й результативності дорівнює одиниці (оскільки за визначенням $C < P$ і $C < X$). Зрозуміло, що в окремих випадках початкова ефективність інституціональної технології може істотно відрізнятись від остаточної оцінки якості інституту. Формулу (3.16) уточнимо з урахуванням того, що ресурси на підтримку або реалізацію інституціональної технології можуть бути не лише фінансовими, а й часовими (ресурс часу). Тоді формулу (3.16) відобразимо як:

$$K = \sum_{i=1}^n \gamma_i (C_i / P_i) (X_i / C_i) \left(X_i / \sum_{j=1}^m \beta_j Z_{ij} \right), \quad (3.17)$$

де β_j – ціна ресурсу (для фінансових витрат дорівнює 1).

Після перетворень формули 3.17 отримуємо:

$$K = \sum_{i=1}^n \frac{\gamma_i (X_i)^2}{P_i \sum_{j=1}^m \beta_j Z_{ij}}. \quad (3.18)$$

Якщо визначені цілі (потреби) рівноцінні, то формула (3.18) зображується як:

$$K = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left[X_i^2 / P_i \sum_{j=1}^m \beta_j Z_{ij} \right]. \quad (3.19)$$

За формулою 3.19 у конкретний момент часу можна виміряти якість інститутів. Методологічні положення трифакторної моделі якості інститутів є корисними для розуміння процесу еволюції інститутів. На практиці використовують різноманітні методи оцінки якості інститутів, які базуються або на вивченні думки населення, або на оцінках експертів. Побудова інститутів і теоретико-методичні підходи оцінки якості інститутів (3.16–3.19) дають змогу визначити роль інститутів у періоди масштабних суспільно-економічних трансформацій. Характеристики адекватності, результативності й ефективності інститутів є залежними від деяких чинників, з яких необхідно виокремити чіткість інститутів та їх складників. Тобто всі інститути можуть відрізнятися за ступенем визначеності (за чіткістю визначення). Одночасно характеристика рівня визначеності (чіткості) інституту розповсюджується і на окремі складники його структури (цілі, технології та ресурсну базу).

Зауважимо, що цілі, технології, ресурсна база інституту у цьому випадку визначені, і загалом можуть бути визначені правильно, тобто коефіцієнти адекватності, результативності й ефективності будуть досить істотними. Проте специфікація усіх складників інституту може бути недосконалою, тобто мати своїм наслідком нечітку, розмиту й незрозумілу регламентацію. Формально нечіткість еквівалентна розмитості контурів інститутів і їхніх складників. Нечіткість інститутів логічно зумовлює виникнення невизначеності. На сьогодні економіка нашої країни знаходиться під впливом стохастичних процесів і пов'язана з нечіткістю норм і правил поведінки, більшість із яких недостатньо чітко регламентовані. Формування нечітких інститутів тотожне створенню недосконалих, недооформлених інститутів або інститутів-інвалідів, то-тожних неефективним інститутам-мутантам, що виникли в результаті накладання старого й нового інститутів, тоді як інститути-інваліди виникли в результаті непослідовного формування нового інституту.

Ефективність нечітких інститутів можна визначити за допомогою інституціональної ентропії. Побудова інституту природно передбачає існування цілі сформованого інституту. Оцінка рівня досягнення цілей приводить до результативності інституту. Вказаний аспект проблеми передбачає суто кількісний підхід, коли цілі відображаються кількісними показниками і порівнюються зі своїм фактичним значен-

ням. Проте ціль інституту може бути охарактеризована набором параметрів, які можуть бути досягнуті, або ні. Якщо певні інституціональні параметри досягнуті, то і ціль інституту вважається досягнутою, в протилежному випадку ціль не досягнута і має місце інший результат подій. У такому випадку можна стверджувати, що ціль інституту досягається з певною вірогідністю, при фіксованих технологіях та ресурсах. Якщо альтернативних результатів багато, то якість інституту, за Є. Балацьким, відображається інформаційною ентропією [330, с. 42], яка є інституціональною ентропією:

$$I = - \sum_{j=1}^n p_j \ln p_j, \quad (3.20)$$

де p_j – імовірність j -ї події при використанні суб'єктом досліджуваного інституту.

Якщо розглядається лише дві альтернативні події, то формула набуває вигляду:

$$I = -p_{INS} \ln p_{INS} - p_{ALT} \ln p_{ALT}, \quad (3.21)$$

де p_{INS} і p_{ALT} – імовірність досягнення і недосягнення інституціональної цілі;
 $p_{INS} + p_{ALT} = 1$.

Як відомо, інституціональна ентропія досягає максимуму, коли досліджувані події є рівновірогідними. У цьому випадку має місце повна невизначеність, а ситуація розглядається як максимальний хаос. Звідси – глибинний зміст інститутів, який полягає у заданні певних «шаблонів» поведінки за додаткових обмежень. Будь-який інститут фактично відмежує стратегії поведінки, які не вписуються в його схему. У цьому і полягає перевага прогресивних інститутів – у відкиданні наперед відомих нераціональних та неефективних норм поведінки. У результаті дії таких інституціональних «трафаретів» відбувається економія ресурсів господарюючих суб'єктів на стадії прийняття рішення та вибору тієї або іншої лінії поведінки, яку задає функціонуючий інститут.

Подібний аспект проблеми має ознаки діалектичного протиріччя. Так, інститут, який є шаблоном поведінки, сам по собі обмежує свободу економічного суб'єкта. Водночас ефективний інститут високої якості економить час та ресурси суб'єкта і тим самим створює можливості для ефективної реалізації зекономлених ресурсів. Таким чином, інститут обмежує можливості суб'єкта в одному напрямі, розширюючи його можливості в інших. Саме цим визначається обмежувальна роль інститутів. Якщо ж функціонуючий інститут є нераціональним

(неефективним) або низької якості, то він не призводить до економії ресурсів економічних агентів, а до такої незначної економії, яка не відкриває перед ними якісно нових можливостей.

Відповідно у випадку високоефективних інститутів виникає певний надлишок економічних ресурсів, який перетворюється на потреби економічного зростання і сприяє динаміці економіки. Для низькоефективних інститутів виникає дефіцит економічних ресурсів, який гальмує економічне зростання і тим самим знижує динаміку розвитку національної економіки.

Сучасні інституціональні дослідження не пропонують універсальні рецепти з масштабного прискорення інституціональних реформ. Більшість проблем потребує додаткових досліджень з урахуванням унікальності місцевих умов. Крім того, певні аспекти інституціональних реформ, особливо політекономічний, вимагають значно кращого теоретичного підґрунтя розуміння загальної інституціональної динаміки. Звернемо увагу на запропоновані Г. Хакеном, Д. Родріком [332, с. 145; 333, с. 977] загальні висновки щодо стратегії інституціональних перетворень, за якими передбачається необхідність в універсальній і всеохоплюючій реформі інститутів. Стратегія реформ має бути сконцентрована на обмеженому наборі ключових інституціональних обмежень, а цілей можна досягти за допомогою різноманітних інституціональних рішень. Імпорт інститутів потребує їх адаптації до місцевих умов, урахування початкових умов та місцевих традицій у процесі своєрідного інституціонального експерименту, корегування політики на основі моніторингу та оцінки фактичних результатів реформ. Цим обумовлені вимоги до прозорості й ефективності процесу прийняття концептуальних рішень зі стратегії і тактики реформ, зокрема зміцнення інститутів, які забезпечують стійкість економіки до зовнішніх викликів, а саме системи соціального захисту та консультативного механізму взаємодії уряду й основних соціальних груп.

На основі теоретико-методичних основ нечіткої логіки, викладених у підрозділі 3.2, здійснено моделювання соціально-інституціонального середовища областей Карпатського економічного району. Аналіз найбільш сприятливого соціально-інституціонального середовища (високої та вищої за середнє значення індикаторів на виході) проведений із використанням нечіткої моделі оцінки стану областей, яка описується як лінгвістичні змінні (табл. 3.2) зі своїми терм-множинами значень (табл. 3.3).

Соціально-інституціональне середовище орієнтоване на людський розвиток, збереження стабільності суспільних і культурних систем, на зменшення кількості конфліктів у суспільстві. Досліджуване середовище складається з чотирьох категорій політики («суспільство за-

сноване на знаннях», «розвиток людського потенціалу», «інституціональний розвиток», «якість життя») та шістнадцяти індикаторів.

Таблиця 3.2

**Індикатори та лінгвістичні змінні системи
нечіткого логічного висновку щодо структури
соціально-інституціонального середовища
Карпатського економічного району за 2011 р. [334, с. 150–155]**

Індикатори			Регіони				
			Закарпатська область	Івано-Франківська область	Львівська область	Чернівецька область	По Україні загалом
Суспільство, засноване на знаннях	z ₁	Інтелектуальні активи суспільства	0,258	0,292	0,322	0,358	0,314
	z ₂	Перспективність розвитку суспільства	0,154	0,213	0,279	0,276	0,273
	z ₃	Якість розвитку суспільства	0,132	0,143	0,559	0,265	0,284
	Середні значення індикатора:		0,19	0,22	0,39	0,30	0,30
Розвиток людського потенціалу	z ₄	Розвиток здоров'я та фізичного виховання	0,521	0,523	0,512	0,545	0,515
	z ₅	Рівень освіти	0,332	0,332	0,371	0,347	0,424
	z ₆	Демографічний розвиток	0,286	0,537	0,587	0,433	0,361
	z ₇	Ринок праці	0,568	0,471	0,599	0,461	0,574
	z ₈	Економічний складник людського розвитку	0,431	0,489	0,462	0,446	0,498
	Середні значення індикатора:		0,43	0,47	0,51	0,45	0,48
Інституціональний розвиток	z ₉	Політична свідомість	0,452	0,494	0,521	0,488	0,472
	z ₁₀	Вплив релігійних інституцій	0,789	0,741	0,903	0,607	0,601
	z ₁₁	Ефективність державної влади	0,561	0,504	0,437	0,477	0,422
	Середні значення індикатора:		0,60	0,58	0,62	0,53	0,50

Закінчення табл. 3.2

Індикатори			Регіони				
			Закарпатська область	Івано-Франківська область	Львівська область	Чернівецька область	По Україні загалом
Якість життя	z_{12}	Відпочинок і культура людей	0,326	0,547	0,645	0,352	0,436
	z_{13}	Стан навколишнього середовища	0,813	0,699	0,395	0,406	0,373
	z_{14}	Свобода людей	0,806	0,941	0,812	0,613	0,664
	z_{15}	Стан здоров'я людей	0,735	0,685	0,681	0,751	0,628
	z_{16}	Стан інфраструктури	0,448	0,505	0,546	0,529	0,557
	Середні значення індикатора:		0,63	0,68	0,62	0,53	0,54

До першої категорії політики входять індикатори інтелектуальних активів суспільства; перспективності розвитку суспільства; якості розвитку суспільства. Друга група містить індикатори розвитку здоров'я та фізичного виховання; рівня освіти; демографічного розвитку; ринку праці; економічного складника людського розвитку. Третя категорія політики соціально-інституціонального середовища охоплює індикатори політичної свідомості; впливу релігійних інституцій; ефективності державної влади. Четверта група сформована з індикаторів відпочинку і культури людей, стану навколишнього середовища, свободи людей, стану соціальної інфраструктури (дод. В).

Для опису вхідних змінних z_i , де $i = \overline{1,16}$ та вихідних змінних R_j , де $j = \overline{1,4}$, використовується терм-множина з п'яти термів: Низький (H), Нижчий за середній (D), Середній (C), Вищий за середній (B), Високий (A). Стан соціально-інституціонального середовища визначають такі індекси, як безпека життя, досконалість, ефективність і раціональність середовища (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Лінгвістичні змінні системи нечіткого логічного висновку
про стан соціально-інституціонального середовища
Карпатського економічного району за 2011 р.***

Терми		Соціально-інституціональне середовище				
		z	r_1 (безпека життя)	r_2 (досконалість, конкурентоспроможність)	r_3 (ефективність)	r_4 (раціональність, безпека)
		діапазон значень				
		індекс	індекс	індекс	ВРП на особу, тис. грн	індекс
Високий	<i>A</i>	0,8-1,0	0,7-0,8	4,0-4,5	35,0–80,0	0,8-1,0
Вищий за середній	<i>B</i>	0,6-0,8	0,65-0,7	3,9-4,0	30,0–35,0	0,6-0,8
Середній	<i>C</i>	0,4-0,6	0,57-0,65	3,8-3,9	20,0–30,0	0,4-0,6
Нижчий за середній	<i>D</i>	0,2-0,4	0,5-0,57	3,7-3,8	12,0–20,0	0,2-0,4
Низький	<i>H</i>	0-0,2	0,3-0,5	3,5-3,7	5,0–12,0	0-0,2

*Розраховано автором

Індекс безпеки життя (R_1) складається з таких параметрів: загальна кількість осіб, які потерпіли від злочинів; рівень задоволеності життям; оцінка стабільності в житті; оцінка власного становища у суспільстві; кількість виявлених організованих груп та злочинних організацій; кількість надзвичайних ситуацій; медико-біологічного характеру в області. Індекс досконалості або конкурентоспроможності (R_2) сформовано з двох груп індикаторів: I – група індикаторів базових потреб; II – група індикаторів підприємницької діяльності. До першої групи входять чотири індикатори: обсяги ВРП; промислово-сільськогосподарська сфера; нематеріальна сфера і транспортна інфраструктура. Друга група містить п'ять індикаторів: виробничі можливості; міжнародне торговельне співробітництво; малий бізнес; споживчий ринок і заборгованість. Індекс ефективності середовища (R_3) – обсяги ВРП на душу населення, індекс раціональності (R_4) – складається з показників рівня корупції, рейдерства і тінізації.

Ураховуючи те, що всі дані, індикатори та індекси вимірюються за допомогою різних величин, мають різні інтерпретації та змінюються в різних діапазонах, їх зведено до нормованого вигляду таким чином, щоб зміни відбувалися у діапазоні від 0 до 1. Нормування даних за-

безпечує те, що найгірші значення індикаторів відповідають числовим величинам, близьким до 0, а найліпші наближуються до 1. У дослідженні використано метрику вимірювання процесів сталого розвитку (МВСП), розроблену Інститутом прикладного системного аналізу Національної академії наук України і Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Для формування параметрів використовувалася інформація соціологічного характеру та статистичні дані статистичних збірників України, науково-аналітичні доповіді Інституту демографії та соціальних досліджень та Національного інституту стратегічних досліджень [335–338].

Логіка дослідження полягає в тому, що на основі проведеного моделювання соціально-інституціонального середовища досліджуваних областей Карпатського економічного району визначено бажаний (досягнений) стан і значення індикаторів, які його забезпечують. Наступним етапом є визначення реального стану середовища за допомогою реальних індикаторів.

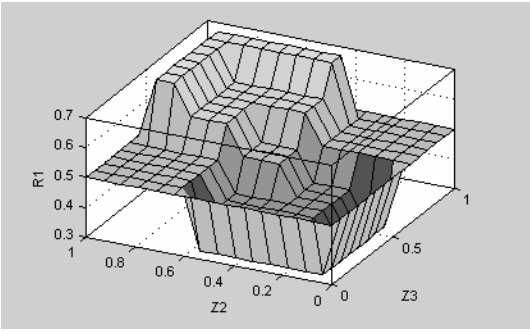
Важливим складником стану соціально-інституціонального середовища запропоновано безпеку життя людини ($R1$), яку оцінимо через вплив усіх індикаторів середовища. У табл. 3.4 представлені варіанти впливу на безпеку життя індикаторів, які формують суспільство, засноване на знаннях і забезпечують високий рівень безпеки життя ($R1=0,7$) у спосіб поєднання різних індикаторів. Так, при високих інтелектуальних активах суспільства, середніх значеннях оцінки перспектив розвитку суспільства та його якості, безпека життя досягає високого рівня. Наведені у таблиці дані вказують, що кожен з індикаторів має компенсаторне значення, тобто не обов'язково, щоб усі індикатори мали високе значення (один з індикаторів може бути високим, решта – середніми, або нижчими за середній).

Вплив індикаторів суспільства, заснованого на знаннях, на стан соціально-інституціонального середовища в областях Карпатського економічного району відображено в табл. 3.5. Майже всі індикатори середнього та нижчого за середній рівень, через що вихідні дані для всіх областей характеризуються середніми і нижчими за середні значеннями. Лише у Львівській обл. спостерігається середній рівень вихідних даних соціально-інституціонального середовища, у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях значення вихідних даних низькі і нижчі за середні. Як висновок для досягнення високого і вищого за середній рівень розвитку середовища необхідно поліпшувати інтелектуальні активи, перспективність і якість розвитку суспільства.

Таблиця 3.4

Показники досягнення високого рівня безпеки життя соціально-інституціонального середовища при індикаторах суспільства, заснованого на знаннях

Назви індикаторів				
Інтелектуальні активи суспільства (z1)	Перспективність розвитку суспільства (z2)	Якість розвитку суспільства (z3)	Безпека життя (R1)	
0,897	0,500	0,500		0,7
0,427	0,697	0,838		
0,526	0,563	0,838		
0,447	0,577	0,811		
0,447	0,886	0,476		

Рис 3.6. Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності безпеки життя соціально-інституціонального середовища від перспективності та якості розвитку суспільства

Таблиця 3.5

Кількісна оцінка впливу індикаторів, що формують суспільство засноване на знаннях на стан соціально-інституціонального середовища Карпатського економічного району у 2011 р.

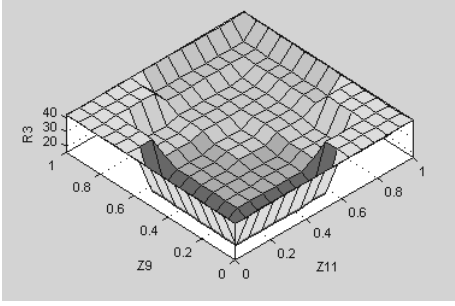
Індикатори	Суспільство, засноване на знаннях			Вихідні дані			
	Інтелектуальні активи суспільства (z1)	Перспективність розвитку суспільства (z2)	Якість розвитку суспільства (z3)	Безпека життя (R1)	Досконалість (конкурентно-спроможність) (R2)	Ефективність (R3)	Рациональність (безпека) (R4)
Область							
Закарпатська	0,258	0,154	0,132	0,2	3,64	12,7	0,2
Івано-Франківська	0,292	0,213	0,143	0,2	3,65	12,5	0,2
Львівська	0,32	0,279	0,559	0,4	3,8	20,9	0,4
Чернівецька	0,358	0,276	0,265	0,3	3,69	17,6	0,3
Україна	0,314	0,27	0,28	0,3	3,69	17,6	0,3

Ступінь досягнення високого рівня ефективності соціально-інституціонального середовища, які забезпечують індикатори інституціонального розвитку при середніх і вищих за середні значення відображені у табл. 3.6.

Таблиця 3.6

**Ступінь досягнення високого рівня ефективності
соціально-інституціонального середовища за індикаторами
інституціонального розвитку**

Назви індикаторів			
Політична свідомість (z9)	Вплив релігійних інституцій (z10)	Ефективність державної влади (z11)	Ефективність (f3)
0,729	0,669	0,62	49,9
0,6205	0,9217	0,8735	55,0
0,6566	0,6807	0,741	49,6
0,7169	0,6687	0,6446	49,7
0,7169	0,6205	0,6687	49,9

Рис. 3.7. Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності рівня ефективності соціально-інституціонального середовища від політичної свідомості та ефективності державної влади

Якщо всі індикатори соціально-інституціонального середовища суспільства, заснованого на знаннях, мають низькі і нижчі за середні значення, то індикатори напряму інституціонального розвитку характеризуються переважно середніми та вищими за середні значеннями, що забезпечило високий та середній рівень розвитку соціально-інституціонального середовища (табл. 3.7).

Зазначимо, що високі значення індикатора, пов'язаного із впливом духовно-релігійних інституцій, попри середній рівень інших індикаторів (політична свідомість, ефективність державної влади) забезпечує високий рівень досконалості (конкурентоспроможності) соціально-інституціонального середовища. Для Львівської обл. індикатор впливу релігійних інституцій із його високим рівнем є домінуючим, оскільки у сукупності із середнім рівнем політичної свідомості та нижчим від середнього рівня індикатора ефективності державної вла-

ди пов'язаний із високим рівнем показників соціально-економічного середовища (безпека життя, досконалість, ефективність і раціональність).

Таблиця 3.7

Кількісна оцінка впливу індикаторів інституціонального розвитку на стан соціально-інституціонального середовища областей Карпатського економічного району у 2011 р.

Індикатори Область	Інституціональний розвиток			Вихідні дані			
	Політична свідомість (z9)	Вплив релігійних інституцій (z10)	Ефективність державної влади (z11)	Безпека життя (R1)	Досконалість (конкурентоспроможність) (R2)	Ефективність (R3)	Раціональність (безпека) (R4)
Закарпатська	0,452	0,789	0,561	0,5	3,9	27,5	0,6
Івано-Франківська	0,494	0,741	0,504	0,6	3,9	27,5	0,6
Львівська	0,52	0,903	0,437	0,7	3,95	32,5	0,7
Чернівецька	0,488	0,607	0,477	0,6	3,9	27,4	0,6
Україна	0,472	0,601	0,422	0,6	3,9	27,5	0,6

При аналізі впливу на безпеку життя таких індикаторів як розвиток здоров'я, фізичного виховання, рівня освіти, демографічного та економічного складників людського розвитку, ринку праці не виявлені компенсаторні індикатори. Критичними індикаторами для безпеки життя є низькі значення розвитку здоров'я та фізичного виховання, і це за умови високого рівня значень інших індикаторів (табл. 3.8).

Для досліджуваних областей середні та нижчі за середнього значення індикатори, що формують розвиток людського потенціалу, сприяють формуванню середнього (досконалість, ефективність, раціональність) та низького (безпека життя людей) стану соціально-інституціонального середовища (табл. 3.9).

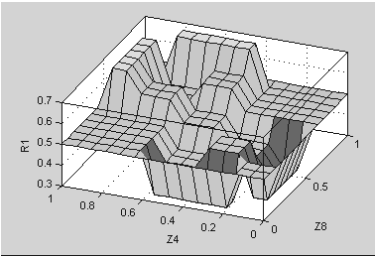
Високий рівень досконалості середовища досягається внаслідок впливу високих і вищих за середнього рівня індикаторів якості життя (табл. 3.10).

Середні та нижчі за середнього значення таких індикаторів, як стан інфраструктури та відпочинку і культура людей, при високих та вищих за середні значення стану довкілля, свободи людей і стану здоров'я людей сприяють низькому рівню розвитку соціально-інституціонального середовища з огляду на його раціональність і безпеку життя, досконалість та ефективність (табл. 3.11).

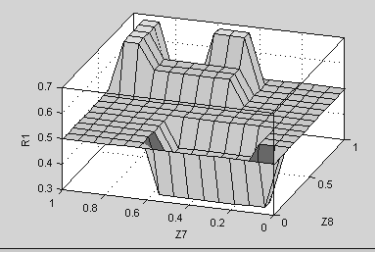
Таблиця 3.8

**Показники досягнення високого рівня безпеки життя
соціально-інституціонального середовища при індикаторах
розвитку людського потенціалу**

Назви індикаторів					
Розвиток здоров'я та фізичного виховання (z4)	Рівень освіти (z5)	Демографічний розвиток (z6)	Ринок праці (z7)	Економічний складник людського розвитку (z8)	Безпека життя (R1)
0,755	0,713	0,664	0,736	0,769	0,7
0,391	0,731	0,718	0,882	0,861	0,5
0,645	0,472	0,664	0,736	0,769	0,6
0,645	0,657	0,664	0,736	0,583	0,6
0,573	0,713	0,882	0,736	0,639	0,7
0,682	0,7315	0,718	0,882	0,861	0,7

Рис 3.8. Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності безпеки життя соціально-інституціонального середовища від розвитку здоров'я, фізичного виховання та економічного складника людського розвитку

Рис 3.9. Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності безпеки життя соціально-інституціонального середовища від ринку праці та економічного складника людського розвитку

Таблиця 3.9

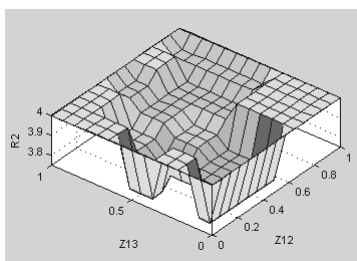
Кількісна оцінка впливу індикаторів, що формують розвиток людського потенціалу на стан соціально-інституціонального середовища областей Карпатського економічного району у 2011 р.

Індикатори Область	Розвиток людського потенціалу					Вихідні дані			
	Розвиток здоров'я та фізичного виховання (z4)	Рівень освіти (z5)	Демографічний розвиток (z6)	Ринок праці (z7)	Економічний складник людського розвитку (z8)	Безпека життя (R1)	Досконалість (конкуренто-спроможність) (R2)	Ефективність (R3)	Рациональність (безпека) (R4)
Закарпатська	0,521	0,33	0,286	0,568	0,431	0,5	4,0	22,5	0,5
Івано-Франківська	0,52	0,332	0,537	0,471	0,489	0,4	3,8	20,9	0,4
Львівська	0,51	0,371	0,587	0,599	0,462	0,4	3,8	21,2	0,4
Чернівецька	0,545	0,347	0,433	0,461	0,446	0,4	3,8	20,9	0,4
Україна	0,515	0,424	0,361	0,574	0,498	0,5	4,0	22,5	0,5

Таблиця 3.10

Показники досягнення високого рівня досконалості соціально-інституціонального середовища при індикаторах якості життя

Назви індикаторів					
Відпочинок і культура людей (z12)	Стан навколишнього середовища (z13)	Свобода людей (z14)	Стан здоров'я людей (z15)	Стан інфраструктури (z16)	Досконалість (R2)
0,7545	0,75	0,7364	0,7545	0,6019	4,16
0,9	0,5648	0,5545	0,5364	0,713	4,0
0,6455	0,75	0,6636	0,7364	0,6019	4,0

Рис. 3.10. Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності досконалості соціально-інституціонального середовища від стану навколишнього середовища та відпочинку і культури людей

Закінчення табл. 3.10

Назви індикаторів					
Відпочинок і культура людей (z12)	Стан навколишнього середовища (z13)	Свобода людей (z14)	Стан здоров'я людей (z15)	Стан інфраструктури (z16)	Досконалість (R2)
0,6455	0,6019	0,6273	0,5182	0,787	4,0
0,6636	0,4167	0,8273	0,6091	0,4907	4,0

Рис. 3.11. Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності досконалість соціально-інституціонального середовища від стану здоров'я та свободи людей

Таблиця 3.11

Кількісна оцінка впливу індикаторів, що формують якість життя на стан соціально-інституціонального середовища областей Карпатського економічного району у 2011 р.

Індикатори Область	Якість життя					Вихідні дані			
	Відпочинок і культура людей (z12)	Стан навколишнього середовища (z13)	Свобода людей (z14)	Стан здоров'я людей (z15)	Стан інфраструктури (z16)	Безпека життя (R1)	Досконалість (конкуренто-спроможність) (R2)	Ефективність (R3)	Рациональність (безпека) (R4)
Закарпатська	0,326	0,813	0,806	0,735	0,448	0,55	4,0	42,5	0,5
Івано-Франківська	0,547	0,699	0,941	0,685	0,505	0,55	4,0	42,5	0,5
Львівська	0,645	0,395	0,81	0,681	0,546	0,55	4,0	42,5	0,5
Чернівецька	0,35	0,406	0,6	0,751	0,529	0,55	4,0	42,5	0,5
Україна	0,436	0,37	0,664	0,628	0,557	0,55	4,0	42,5	0,5

Соціально-економічні трансформації в Україні підтверджують необхідність формування стратегій на основі моделювання індикаторів соціально-інституціонального середовища, які необхідно відобразити у стратегіях. Крім цього, стратегічні програми мають ґрунтуватися на

системі моніторингу сталості розвитку з урахуванням усіх соціальних складників прийняття управлінських рішень.

Істотна регіональна модернізація соціально-економічного та культурного розвитку ускладнює формування єдиної загальнодержавної стратегії соціально-економічних трансформацій, посилює загрозу безпеці економіки регіонів. Результати моделювання такого складника соціально-інституціонального середовища, як якість життя людей, доводять необхідність модернізації існуючої моделі структурного програмування та інституціонального проектування.

3.4. Методи оцінки ефективності структурних зрушень у процесі трансформації економіки регіону

Як відомо, ефективність є однією з важливих категорій економічної науки й одночасно ключовим поняттям господарської практики. У ній відображаються сукупність найзагальніших, істотних і стійких відношень між елементами складу моделі соціально-економічної макросистеми країни стосовно результатів господарської діяльності і затрат на їх реалізацію. Тобто в даній категорії узагальнені результатні ознаки використання чинників виробництва, їхньої якості та плідного поєднання. Економічна категорія «ефективність» подає якісно-кількісні характеристики результативності господарювання, причому сутність не зводиться лише до параметрів, які відображають співвідношення обсягу випуску та витрат, а містить у собі такі багатогранні ознаки взаємовідносин із зовнішнім середовищем, як виконання зобов'язань, адаптивність, взаємодія з конкурентами, зовнішні негативні та позитивні екстерналії.

В умовах трансформації економіки України дослідження ефективності знаходиться в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних науковців, оскільки за І. Павленком ефективність є індикатором розвитку економіки як системи, її складників та структурно-інституціональних зрушень [339, с. 36].

Як уже зазначалося в підрозділі 1.2 дослідження, категорія «структура» з філософського погляду визначається як «...сукупність стійких зв'язків між елементами системи» [326, с. 159]. Проте структуру утворюють не будь-які зв'язки і відношення, а насамперед закономірні та сутнісні. Найбільш важливі зв'язки називаються інтегруючими, оскільки вони впливають на інші закономірні зв'язки, обумовлюючи загальну специфічність структур у системі. Структура разом з елементами моделі складу системи визначає якість системи. Проте вона співвідноситься з елементами не жорстко однозначно: маючи один і той

же склад елементів та однакову їх природу різні структури обумовлюють різну якість систем [340, с. 72–76; 341, с. 274–281].

Наголосимо, що структура – це не лише результат, але й передумова розвитку соціально-економічної макросистеми країни. Вона відображає кількісні та якісні закономірності, і, як зазначають С. Єрохін, Л. Шинкарук, І. Крючкова, П. Папп, А. Гриценко, Є. Ясін, дає змогу виявити тенденції змін національної економіки [342, с. 143; 343, с. 326; 344, с. 83; 345, с. 241; 346, с. 216; 347, с. 142; 348, с. 4–12; 349, с. 239; 350, с. 154]. Структура економіки є характеристикою її стійкості та національної безпеки (економічної, технологічної, екологічної, оборонної, енергетичної, інформаційної), визначає економічну, соціальну ефективність суспільного виробництва. Структурна побудова має відповідати стратегічним цілям соціально-економічного розвитку країни, досягнення яких пов'язане зі структурними змінами, які відображаються на національній економіці. Для структурної адаптації життєздатної (самовідтворювальної) суспільно-економічної системи необхідне чітке визначення стратегічної мети розвитку, виявлення слабких і сильних сторін існуючої структури, вибір пріоритетних напрямів та ефективних засобів досягнення стратегічної мети.

Існують різні підходи до аналізу структури суспільного виробництва: галузевий, регіональний, секторальний, відтворювальний, технологічний [351, с. 15; 352, с. 139; 353, с. 154]. Структура економіки виявляє необхідні взаємозв'язки суспільного виробництва, є характеристикою його структуроутворюючого чинника, який об'єднує складники підсистеми національної економіки в холистичну макросистему. Розвиток соціально-економічної макросистеми характеризується рівнем збереження її цілісності та життєздатності, під якою розуміємо й динамічну конкурентоспроможність. Відповідно національна економіка у першому випадку має бути спроможна до самовідтворення, у другому – до якісного удосконалення. Зазначене визначає відповідні вимоги до структурної побудови економіки. Найповніше цьому відповідає відтворювальна структура, яка забезпечує безперервність суспільного виробництва як поєднання процесів простого відновлення (самозбереження) та розширення (самовідтворення) національної економіки. Відтворювальна структура характеризує поділ суспільного продукту за функціональним та вартісним змістом і відповідний розподіл виробництва на два підрозділи. Ефективність суспільного виробництва загалом за таким підходом відображає ефективність реального процесу відтворення, а саме: ефективність процесу виробництва та взаємодії підрозділів. Економічний розвиток макросистеми супроводжується ускладненням взаємозв'язків, її якісних пропорцій, видозміною структурної моделі національної економіки. Це, своєю чергою, сприяє змі-

ні значущості окремих елементів структури для подальшого розвитку макросистеми та їх впливу на інші сфери діяльності економічних агентів.

Вирішення завдань структурної перебудови економіки пов'язане з підвищенням рівня пропорційності розвитку суспільного виробництва. Для обґрунтування раціонально-доцільних зрушень у структурі економіки на перспективу необхідна критична оцінка сформованих структурних пропорцій економічного розвитку, виявлення головних рушійних сил їх зміни, взаємозв'язків із ефективністю та динамікою соціально-економічного зростання загалом [354, с. 8]. У дослідженнях структурних зрушень можна виділити такі аспекти: якісний аналіз основних причин структурних зрушень, поглиблення розуміння взаємозв'язків між темпами зростання та ефективністю економіки, з її структурою та збалансованістю і кількісний вимір інтенсивності структурних зрушень, чинників, які впливають на ефективність і темпи економічного зростання. Дослідження цього дає змогу окреслити теоретико-методичні проблеми, які потребують подальшої розробки.

Дослідженню проблем структурної перебудови економіки присвячені праці класиків і сучасних учених-економістів. Значний внесок у дослідження трансформації структури виробництва зробили представники неокласичної економічної школи (А. Курно, А. Маршалл, В. Парето, М. Фрідмен, Ф. Хайєк), кейнсіанства (Дж. Кейнс, В. Леонтьєв, Р. Лукас, П. Самуельсон), інституціональної школи (Дж. Гелбрейт, Т. Веблен, Р. Коуз, В. Ойкен, Й. Шумпетер, Дж. Бьюкенен, Д. Норт).

Проблеми структурних перетворень та зростання перехідних економік знайшли відображення у працях вітчизняних (З. Варналія, О. Власюка, С. Вовканича, А. Гальчинського, В. Гейця, Б. Данилишина, С. Єрохіна, І. Крючкової, І. Лукінова, В. Мельничук, А. Мокія, О. Пустовойт, Л. Таміліна, А. Філіпенка, Л. Федулової, А. Чухно, В. Чистиліна, В. Чижова, Л. Шостак) та російських (Л. Абалкіна, В. Бессонова, Є. Балацького, А. Бузгаліна, Є. Гайдара, С. Глазьєва, А. Ілларіонова, Д. Кендрика, О. Красільнікова, Д. Львова, В. Мау, Д. Чернікова, Г. Явлінського, Є. Ясіна) вчених. Утім, зважаючи на значний інтерес до проблеми оптимізації структурної побудови економічної системи, залишаються нагальні проблеми, які потребують детальнішого теоретико-методологічного підґрунтя, аналізу та розв'язання. Необхідно зазначити, що концепції стратегій і програми реформування економіки попередніми роками досить часто ігнорували важливі вимоги до модернізації економічної системи: збереження та підтримка її цілісності, забезпечення рівномірності розвитку базових компонент системи, усунення структурних диспропорцій, коригування цілей і завдань від-

повідно до зовнішніх викликів і внутрішньосистемних змін, відображених негативним зворотним зв'язком.

На посттрансформаційному етапі розвитку необхідне прискорене зростання на основі керованих структурних зрушень на користь виробництва високотехнологічних промислових товарів із високою часткою доданої вартості. Відповідно до пріоритетів структурної перебудови потрібно віднести: зростання несировинного експорту, перетік інвестицій із сировинного сектору в обробні високотехнологічні галузі, зростання обсягів зарубіжних інвестицій у різних видах (прямих, портфельних, неакціонерних) як джерел фінансування імпортозаміщення і технологічної модернізації, раціонально доцільних для умов посттрансформаційного етапу.

Як зазначав Ю. Яременко, «... характер структурних зрушень є первинним явищем, а загальні темпи розвитку економіки – вторинним, похідним від того способу, за допомогою якого здійснюються структурні зрушення. Тому такий показник, як темп росту продукції галузі загалом або всього народного господарства, дедалі менше дає змогу визначати реальні досягнення в економіці, і дедалі більшого значення набуває процес удосконалення її структури» [355, с. 5]. Зміщення центру ваги в економічному розвитку з кількісного аспекту на якісний призвело до того, що характер зростання став визначатися структурною динамікою економіки – здатністю економіки послідовно розвиватися, відтворюватися, базуючись на модернізації внутрішніх технологічних та організаційних засад за рахунок формування нових комбінацій їх компонент унаслідок зміни якості сформованих господарських структур та результатів їх функціонування. Економічне зростання, яке реалізується таким чином, можна назвати органічним, оскільки має збалансований характер стосовно середовища та його потреб.

Посттрансформаційна ситуація сприяла виникненню специфічних характеристик, не властивих попереднім етапам розвитку. До них Л. Дедов відносить: загальне зниження інтересу розвинених країн до проблеми темпів зростання; орієнтація на використання ресурсозберігаючих технологій та утилізацію всіх супутніх продуктів, які супроводжують стадії реалізації основного продукту, від пошуку вихідних ресурсів до використання промислових та побутових відходів; застосування методів та ідеології маркетингу в економічній діяльності й особливо принципу роботи на конкретного споживача; значне збільшення кількості впроваджених наукових інновацій і винаходів у виробництво та його результати; загальне усвідомлення цінностей відтворення середовища життєдіяльності; пошук нетрадиційних ресурсів, технологій, джерел енергії та видів потреб; підвищений інтерес до стабілізаційних

механізмів як засобу збереження високого рівня якості життя; поєднання в економічній політиці найбільш динамічних типів, господарств, ідей і методів спеціалізації та економічного лібералізму; підвищений інтерес до раціоналізації інституціональної структури господарства, у т.ч. і на міждержавному рівні; широке розповсюдження інформаційного сервісу та виробництв [356, с. 49].

Зазначені особливості відображають радикальність змін у глобальному господарстві та переважно пов'язані зі структурною динамікою, яка досягається за допомогою макро- і мікроекономічної політики, особливо у сфері інновацій та інвестицій. Метою цілеспрямованої структурної політики є пріоритетний розвиток виробничої та соціальної інфраструктури. Розвинені країни вже визначили національні пріоритети у проведенні структурної політики. Головним завданням стає збереження стабільності економічної динаміки, реалізація соціальних програм, розв'язання глобальних проблем у сферах і проявах, що стосуються національної економіки та захисту середовища життєдіяльності. Водночас постійно підтримується базис структурної політики за допомогою пріоритетного фінансування досліджень, розробок, освіти і науки.

Прогресивні структурні зрушення відбуваються там, де чинники виробництва комбінуються в нові поєднані множини. За рівних умов критерієм прогресивного розвитку економічної структури є зростання ефективності виробництва. Ідеться про особливу форму ефективності, а саме: про структурну ефективність економіки. Для кожного виду господарської діяльності в конкретний момент часу існує оптимальна форма організації та економічних агентів, а також форми і напрям міжгосподарських зв'язків, фінансових та матеріальних потоків, у результаті чого досягається органічне поєднання особистого та уречевленого чинників виробництва, праці й капіталу, ефективне функціонування елементів та всієї економічної системи.

Необхідно зазначити, що поняття ефективності та оптимальності істотно відрізняються. Відмінність полягає в тому, що не будь-яка оптимальна за критеріями оптимальності та пропорційності структура господарства буде ефективною в певних конкретних умовах (наприклад, у період економічної кризи). Проте за інших рівних умов оптимальність господарської структури – це необхідна і достатня передумова ефективного функціонування економічної системи загалом.

У понятті структурної ефективності розрізняємо два складники. Залежно від стану економіки (статичного чи динамічного) структурна ефективність може відображатися у ефективності економічної структури, або в ефективності структурних зрушень. Структура економіки

визначається ефективною, якщо спостерігається зростання продуктивності праці, фондівіддачі, зниження матеріаломісткості продукції і, як наслідок, відповідність виробленої продукції потребам окремих споживачів чи суспільства загалом. Цей статичний складник поняття ефективності економічної структури важливіший більшою мірою для дослідження її стабільного стану. Поняття ефективності структурних зрушень (динамічний складник ефективності структури) більше застосовуване для дослідження перехідного стану економіки, коли зрушення в економічній структурі особливо відчутні.

Структурні зміни настільки ефективні, наскільки швидко вони досягають головної мети – виникнення нової якості економічної структури. До важливих параметрів ефективного господарства М. Узяков відносить рівень технологічної надійності та середній технічний рівень виробництва [357, с. 9]. Різноманітність цілей, яких передбачається досягти у процесі функціонування економічної системи, обумовлює необхідність використання *основних показників ефективності її структури*:

- оптимальні пропорції відтворення;
- рівень задоволення суспільних потреб;
- прибутковість і рентабельність діяльності підприємств;
- темпи зростання валового внутрішнього продукту і національного.

Цільовим орієнтиром ефективності економічної системи в макро-економічному вимірі є максимізація національного доходу, оскільки його обсяги і структура визначають обсяги споживання, а також темпи економічного розвитку. Ефективна структура економіки покликана вирішувати два основних завдання: сприяти випуску широкого асортименту продукції відповідно до диференційованих виробничих та особистих потреб і забезпечити високі темпи економічного зростання.

Досліджуючи динаміку розвитку складних соціально-економічних систем, В. Маєвський використовує поняття ядер, або генетичних точок зростання, тобто йдеться про виробництва та галузі, які зароджуються і визначають науково-технічний прогрес, а також макрогенерації, або кластери шumpетеріанських нововведень (комбінацій). На основі проведених досліджень він доводить, що «по-перше, еволюція макрогенерацій визначається нерівноважними процесами, які виникають між потребами суспільства в продукції макрогенерацій та можливостями макрогенерацій у частині задоволення цих потреб; по-друге, в певних ситуаціях указані нерівноважні процеси – це творча сила, яка забезпечує економічне зростання, технологічні, організаційні та інституціональні зміни; по-третє, разом із нерівноважними процесами вказаного типу кожній макрогенерації властиво

еволюціонувати через стани рівноваги, які існують між платоспроможним попитом та пропозицією» [358, с. 5]. На нашу думку, автор необгрунтовано звузив роль інституціональних змін, представляючи їх як наслідок динаміки макрогенерацій в умовах нерівноважності. Можливо, вказана теза справедлива для процесу розвитку формальних економічних інститутів, проте не враховує еволюцію та процес функціонування неформальних інститутів. Цей процес може бути більш тривалим у часі і достатньо слабо корелювати з динамікою технологічних інновацій та інших нововведень, пов'язаних із поняттям макрогенерації.

Таким чином, досліджуючи проблеми трансформації економічних систем, зокрема пов'язані зі структурними зрушеннями, звернемо увагу на гіпотезу, запропоновану В. Маєвським, про макрорівень еволюційно розвиненої системи (за Й. Шумпетером) [359, с. 32; 360, с. 175]. Якщо розглядати макрорівень економіки як сукупність макроекономічних систем, між якими існує конкуренція (економічний «природний відбір»), кожна макроекономічна система – макрогенерація – бере участь у створенні ВВП, який розглядається як сума продуктів відповідних макрогенерацій (рис. 3.12).

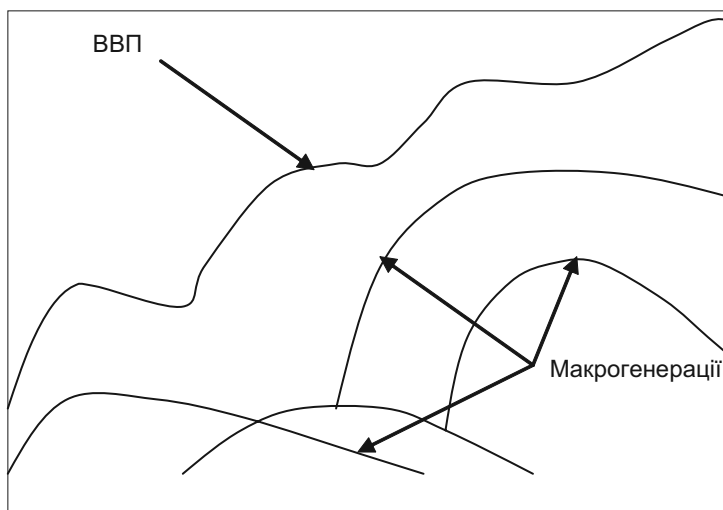

Рис. 3.12. Графічне зображення макрогенерацій [359, с. 33]

В. Маєвський розрізняє дві підмножини макрогенерацій – «нові» і «старі», з них перші мають «забрати» необхідні засоби виробництва з певної частини «старої» макрогенерації, а старі – утворюють «старе»

перехідне виробництво. Нову схему формування річного ВВП замість загальноприйнятої ($ВВП_t = ВВП_{t-1} + \Delta ВВП_t$) можна представити як:

$$ВВП_t = ВВП_{t-1} + \alpha_t ВВП_{t-1} - \beta_t ВВП_{t-1}, \quad (3.22)$$

де α_t – темп реалізації ВВП у році t ;

β_t – норма вибуття ВВП у році t .

Таким чином, перехід від «старої» макрoгенерації до «нової» – це структурне макро- або мезозрушення. Концепція макрoгенерації узгоджується з механізмами структурних зрушень в економіці. При дослідженні цих механізмів необхідно звернути увагу на такі залежності між динамікою ВВП і макрoгенераціями: кожна нова макрoгенерація найчастіше проявляється в періоди спаду виробництва (у поворотних точках від спаду до підйому); під час росту «нової» макрoгенерації зазвичай був економічний підйом, а гальмування її росту супроводжувалося припиненням підйому; з часу появи «нової» макрoгенерації і до часу початку наступної траєкторії динаміки ВВП проходить фазу підйому та фазу спаду, тобто повний діловий цикл [359, с. 38].

Суперечлива взаємодія елементів економічної структури, за допомогою якої здійснюються структурні зміни, становить основу механізму структурних зрушень. Як і будь-який інший механізм, він складається із суб'єктів, об'єктів та їх взаємодії. Суб'єктами структурних зрушень є будь-які господарюючі суб'єкти, починаючи від окремого індивіда й закінчуючи державою. Об'єктами структурних зрушень поряд з інтересами та потребами названих суб'єктів господарювання є різноманітні економічні пропорції, якісні та кількісні характеристики й показники (наприклад, рівень життя, ВВП тощо) на макро-, мезо- і нанорівнях. Механізм структурних зрушень охоплює основні елементи продуктивних сил та виробничих відносин. Ми вважаємо, що можна виокремити два зрізи механізму структурних зрушень: поверхневий – найбільш рухливий, схильний до впливу будь-яких, у т.ч. і випадкових причин, та глибинний, який відповідає незворотнім зрушенням в економічній структурі та структурі потреб.

Механізм структурних зрушень – це передусім механізм вирішення протиріччя між структурою виробництва, розподілом, обміном і споживанням та структурою суспільних інтересів і потреб, яка приводить до виникнення нових системних якостей. У вирішенні даного протиріччя значну роль відіграють окремі елементи механізму структурних зрушень, серед яких можна виокремити дві підгрупи: суб'єктні та об'єктні. Перші пов'язані з суб'єктами реалізації структурних зрушень, до них можна віднести як самих господарюючих суб'єктів, так і різноманітні господарські інститути (державна, підприємство тощо),

а також реалізовану ними стратегію поведінки стосовно структурних зрушень. Об'єктні – сукупність матеріальних елементів економічної структури, на які спрямовані дії суб'єктів, а також інструменти (інвестиції, податки тощо), за допомогою яких господарські суб'єкти здійснюють структурні зрушення.

В умовах перехідного періоду, коли зростає вплив суб'єктних (поза-економічних) чинників, протиріччя між структурою потреб і структурою відносин відтворення доповнюється видозміненою взаємодією суб'єктних та об'єктних елементів механізму структурних зрушень, які набувають специфічної форми протилежності. На нашу думку, виникає особливий тип механізму реалізації структурних зрушень, притаманний перехідному стану економіки. Він характеризується порушенням зв'язків між суб'єктними та об'єктними елементами, оскільки в перехідній економіці не існує сталих інститутів, часто у господарюючих суб'єктів відсутня стратегія та інструменти реалізації структурних зрушень.

Внутрішнім змістом механізму структурних зрушень є система виробничих відносин, яка забезпечує відповідність зрушень у структурі виробництва (розподілу, обміну та споживання) і зрушень у структурі інтересів і потреб. В економіці механізм структурних зрушень має вартісний характер, він є механізмом перерозподілу вартості (потоків капітальних ресурсів) між структурними зрушеннями в економіці. Спонукальним мотивом дій економічних суб'єктів стосовно перерозподілу капітальних ресурсів між окремими елементами господарської структури є бажання отримати не лише високий прибуток, а й весь комплекс економічних інтересів і потреб.

Водночас механізм структурних зрушень є механізмом вирішення їх протиріч, яке може бути досягнуте на основі цілісної системи перерозподілу капітальних ресурсів зі сфер, розвиток яких не відповідає критеріям ефективності економічної структури та загальному показнику якості структурних зрушень, до сфер, розвиток яких є і прогресивним зрушенням в економічній структурі, і сприяє її ефективному розвитку. Суперечливість механізму структурних зрушень полягає у тому, що у випадку, якщо на кожному з етапів взаємодії дотримується принцип ефективності, то структурні зрушення відбуваються в прогресивному напрямі, достатньою мірою задовольняючи виробничі та інші потреби суспільства, тобто розвиток відбувається по вихідній спіралі. Якщо критерій ефективності не дотримується, структурні зрушення можуть відбуватися у небажаному напрямі, можливі деформації, гальмування та спад.

Дослідження ефективності економічної структури та ефективності структурних зрушень ускладнюється тим, що в процесі економічного

розвитку не всі параметри структури економіки та ефекти від їх змін піддаються кількісному виміру і, відповідно, не всі вони є зіставними. Дотепер відсутні чіткі економічні показники для порівняння якості і кількості праці та продукту, рівня задоволення суспільних потреб. До того ж не всі ефекти структурних зрушень проявляються одразу, часто спостерігаються часові лаги між самими зрушеннями та їхніми наслідками.

Створення ефективної структури національної економіки вимагає вектора структурних зрушень, який би найповніше задовольняв потреби економічних суб'єктів. Відповідно необхідно враховувати, що одна й та ж потреба може бути задоволена за допомогою різноманітних комбінацій, а це, своєю чергою, призводить до менших або більших затрат чинників виробництва. Необхідно враховувати, що деформована структура економіки як у Росії, так і в Україні, коли одну третину економіки становить неринковий сектор, а неврівноважена система продовжує подавати «помилкові сигнали» виробникам і споживачам, не може не протидіяти стійкому зростанню. Як вважає Є. Ясін, указані відмінності затрат праці створюють можливості виникнення різноманітних варіантів структурних зрушень та механізмів їх реалізації [361, с. 9].

Дослідження механізму структурних зрушень у національній економіці необхідне для пошуку оптимальних шляхів і методів їх здійснення з метою створення ефективної економічної структури. За допомогою організаційно-економічних методів потрібно створити дієвий механізм структурних зрушень, підвищити продуктивність праці та ефективність виробництва. Для розробки такого механізму структурної трансформації О. Пчелінцев рекомендує здійснити послідовність ітераційних заходів:

- виявити взаємозв'язки та пропорції відтворювальних циклів, визначити їх дисбаланс;
- на основі стратегічного аналізу визначити попередній перелік «точок зростання» національної економіки;
- розробити варіанти прогнозного виробничого балансу, з яких будуть обиратися ті, які більшою мірою відповідають ресурсним можливостям розвитку країни [362, с. 66].

Структурна динаміка є позитивним складником господарського розвитку, проте вона супроводжується певними характеристиками деструкції. Процес структурної деструкції супроводжується зниженням ефективності господарської діяльності. Указані процеси також необхідно аналізувати з метою розробки орієнтирів для економічної політики. Для розв'язання подібних проблем необхідно передусім визначитися з методом їх аналізу. Економічна наука розробила два основних підходи до обґрунтування взаємозв'язків результатів чинників виробництва на

основі багатофакторного аналізу. Один із них пов'язаний з розрахунками індексів багатофакторної продуктивності, інший – із застосуванням інструментів виробничих функцій.

Застосування виробничих функцій дає змогу визначити взаємозв'язок темпів і чинників економічного зростання. Його сутність полягає в поясненні економічного зростання через функціональну залежність результатних показників зростання та його чинників. Кількісні залежності між результатами і чинниками виробництва можуть бути виявлені на основі показників ефективності живої та уречевленої праці. Урахування даних показників, як і відповідних кількісних обсягів живої праці, дає змогу замінити динаміку результатів виробництва динамікою його чинників. Даний підхід можна застосовувати для аналізу ефективності функціонування окремої галузі і не може бути використаний при міжгалузевому порівнянні.

В основу побудови індексів багатофакторної продуктивності покладено структурно-динамічний аналіз, який акцентує основну увагу на загальних порівняннях структур економічної системи в динаміці, виявленні їх подібності або відмінності, що важливо для дослідження особливостей економічного розвитку. Можна припустити, що напрями структурної динаміки та економічного зростання співпадають між собою. Розрахунки кількісного взаємозв'язку між темпами економічного зростання та структурними зрушеннями в економічній системі достатньо ускладнені. Проте якісна оцінка ефективності структурних зрушень можлива і необхідна для індикативно-аналітичного моніторингу структурної побудови національної економіки для визначення оптимальних напрямів подальших структурних зрушень при здійсненні державної структурної політики.

Питання про інтегральний показник ефективності виробництва широко висвітлювалося у працях російських економістів. Багато хто з них побудову узагальнюючих показників ефективності виробництва пов'язував з аналізом підсумків і результатів процесу відтворення в економіці. Так, А. Ємельянов критерієм ефективності виробництва і капітальних вкладень вважав норму національного доходу, під якою розуміється сумарна величина, яка припадає на вартість основних та оборотних виробничих фондів і нової вартості, створеної працівниками в процесі одного обороту оборотних фондів [363, с. 57]:

$$H' = \frac{H}{c_1 + c_2 + v + m} , \quad (3.23)$$

де H' – норма національного доходу;

H – обсяг національного доходу;

c_1 – вартість основних фондів;

c_2 – вартість оборотних фондів;
 $v+m$ – національний дохід; створений протягом одного виробничого циклу.

Такий показник досить цікавий при аналізі ефективності, але не дає можливості розрахунку норми національного доходу, аналізу методичних питань. Зокрема, не зрозуміло, як визначити тривалість виробничого циклу, величину затрат живої праці та заново створеної вартості за період одного обороту оборотних фондів.

В економічній літературі є й інші підходи до визначення змісту і методів розробки інтегрального показника ефективності виробництва. Окремі економісти визначають цей показник як добуток індексів зростання продуктивності праці та фондівіддачі. Наприклад, А. Кац пропонує спеціальний показник людино-фондопродукції [364, с. 31]; Н. Маслова – коефіцієнт економічності [365, с. 67].

У методологічному аспекті ці автори вирішують одне і те ж завдання розрахунку індексів загальної продуктивності. Проте застосовуваний ними метод порівняння затрат праці та основних фондів (добуток індексів продуктивності й фондівіддачі) має формальний характер і не забезпечує однорідного виразу цих затрат. Тому зазначені показники непридатні для виміру ефективності суспільного виробництва. Для визначення напрямку модернізації національної економіки необхідно чітко знати, як працюють її структурні елементи, провести оцінку їхньої роботи, тобто здійснити структурний моніторинг. На нашу думку, така оцінка є основою для розрахунку критерію економічної ефективності виробництва.

Проведення структурного моніторингу передбачає, що ефективність роботи кожного елемента структури національної економіки оцінюється одним інтегральним показником, за допомогою якого порівнюються елементи між собою. Такий показник має бути простим, наочним, синтетичним за своєю природою та визначатися у відносних величинах. Передбачається побудова такого інтегрального показника, для якого існувало б еталонне значення, з яким можна проводити порівняння для визначення якості функціонування елемента структури економічної системи.

Методичні підходи до розрахунку інтегрального показника ефективності пропонувалися і раніше. Зокрема індекс багатofакторної продуктивності, запропонований Коблевим-Кендриком [366, с. 93]:

$$\Omega_1 = \frac{Y}{\alpha L + (1 - \alpha) K}, \quad (3.24)$$

де Ω – індекс багатofакторної продуктивності;
 Y – обсяг виробленої продукції;

K – обсяг основного капіталу (основних фондів);

L – кількість зайнятих;

α – частка затрат на оплату праці у доданій вартості.

Індекс багатofакторної продуктивності Д. Кендрика можна застосовувати як до всієї економічної структури, так і до її окремих елементів. Наведений підхід не отримав широкого практичного застосування внаслідок складності дотримання однакової розмірності праці й капіталу. Удосконаленою модифікацією індексу Коблева-Кендрика є індекс багатofакторної продуктивності Д. Чернікова [366, с. 95]:

$$\Omega_2 = \frac{Y}{L + \pi K}, \quad (3.25)$$

де π – коефіцієнт заміщення живої праці, який розраховується за формулою:

$$\pi = \lambda (L_o + K_o);$$

λ – коефіцієнт еластичності продуктивності праці за його фондоозброєністю, який показує, на скільки відсотків зростає продуктивність праці при зростанні фондоозброєності на один відсоток.

Проте індекс Д. Чернікова також не знайшов широкого застосування через труднощі інтерпретації індексу багатofакторної продуктивності внаслідок складності визначення коефіцієнта заміни праці капіталом, відносної складності розрахунків, оскільки для оцінки коефіцієнта еластичності продуктивності праці за його фондоозброєністю λ необхідна побудова економетричної моделі та не зовсім вдалої розмірності показника (гривня/на особу).

Розглянуті підходи до аналізу ефективності виробництва підтверджують обмеженість використовуваних окремих показників ефективності (фондовіддача, обсяг випуску на одного працівника, капіталомісткості тощо) і неможливість їх порівняння в межах певної системи показників. Методи розрахунку таких показників мають дотримуватися таких принципів.

По-перше, в основі оцінки показника має бути економічна ефективність використання основних економічних ресурсів. Якщо з'ясовано, що в певному секторі економіки ресурси виробництва використовуються неефективно, то, очевидно, цей сектор підлягає модернізації. У діяльність саме таких секторів держава має втручатися з метою поліпшення їх економічної ефективності. Водночас необхідні рішення з регулювання масштабу діяльності даного сектору і втрат значних обсягів конкурентних переваг.

По-друге, ефективність функціонування елемента структури національної економіки доцільно оцінювати універсальним показником, який дає змогу порівняти структурні елементи між собою.

Попри окремі недоліки запропонованих Д. Кендриком та Д. Черніковим підходів до визначення індексів багатofакторної продуктивності, концептуально їхня ідея є цінною і надалі застосуємо її при побудові інтегрального показника ефективності. Є. Балацький запропонував два показники економічної ефективності господарюючого структурного елемента: продуктивність праці ($x_i = Y_i / L_i$) та фондовіддача ($y_i = Y_i / K_i$), де Y – обсяг виробленої продукції; L – кількість зайнятих; K – обсяг основного капіталу (основних фондів); i – індекс структурного елемента (наприклад, галузі) [367, с. 58]. Для виявлення місця кожного структурного елемента на різних рівнях системи управління економікою Є. Балацький пропонує порівняти ефективність окремого елемента із середнім значенням ефективності в економіці. Для цього обраховуються відносні показники продуктивності праці та фондовіддачі: $(\frac{x_i}{x})$ та $(\frac{y_i}{y})$, де x – середня по країні продуктивність праці, y – середня по країні фондовіддача.

Зазначимо, що запропоновані відносні показники ефективності характеризуються «подвійним порівнянням». З одного боку, всі структурні елементи економічної системи порівнюються між собою за кожним із показників ефективності, а з другого – в межах одного елемента можна порівнювати показники відносної продуктивності праці та відносної фондовіддачі. Порівнянність елементів економічної структури досягається завдяки тому, що досліджувані показники виражені у відносних величинах. Застосування відносних показників ефективності передбачає використання їх еталонного значення, яке дорівнює 1. Якщо відносна продуктивність праці галузі дорівнює чи більша, за 1, то це означає відсутність проблем ефективності використання трудових ресурсів, а якщо значення відносної продуктивності праці менше за 1, то можна стверджувати, що галузь знаходиться серед проблемних. Це саме стосується і показника відносної фондовіддачі.

Утім мобільність і взаємозамінність праці й капіталу можуть призвести до того, що конкретна галузь за продуктивністю праці потрапляє до групи аутсайдерів, а за показником фондовіддачі – до групи лідерів, що логічно потребує розрахунку інтегрального середнього показника ефективності β_i :

$$\beta_i = \frac{1}{2} \left(\frac{x_i}{x} + \frac{y_i}{y} \right). \quad (3.26)$$

Запропонований інтегральний показник економічної ефективності передбачає тривіальне узагальнення у випадку, коли розглядаються декілька макрочинників. Наприклад, з теоретичного погляду, крім живої праці та засобів праці, було б логічно включити в розрахунки

і предмет праці. У цьому випадку третім макрочинником є проміжне споживання R (сировина та матеріали), а як окремий показник ефективності використовується матеріаловіддача: $g = \frac{Y_i}{R}$.

Тоді інтегральний показник ефективності має вигляд:

$$\beta_i = \frac{1}{3} \left(\frac{x_i}{x} + \frac{y_i}{y} + \frac{g_i}{g} \right). \quad (3.27)$$

Подібний підхід до оцінки інтегральної економічної ефективності структури економіки дає змогу агрегувати декілька показників, при цьому значущі структурні зрушення опосередковано відображаються в динаміці змін фондівіддачі та продуктивності праці. Це пов'язано з тим, що міжсекторальна мобільність технологій, знань, фінансів, організаційних і моральних норм або започатковують, або завершують відповідний рух праці й капіталу. Пропонований інтегральний показник економічної ефективності є досить простим індикатором, який дозволяє міжгалузеві порівняння, оскільки зіставлення здійснюються у вартісній оцінці, де всі неспівставлені технологічні аспекти виробництва можна не враховувати. Отже, підхід до оцінки інтегрального показника економічної ефективності структури системи є прикладним інструментом, який може використовуватися у діяльності органів державного управління.

Індикативний моніторинг побудови ефективності структури економіки є першим етапом дослідження. На другому етапі проводиться комплексний і детальний аналіз ключових показників ефективності. На третьому – визначаються конкретні господарські суб'єкти, діяльність яких визначається незадовільною. Четвертий етап – власне розробка системної модернізації структурної побудови економіки. Тобто загалом послідовність етапів методики обґрунтування рішень з вибору сукупності засобів модернізації структури економіки з використанням інтегрального показника економічної ефективності полягає у структурному моніторингу (галузі, регіони, інші елементи моделі складу економічної системи); алгоритми оцінки ефективності структури економіки (β_i). Останні дають змогу виявити вузькі місця в кожній галузі економіки, якщо ($\beta_i < 1$). На основі отриманих розрахунків приймається рішення про необхідність перерозподілу ресурсів на розвиток прогресивних елементів моделі складу економічної системи ($\beta_i > 1$). Використання еталонного значення показника ефективності ($\beta_i = 1$) дає змогу поділити всі структурні елементи економіки на сильні та слабкі. Утім цього недостатньо, оскільки більшість зі структурних елементів можуть бути достатньо близькими до еталонного значення. Тому в процесі групування структурних елементів економіки до-

цільно використати теоретичні положення нечіткої логіки (англ. *fuzzy logic*) і нечітких множин, а у спрощеному варіанті використовують поняття допуску й додаткових двох груп. У практичних розрахунках як елемент допуску можна взяти величину в 0,95 або 0,9. Тоді критерії ефективності для класифікації структурних елементів системи поділяються на:

- ефективні – $\beta_i > 1,05$, $\beta_i > 1,1$;
- відносно ефективні – $1,05 > \beta_i > 1$, $1,1 > \beta_i > 1$;
- відносно неефективні – $1 > \beta_i > 0,95$, $1 > \beta_i > 0,9$;
- неефективні – $0,95 > \beta_i$, $0,9 > \beta_i$.

Особливих акцентів у структурній політиці заслуговують лише неефективні структурні елементи (четверта група), які мають реструктуризуватися передусім, а також елементи другої і третьої групи.

У методологічному та практичному аспектах більш суттєва не лише ефективність структури, але й детальна оцінка ефективності структурних зрушень, оскільки певні зміни структури негативно впливають на національну економіку. Наприклад можливе зростання ефективності одного з елементів за рахунок іншого або інших. Зрозуміло, що ефективність структурних зрушень необхідно розглядати для одного або декількох елементів структури економіки. Так, для формування ефективної структури власності недостатньо процесу роздержавлення та приватизації. Необхідно зміцнити його реальними зрушеннями у структурі виробництва, розподілу, обміну та споживання.

Зауважимо, що показники ефективності структурних зрушень істотно відрізняються від показників ефективності структури соціально-економічної системи, оскільки враховуються швидкість, інтенсивність, час, ресурсозабезпеченість структурних змін та їх відповідність прогресивним тенденціям модернізації структури економіки. Саме ефективність структурних зрушень відображає динамічну компоненту економічного розвитку. Формалізовано показник ефективності структурних змін представимо як відношення вартості оцінки маси структурного зрушення до обсягу витрат, необхідних для переміщення ресурсів (чинників виробництва) обумовлених змінами у структурі потреб:

$$E_s = \frac{M_i}{I}, \quad (3.28)$$

де E_s – ефективність структурних зрушень в економіці;

M_s – маса структурного зрушення у вартісних показниках, тис. грн;

I – затрати на здійснення структурних змін і переміщення ресурсів.

Масу структурного зрушення визначають кількістю ресурсів, що припадає на певний елемент структури економіки у відносних показниках:

$$M = D_1 - D_2, \quad (3.29)$$

де M – маса структурного зрушення в економіці у відносних показниках;

D_1 – частка структурного показника у поточному періоді;

D_2 – частка структурного показника у базовому періоді.

Як ми вже зазначали, структурні зрушення характеризуються також критерієм оптимальності. З використанням поняття оптимуму за В. Парето, як вважають В. Бессонов та О. Ізряднова оптимальним можна вважати зрушення у структурі економіки, яке оптимізує функціонування економічної системи загалом, збільшує ефективність її функціонування та не погіршує при цьому якісних і кількісних параметрів взаємодіючих із ним структурних зрушень [368, с. 78].

Проілюструємо викладене на прикладі ефективності розмірної складової структури відтворення в регіоні, яка представляє собою сукупність часток і ваг певного підприємства, групу підприємств, галузей у виробництві ВРП, зайнятості та інших ключових економічних показників. Ефективність розмірної структури виробництва формується під дією процесів концентрації, яка обумовлює економію на масштабах (зниження питомих витрат за рахунок відносного скорочення частки умовно-постійних витрат у ціні продукції), та спеціалізації, яка приводить до випереджаючого зростання продуктивності нових видів спеціалізованого обладнання порівняно зі збільшенням його вартості.

У специфічній для кожної галузі розмірній структурі, відображаються остаточні результати концентрації, спеціалізації та оптимізації підприємств, а також особливості продукції галузі й технології її виробництва. Питома вага великих, середніх і малих підприємств промисловості також залежить від галузевої специфіки. Саме цим пояснюється ефективність зрушень структури підприємництва в бік зростання частки малих підприємств, які поєднували переваги нових видів індивідуальної праці та організації виробництва (90-ті роки ХХ ст.).

Важливою характеристикою структурних зрушень є їх якість – показник, який відображає напрям соціально-економічного прогресу. Формалізовано якість дорівнює добутку індексу структурних зрушень у певному напрямі (прогресивному чи регресивному) в множині змін економічної структури:

$$K = |I| * N, \quad (3.30)$$

де K – якість структурних зрушень;
 $|I|$ – індекс структурних зрушень у певному напрямі;
 N – напрям структурних зрушень.

Напрямом зрушень у структурі економіки може стати вектор соціально-економічного прогресу на основі поділу суспільного розвитку на стадії: доіндустріальну (аграрну), індустріальну та постіндустріальну (інформаційну) або на уклади: аграрний, промисловий, інформаційний, сферу послуг, тощо. Зміна суспільно-економічних пріоритетів докорінно видозмінює структуру потреб і відображається у структурних зрушеннях.

При визначенні якості структурних зрушень необхідно окреслити їх напрям (N). Як вважають В. Бессонов та О. Ізряднова, якщо зміна структури повністю співпадає з тенденціями соціально-економічного прогресу, приймається $N = 1$, якщо ж не співпадає, то $N = -1$. Решта напрямів структурних зрушень розміщуються між ними. Для зрушень індиферентних стосовно соціально-економічного прогресу показник $N = 0$ [368, с. 100–105]. Значення показника якості N характеризує, відповідно, поліпшення або погіршення структури соціально-економічної системи.

У структурі вітчизняної економіки можна виокремити негативні зміни: зниження маси змін структури інвестицій в основний капітал; збільшення маси змін структури простроченої заборгованості у структурі ВВП; зрушення у бік збільшення маси застарілого обладнання, зростання строків його вибуття та уповільнення темпів оновлення; збільшення маси мінеральної сировини, напівфабрикатів у структурі експорту; зрушення у бік зростання асиметрії в просторовій структурі економіки; зниження реальних доходів населення та зростання ступеня диференціації структури доходів.

З якістю структурних зрушень в економіці тісно пов'язана їх ефективність. Загалом категорія економічної ефективності відображає дію закону економії часу та представляє собою у спрощеному вигляді відношення результату виробництва до затрат. Метою та критерієм прогресивного розвитку структури є зростання ефективності функціонування економіки. Дослідження, проведені В. Іванченко, показали, що для кожного виду економічної діяльності в певний момент часу існує оптимальна організація і розміри елементів структури, а також міжгосподарських зв'язків, фінансових і матеріальних потоків, у результаті чого досягається органічне поєднання людського та уречевленого чинників виробництва, ефективне функціонування всіх елементів економічної системи [369, с. 81–83].

Як зазначає А. Чайнов, «... виникнення господарської системи обумовлено технічною доцільністю та необхідністю, вона складається

з пропорційних частин, які взаємопов'язані. Будь-яке порушення цієї гармонії приводить до зниження продуктивності праці і капіталу і виводить господарство з оптимального поєднання виробничих факторів. Для кожної системи господарства із врахуванням місцевих умов можливо шляхом ряду організаційних розрахунків визначити, яке технічно найбільш доцільне співвідношення її виробничих факторів, розміри господарства, які забезпечують найменшу собівартість продуктів і, відповідно, найбільший дохід» [370, с. 253–255]. Власне, від цього і залежить ефективність зрушень у структурі господарської системи. Хоча необхідно врахувати певну суперечливість розглянутих показників якості та ефективності структурних зрушень. Окремі (регіональні чи секторальні) показники ефективності структури економіки, її зміни суперечливі між собою та між загальними показниками якості зрушень у структурі. На думку А. Салавця, ефективні зміни у структурі, спрямовані на структурну перебудову економіки зазвичай супроводжуються погіршенням макроекономічних показників її функціонування в тому випадку, коли зростання відбувається за рахунок збільшення застарілих і старопромислових галузей та секторів [371, с. 41].

Розрахунки сукупної якості структурних зрушень в економіці В. Красільніков пропонує здійснювати за формулою [372, с. 38]:

$$K = \frac{\sum_{i=1}^n K_i M_i}{\sum_{i=1}^n M_i}, \quad (3.31)$$

де K_i – якість структурних зрушень досліджуваної сукупності;
 M_i – маси структурних зрушень для кожного з елементів;
 $i = 1, \dots, n$ – елементи структури (моделі складу системи).

Невизначеною залишається характеристика вагомості того чи іншого елемента структури системи, точніше, моделі складу системи. Для оцінки раціональності елементів структури та її елементів доцільно застосувати методологію нечіткого моделювання і нечіткої логіки, тоді у загальному вигляді формулу 3.31 з урахуванням нечіткості оцінок раціональності структури подамо як:

$$K = \frac{\sum_{i=1}^n K_i M_i \sigma_i \gamma_i}{\sum_{i=1}^n M_i}, \quad (3.32)$$

де σ_i – оцінка раціональності співвідношення елементів моделей складу системи;

γ_i – оцінка раціональності взаємовідношень між елементами, отримана за допомогою методів нечіткого моделювання.

Потенціал структурних зрушень може бути позитивним і сприяти прогресивним змінам структури економіки та негативним – регресивним зрушенням. Декомпозиція структурних зрушень в економіці на елементарні складники дає змогу припустити, що на нанорівні позитивний потенціал може відображатися в активній життєвій позиції, готовності до підприємницького ризику, розкритті творчих здібностей та економічної свободи. Взаємодіючи та об'єднуючись між собою, позитивні зрушення перетворюються у структурні зрушення на мікро-, мезо- та макрорівнях. Їм протистоять регресивні зміни структури, потенціал яких на нанорівні характеризується як пасивна позиція, консервативність мислення, економічна несвобода, матеріальна залежність.

Додамо, що в процесі поліпшення якості структурних змін прогресивне на початковому етапі зрушення з часом може стати бар'єром розвитку. Проте, володіючи певним потенціалом, масою та інерцією, зрушення ще довго може розвиватися в одному напрямку. В цьому сенсі інерційність відповідає консервативності структурних зрушень та й самих економічних систем. Наголосимо, що в Україні нагромаджений значний негативний потенціал, який породжує регресивні структурні зрушення та відображається на нанорівні у зневірі населення до змін, масовому зубожінні та криміналізації свідомості; на макрорівні – у технологічній деградації виробництва, моральному й фізичному зношуванню обладнання, нестачі оборотних коштів, неплатежах, заборгованості з виплати заробітної плати; на мезорівні – у погіршенні галузевої та регіональної економічної структури, надмірній і некерованій монополізації; на макрорівні – у погіршенні макропропорцій (між I та II підрозділами, фондами нагромадження і споживання, галузями та регіонами), структури товарного експорту та імпорту, форм участі у процесі глобальної економічної інтеграції.

3.5. Структурна політика як напрям зміцнення економічної безпеки регіону

З погляду системного підходу економіка України становить велику макросистему з багатьма макроекономічними елементами, тісно пов'язаними між собою. Співвідношення цих елементів утворює економічну структуру, яка сприяє збалансованості економіки, її ефективності та зростанню і залежить від структурних змін, які забезпечують раціональну динаміку виробництва та споживання. Сучасна структура національної економіки зумовила динаміку та прогресивний соціаль-

ний напрям, негативні наслідки соціально-економічного розвитку, що актуалізує проблему структурної перебудови, виходу зі структурної кризи у спосіб реалізації структурної політики.

Теорія структурного аналізу економіки призначена для визначення кількісних співвідношень і якісних зв'язків первинних елементів або укрупнених частин між собою та з інтегруючою їх цілісною економічною системою. Відповідно структурна політика покликана впливати на економічну систему. Поєднання основних цілей структурної та загальноекономічної політики створює можливості для їх узгодження, насамперед підпорядкуванням першої другій, тому що сфера дії структурної політики обмежується лише окремими галузями та регіонами, а заходи загальноекономічної політики охоплюють усю національну економіку.

Як зазначають О. Яремко, О. Сухарев, А. Мельник, З. Варналій, взаємодія загальноекономічної та структурної політики – процес складний і багатогранний ще й тому, що структурна політика є лише одним із трьох складників державного впливу в ринковоорієнтованій економічній системі [373, с. 136; 374, с. 193; 375, с. 241; 376, с. 194; 377, с. 138]. У якості двох інших німецькі вчені вказують на політику господарського порядку та політику кон'юнктури. Відмінності у часовому інтервалі реалізації заходів структурної політики та політики кон'юнктури часто викликають суперечності між ними. Саме тому структурна політика, що формує основу довгострокового росту економіки, має постійно узгоджуватися з політикою кон'юнктури, яка вирішує поточні проблеми.

Прагнення надати сучасному суспільству оптимальну організацію привело до синтезу гарантованою правовою державою економічної свободи з такими ідеалами, як соціальна захищеність і соціальна справедливність. Фактично перед структурною політикою поставлене якісно нове завдання – генерувати імпульси запуску процесу модернізації всієї національної економіки на основі передових технологій. Оскільки структурна політика є селективною за способом дії, то вона покликана приносити переважно загальноекономічні результати. Практика свідчить, що лише домінування приватної власності на засоби виробництва не перетворює державу як носія структурної політики у винятково забезпечення інтересів капіталу.

Проблема співвідношення цілей ефективності і соціальної збалансованості має різноманітні варіанти розв'язання залежно від соціально-економічної ситуації. Достатньо високий рівень добробуту визначає меншу потребу в державній соціальній політиці, низький – актуальний у межах забезпечення доступності основних соціально значущих благ і послуг. Для структурної політики проблема набуває протиріччя двох різноспрямованих тенденцій:

- до прискорення структурної перебудови для росту ефективності;
- до уповільнення структурної перебудови для забезпечення соціальної збалансованості.

Знаючи про явну перевагу ринкової мотивації на користь ефективності, важко визначити значущість держави як сили, спроможної зробити структурні зрушення соціально доступними. Таким чином, структурна політика покликана перешкоджати деформаціям структури економіки, забезпечуючи раціональний баланс витрат ресурсів на досягнення поточних і довгострокових цілей держави.

Проблемами структурної політики займаються вітчизняні та зарубіжні економісти та вчені: А. Льюїс, Х. Ченері, В. Леонтьєв, Дж. Гелбрейт, О. Амоша, С. Біла, В. Волинець, А. Зелтинь, М. Кобзистий, І. Крючкова, Ю. Яременко та ін. І. Крючкова та В. Волинець визначають основи державного управління структурними зрушеннями та приділяють значну увагу галузевій структурі економіки країни [344, с. 145; 378, с. 33; 379, с. 44]. Російський учений А. Зелтинь у своїх наукових працях аналізує пріоритети держави у структурній політиці [380, с. 15]. За Є. Крихтіним, структурна політика визначена як комплексний вплив на соціально-економічні процеси, реалізацію цільових функцій держави, в системі яких гарантування економічної безпеки посідає одне з провідних місць [381, с. 192]. В економічних словниках структурну політику визначають як «...політику, яка проводиться урядом країни, регіонами, адміністрацією підприємств стосовно галузевої, регіональної, виробничої структури економіки в цілому та окремих її частин, а також структури доходів і витрат, споживання, нагромадження, експорту та імпорту» [382, с. 360], або як «...обґрунтовану програму структурної перебудови і вибору пріоритетних напрямів розвитку народного господарства, його окремих структур» [383, с. 510]. На думку Л. Арцишевського, структурна політика – це «...дія держави стосовно елементів господарської системи, спрямована на формування в країні соціально-орієнтованої ринкової економіки» [384, с. 30]. У наведених працях недостатньо досліджено інституціональне поєднання структурної та соціальної політики в контексті їх впливу на економічну безпеку держави. При застосуванні селективного способу, на думку В. Переполькіна, структурна політика покликана приносити переважно загальноекономічні результати [385, с. 149].

За С. Глазєвим структурна політика передбачає визначення пріоритетів довгострокового розвитку, які мають відповідати таким вимогам. З огляду на цілі соціального розвитку пріоритетні напрями структурної перебудови економіки мають супроводжуватися розширенням зайнятості, підвищенням реальної заробітної плати і кваліфікації працюючих, загальним зростанням добробуту. У науково-тех-

нічному аспекті обрані пріоритети мають відповідати перспективним напрямам зростання технологічних укладів. В економічному плані, державна підтримка пріоритетних напрямів має забезпечувати зовнішній ефект, поліпшуючи загальне економічне середовище та умови ділової активності, а також ініціювати ділову активність у пріоритетних галузях. Державні преференції мають забезпечувати зростання рівня конкурентоспроможності, при якому галузі виходять на самостійну траєкторію розширеного відтворення в масштабах світового ринку і відіграють роль «локомотивів» зростання для всієї економіки [386, с. 41].

Отже, сутність структурної політики полягає у визначенні пріоритетних напрямів економічного розвитку та застосування адекватних засобів їх реалізації. Ті країни, як зазначає Р. Грінберг, які здійснили економічний прорив і перетворилися на економічно розвинені, здійснили це за допомогою промислової політики [387, с. 13]. Доцільність проведення активної державної структурної та промислової політики обґрунтовується такими причинами:

- недостатня економічна (ринкова) мотивація у існуючих господарських структурах при вирішенні завдань технологічної і структурної модернізації виробництва, формування та опанування нових товарних ринків;
- відсутність у національній економіці господарських суб'єктів, спроможних у потрібних масштабах вирішити завдання структурної диверсифікації промислового виробництва.

Для розвитку української економіки актуальна реалізація двох сценаріїв. Перший – це продовження тенденцій «зростання без розвитку» з подальшою перспективою втрати національної конкурентоспроможності. Другий – держава приймає на себе функції суб'єкта цілеспрямованої та динамічної структурної модернізації і прагне через певну систему заходів подолання системних недоліків, формування необхідних економічних та інституціональних умов для переходу економіки в якісний новий стан. У концептуальному аспекті структурної політики щонайменше необхідно відповісти на такі важливі питання:

- на яких регіональних ринках переважно має здійснюватися економічний ріст (розвиток внутрішнього ринку, інтеграція та її форми, експорторієнтована економіка)?
- якою має бути галузева структура економічного зростання?
- за рахунок яких джерел має здійснюватися економічне зростання і мобілізація та цілкове використання таких ресурсів?
- хто повинен стати основним суб'єктом структурної модернізації економіки різноманітних секторів економіки (держава, великий бізнес, малий та середній бізнес, іноземний капітал)?

• яким має бути економічний механізм мотивації господарюючих суб'єктів до активної участі у структурній модернізації національної економіки?

До цього часу відсутнє формулювання єдиного поняття структурної політики. В наукових публікаціях структурна політика розглядається як багатоаспектний процес і, за Ю. Яременком, по-різному інтерпретується залежно від економічного об'єкта, до якого вона застосовується [388, с. 8]. Зокрема, економічними об'єктами можуть бути елементи відтворювальної структури економіки (галузевої, регіональної, соціальної зовнішньої торгівлі) (рис. 3.13).

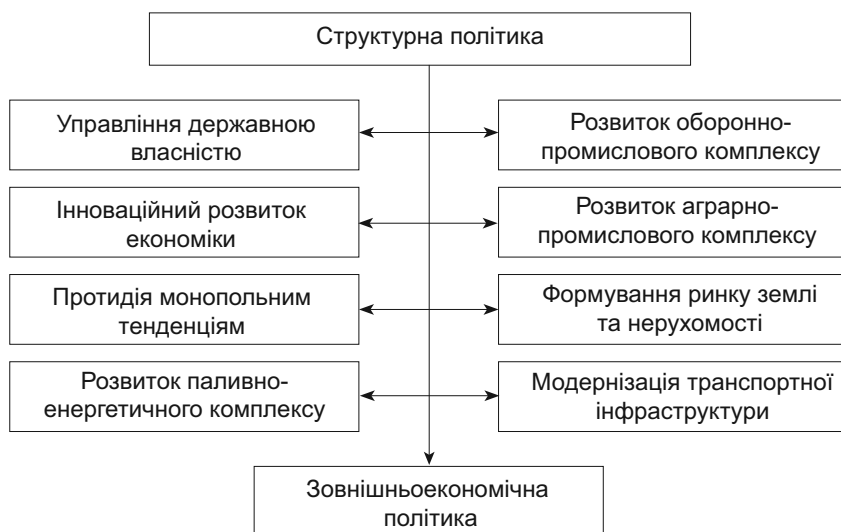

Рис. 3.13. Основні напрями та об'єкти державної структурної політики

На нашу думку, істотним недоліком наведеної схеми є відсутність важливого елемента структурної політики – стимулювання розвитку третинного сектору економіки, модернізація якого є головною умовою соціально-економічного розвитку. Роль сфери послуг у структурній перебудові господарства та стимулюванні науково-технічного прогресу визначається високою питомою вагою в сукупному ВВП країни. Сервісизація національної економіки спостерігається в усіх розвинених країнах, де третинний сектор продовжує розвиватися стабільно випереджаючими темпами, компенсуючи уповільнення зростання в індустріальних галузях. Ця тенденція відображає об'єктивні потреби со-

ціально-економічної модернізації, прискореного розвитку транспортних послуг і зв'язку, управлінських і маркетингових послуг, інформаційних, інжинірингових і рекреаційних послуг [389, с. 248–258; 390, с. 729–734; 391, с. 115–132; 392, с. 63–75].

Узагальнюючи, сформулюємо поняття «структурна політика» як загальну стратегію максимізації економічного зростання через реалізацію пріоритетних державних програм і проектів для досягнення цілей та структурних перетворень. Проте, з огляду на галузеву структуру економіки, структурна політика – це комплекс заходів щодо забезпечення економічного зростання через досягнення оптимального співвідношення пропорцій первинного, вторинного та третинного секторів економіки.

Структурна політика держави має спрямовуватися на подолання міжгалузевих диспропорцій, при тому головною метою є запобігання довгостроковій розбалансованості економіки внаслідок тривалої інвестиційної паузи та негативних зрушень у виробничому потенціалі окремих галузей. Російський економіст Ю. Яременко головним напрямом структурної політики визначає підвищення конкурентних переваг економіки країни через досягнення чотирьох взаємопов'язаних цілей [388, с. 12].

По-перше, сприяння підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних виробників товарів і послуг на внутрішньому та світовому ринках і забезпечення структурного маневру в напрямі підвищення частки галузей, що виготовляють продукцію з високим рівнем переробки та галузей сфери послуг. По-друге, усунення структурних деформацій, тобто реструктуризація збиткового сектору економіки, що штучно підтримується системою бюджетних субсидій, а також незатребуваних податкових неплатежів монополіям. По-третє, завершення трансформації малоефективних інститутів економіки «перехідного типу» в інститути, що відповідають вимогам сучасної соціально-ринкової економіки. По-четверте, прискорений розвиток і перебудова економічної системи, підприємств, ринків у процесі загальносвітової економічної трансформації на базі нових інформаційних технологій, посилення глобальних і регіональних інтеграційних процесів.

До основних цілей державної структурної політики відносимо встановлення оптимальних макроекономічних пропорцій, розвиток конкуренції та обмеження монополізму, ліквідацію диспропорцій технічного рівня виробництв різних галузей, раціональне розміщення виробництва та збалансований розвиток регіонів, зниження матеріаломісткості й енергомісткості виробництва, підвищення технічного рівня та рівня конкурентоспроможності продукції. У цьому контексті під структурною політикою необхідно розуміти діяльність

органів держави, яка пов'язана з формуванням і підтримкою найбільш ефективних пропорцій національної економіки. Наголосимо, що пропорції, співвідношення між різноманітними сторонами суспільного виробництва об'єктивні, визначаються рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, рівнем залучення національного господарства в міжнародний поділ праці, закономірностями науково-технічного та соціального процесу, характером глобальних, національних, галузевих і регіональних циклів і криз. Пропорції національного господарства групуються в такій послідовності: загальноекономічні (макроекономічні), галузеві та регіональні (мезоекономічні), внутрішньогалузеві та внутрішньовиробничі (мікроекономічні), міждержавні, міжнародні (мегаекономічні). До основних завдань структурної політики відносяться: стримування інфляційних процесів; інституціональні перетворення, які сприяють координації зусиль та зближенню стратегій діючих інститутів суспільства; підтримка соціальної стабільності, недопущення зростання соціальної напруги; розвиток економічних та політичних відносин з іншими регіонами країни та інших країн.

Головною метою структурної політики є забезпечення збалансованості економіки, підтримка такої пропорційності, при якій досягається динамічний, стійкий, безкризовий розвиток при оптимальному включенні у світові господарські зв'язки. На думку Є. Ясіна, існує *два типи структурної політики держави – активна та пасивна*, головною відмінністю яких є рівень втручання держави у структурні трансформації [393, с. 67]:

Вид структурної політики	Позитивні сторони та наслідки реалізації	Негативні сторони та наслідки реалізації
Активна	<ul style="list-style-type: none"> - сприяння випереджальному розвитку виробництва й експорту готової продукції, високих технологій; - створення сприятливих умов для впровадження досягнень НТП; - підтримка та захист кризових галузей національної економіки; - послаблення гостроти соціальних проблем 	Неможливість підвищення ефективності кризових галузей національної економіки
Пасивна	<ul style="list-style-type: none"> - забезпечення найбільш відповідної структури ринкової економіки за допомогою ринкових механізмів; - створення конкурентного середовища; - підвищення ефективності суспільного виробництва 	Довгостроковий часовий період реалізації, значні соціальні витрати

Активна структурна політика передбачає широке використання державних важелів прискорення прогресивних структурних зрушень. Пасивна структурна (ліберальна) політика означає, що держава не втручається в інвестиційні процеси в окремих галузях економіки, але одночасно створює дієздатну правову базу, яка сприяє переміщенню капіталу з одних галузей в інші. Економічна політика держави має базуватися на зміцненні національних конкурентних переваг на головних напрямках формування нового технологічного укладу. Для цього необхідна концентрація існуючих у країні фінансових, інформаційних та інтелектуальних ресурсів, вирішення завдань структурної політики, під якою розуміють цілеспрямовану дію держави на зміну технологічної структури економіки.

В інституціональній сфері завдання структурної політики полягає у формуванні такого господарського механізму, який забезпечив би перерозподіл ресурсів із застарілих і безперспективних виробництв у виробничі технологічні системи нових технологічних укладів, концентрацію ресурсів на основних напрямках їх розвитку, модернізацію економіки, підвищення її ефективності та конкурентоспроможності на основі нових технологій. Вирішенню цих завдань мають підпорядковуватися заходи із формування інститутів розвитку, реструктуризації неплатоспроможних підприємств, програма приватизації, регулювання зовнішньої торгівлі, науково-технічна, промислова, макроекономічна політика держави. Остання, на думку С. Глазьева, має забезпечити сприятливі умови для зростання економічної активності на основі зниження процентних ставок, формування механізмів кредитування виробничої діяльності, усунення цінових диспропорцій, а також сприяти реінтеграції економіки, визначенню контурів її розширеного відтворення, багаторазовому підвищенню інвестиційної та інноваційної активності [386, с. 43]. У технологічній сфері завдання структурної політики полягає у формуванні та розвитку виробничо-технологічних систем п'ятого й шостого технологічного укладів і стимулюванні їх росту разом з модернізацією суміжних виробництв. Для цього необхідно вирощувати конкурентоспроможні на світовому ринку підприємства, які опановують технології сучасного технологічного укладу. Одночасно мають бути створені умови для випереджаючого становлення новітнього технологічного укладу на базі державної підтримки відповідних фундаментальних і прикладних досліджень, розгортання інфраструктури підготовки кадрів необхідної кваліфікації, створення відповідної інфраструктури.

Економічну систему формують такі цільові функції, як збереження соціальної стабільності в країні, її економічна безпека, економічне зростання та економічний розвиток. Тому, досліджуючи взаємозв'язок

структурної політики регіону та економічної безпеки держави, на наш погляд, необхідно виокремити такі основні аспекти структурних перетворень, як збереження соціальної стабільності, перетворення структури власності. Необхідно зазначити, що передумовою загострення проблем економічної безпеки в Україні є трансформаційна та глобальна фінансово-економічна криза і наслідки структурної перебудови економіки, що призвело до значних деформацій, банкрутства великих підприємств та окремих галузей економіки. Значною мірою це пояснюється тим, що, з одного боку, основною цільовою установкою структурної перебудови є руйнація та модернізація традиційної структури виробництва, яка орієнтувалася головним чином на експорт сировини, продукції металургійної та хімічної промисловості. З другого боку, на думку академіка О. Амоші, у структурних перетвореннях переважають інтереси власників приватного капіталу з намаганням вийти на іноземний ринок та одержати максимальний обсяг конвертованої валюти [394, с. 5].

На сьогодні вченими-економістами проводиться пошук таких теоретико-методологічних засад, які завдяки оптимальній структурі економіки забезпечили б активізацію економічного зростання та розвитку і не допустили б перетворення України на сировинний додаток для розвинених країн світу і гарантували її економічну безпеку. У цьому контексті, як зазначає І. Крючкова, структурна політика стає важливою домінантою економічної політики держави [346, с. 475]. Так, згідно з Єдиним державним реєстром підприємств та організацій України кількість останніх неухильно збільшується. За період 1997–2010 рр. вона зросла з 615,7 до 1229 тис. од. [395, с. 88]. Структура підприємств за видами економічної діяльності станом на 1.01.2010 р. була такою: частка підприємств промисловості становила 10,1 %; сільського господарства – 7,2 %; будівництва, транспорту і зв'язку – 10,5 %; торгівлі – 25 %, фінансова діяльність та операції з нерухомими майном – 14,4; державне управління, освіта, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги – 10,3 %; надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту – 13,1 %; інших галузей – 9,4 % [395, с. 87; 396, с. 93]. Отже, досить низькими є частки промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку, тобто базових галузей. Проте вказані показники не відображають реальний стан економічної діяльності галузей. Зокрема, за офіційними даними, у 1990 р. випуск промислової продукції в загальному обсязі випуску (в основних цінах) становив 50,7 %, і до 2009 р. спостерігався спад до 40,5 %. Світова фінансово-економічна криза дала серйозні підстави об'єктивного аналізу обґрунтованості й ефективності попередньої політики держави щодо промислового

зростання і додатковий поштовх до оновлення її орієнтирів та інструментів регулювання з урахуванням нових реалій і прогнозних перспектив глобального розвитку. Оскільки промисловість є провідною галуззю економіки, розглянемо її виробничу структуру. Так, у 2011 р. найбільша частка належала виробництву та розподіленню електроенергії, газу та води (22,7 %), друге місце посідало металургійне виробництво (18,1 %); третє – виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (16,6 %); четверте – машинобудування (11,6 %); п'яте – добувна промисловість (11,0 %); шосте – хімічна та нафтохімічна промисловість (6,7 %); сьоме – виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення (5,7 %); восьме – легка промисловість (0,7 %), сукупна питома вага інших галузей промисловості становила 6,9 % [396, с. 106]. Подана структура промислового виробництва не забезпечувала економічну незалежність і безпеку країни, враховуючи нерозвинений сектор переробної промисловості та значну частку експорту металу та сировини, а також зниження індексів промислового виробництва за період ринкових трансформацій (табл. 3.12). Наведені дані свідчать про значне зменшення обсягів промислового виробництва у 2000–2011 рр., у 2000 р. – 57 % до рівня 1990 р. За період 2000–2011 рр. спостерігається нестабільність економічного зростання.

Таблиця 3.12

**Динаміка індексів обсягу продукції промисловості
за видами діяльності, % до попереднього року**

Рік Показник	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Уся промисловість, у т.ч.:	113,2	107,0	115,8	112,5	103,1	106,2	107,6	94,8	78,1	111,2	107,6
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	98,2	101,1	104,7	98,9	102,9	106,7	102,3	98,2	88,9	109,5	105,3
добування паливно-енергетичних корисних копалин	96,0	99,2	103,6	101,9	103,1	103,3	97,4	100,3	94,3	96,9	108,4
металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	121,0	103,9	114,3	112,0	98,5	108,9	107,0	87,7	73,3	112,2	108,9
хімічна та нафтохімічна промисловість	108,0	106,5	116,8	114,4	109,8	103,2	108,4	91,4	77,0	122,5	114,4

Закінчення табл. 3.12

Рік / Показник	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
машинобудування	115,3	111,3	135,8	128,0	107,1	111,8	119,0	100,3	55,1	136,1	117,2
легка промисловість	136,4	100,4	104,0	113,6	100,3	98,1	97,4	89,4	74,2	108,9	107,7
виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	123,0	108,4	120,0	112,4	113,7	110,0	107,5	97,9	94,0	103,2	99,4

Складено за: [395, с. 107; 394, с. 110; 396, с. 318; 335]

За всіма показниками спостерігається зниження темпів росту промислової продукції у 2011 р. до рівня 2010 р., за винятком добування паливно-енергетичних корисних копалин. Темпи приросту загального обсягу промисловості у 2010 р. зросли на 33,1 % порівняно з попереднім роком. Проте, починаючи з 2011 р., ситуація значно погіршилася в усіх галузях промисловості, й темпи приросту загального обсягу промисловості у 2011 р. зменшилися на 3,6 % до рівня 2010 р. Зазначені тенденції у промисловості, як і в інших галузях, пов'язані зі зміною структури виробництва та власності, що негативно впливають на соціальні наслідки в державі, тому основний акцент потрібно зробити на економічній ролі держави як регулятора, тобто необхідно створити цілісний механізм реалізації структурної політики держави.

Таким чином, структурна політика держави є сукупністю методів і способів, які формують і реалізують стратегію розвитку основних відношень соціально-економічної макросистеми. Вихідною передумовою політики є визначення типу розвитку (наздоганяючий, лідируючий, мобілізаційний, форсований), а також макроекономічних методів, правил (інститутів), процедур, що стимулюють розвиток певних видів діяльності за узгодженістю з іншими видами. З погляду еволюційного розвитку, зникнення одних видів і поява інших має відбуватися плановірно й закономірно, без деформації та, як вважає О. Сухарев, без змін соціальної структури, оскільки завдання соціального розвитку є головною домінантою соціальної та структурної політики як умови зміцнення економічної безпеки [282, с. 357]. У країнах із низьким рівнем якості життя неможливо забезпечити ефективне інвестування лише ринковими інструментами. Стратегія розвитку економіки має включати вирішення структурних завдань на основі інвестицій. Під час реалізації структурної політики відбувається руйнація структурної спадковості для отримання нової більш ефективної структури. З огляду на критерії економічної безпеки у процесі реалізації струк-

турної політики було б помилкою не враховувати економічну спадковість соціальних відносин.

Реалізація економічної політики передбачає здійснення реформ із їх плануванням, науковим обґрунтуванням динаміки, масштабів, послідовності, витрат, соціальних наслідків. Структурна політика, як і соціальна, передбачає план заходів реформування, що стосуються інститутів, структури економіки, але спрямованість процесу обумовлена потребою досягнення певних цілей соціального розвитку. У науковій економічній літературі поняття соціальної та структурної політики розділені, що, на наш погляд, неправильно, адже структурна й соціальна політика – це єдине інституціональне ціле. На соціальну політику покладаються значні сподівання, пов'язані не лише з виконанням зобов'язань держави перед суспільством, а і з формуванням ідеології соціальних відносин, що забезпечує ефективну соціальну структуру. Стратегічним напрямом соціальної політики є скорочення різниці між найбільш бідним і найбільш багатими верствами населення. Крім системи оподаткування, для вирішення цього завдання необхідні спеціальні інститути, які протидіяли б концентрації капіталів в одних руках. Соціальна політика не має бути пасивною або замкненою в межах неефективних базових інститутів, які відтворюють лише хибні форми господарського розвитку. Основними пріоритетами соціальної політики є такі:

- відновлення довіри до держави, фінансових інститутів та економічної політики;
- зменшення рівня бідності із забезпеченням економічної справедливості, пропорційній внеску в національну економіку;
- застосовування компенсаторного методу при здійсненні заходів, реформ, тобто при зниженні обсягів виробництва або якості соціальних інститутів, доходів або обмеженні будь-яких важливих потреб держава має стати суб'єктом генерування попиту на втрачені позиції або погіршені якісні характеристики;
- здійснення структурних зрушень лише в обсягах наявних ресурсів і відповідно до стратегічних завдань розвитку.

Наведені пріоритети передбачають запобігання втраті уже здобутого рівня якості життя, взаємозв'язок структурних і соціальних змін. У цьому випадку держава є гарантом збереження важливих соціальних досягнень.

На формування структурної політики значний вплив мають загрози зовнішнього та внутрішнього середовища. Як зазначають українські науковці С. Біла, З. Герасимчук, В. Жук, Л. Ковальська, М. Кушнір, А. Сундук, О. Шевченко [397, с. 3–9; 398, с. 3–5; 399, с. 137–139; 112, с. 119–125] поєднання системного впливу ендогенних та екзогенних

ризиків з регіональною диференціацією становить загрозу розвитку економіки регіону та національної економіки. Рівень негативного впливу загроз економічній безпеці України відрізняється в різних регіонах України (залежно від специфіки економічної та соціальної ситуації в кожній області). Тому якщо негативний вплив таких загроз, як криміналізація економіки, «тінізація» виробництва та постійно зростаючий рівень економічної злочинності визначається як найнебезпечніший майже в усіх областях України, то щодо впливу інших загроз ситуація в регіонах має розбіжності.

Зокрема, в регіонах України, де визначальною економічною спеціалізацією є сільське господарство та виробництво продовольчих товарів (Вінницька, Волинська, Полтавська, Черкаська, Хмельницька, Тернопільська, Чернігівська області), найгострішими загрозами є втрата зовнішніх ринків збуту; агресивне проникнення на вітчизняний ринок іноземних виробників; зростання безробіття; недосконалість фінансового, податкового, митного законодавства країни; структурна та цінова диспропорція. Подібна ситуація склалася також у регіонах, де розташовані переважно експортоорієнтовані виробництва з низьким рівнем обробки, значним енерго- й ресурсо-споживанням, що виготовляють сировину або напівфабрикати (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Сумська області).

Цілком інша ситуація спостерігається в регіонах, де домінують галузі з високим рівнем обробки, які випускають кінцевий продукт. Таку структуру має економічна орієнтація господарств у Харківській, Одеській, Миколаївській, Запорізькій, Львівській, Чернівецькій, Івано-Франківській. Тут розташовувалися і розташовані високотехнологічні виробництва машинобудівного комплексу, підприємств оборонного профілю. У більшості із цих областей чимало закладів науково-технічного профілю. Основними загрозами для значених областей є такі: втрата зовнішніх ринків збуту продукції; розрив господарських зв'язків з іноземними партнерами; зростання імпоротної залежності за деякими стратегічно важливими видами сировини й енергоносіїв; невизначеність державної науково-технічної політики; втрата вітчизняного науково-технічного потенціалу; непередумана корпоратизація та приватизація підприємств, унаслідок якої були зруйновані виробничі й технологічні зв'язки.

Для проведення структурно-компонентного аналізу основних загроз економічній безпеці областей Карпатського економічного району скористаємося *SWOT*-аналізом, який дає можливість виділити групи загроз і слабких сторін, що мають різну природу, характер і результат впливу на соціально-економічний розвиток (дод. Д). Оцінка проводилася експертним методом за шкалою в діапазоні від 0 до 1.

Якщо значення загроз знаходиться в інтервалі від $0 \div 0,39$, то для досліджуваного об'єкта – це «легкі удари»; $0,4 \div 0,59$ – «важкий стан»; $0,6 \div 0,75$ – «критичний стан»; $0,75 \div 1,00$ – «руйнування». Загроза є небезпечною, якщо її значення вище за $0,75$. Чинники, що відображають слабкі сторони, характеризують внутрішні особливості досліджуваного об'єкта: соціально-інституціональний потенціал (високий рівень безробіття; низький рівень особистих доходів, високий рівень зовнішньої міграції); економічний потенціал (територіальні диспропорції в якості освіти, кваліфікаційних навичок тощо та кількості трудових ресурсів); екологічний потенціал (кількість екологічно небезпечних об'єктів, порушення природного балансу через просторово нераціональну вирубку лісів, забруднення поверхневих вод унаслідок скидання стоків у водойми); туристично-рекреаційний потенціал (недостатня розвиненість та якість туристичної інфраструктури); міжнародна та внутрішньодержавна позиція (периферійне розташування в Україні, складні умови проживання та господарська діяльність у гірській і сільській місцевостях). Вплив цих чинників підлягає аналізу, контролю та управлінню. Чинники, що становлять загрози, мають зовнішній характер, слабо піддаються управлінню з боку національної економіки та економіки регіону і вимагають колективного підходу до розв'язання. Зокрема, це загрози соціально-інституціонального характеру (демографічна криза, корупція, соціальна незрілість, політична нестабільність, зниження рівня здоров'я населення, міжнародна та внутрішня міграційна мобільність); загрози економічного характеру (ресурсозалежність, нерозвиненість виробничої інфраструктури, виробничо-споживчий дисбаланс, поглиблення репресивності території); загрози екологічного характеру (забруднення довкілля, природні стихійні лиха, антропогенне навантаження, техногенні ризики).

Наприклад, для Чернівецької обл. небезпечними слабкими сторонами екологічного потенціалу є порушення природного балансу через просторово нераціональну вирубку лісів ($0,90$); туристично-рекреаційного потенціалу – недостатня розвиненість і якість туристичної структури ($0,90$); міжнародна та внутрішня державна позиція – периферійні розташування в Україні ($0,80$). Небезпечними загрозами соціально-інституціонального характеру є корупція ($0,91$); політична нестабільність ($0,85$); загрозами економічного характеру є ресурсозалежність ($1,00$); нерозвиненість виробничої інфраструктури ($0,81$); виробничо-споживчий дисбаланс ($1,00$); загрозами екологічного характеру – природні стихійні лиха ($1,00$) (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

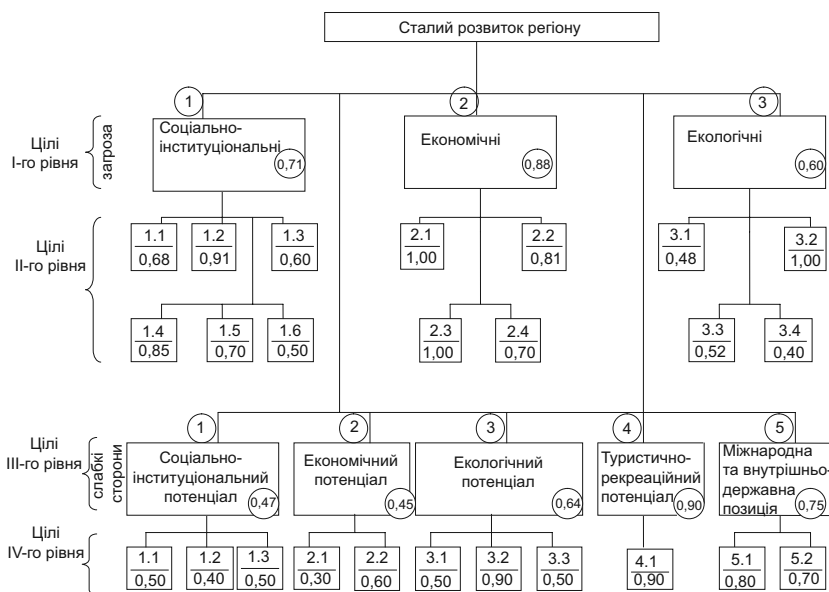
Матриця SWOT-аналізу Чернівецької обл.

Сильні сторони		Слабкі сторони	
1. Соціально-інституціональний потенціал 1.1. Патріотичні цінності та сильні релігійні традиції	0,20	1. Соціально-інституціональний потенціал 1.1. Високий рівень безробіття	0,50
1.2. Збереження позитивної динаміки народжуваності, середньої очікуваної тривалості життя	0,60	1.2. Низький рівень особистих доходів	0,40
1.3. Високий індекс людського розвитку	0,80	1.3. Високий рівень зовнішньої міграції	0,50
1.4. Різноманітний етнічний та етнографічний склад населення, багатство культурної спадщини	0,80	2. Економічний потенціал 2.1. Неоптимальна структура промисловості та її повільні зміни, зношення основних фондів, застарілі технології	0,30
2. Економічний потенціал 2.1. Висока диверсифікація підприємств	0,40	2.2. Територіальні диспропорції в якості (освіта, кваліфікаційні навички тощо) та кількості трудових ресурсів	0,60
2.2. Досвід і традиції у певних галузях	0,30	3. Екологічний потенціал 3.1. Кількість екологічно небезпечних об'єктів	0,50
2.3. Наявність підприємств, що випускають високотехнологічну продукцію	0,30	3.2. Порушення природного балансу через просторово нераціональну вирубку лісів	0,90
2.4. Наявність корисних копалин	0,20	3.3. Забруднення поверхневих вод унаслідок скидання стоків у водойми	0,50
3. Екологічний потенціал 3. Значна кількість заповідних та екологічно чистих територій	0,50	4. Туристично-рекреаційний потенціал: 4.1. Недостатня розвиненість і якість туристичної інфраструктури	0,90
4. Туристично-рекреаційний потенціал 4.1. Наявність і реалізація рекреаційних та лікувальних можливостей	0,20	5. Міжнародна та внутрішньодержавна позиція 5.1. Периферійне розташування в Україні	0,80
5. Міжнародна та внутрішньодержавна позиція	0,50	5.2. Складні умови проживання і господарська діяльність у гірській і сільській місцевостях	0,70
5.1. Зручне географічне розташування, прикордонне розташування			

Закінчення табл. 3.13

Можливості		Загрози	
1. Соціально-інституціональний потенціал 1.1. Розвиток громадянського суспільства способом збільшення кількості й потенціалу громадських організацій	0,40	1. Загрози соціально-інституціонального характеру 1.1. Демографічна криза	0,68
1.2. Забезпечення демографічної стабільності завдяки підвищенню стандартів життя	0,60	1.2. Корупція	0,91
2. Економічний потенціал 2.1. Зростання кількості високотехнологічних підприємств, які використовуватимуть місцевий інноваційний потенціал і робочу силу	0,20	1.3. Соціальна незрілість	0,60
2.2. Швидкий розвиток малого й середнього підприємництва	0,50	1.4. Політична нестабільність	0,85
2.3. Підвищення якості трудового потенціалу завдяки створенню кваліфікованих робочих місць	0,30	1.5. Зниження рівня здоров'я населення	0,70
3. Екологічний потенціал 3.1. Застосування енерго-, ресурсо- та природозберігаючих технологій і впровадження екологічних підходів у лісо-, земле- та водокористуванні	0,50	1.6. Міжнародна та внутрішня міграційна мобільність	0,50
3.2. Поглиблення зв'язків між владними структурами та науковими установами у сфері екологічної безпеки та природокористування	0,30	2. Загрози економічного характеру 2.1. Ресурсозалежність	1,00
3.3. Поглиблення прикордонного співробітництва щодо вирішення спільних екологічних проблем	0,40	2.2. Нерозвиненість виробничої інфраструктури	0,81
4. Туристично-рекреаційний потенціал 4.1. Розроблення та реалізація обласної програми розвитку туризму та рекреації	0,30	2.3. Виробничо-споживчий дисбаланс 2.4. Поглиблення депресивності територій	1,00 0,70
5. Міжнародна та внутрішньодержавна позиція 5.1. Рівень розвитку транскордонного співробітництва та залучення міжнародної технічної допомоги структур ЄС.	0,40	3. Загрози екологічного характеру 3.1. Забруднення довкілля 3.2. Природні стихійні лиха 3.3. Антропогенне навантаження 3.4. Техногенні ризики	0,48 1,00 0,52 0,40

Слабкі чинники й загрози формують проблемно-цільові заходи («дерево проблем»), що сприяє виробленню відповідних інструментів аналізу, контролю та управління діяльністю суб'єктів господарювання області. Стратегії на основі слабких сторін і загроз формують проблемно-цільові орієнтири соціально-економічного розвитку області й забезпечення її економічної безпеки (рис. 3.14, дод. Е).

Рис. 3.14. Дерево проблем соціально-економічного розвитку Чернівецької обл.

Небезпечними загрозами для областей Карпатського регіону є соціально-інституціональні – Львівська (0,75), Закарпатська (0,79); економічні – Чернівецька (0,88), Львівська (0,86), Закарпатська (0,88), Івано-Франківська (0,85) та екологічні – Львівська (0,84) та Івано-Франківська обл. (0,82). Небезпечні слабкі сторони екологічного потенціалу формують Львівська (0,80) та Івано-Франківська області (0,90), туристично-рекреаційного – Чернівецька (0,90) та міжнародної і внутрішньодержавної позиції – Чернівецька – 0,75, Закарпатська – 0,75, Івано-Франківська – 0,75 області.

Отримані дані SWOT-аналізу областей Карпатського економічного району дають змогу реалізувати проблемно-цільові установки стосовно структурної політики, стратегічного програмування структурних змін,

проекування інституціонального базису та визначити вплив загроз на економічну безпеку досліджуваного об'єкта. Джерелом виникнення загроз є система економічних відносин не лише між суб'єктами ринку. Регіон у структурі ринкових відносин є самостійним господарюючим суб'єктом і вимушений самостійно забезпечувати економічну безпеку, передбачати і запобігати дії деструктивних чинників, що виникають і всередині держави, і поза її межами.

Висновки до розділу

1. Теорія катастроф розглядає питання про умови, за яких зміна параметрів системи викликає переміщення точки у фазовому просторі з області положення рівноваги в область тяжіння до іншого положення рівноваги, фіксує порушення лінійності, пропорційності, відповідності між кількісними змінами та якісними переходами в розвитку системи. Це явище обумовлене комплексом закономірностей, своєрідним «чорним ящиком»: дослідник знає, що, маючи інформацію про кількісні зміни на вході, він не може з повною значеністю передбачити, які зміни це спричинить на виході. Теорія катастроф дає змогу визначити підходи до вивчення найбільш складних, «прихованих» проблем перехідних процесів. Висновки та рекомендації, отримані за допомогою цієї теорії, мають практичне значення для дослідження механізмів перехідних процесів у складних системах, вироблення оптимальних режимів управління їх розвитком. Особливої актуальності теорія катастроф набуває в умовах соціально-економічних трансформацій, коли, з одного боку, фіксується нелінійність, криза макроекономічної динаміки, окреслюються межі допустимих змін, а з другого – попереджаються можливі незворотні катастрофічні наслідки обґрунтованих стратегічних рішень. Використання теорії катастроф для аналізу економічної безпеки регіону обумовлене тим, що регіон є відкритою системою. Теорії, що не виходять за межі класичної економічної парадигми, стикаються з певними проблемами в описі та моделюванні нестійкості економічної безпеки регіону, зокрема у кризових ситуаціях. Водночас ці явища знаходять просте й логічне пояснення в межах теорії катастроф, яка дає змогу пояснювати (й навіть передбачати) стрибкоподібну динаміку системи.

2. Термінологічна сутність поняття «ефективність» змінювалася у процесі розвитку. Ефективність необхідно розглядати як системну оцінку остаточних результатів використання всіх залучених у виробництво ресурсів (трудових, інформаційних, матеріальних, фінансових) при виробництві продукції та наданні послуг за певний часовий

інтервал. Важливо враховувати, що досягнення ефективності має на меті не лише прибуток, а й безперервність виробничого процесу, пов'язаного з відтворенням та задоволенням постійно зростаючих потреб індивідуумів, соціальних груп і суспільства. Тобто ефективність дає змогу враховувати не лише результати діяльності господарюючих суб'єктів, а й розглядати умови, за яких вони досягнуті, відображає спроможність стимулювати прогресивні структурні зміни в соціально-економічній макросистемі держави.

3. Необхідно розрізнити ефективність структурних зрушень в економіці та ефективність власне економічної структури. Структуру економіки можна визнати ефективною, якщо має місце зростання продуктивності праці, фондівіддачі, зниження матеріаломісткості і, як наслідок, вироблена продукція відповідає потребам суспільства. Аналіз проблем структурних перетворень доводить необхідність упровадження структурного індикатора інтегральної ефективності елементів структури національної економіки, що акумулює показники ефективності кількох виробничих ресурсів і дає змогу діагностувати неефективні елементи структури економіки. Зокрема, продуктивність праці й фондівіддача можуть бути як основними характеристиками структурних елементів, які досить повно відображають їхню специфіку.

4. Структурні зрушення в економіці характеризуються кількісною та якісною визначеністю. Основною якісною характеристикою структурних зрушень в економіці є показник, що відображає напрям соціально-економічного прогресу. Формалізовано якість вимірюється індексом структурних зрушень певного напрямку (прогресивних або регресивних) у заданій сукупності зрушень в економічній структурі. Відображаючи динамічний складник структурного розвитку, ефективність структурних зрушень демонструє, наскільки структурні зрушення досягають мети, а саме наскільки швидко приводять до нової якості економічних систем.

5. Системні характеристики ефективної інституціональної системи полягають у такому: по-перше, це гарантовані права особи; по-друге, створені стимули для кожного працівника до зростання ефективності суспільного виробництва; по-третє, інституціональні реформи, що проводяться «зверху», соціально справедливі й не знижують життєвого рівня населення; по-четверте, існує ефективний контроль за діяльністю всіх гілок влади; по-п'яте, створені умови, за яких керівники, які не справилися зі своїми обов'язками, досить швидко замінюються новими. Українські реформи почалися з ліквідації старої інституціональної системи, що не була ефективною. Проте нова ще більш далека від ефективної, ніж стара, в ній повно-

цінно не функціонує жоден елемент ефективної інституціональної системи.

6. Проблема поліпшення якості інститутів знаходиться у площині методології дослідження внутрішньої природи інституту й характеру його впливу на зовнішнє середовище. Теоретико-методологічні підходи до дослідження якості інститутів відображають три рівні представлення інституціональних систем. Авторитарні форми суспільного устрою виключають можливість формування інституціональних систем першого типу; країни, які володіють інституціональними системами, наближеними до другого типу, досить стійкі, в них можуть формуватися умови розвитку демократії та рух у напрямі першого типу інституціональних систем; країни із системами третього типу такими властивостями не володіють, головна перешкода на шляху їх модернізації – тотальна корупція. Існує нагальна потреба у якості таких функцій інституціональної системи, як адаптивна, за яку «відповідають» економічні інститути; інтеграційна, у здійсненні якої активну участь беруть сім'я, мораль, право, культура; інноваційна, яку стимулюють інститути конкурентного ринку, науки й освіти; стабілізуюча, роль у реалізації якої мають відігравати інститути політичної системи та громадянського суспільства.

7. На після трансформаційному етапі розвитку доцільно використовувати методіку Світового банку для оцінки якості інституціонального середовища на основі динаміки таких показників, як: індекс економічної свободи; індекс Кауфмана і Крау; рівень захисту кредиторів і власників акцій; рівень розвитку фінансового сектору; індекс інституціональної структури. Основним показником ефективності інституціональних перетворень є процес, синергетичний ефекту взаємодії усіх видів інститутів: власності, конкуренції, фінансових інститутів та інститутів громадського суспільства. Для України залишається актуальною проблема формування такої якості інституціонального розвитку, яка забезпечила б виконання вимог недоторканості прав приватної власності, жорсткого виконання контрактів і невідворотності відповідальності за нанесені збитки.

8. Більшість базових інститутів, правових норм та економічних механізмів має проходити тестування на адекватність, результативність та ефективність. Водночас необхідно виявляти інститутивні валіди і реконструювати насамперед їх. Необхідно звернути увагу на розроблення прикладних індикаторів надійності інститутів за допомогою показників вірогідності й інституціональної ентропії. Пропонований методичний підхід не відкидає застосовувані методи оцінки якості інститутів, а доповнює їх і може знайти використання для прикладної діагностики інституціонального клімату.

9. Науково обґрунтована структурна політика визначається як система заходів держави та бізнесу, спрямованих на зростання частки високотехнологічних галузей із високою доданою вартістю, конкурентоспроможних на внутрішньому та світовому ринках. Структурна політика сприяє інституціонально-структурним перетворенням – неодмінним передумовам переходу до інноваційного розвитку. У цьому контексті необхідно розв'язати проблеми охорони приватної власності (зокрема інтелектуальної) її ефективного використання, розмежування функцій власника та менеджера.

10. Структурна політика держави має охоплювати такі напрями: розвиток галузей, що сприяє загальному підвищенню ефективності промислового виробництва; стимулювання інвестиційної, інноваційної та підприємницької активності, сприяння розвитку експортних галузей; розвиток конкурентоспроможного на світовому ринку виробництва; згорання виробництва у депресивних галузях економіки; стимулювання розвитку третинного сектору економіки. Генеральна мета структурної політики – забезпечення економічного зростання країни в напрямі кількісного зростання обсягів виробництв, гармонізації структури ВВП. Ідеться про зростання частки товарів тривалого користування, високоякісної продукції, сучасних послуг, особливо фінансових та інформаційно-технологічних. Головне завдання структурної політики – це забезпечення економічної безпеки держави, технологічної перебудови промисловості, розвитку імпортозаміщення, випуску нової машинобудівної продукції.

11. Проблема співвідношення цілей ефективності й соціальної збалансованості структурної політики має різні варіанти розв'язання залежно від існуючої соціально-економічної ситуації. Досить високий рівень добробуту визначає менші потреби в державній соціальній політиці, низький – актуалізує політику, принаймні в межах забезпечення широкої доступності основних соціально значущих благ і послуг. Стосовно структурної політики, та проблема набуває форми конфлікту між двома тенденціями: до прискорення структурної перебудови для зростання ефективності; до сповільнення структурної перебудови для забезпечення соціальної збалансованості.

Оскільки ринок намагається ефективно використовувати чинники виробництва, то роль держави, спроможної реалізувати структурні зміни у соціальній сфері, посилюється в напрямі забезпечення соціальних стандартів. Якщо структурна політика є складником економічної політики держави, то при раціональному проведеної вона спроможна сформувати передумови для позитивних тенденцій розвитку національної економіки. Загалом, структурна політика покликана перешкодити деформаціям структури економіки й забезпечити

розумний баланс поточних і довгострокових цілей в економічній політиці держави. На формування структурної політики значно впливають загрози зовнішнього та внутрішнього середовища. Отримані дані *SWOT*-аналізу областей Карпатського економічного району дають змогу реалізувати проблемно-цільові установки щодо структурної політики, стратегічного програмування структурних змін, проектування інституціонального базису й визначити вплив загроз на економічну безпеку досліджуваного об'єкта.

РОЗДІЛ IV

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ СТРУКТУРНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНУ

4.1. Напрями оптимізації структурних та інституціональних перетворень у національній економіці: регіональний вимір

Дослідження структурних змін мають багатоаспектний характер, тому їх можна розглядати як у вузькому, так і широкому значенні цієї проблеми. У вузькому розумінні структурні зрушення трактують лише у взаємозв'язку зі змінами в продуктово-галузевій структурі господарства на різних рівнях системної ієрархії. У широкому значенні розглядається також аналіз структурних змін у складі виробництва та споживання ресурсів (інвестицій, основного капіталу, трудових, матеріально-енергетичних ресурсів), змін у регіонально-галузевій структурі господарства (ефективному просторовому розміщенні ресурсів), інституціональних змін і, зокрема, форм власності, механізмів регулювання, методів організації та управління виробництвом. Головним мотивом структурних змін є суспільні потреби та науково-технічний прогрес (НТП), які визначають інтенсивність та ефективність структурних зрушень в економіці. Структурна політика, що проводиться спільно державою, бізнесом та громадянським середовищем, певним чином опосередковує ці процеси, надаючи їм різноманітного рівня динаміки.

Необхідно розрізнити характер структурних змін за високих та середніх темпів економічного зростання. За високих темпів росту структурні зміни відбуваються на всьому «господарському полі», ресурси праці і капіталу залучаються у виробництво на всій території регіону. Отже, головні структурні зміни відбуваються на макро- чи мезорівні між окремими секторами господарства. За середніх темпів економічного росту і відносно стабільної структури господарства

центр ваги переноситься на структурні зміни на мікрорівні, в окремих галузях, підгалузях та виробництвах. За таких умов науково-технічний прогрес та структурні перетворення стають основними компенсуючими чинниками при зниженні темпів економічного розвитку [400, с. 143; 401, с. 243]. Тому структурні зміни відбуваються насамперед у пріоритетних галузях і виробництвах, які є основою інтенсивного типу відтворення. Виробничі ресурси через механізми ринку та макроекономічної політики концентруються на вирішенні структурних завдань.

На нашу думку, між темпами економічного росту та структурними змінами не існує прямого зв'язку, і за середніх темпів економічного росту структурні перетворення можуть бути інтенсивніші, ніж за високих темпів економічного розвитку. Особливо важливе значення має аналіз впливу НТП на структурні зміни в умовах уповільнення впровадження науково-технічних досягнень, що є характерним для вітчизняної економіки України. Згідно з Й. Шумпетером, коли масова комерціалізація нововведень вирішена, відбувається «старіння» структури господарства, починається фаза депресії, потім – вивільнення від «структурно-хворих» елементів господарства та оновлення господарської структури [402, с. 63].

Проблема структурних змін має дещо інший характер в умовах нестабільної економічної динаміки. Зокрема, в економіці України на межі 90-х років ХХ ст. відбувалася системна криза інертної і консервативної структури господарства, яка нагромадила структурні диспропорції за десятиріччя існування командно-планової одержавленої економіки, з централізованим плануванням виробництва та розподілу суспільного продукту, ресурсів праці і капіталу в територіально-галузевому аспекті, відсутністю конкуренції при суцільній монополізації виробництва, недостатній мотивації до продуктивної праці. Критична маса старої структури господарства проявилася ще у другій половині 1960-х років, проте лише у 80-х роках ХХ ст. стало зрозуміло, що неринкова система економіки та породжена для її обслуговування структура не мають історичної перспективи розвитку.

На думку Д. Форрестера, перехід від однієї структури господарства до іншої є досить складним процесом, коли відбувається трансформація планово-збалансованої структури господарства у структуру господарства ринкового типу [192, с. 152]. У перехідний період від планового соціалізму до конкурентного ринку структура господарства України має бути раціональною. У стислий термін неможливо змінити диспропорції, що накопичилися в старому господарському середовищі і виникли в перехідний період між: споживанням та нагромадженням; виробництвом товарів та послуг; державною та не-

державною формами власності; випуском продукції та затратами факторів виробництва; великими, середніми та малими підприємствами; легальною і тінговою економікою; існуючими й новими формами регулювання та організації виробництва, просторового розміщення виробничих ресурсів, інституціонального базису економіки. За Г. Колодко та Л. Бальцеровичем, створити умови для одночасної зміни всіх компонентів структури економіки досить складно, тому об'єктивно необхідний перехідний період розвитку економіки до того часу, коли всі нові компоненти структури економіки збалансуються [403, с. 79; 404, с. 152].

Як зазначено у підрозділі 3.5, розв'язанню цієї проблеми має сприяти продумана структурна політика, спрямована на підвищення у структурі господарства частки високотехнологічних галузей з високою доданою вартістю, конкурентоспроможних на внутрішньому та світовому ринках. Обмеження з боку національної технологічної бази та випуску сучасної інноваційної продукції об'єктивно гальмують в Україні можливості структурних зрушень у стратегічному напрямі. Об'єктивно стратегічні пріоритети знаходяться у протиріччі з існуючим промисловим циклом: за останні десять років частка паливно-енергетичного комплексу та сировинних галузей у продукції та інвестиціях значно зросла, а частка галузей машинобудування та легкої промисловості, орієнтованих на остаточний інвестиційний та споживчий попит, відповідно знизилася.

Структурна політика покликана сприяти інституціонально-структурним перетворенням як передумові переходу до інноваційної економіки. Західні експерти зазначають, що першочергово необхідно розглянути проблему охорони приватної власності, зокрема інтелектуальної, її ефективного використання, розмежування функцій власника та менеджера, які сформувалися у процесі приватизації.

Основними недоліками української приватизації були непрозорість процедур роздержавлення власності та відсутність чіткого механізму створення рівних умов для власників, які мають сформувати середній клас – основу політичної та економічної стабілізації. Незважаючи на те що частка недержавних форм власності зростає, ефективність української економіки зі змішаною власністю не покращується, оскільки її найбільш успішні фірми – спільна вітчизняна та іноземна власність – поки що не істотно впливають на економічну динаміку. У цьому аспекті необхідно розглянути одну з головних інституціонально-структурних деформацій – функціонування тінгової економіки, частка якої наближається до 60 %. Як свідчить зарубіжний досвід, боротьба держави з тінзовим бізнесом завжди була безрезультативною і завершувалася компромісом у вигляді подат-

кової амністії на імпорт вивезеного капіталу. Потребує вирішення завдання інтеграції військово-технічної та цивільної промисловості в єдиний промисловий комплекс для ліквідації структурних диспропорцій. Світовий досвід свідчить, що не існує бар'єрів між цивільною та військовою промисловістю, головне – наявність інноваційних фірм, спроможних виконати конкурентне замовлення на рівні світових стандартів.

Досить складною є також проблема державного регулювання природних монополій. Розвинені країни протягом тривалого часу розв'язували вказану проблему і дійшли висновку, що створення конкурентних основ доцільне лише тоді, коли можна отримати відчутний економічний ефект. За досвідом США, лібералізація ринків електроенергії, телекомунікацій, частково фінансових послуг, реструктуризація природних монополій потребують відповідних технологічних, організаційних та економічних передумов.

Українські науковці О. Білорус, Д. Лук'яненко, В. Точилін вважають важливим елементом структурної політики обґрунтування оптимальної структури промисловості на основі структури світового господарства та концепції самодостатності національної промислової структури [405, с. 105; 406, с. 143]. Для визначення оптимальної структури промисловості доцільно врахувати участь у глобальній економічній інтеграції. У цьому випадку домінує критерій конкурентоспроможності національних фірм на внутрішньому та світовому ринках, і завдання держави – сприяти сильним структурам, створюючи для цього якісне інституціональне середовище. У випадку ізолюваності від глобального господарства формується перелік «хворих» і «слабких» галузей і виробництв, яким держава допомагає залишитися на ринку механізмами структурної політики.

Критерії вибору пріоритетних галузей промислового розвитку в розвинених ринкових економіках різноманітні: від конкурентоспроможності на світових ринках, створення робочих місць у країні до завоювання певної частки світового ринку. Існують об'єктивні причини відмінностей теоретичних і методично-прикладних підходів до визначення структурних пріоритетів. З погляду національної безпеки паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) – енергетична безпека, аграрно-промисловий комплекс (АПК) – продовольча безпека та оборонно-промисловий комплекс (ОПК) – оборонна безпека є головними пріоритетними секторами для інвестицій. Проте якою є гранична допустима їх частка в господарському комплексі та за яких умов можуть бути отримані інвестиційні ресурси, потребує визначення.

Якщо виходити з пріоритетності високих технологій, то до пріоритетних галузей належать авіаракетно-космічна, електронна про-

мисловість, інформаційні технології, біотехнології, нові матеріали, де роль держави, особливо на стадії НДДКР, досить висока. Якщо взяти за основу критерій зношення основного капіталу, то пріоритети структурно-технологічної перебудови промисловості охоплюють галузі, у яких перевищує 50 %-й рівень зношуваності основних фондів. Критерій створення необхідних валютних ресурсів для структурної перебудови економіки та макроекономічної стабільності зумовлює пріоритетність підтримки експортно-орієнтованих галузей.

Таким чином, будь-які пріоритети, визначені на тривалий період без узгодження з бізнесом і науковим співтовариством, у підсумку сповільнюють динаміку структурних перетворень. Найбільша проблема пріоритетів полягає в тому, що вони відображають або минулий період розвитку, або непрогнозоване майбутнє, оскільки обґрунтовано спрогнозувати структурні зміни достатньо складно. На нашу думку, пріоритетні технології мають відповідати таким умовам: мати високу інтелектуально-інноваційну місткість та потенціал виходу на світові ринки з мінімальною енергоматеріаломісткістю [407, с. 17-29; 408, с. 72-82; 409, с. 503-511; 410, с. 184-202].

Для визначення оптимальної структури економіки стисло охарактеризуємо основні структурні деформації економіки та проаналізуємо пропорцію «споживання – нагромадження». Протягом тривалого часу у СРСР вважалося, що економічне зростання пов'язане лише зі щорічними значними капіталовкладеннями в усі сектори та галузі економіки, що спричинило зростання частки нагромадження і ВВП та зменшення особистого споживання. У більшості розвинених країн норма нагромадження була значно меншою, ніж в Україні, основна увага в інвестиційному процесі акцентувалася на відборі високоефективних проектів, зниженні термінів будівництва, що сприяло підвищенню ефективності, а не норми нагромадження.

Частка особистого споживання істотно зменшилася у 1992 р., коли витрати на кінцеве споживання домашніх господарств у ВВП України становили 39,8 %, а частка валового нагромадження дорівнювала 25 % (насамперед за рахунок збільшення частки запасів до 14 % унаслідок невпевненості суб'єктів ринку у можливості обміняти фінансові ресурси на необхідні оборотні кошти) [411, с. 300, 320, 335]. Існують різні шляхи формування однієї з головних структурних пропорцій.

Згідно з даними табл. 4.1 у 1998 р. витрати на кінцеве споживання домашніх господарств становили до 52 % ВВП (у 2005 р. збільшилися до 57 %, у 2011 р. – до 59,9 %), а валове нагромадження основного капіталу зменшилося у 1998 р. до 19,5 %, у 2005 р. – до 22,0 %, у 2011 р. – до 20,5 %.

у 2011 р. – до 20,3 %. Для порівняння і у США за останні 2-3 роки частка особистого споживання становила 74 %, а нагромадження в основний капітал – 30–32 % [412, с. 272].

Таблиця 4.1

**Головні компоненти структури використання ВВП України,
1990–2011 рр. (в поточних ринкових цінах, %)**

Компоненти ВВП	1990	1992	1995	1998	2000	2003	2004
ВВП	100	100	100	100	100	100	100
Витрати на кінцеве споживання домашніх господарств	48,7	39,8	49,7	52,3	54,3	54,7	52,3
Валове нагромадження основного капіталу	28	25	23,3	19,6	19,7	20,6	22,6

Компоненти ВВП	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
ВВП	100	100	100	100	100	100	100
Витрати на кінцеве споживання домашніх господарств	57,2	58,7	58,7	61,4	63,7	62,6	59,9
Валове нагромадження основного капіталу	22,0	24,6	27,5	26,4	18,3	19,0	20,3

Розраховано за: [395, с. 36; 411, с. 34; 335]

Зниження норм нагромадження (див. табл. 4.1) пояснюють прибічники збільшенням присутності держави в інвестиційному процесі тим, що необхідно збільшити норму нагромадження для відновлення параметрів дореформеного інвестиційного процесу, пристосовуючи його до структури господарства і промисловості.

На нашу думку, поєднання не завантажених застарілих основних фондів з фізично новими, але морально застарілими, може ще більше зменшити завантаження виробничого комплексу з низьким рівнем ефективності виробництва.

Протягом 2000 р. обсяг реалізованої інноваційної продукції становив 31,4 %, у 2005 р. – 43,0 %, у 2011 р. – 41,1 %) (табл. 4.2). Повернення до капіталовкладень за більших термінів промислового будівництва і недостатньої частки інноваційної продукції не зможе призвести до кардинальної зміни структурної макропропорції «споживання – нагромадження» на користь першого компонента.

Таблиця 4.2

Обсяг реалізованої інноваційної продукції в Україні, млн грн

Показник	2000	2002	2003	2004	2005
Усього	12148,3	12605,7	12882,1	18784,0	24995,4
у т.ч. принципово нової					
- у млн грн	3813,6	5753,2	5640,9	9542,3	10755,4
- у % до підсумку	31,4	45,6	43,8	50,8	43,0
із загального обсягу поставлено на експорт					
- у млн грн	3023,6	4421,5	4776,2	7984,4	12494,8
- у % до підсумку	24,9	35,1	37,1	42,5	50,0

Показник	2006	2008	2009	2010	2011
Усього	30892,7	45830,2	31432,3	33697,6	42386,7
у т.ч. принципово нової					
- у млн грн	18194,9	14688,7	8511,5	10995,1	17411,0
- у % до підсумку	58,9	32,1	27,1	32,6	41,1
із загального обсягу поставлено на експорт					
- у млн грн	12797,0	23633,1	13200,9	13713,0	12630,6
- у % до підсумку	41,4	51,6	42,0	40,7	29,8

*Розраховано за: [395, с. 325; 411, с. 338; 396, с. 325; 335]

Не зовсім відповідає дійсності теза про значне фізичне зношування функціонуючих основних фондів. За теоретичними дослідженнями Р. Уімфрі, підтвердженими практикою оновлення основного капіталу в США, нормальний рівень зношуваності основних фондів становить 45–55 %. В Україні зношуваність основних фондів у промисловості у 2010 р. становила 63,0 %, а за всіма видами діяльності ступінь зношування основних засобів України – 74 % (табл. 4.3 [395, с. 95; 335; 396, с. 93]).

Таблиця 4.3

Ступінь зношваності основних засобів України за видами економічної діяльності, 2000–2010 рр., %

	2000	2001	2002	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Усього	43,7	45,0	47,2	48,0	49,0	51,5	52,6	61,2	60,0	74,0
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	47,3	49,6	49,3	50,4	52,2	48,2	46,2	45,7	39,6	40,8
Рибальство, рибництво	56,2	59,6	58,2	59,3	55,9	59,4	55,4	54,2	48,4	54,2
Промисловість:	48,8	51,9	54,5	56,4	57,9	58,6	59,0	58,0	61,8	63,0
добувна промисловість	41,8	44,4	45,5	49,1	49,6	49,9	49,8	52,9	46,1	47,8
переробна промисловість	52,0	55,1	55,4	55,8	59,2	60,0	59,7	57,3	64,9	66,8
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	46,6	50,5	58,7	62,0	60,6	60,9	62,2	62,0	62,2	60,7
Будівництво	49,2	52,1	52,6	51,0	45,1	40,8	39,3	41,0	46,0	50,1
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	38,8	37,5	35,3	35,8	31,9	29,8	22,0	26,4	28,7	32,1
Діяльність готелів та ресторанів	36,0	35,4	35,7	35,2	31,6	37,7	39,2	41,5	42,1	43,4
Діяльність транспорту та зв'язку	50,5	50,2	49,8	49,0	48,5	60,4	66,9	82,4	83,9	94,4
Фінансова діяльність	23,1	20,9	22,2	23,2	29,6	26,7	25,0	24,7	26,1	28,7
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	30,1	32,8	35,4	36,3	38,3	40,9	41,2	41,2	42,3	44,2
Державне управління	47,0	22,7	31,4	32,7	42,2	40,8	38,6	46,5	46,7	46,6
Освіта	40,5	51,2	56,6	57,0	59,7	61,6	57,4	57,8	62,4	62,5
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	37,8	42,1	49,1	50,3	47,4	45,7	44,0	43,3	46,7	50,8
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	45,5	47,9	48,4	48,7	46,6	45,8	45,5	44,2	8,5	7,4

Інша точка зору щодо зниження норми нагромадження, яка підтверджується досвідом розвинених економік, полягає в тому, що вихід із структурної кризи неможливий за повернення до форсованого, але застарілого гомогенного інвестиційного процесу і традиційної структури господарства. Наприклад, період 1973–1985 рр. характеризувався для розвинених країн переходом до нової моделі економічного розвитку – від важкого економічного росту (англ. *hard growth*) до більш гнучкого (англ. *smart growth*) на базі електронної техніки, ресурсозберігаючих технологій та нових систем управління, що вимагало кардинальної перебудови інвестиційного процесу і призвело до істотних структурних зрушень.

У нашій країні структурна криза не до кінця усунула із системи господарства старі неефективні структури і не сприяла новим інвестиціям. На нашу думку, інвестиційний процес, як у будь-якій ринковій системі, має набути нерівномірного, стрибкоподібного характеру, а інвестиційні ресурси – бути сконцентрованими в тих сегментах економічного росту і центрах ефективності, які природні для ринкового середовища. Сьогодні подальше поглиблення економічної реформи пов'язане з активним впровадженням нової структурно-інвестиційної політики. Хоча макроструктурні зміни відбуваються у правильному напрямі, необхідно врахувати, що фізичні обсяги ВВП у 2011 р. порівняно з 1990 р. становили лише близько 70 %, промислового виробництва – до 60 %, а інвестицій в основний капітал – близько третини ВВП (розраховано за: [411, с. 34]). Фізичний обсяг основного капіталу як найбільш консервативної структури в економіці залишився майже без змін. Істотне зменшення обсягів ВВП пов'язане з надлишковими виробничими потужностями, на яких здебільшого вироблялася неконкурентоспроможна продукція, неприваблива для суб'єктів інвестиційного попиту, пропонувалися неякісні споживчі товари і послуги, які не користувалися попитом у споживачів.

Неодмінною передумовою раціональної структурної політики в перехідний період вважався абсолютний пріоритет капіталонагромадження у виробничій сфері економіки, коли інші галузі економіки, віднесені до невиробничої сфери, вважалися другорядними. Зокрема, у 1990 р. частка виробничої сфери у ВВП України становила 79,7 %, в інвестиціях – 60 %, для порівняння: у США відповідно – 50 %, в інвестиціях – 40 % [335]. Головна відмінність полягала в тому, що в ринкових країнах інвестиції в людину (охорона здоров'я, освіта, соціальне забезпечення, страхування, наука), соціальну та виробничу інфраструктуру, у сферу послуг та кредитно-фінансову сферу оцінюються як пріоритетні, оскільки без розвитку вказаних сфер неможливо активізувати людські резерви економічного росту і перейти на новий рівень ефектив-

ності в матеріально-виробничій сфері. Недонагромадження основного капіталу у «невиробничій сфері», як наголошує С. Єрохін, визнається головним чинником низької ефективності виробництва [342, с. 149]. Динаміка пропорції «виробництво товарів» та «виробництво послуг», а також еластичність трудових ресурсів, інвестицій по продукту у двох підрозділах суспільного виробництва в Україні представлені в табл. 4.4.

Аналіз динаміки проведених показників за період 1990–2011 рр. дає змогу зробити такі висновки. По-перше, суб'єкти ринку адекватно відреагували на значні структурні диспропорції між виробництвом товарів та послуг, надаючи перевагу стратегії відходу від «важкого» економічного росту; частка матеріало- та капіталомістких галузей економіки зменшилася утричі, а частка послуг у ВВП досягла 50,0 %, що дає змогу знизити частку валового нагромадження основного капіталу у структурі ВВП. По-друге, спостерігається помітний рух ресурсів виробництва, зокрема, чисельність зайнятих у сфері послуг перевищила чисельність зайнятих у сфері матеріального виробництва.

Таблиця 4.4

Динаміка розподілу продукту та ресурсів виробництва за двома підрозділами економіки України, 1990–2011 рр.

Показник	1990	1992	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Виробництво товарів									
Частка (%) в:									
1) ВВП;	79,7	77,4	82,0	74,3	68,5	66,4	65,5	63,7	63,7
2) чисельності зайнятих;	60,4	59,2	60,0	56,2	50,0	48,0	47,3	46,5	46,9
3) інвестиціях в основний капітал;	59,4	55,3	59,5	53,4	47,3	44,3	45,7	46,7	50,3
4) кількості підприємств та організацій	–	41,3	35,4	34,7	31,1	30,2	29,3	28,6	27,4
Виробництво послуг									
Частка (%) в:									
1) ВВП;	20,3	22,6	18,0	25,7	31,5	33,6	34,5	36,3	36,3
2) чисельності зайнятих;	39,6	40,8	40,0	43,8	50,0	52,0	52,7	53,5	53,1
3) інвестиціях в основний капітал;	40,6	44,7	40,5	46,6	52,7	55,7	54,3	53,3	49,7
4) кількості підприємств та організацій	–	58,6	61,3	65,3	68,9	67,8	70,7	69,2	72,6

Закінчення табл. 4.4

Показник	2002	2003	2004	2005	2007	2008	2009	2010	2011
Виробництво товарів Частка (%) в:									
1) ВВП;	62,3	60,9	60,9	58,9	55,4	54,4	50,0	52,7	50,4
2) чисельності зайнятих;	45,6	44,3	44,2	43,5	40,5	39,2	37,9	37,0	37,8
3) інвестиціях в основний капітал;	50,8	47,8	47,9	48,3	44,0	45,5	47,7	44,3	45,4
4) кількості підприємств та організацій	25,6	25,6	25,6	25,5	25,0	24,7	24,1	23,7	23,3
Виробництво послуг Частка (%) в:									
1) ВВП;	37,7	39,1	39,1	41,1	44,6	45,6	50,0	47,3	49,6
2) чисельності зайнятих;	54,4	55,7	55,8	56,5	59,5	60,8	62,1	63,0	62,2
3) інвестиціях в основний капітал;	49,2	52,2	52,1	51,7	56,0	54,5	52,3	55,7	54,6
4) кількості підприємств та організацій	74,4	74,4	74,4	74,5	75,0	75,3	75,9	76,3	76,7

Розраховано за: [411, с. 372; 410, с. 410; 395, с. 95, 354, 268, 30–33; 396, с. 30–33, с.83, 206, 353; 335]

При цьому у сфері послуг уже функціонує понад 70 % підприємств і організацій, що підтверджується також зростанням інвестицій в основний капітал (понад 50 %) – основу створення додаткових робочих місць. По-третє, спостерігається консервативність великих державних господарюючих суб'єктів у виробництві товарів, де їх частка в чисельності зайнятих перевищує частку у ВВП, що свідчить про надлишок робочої сили та відставання соціальних перетворень.

У минулому вважалося, що серед секторів економіки України першочергові інвестиції мають отримати промисловість, сільське господарство та будівництво, за рахунок чого створювалася важка структура економіки та спостерігалася перенагромадження основного капіталу в цих галузях. Для того, щоб реалізувати головне структурне завдання – розширення частки сфери послуг, необхідне скорочення первинних секторів матеріального виробництва за рахунок ліквідації відсталих, непотрібних і неефективних елементів структури (на

початку реформ питома вага сільського господарства, промисловості і будівництва у ВВП України становила близько 50 %, у капіталовкладеннях – понад 55 %, а у США відповідно 31 і 20 %) [335].

Унаслідок проведення реструктуризації економіки та під впливом обмежень попиту й диференціації ринкових цін відбувалися важливі зміни: до 2001 р. визначилися нові структурні орієнтири – частка промисловості, сільського господарства та будівництва у ВВП України знизилася до 50 %, у валовому накопиченні основного капіталу – до 49 %; у США відповідно 29 та 22 % [411, с. 31]. На сьогодні існує органічний взаємозв'язок процесів інноваційного розвитку економіки та її структурної перебудови. Без інноваційних перетворень в економіці структурні зміни набудуть лише кількісного, але не якісного характеру. Проте структурна перебудова економіки має позитивну спрямованість лише в тому випадку, коли вона здійснюється на новій науково-технологічній основі.

Зменшення обсягів матеріального виробництва за рахунок створення ефективнішої структури господарства пов'язано з необхідністю зміцнення господарських зв'язків та поліпшення ринкових послуг конкурентного середовища. Цим зумовлені підвищені вимоги до розвитку виробничої і соціальної інфраструктури, кредитно-фінансової сфери, торгівлі, ділових послуг, усієї інституціональної інфраструктури ринку, особливо інноваційного компонента (табл. 4.5).

Аналіз даних табл. 4.5 дає змогу виявити декілька важливих обставин в еволюції видової (галузевої, секторальної) структури економіки:

- скоротилася частка промисловості, сільського господарства і будівництва у ВВП; стабілізувалася частка таких важливих галузей виробничої і соціальної інфраструктури, як транспорт і зв'язок, які забезпечують якість господарських зв'язків, що відобразилося на інтенсивності обороту товарів роздрібної та оптової торгівлі, зростання питомої ваги якої вивело цю галузь на рангові пріоритети (перше місце), характерні для країн з розвиненою ринковою економікою;
- наука, освіта, культура, мистецтво, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, які стосуються якості «людського капіталу», залишаються не затребуваними державою чи ринком;
- збільшилася частка комерційної діяльності, проте залишається недостатньо якісним ринкове середовище за незначного зростання частки фінансів, кредиту, страхування.

Таблиця 4.5

**Галузева структура економіки України,
2001–2011 рр., % до ВВП**

Галузь, сфера	2001	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	14,4	10,9	9,2	7,5	6,6	6,9	7,2	7,2	8,3
Добувна промисловість	4,2	4,1	4,1	4,1	4,4	5,7	4,5	5,8	6,7
Переробна промисловість	17,4	18,6	19,7	20,1	19,9	17,5	15,5	15,3	14,1
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	5,5	4,6	3,4	3,4	3,2	3,0	3,5	3,3	3,3
Будівництво	3,6	3,8	3,7	3,9	4,2	3,1	2,4	3,0	3,2
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	11,0	11,8	12,7	12,6	13,2	13,9	14,2	13,9	15,4
Діяльність транспорту та зв'язку	12,1	13,1	10,8	10,3	9,7	9,2	10,6	11,2	9,9
Освіта	4,4	5,2	4,7	4,8	4,6	4,6	5,4	5,3	4,6
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	3,0	3,4	3,2	3,3	3,1	3,1	3,8	3,9	3,5
Інші види економічної діяльності	24,4	24,5	28,5	30,0	31,9	33,0	32,9	31,1	31,0

Розраховано за: [411, с. 31, 105; 395, с. 30–32; 396, с. 30–32; 335]

За О. Красильниковим та А. Качинським, метою системних структурних зрушень є підвищення рівня задоволення економічних інтересів та потреб окремих суб'єктів або їхніх груп [414, с. 59; 415, с. 297]. Необхідно враховувати три основні групи методів вивчення структури економіки та оцінки структурних перетворень. По-перше, це методи виявлення структури систем (типологічного групування; кластерного аналізу; кореляційно-регресійного аналізу взаємозв'язків). По-друге, це методи побудови узагальнених показників, які характеризують стан структури (відносні показники; середні величини;

показники варіації; структурні характеристики рядів розподілу; коефіцієнти рівня розвитку структури як відношення фактичних рівнів показника до гранично можливого; коефіцієнти детермінації і регресії). По-третє, це методи вивчення динаміки структури (визначення швидкості та інтенсивності змін структури (абсолютні зміни, базові та ланцюгові темпи); аналітичного вирівнювання; індексний аналіз; коливання показників структури; «структурно-динамічні» та варіаційно-динамічні таблиці.

За допомогою методів оцінювання структурних зрушень можна вирішити такі завдання, як: оцінювання сили структурних зрушень; порівняння рівня сили структурних зрушень протягом двох або декількох періодів; порівняльна характеристика сили зрушень у показниках, які належать до однієї територіальної одиниці у часі і в просторі; характеристика швидкості та інтенсивності змін. Зазначені показники можуть бути використані при побудові коефіцієнтів локалізації, перерозподілу та індексів структурних зрушень у регіональному аналізі.

Узагальнюючи викладене, О. Красильников запропонував кількісні та якісні показники визначення структурних зрушень в економіці. Базовий кількісний показник структурних зрушень в економіці називається «масою структурного зрушення», яка визначається кількістю ресурсів, що припадає на певний елемент економічної системи у відносному вираженні [414, с. 29]:

$$M = P - P_0, \quad (4.1)$$

де M – маса структурних зрушень в економіці;

P, P_0 – значення кількісних показників у поточному і базовому періоді.

Показником, що відображає динаміку зміни економічної структури, є індекс структурних зрушень, який вказує на зміну маси структурного зрушення протягом певного часу і розраховується в частках або відсотках за формулою:

$$I = \frac{M}{M_0}, \quad (4.2)$$

де M, M_0 – маса структурного зрушення в досліджуваному та базовому періодах.

Для точних розрахунків В. Бессонов застосовує складніші методи [416, с. 601–619; 417, с. 189–207]. На основі формул (4.1), (4.2) проаналізуємо динаміку зміни кількості організацій, які займалися інноваційною діяльністю за період 1990–2011 рр. (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

**Маса структурних змін у наукомісткому секторі
економіки України**

Показник	1990	1995	2000	2005	2007
Кількість організацій та підприємств	331650	548903	834886	1023396	1133200
Кількість організацій, які виконували дослідження і розробки:					
- одиниць;	1400	1453	1490	1510	1404
- %	0,43	0,27	0,18	0,15	0,13
Маса структурної зміни (%)	0	-0,16	-0,25	-0,28	-0,30
Індекс структурної зміни	-	1	-1,57	-1,75	-1,88

Показник	2008	2009	2010	2011
Кількість організацій та підприємств	1187020	1228888	1258513	1294641
Кількість організацій, які виконували дослідження і розробки:				
- одиниць;	1378	1340	1303	1679
- %	0,12	0,11	0,11	0,13
Маса структурної зміни (%)	-0,31	-0,32	-0,32	-0,30
Індекс структурної зміни	-1,94	-2,0	-2,0	-1,88

Розраховано за: [411, с. 83, 337; 418, с. 353; 419, с. 358; 396, с. 323; 335]

Спостерігається зменшення кількості підприємств, які займалися науковими розробками та впроваджували їх у виробництво: маса регресивної структурної зміни у 2011 р. становила 0,30 % порівняно з 0,16 % у 1995 р. Зазначена тенденція, крім негативних ефектів (втрата кваліфікації науково-технічних працівників; зменшення кількості винаходів та впроваджень; міграція кваліфікованих працівників), набувають значення загрози економічній безпеці держави в середньо- та довгостроковій перспективі, оскільки зниження інноваційної активності призводить до уповільнення темпів росту економіки дер-

жави, викликає її відсталість і визначає аграрно-сировинну спеціалізацію та «наздогоняючий» тип розвитку. Усе це негативно впливає на інвестиційну привабливість держави, і, як наслідок, у наступному циклі відбувається зниження інвестицій в НДДКР. Визначимо індекси структурних змін в економічній динаміці інвестицій в Україні протягом 1990–2011 рр. (табл. 4.7, рис. 4.1, 4.2).

Таблиця 4.7

Динаміка частки інвестицій у ВВП України, 1990–2011 рр.

Показник	1990	1995	1998	2000	2001	2003	2004
Частка інвестицій у ВВП (%)	26,8	17,2	13,6	13,8	15,9	19,1	21,9
Річний індекс структурних змін (I_1) (%):							
- порівняно з 1990 р.;	–	–36,0	–50,0	–49,0	–41,0	–29,0	–19,0
- до попереднього року	–	26,3	–21,0	2,0	16,0	21,0	15,0
Річний індекс структурних змін порівняно з 1990 р., (I_2) (%)	–	64,0	50,0	51,0	59,0	71,0	81,0

Показник	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Частка інвестицій у ВВП (%)	21,9	23,0	26,2	24,6	16,6	13,8	15,9
Річний індекс структурних змін (I_1) (%):							
- порівняно з 1990 р.	–19,0	–14,0	–2,0	–8,0	–38,0	–49,0	–41,0
- до попереднього року	–	5,0	14,0	–6,0	–33,0	–17,0	15,2
Річний індекс структурних змін порівняно з 1990 р., (I_2) (%)	81,0	86,0	98,0	92,0	62,0	51,0	59,0

Розраховано за: [411, с. 27; 395, с. 198; 396, с. 198; 335]

Порівняно з 1990 р. структурні зміни протягом досліджуваного періоду мали негативний характер: найбільш інтенсивними були 1998, 2000, 2001, 2009–2011 рр., що підтверджує нестабільну і негативну економічну динаміку.

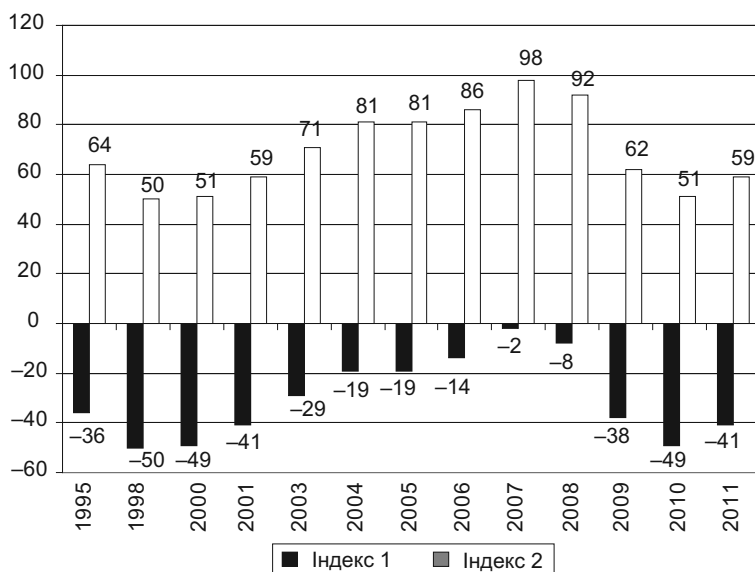

Рис. 4.1. Динаміка річного індексу зміни частки інвестицій у ВВП, 1990–2011 рр. (порівняно з 1990 р.)

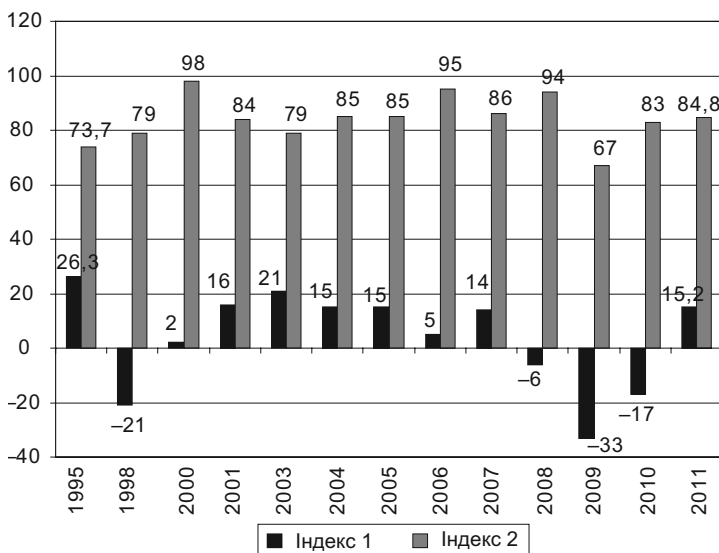

Рис. 4.2. Динаміка річного індексу зміни частки інвестицій у ВВП, 1990–2011 рр. (порівняно з попереднім роком)

Якщо ж проаналізувати зміни в структурі інвестицій порівняно з минулим роком (див. рис. 4.2), то позитивні структурні зміни відбувалися у 1995 р. порівняно з 1992 р., у 2003 р. порівняно з 2001 р. та у 2004–2005 рр., 2007 р., 2011 р.

Основні тенденції розвитку економіки України протягом останніх п'ятнадцяти років відображаються змінами структур за видами економічної діяльності в натуральних (за кількістю зайнятих) та вартісних (виробництво продукції, інвестиції) показниках. Зіставлення цих показників дає змогу виявити основні зміни, які відбулися стосовно видів економічної діяльності.

Найбільш швидкими темпами відбувалися зміни в бік збільшення часток практично всіх видів економічної діяльності, особливо у фінансовій діяльності та діяльності, що пов'язана з операціями з нерухомістю, орендою, відповідно індекс структурних змін стосовно інвестицій становить 4068 і 2623 %. Для будівництва зростання становить 5 % за кількістю зайнятих, 436 % з виробництва продукції, 1926 % з інвестицій. Сфера торгівлі характеризувалася збільшенням на 55 % кількості зайнятих, 574 % – виробництва продукції та 512 % – інвестицій. Водночас необхідно зазначити, що в сільському господарстві індекс структурних змін за кількістю зайнятих зменшився на 29 %, проте зросли індекси структурних змін стосовно випуску продукції на 186 % та інвестицій на 847 %. Відповідно показники для промисловості (25, 435, 515 %) та охорони здоров'я (3, 550, 12 %) свідчать про більш високу продуктивність праці, застосування інноваційних методів виробництва й управління (табл. 4.8).

Зазначимо, що певні види економічної діяльності характеризувалися змінами протилежної спрямованості. Так, у металургії та обробленні металу відбулися структурні зміни в бік збільшення частки виробництва продукції та інвестицій (відповідно на 96 і 61 %), при цьому відбулося зменшення частки в структурі зайнятих (–17 %). За інших рівних умов це може підтверджувати інтенсивний розвиток цього виду економічної діяльності. У харчовій промисловості та переробці сільськогосподарських продуктів відбувалися структурні зміни в бік зменшення їх частки у виробництві продукції та кількості працівників (відповідно –22 і 1 %), але при цьому спостерігалось збільшення частки інвестицій (89 %), що свідчить про нераціональне використання інвестицій, можливі тіньові схеми.

Вказані структурні зміни супроводжувалися зменшенням обсягів виробництва за всіма видами економічної діяльності. Водночас не менш істотні зміни відбулися у виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води; добувній промисловості та металургії і обробленні металу. Найбільший спад спостерігався в легкій промисловості, машинобудуванні, харчовій промисловості та переробці сільськогосподарської продукції, що сприяло зменшенню їх частки в галузевій структурі економіки.

**Зміни у структурі інвестицій в основний капітал
за видами економічної діяльності**

Види економічної діяльності	Кількість працівників, тис.		Темпи приросту, %	Виготовлено продукції, млн грн		Темпи приросту, %	ПП в Україні, млн дол. США		Темпи приросту, %
	2001	2011		2001	2011		2001	2011	
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	4334,1	3094,5	-29	66306	189669	186	88,1	833,7	847
Промисловість	4598,3	3461,5	-25	224075	1198951	435	2285,1	14042,6	515
Будівництво	903,6	943,0	5	18339	98212	436	115,5	2339,2	1926
Торгівля; ремонт автотомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку. Діяльність готелів та ресторанів	3121,3	4832,0	55	38989	262653	574	778,5	4764,5	512
Діяльність транспорту та зв'язку	1355,0	1389,7	3	41295	209457	408	309,2	1711,2	454
Фінансова діяльність	166,1	332,8	101	-	-	-	361,3	15059,5	4068
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	815,9	1153,2	42	-	-	-	174,6	4754,1	2623

Закінчення табл. 4.8

Види економічної діяльності	Кількість працівників, тис.		Темпи приросту, %	Виготовлено продукції, млн грн.		Темпи приросту, %	ПП в Україні, млн дол. США		Темпи приросту, %
	2001	2011		2001	2011		2001	2011	
Державне управління	1198,6	1223,8	3	–	–	–	0,1	0,5	400
Освіта	1609,7	1688,3	5	12437	84592	581	3,4	16,8	395
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1379,6	1341,4	–3	10005	64966	550	117,1	131,2	12
Інші види економічної діяльності	692,8	805,8	17	49074	400915	717	57,3	583,5	919

Розраховано за: [411, с. 105, 212, 389; 395, с. 354, 268, 30–33; 420, с. 274; 396, с. 353; 335]

У структурі зайнятості за секторами економіки України (табл. 4.9) спостерігається збільшення чисельності зайнятих у сфері торгівлі, харчування, фінансово-кредитній сфері та страхування. Проте відбулися і несприятливі зміни – зниження частки зайнятих у науці і науковому обслуговуванні, будівництві, освіті, культурі, мистецтві та значне зростання частки зайнятих в органах управління.

Таблиця 4.9

**Зміни у структурі зайнятості за видами економічної діяльності
України, тис. осіб**

Галузь	1991	2011	Індекс структурної зміни (%)
Усього, у т.ч.:	25000,0	20266,0	-19
Промисловість	7800,0	3462,0	-56
Сільське господарство, лісове господарство, мисливство	4900,0	3095,0	-37
Будівництво	2300,0	943,0	-59
Транспорт, зв'язок	1800,0	1390,0	-23
Торгівля, харчування	1900,0	4832,0	155
Охорона здоров'я	1500,0	1341,0	-11
Наука і наукове обслуговування	843,0	300,0	-65
Освіта, культура, мистецтво	3000,0	1688,0	-44
Фінансова діяльність	100,0	333,0	233
Державне управління	500,0	1224,0	145
Операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам	-	1153,0	-
Інші види економічної діяльності	200,0	806,0	303,0

Розраховано за: [411, с. 335; 395, с. 354; 396, с. 198; 335]

На сьогодні формування ефективної структури національної економіки неможливе без значних інституціональних змін, оскільки, як зазначає В. Попов, від швидкості інституціонального оновлення залежить результативність функціонування окремих фірм, регіонів, галузей та всього господарського комплексу країни [421, с. 61–67]. Важливо також проаналізувати, як структурні зміни синхронізовані

з інституціональними змінами, насамперед як здійснюється перехід від державних до недержавних форм власності (табл. 4.10).

Таблиця 4.10

**Інституціональна структура ВВП України за формами власності,
1990–2011 рр., %**

№ з/п	Показник	Господарський комплекс	
		державна та комунальна власність	недержавна власність
1990			
1	У загальній кількості підприємств	87,6	12,4
2	У загальній чисельності зайнятих	82,5	17,5
3	В інвестиціях в основний капітал	77,9	22,1
1992			
1	У загальній кількості підприємств	77,5	22,5
2	У загальній чисельності зайнятих	70,4	29,6
3	В інвестиціях в основний капітал	63,3	36,7
2000			
1	У загальній кількості підприємств	12,8	87,2
2	У загальній чисельності зайнятих	53,3	46,7
3	В інвестиціях в основний капітал	45,9	54,1
2003			
1	У загальній кількості підприємств	12,05	87,95
2	У загальній чисельності зайнятих	48,9	51,1
3	В інвестиціях в основний капітал	35,2	64,8
2005			
1	У загальній кількості підприємств	11,8	88,2
2	У загальній чисельності зайнятих	26,2	73,8
3	В інвестиціях в основний капітал	25,0	75,0

Закінчення табл. 4.10

№ з/п	Показник	Господарський комплекс	
		державна та комунальна власність	недержавна власність
2010			
1	У загальній кількості підприємств	5,0	95,0
2	У загальній чисельності зайнятих	14,2	85,8
3	В інвестиціях в основний капітал	17,3	82,7
2011			
1	У загальній кількості підприємств	2,0	98,0
2	У загальній чисельності зайнятих	6,1	93,9
3	В інвестиціях в основний капітал	16,4	83,6

Розраховано за: [411, с. 309–312; 422, с. 316; 423, с. 19, 319, 324; 395, с. 86–84; 396, с. 25–26, с. 83, 19, 325; 335]

Можемо констатувати достатньо чітку зміну інститутів власності, зокрема, в 2011 р. понад 90 % суб'єктів ринку функціонували в межах недержавної форми власності, і динаміка цього процесу зростає. У період 1992–2011 рр. більша частина зайнятих задіяна на підприємствах та організаціях приватної та змішаної форми власності. Протягом цього ж періоду частка зайнятих на підприємствах, організаціях державної та комунальної форми власності зменшилася на 56 процентних пунктів. Виразна тенденція спостерігається стосовно інвестицій: основними інвесторами (понад 80 % загального обсягу інвестицій) стали суб'єкти приватної та змішаної форм власності. Таким чином, зміни форм власності значущі, кількісні зміни форм власності потребують інституціональних реформ на всіх рівнях господарської ієрархії.

4.2. Економічна безпека структурних зрушень на ринку споживчих товарів і послуг регіону

Торівля як сектор національної економіки належить до складних соціально-економічних систем і становить значну частку сфери послуг. У структурі глобальної економіки сектор обслуговування становить 58 % світового ВВП, в Україні за 1995–2011 рр. частка сфери послуг у ВВП зросла з 30,6 до 54 %, проте за рівнем розвитку сфера послуг

відстає від економік провідних країн (у США частка цієї сфери у ВВП становить 70–75 %). Прискорене зростання сфери послуг в Україні стало причиною змін у структурі зайнятості (табл. 4.11).

Таблиця 4.11

**Середньорічна чисельність зайнятих в Україні
за секторами економіки, 1990–2011 рр., %***

Сектор	1990	1995	2000	2003	2005	2008	2009	2010	2011
Аграрний	20,3	21,5	21,4	20,2	19,3	15,7	15,5	15,3	16,7
Індустріальний	42,3	35,7	34,0	31,3	31,0	30,4	29,2	28,6	27,8
Сервісний	44,7	42,8	41,0	44,8	45,7	49,7	51,3	52,2	51,5

Розраховано за: [424, с. 376; 395, с. 370; 396, с. 353; 335]

В Україні у 2011 р. частка зайнятих у промисловості та будівництві становила 27,8 % зайнятого населення (у 1990 р. – 42,3 %), тоді як у сфері послуг – 51,5 %. У структурі сфери обслуговування значну частку становить торгівля. На думку М. Саллівана та Д. Едкока, роздрібна торгівля є важливим структурним, динамічним, конкурентним елементом вітчизняної і світової економіки [425, с. 38]. Обсяги роздрібних продажів і зайнятості у сфері роздрібною торгівлі – це важливі макроекономічні показники. Як зазначають Б. Берман та Дж. Еванс, тенденції в роздрібній торгівлі відображають тенденції в економіці в цілому [426, с. 42].

У працях українських учених В. Апопія, І. Бланка, А. Виноградської, Л. Лігоненко, А. Мазаракі, Н. Ушакової, Ф. Хмілья та зарубіжних учених Н. Абрютіної, Ю. Аванесова, Р. Валевич, Г. Давидової, А. Садекова, Л. Фролової, Л. Кравченко, Б. Бермана, Дж. Еванса, М. Краффта, Муралі К. Мантрала досліджувалися проблеми розвитку торгівлі та функціонування торговельних підприємств. Попри значну кількість публікацій, окремі проблеми розвитку внутрішньої торгівлі залишаються недостатньо вирішеними, особливо в аспекті впливу на економічну безпеку. Зокрема, недостатньо досліджена взаємозалежність між структурно-інституціональними зрушеннями в регіональній торгівлі та економічною безпекою регіону; взаємозв'язок обсягів роздрібною товарообороту та структурних змін у системі регулювання внутрішньорегіональною торгівлею.

Роздрібна торгівля в Україні розвивається випереджаючими темпами, зокрема роздрібний товарооборот торговельних підприємств у 2011 р. становив 30,0 % ВВП, а оборот роздрібною торгівлі – 60,0 %

ВВП або 685,7 млрд грн за рік, реалізованих через торговельну мережу 65,3 тис. об'єктів. Виокремимо три основні причини швидкого зростання торгівлі в Україні – збільшення реальних доходів населення (до кризи 2008 р.); недостатня торговельна інфраструктура, яка не відповідає зростаючій купівельній спроможності населення, та зростання обсягів споживчого кредитування (до кризи 2008 р.), у т.ч. зарубіжними банками та їх фірмами [427, с. 73].

Важливою для роздрібної торгівлі є частка доходів, яка витрачається на придбання товарів. Згідно з офіційними даними, у 2011 р. середньомісячна заробітна плата одного працівника становила 2633 грн і порівняно з 2009 р. зросла на 394 грн, а реальні доходи населення – на 1237,0 грн. За останні три роки заробітна плата зростала швидше за ВВП, зокрема у 2011 р. ВВП збільшився на 15,5 % порівняно з 2000 р., а реальна заробітна плата – на 17 %. Необхідно додати, що купівельна спроможність українського споживача приблизно удвічі поступається середньоєвропейському рівню. Забезпеченість торговельними послугами залишається досить низькою, навіть у м. Києві, де зосереджено 30,3 % обороту роздрібної і 42 % оптової торгівлі.

Узагальнення основних проблем розвитку вітчизняної внутрішньої торгівлі дає змогу виокремити такі основні проблеми. По-перше, подальше зростання та розвиток роздрібної торгівлі вимагає структурної перебудови системи товаропросування, розробки цільових програм розвитку оптової торгівлі, у т.ч. створення сучасної інфраструктури оптової торгівлі. Проблема розвитку оптової торгівлі вирішується переважно на регіональному рівні, де вона розглядається у взаємозв'язку з продовольчою безпекою регіону, контролем над товаропотоками, завантаженням виробничих потужностей.

По-друге, залишається незавершеною нормативно-правова база, яка регламентує функціонування оптових підприємств. Оптова торгівля не виконує функції регулятора товаропотоків, що пов'язано з руйнуванням оптової ланки, відсутністю у торговельних підприємств достатнього обсягу власних оборотних коштів. По-третє, важливою проблемою є відсутність цілісної системи державного контролю торговельних підприємств, яка відповідала б цивілізованій конкуренції. По-четверте, актуальним є розширення асортименту товарів та забезпечення його стабільності в роздрібній мережі, цінової і територіальної доступності товарів для населення з урахуванням диференціації доходів, якості та безпеки споживчих товарів, створення державних органів управління інформаційного забезпечення галузі. Йдеться про єдину систему статистичної звітності, яка відображає стан торгівлі, відкритість і доступність цінової інформації на всіх рівнях товаропросування.

Утім, зазначимо, що на посттрансформаційному етапі розвитку стан торговельної галузі характеризується економічною стійкістю. У торгівлі створюється більше однієї п'ятої національного багатства країни. Починаючи з 1990 р. внесок торгівлі до ВВП зріс більше ніж утричі і майже зрівнявся з промисловістю. Сформувалася стала тенденція до зниження частки збиткових підприємств торгівлі. Торгівля залишається важливою бюджетоутворюючою галузеву системою, зокрема частина доходів бюджету формується за рахунок непрямих податків, які є податками на споживання і надходять до бюджету лише після реалізації товарів споживання. Для прикладу, частка підприємств торгівлі та ресторанного господарства у 2011 р. в податкових надходженнях по м. Києву становила понад 20 %.

Таблиця 4.12

**Динаміка структури кількості підприємств України
за видами економічної діяльності, 2000–2011 рр., %**

Види економічної діяльності	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011
Всього, у тому числі:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
сільське господарство; мисливство; лісове господарство; рибальство; рибництво	8,4	8,16	7,81	7,44	7,17	6,96	6,62
промисловість	11,0	10,86	10,52	10,34	10,14	9,96	9,77
будівництво; діяльність транспорту та зв'язку	8,8	9,56	9,86	10,36	10,51	10,41	10,39
торгівля; ремонт автомобілів; побутових виробів та предметів особистого вжитку; діяльність готелів та ресторанів	28,12	27,87	27,27	27,09	26,84	26,67	26,66
фінансова діяльність; операції з нерухомим майном; оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	10,43	12,23	12,74	13,67	14,41	14,80	15,56
державне управління; освіта; охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	9,20	9,51	10,46	10,31	10,26	10,38	10,22
надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	11,02	12,32	12,52	12,82	13,1	13,52	14,09

Розраховано за: [424, с. 83; 423, с. 82; 396, с. 83; 335]

Торгівля посідає домінуюче становище серед інших галузей економіки за кількістю функціонуючих підприємств. Зокрема з понад 1 млн підприємств, організацій в економіці на частку торгівлі та ресторанного господарства припадало більше однієї третьої у 2011 р. Структура підприємств за видами економічної діяльності і за регіонами, і в країні загалом характеризується достатньою стабільністю (табл. 4.12, дод. З.1).

За зміни структури кількості підприємств за галузями економіки можна констатувати, що темпи приросту кількості підприємств у сфері торгівлі та ресторанного господарства значно перевищують аналогічний показник загалом за окремим видами економічної діяльності. У регіональному вимірі найбільшу частку підприємств торгівлі в економіці західних областей України займає Львівська область – 27 %, Івано-Франківська – 24,1 %, Волинська – 21,5 %, Закарпатська – 20 %, Чернівецька – 18,8 %, Тернопільська – 17,1 %. Динаміка регіональної структури підприємств торгівлі вказує на стабільність їх частки у структурі економіки регіонів, що свідчить про те, що умови зовнішнього середовища функціонування роздрібною торгівлі є однаковими у західних областях України, а це створює для торговельних підприємств рівні умови розвитку і спонукає до активізації внутрішніх чинників конкурентоспроможності [428, с. 38–46].

Таблиця 4.13

Кількість малих підприємств, чисельність найманих працівників та обсяги реалізованої продукції за видами економічної діяльності в Україні, 2011 р., %

Показник	Кількість підприємств	Кількість найманих працівників	Обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг)
Торгівля; ремонт автомобілів; побутових виробів та предметів особистого вжитку; діяльність готелів та ресторанів	59,2	29,6	40,6
Інші види економічної діяльності	40,8	70,4	59,4

Розраховано за: [395, с. 307-308; 396, с. 307-308; 335]

Починаючи з 1992 р. торгівля підлягала радикальному реформуванню, а діяльність підприємств галузі набула форму торговельного підприємництва. Основним чинником, який впливає на зростання загальної кількості підприємств у торгівлі, є зростання кількості малих

підприємств унаслідок специфіки торговельної діяльності. Торгівля в Україні домінує серед інших видів діяльності не лише за кількістю малих підприємств, а й за кількістю зайнятих працівників та обсягами реалізованої продукції (табл. 4.13).

Малі підприємства у сфері торгівлі та послуг створюють найбільш вигідні та дешеві робочі місця. Мале підприємництво у цій сфері створило умови для самозбереження домашніх господарств та населення у період здійснення ринкових реформ. За період 2000–2011 рр. відбулася зміна структури торговельної галузі за формами власності. Розвиток нових форм господарської діяльності підприємств та організацій призвів до того, що основною формою власності стала приватна. Протягом останніх років значних змін у структурі розподілу підприємств за формами власності не спостерігалось, тобто зберігається стабільність існуючої структури. При цьому найбільша частка приватних підприємств зосереджена в сільському господарстві, торгівлі та ресторанному господарстві, будівництві, роздрібному товарообороті, у сфері операцій з нерухомістю. Загальна характеристика динаміки обороту торговельних підприємств дає змогу відмітити значне зростання частки обороту недержавних торговельних підприємств, починаючи з 1992 р., при відповідному зменшенні частки державних та зростання частки малого підприємництва. Загалом роздрібні торговельні підприємства державної та муніципальної форми власності реалізують не більше ніж 5 % роздрібного товарообороту.

Торгівля є важливою сферою життєзабезпечення населення, яке 90 % доходів витрачає на придбання товарів (послуг). Торговельна галузь як джерело надходження готівкових грошових коштів істотно впливає на фінансову стабільність та економічну безпеку держави. Основним індикатором, який характеризує структурні зміни в торгівлі, залишається роздрібний товарооборот, який є не лише економічним, а й соціальним результатом діяльності торговельної галузі.

Починаючи з 1995 р. спостерігається тенденція до зростання реального обсягу продаж, яка свідчить про зростання добробуту населення країни (табл. 4.14).

Оборот оптової і роздрібною торгівлі динамічно розвивається з постійним зростанням (рис. 4.3). Загалом по країні приріст обсягів оптового обороту є дещо нижчим, ніж роздрібного. Зокрема, якщо за 2000–2011 рр. оптовий товарооборот зріс у 6,6 раза, то роздрібний – у 14,4 раза, що вказує на значну інтенсивність конкурентного середовища у сфері роздрібною торгівлі. Динаміка зростання оптового товарообороту за вказаний період також характеризує активний розвиток саме роздрібною торгівлі. Зазначимо, що тут не повністю враховані обсяги товарообороту неорганізованих ринків, тіньовою торгівлі.

Таблиця 4.14

Динаміка фізичного обсягу роздрібногo товарообороту підприємств України, 1995–2011 рр., %

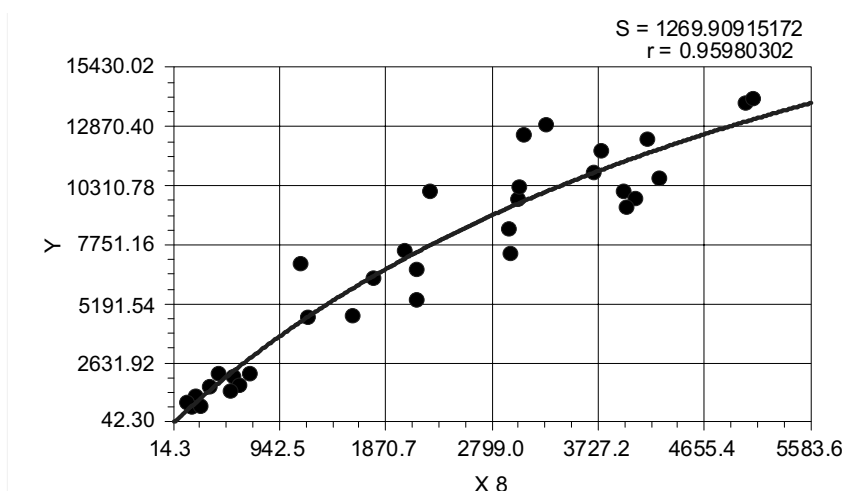
Показник	1990 = 100						
	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Роздрібний товарооборот, у т.ч.:	36	32	76	145	115	126	143
Продовольчі товари:	43	30	56	83	76	80	90
- харчові продукти;	37	22	36	55	50	55	61
- алкогольні напої	80	99	214	324	300	300	318
Непродовольчі товари	29	38	111	245	179	202	230
Ресторанне господарство	35	26	36	46	37	41	45

Розраховано за: [395, с. 280; 396, с. 280; 335]

Рис. 4.3. Структура товарів внутрішньої торгівлі за каналами організації в Україні за 2000–2011 рр.
[429, с. 5; 420, с. 275; 396, с. 271; 335]

Використовуючи методи багатофакторного регресійного аналізу з'ясовано, що між валовим регіональним продуктом західних областей України та оптовим і роздрібним товарооборотом на одну особу існує щільний зв'язок (коефіцієнт кореляції, відповідно, становить 0,67 та 0,95) (рис. 4.4, дод. Ж).

Рис. 4.4. Взаємозв'язок між валовим регіональним продуктом (Y) та роздрібним товарооборотом на одну особу (X8) у західних областях України, 1995–2011 рр.*

*Модель Saturation Growth-Rate: $Y=30145,1x/(6530,7+x)$

Необхідно зазначити, що динаміка внутрішньої торгівлі західних областей України характеризується нестабільністю (табл. 4.15). Найвищі показники оптового товарообороту зафіксовано у 2011 р. у Львівській (39,4 млрд грн), Волинській (13,3 млрд грн), Тернопільській (11,7 млрд грн), Закарпатській (10,1 млрд грн), Івано-Франківській (6,3 млрд грн), Чернівецькій області (3,2 млрд грн). Високі показники оптового товарообороту не відповідають високим показникам роздрібного товарообороту, за винятком Львівської обл., роздрібний товарооборот якої у 2011 р. становив 18,2 млрд грн, а у Закарпатській – 7,5 млрд грн, Івано-Франківській – 6,4 млрд грн, Волинській обл. – 5,9 млрд грн, Чернівецькій – 4,9 млрд грн, Тернопільській областях – 4,7 млрд грн.

Таблиця 4.15

**Динамічна структура товарної внутрішньорегіональної торгівлі
у західних областях України за 2005–2011 рр., млрд грн**

Показник Область	Оптовий товарооборот підприємств	Роздрібний товарооборот підприємств	Оптовий товарооборот підприємств	Роздрібний товарооборот підприємств	Оптовий товарооборот підприємств	Роздрібний товарооборот підприємств
	2005	2005	2008	2008	2009	2009
Волинська область	12,1	1,8	21,7	4,3	22,0	3,9
Закарпатська область	3,8	2,7	5,5	5,3	4,8	4,9
Івано-Франківська область	4,9	1,6	6,5	4,5	8,1	4,2
Львівська область	16,4	5,5	24,3	12,8	21,0	13,0
Тернопільська область	1,5	1,3	3,3	3,3	5,0	3,3
Чернівецька область	2,0	1,4	3,4	3,7	2,5	3,6

Показник Область	Оптовий товарооборот підприємств	Роздрібний товарооборот підприємств	Оптовий товарооборот підприємств	Роздрібний товарооборот підприємств
	2010	2010	2011	2011
Волинська область	15,8	4,7	13,3	5,9
Закарпатська область	6,8	6,0	10,1	7,5
Івано-Франківська область	8,7	4,9	6,3	6,4
Львівська область	23,9	15,0	39,4	18,2
Тернопільська область	4,9	3,8	11,7	4,7
Чернівецька область	2,5	4,1	3,2	4,9

Розраховано за: [430, с. 245; 431, с. 239; 432, с. 215; 433, с. 275; 434, с. 199; 435, с. 269; 396, с. 272, 281; 335]

За період 2005–2011 рр. у західних областях України спостерігається зменшення приросту обсягів оптового обороту порівняно з роздрібним. Так, у Волинській обл. оптовий товарооборот зріс в 1,3 раза, а оборот роздрібною торгівлі – у 2,9 раза, у Закарпатській – 1,8 і 2,5 млрд грн, у Івано-Франківській – 1,8 і 3,4 млрд грн, у Львівській – 1,5 і 2,9 млрд грн, у Тернопільській – 3,3 і 3,4 млрд грн, у Чернівецькій – 1,3 і 3,2 млрд грн (табл. 4.16). Ця тенденція характеризує інтенсивний розвиток роздрібною торгівлі в західних областях України і вказує на поширення тіньового сектору регіональних ринків споживання товарів та послуг.

Таблиця 4.16

Динаміка просторової структури роздрібною та оптового товарообороту підприємств торгівлі у західних областях України, 2005–2011 рр.

Область	Оптовий товарооборот підприємств, млрд грн		Оборот роздрібною торгівлі, млрд грн		Ріст оптового товарообороту за 2005–2011 рр. (разів)	Ріст обороту роздрібною торгівлі за 2005–2011 рр. (разів)
	2005	2011	2005	2011		
Україна	511,2	1033,2	174,4	541,5	2,0	3,1
Волинська	12,1	15,8	3,5	10,1	1,3	2,9
Закарпатська	3,8	6,8	4,5	11,2	1,8	2,5
Івано-Франківська	4,9	8,7	3,9	13,1	1,8	3,4
Львівська	16,4	23,9	8,8	25,2	11,5	2,9
Тернопільська	1,5	4,9	2,7	9,1	3,3	3,4
Чернівецька	2,0	2,5	2,5	8,0	1,3	3,2

Розраховано за: [430, с. 227; 431, с. 239; 432, с. 215; 433, с. 275; 434, с. 199; 435, с. 269; 396, с. 272, 281; 335]

Для оцінювання розвитку торгівлі в західних областях України порівнюємо роздрібний товарооборот у розрахунку на одну особу (табл. 4.17) із показниками інтенсивності змін регіональної структури роздрібною товарообороту (табл. 4.18), який розраховуємо за середнім квадратичним відхиленням часток роздрібною товарообороту кожної області за 2000–2010 рр.:

$$\delta_d = \sqrt{\frac{(d_{j1} - d_{j0})^2}{m}} * 100\%, \quad (4.3)$$

де d_{j0} , d_{j1} – частки відповідно базисного та поточного періоду;
 m – число складників сукупності.

Таблиця 4.17

**Роздрібний товарооборот підприємств на одну особу
в західних областях України, 2000–2011 рр., грн**

Область	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2011 у % до 2010
Волинська	540	1759	4155	3753	4542	5692	25,3
Закарпатська	590	2139	4267	3951	4797	5994	25,0
Івано- Франківська	413	1124	3270	3077	3520	4620	31,3
Львівська	683	2141	5018	5089	5898	7150	21,2
Тернопільська	334	1187	3019	3044	3518	4346	23,5
Чернівецька	515	1578	4052	3974	4558	5398	18,4
По Україні	585	2003	5338	5015	6123	7659	25,1

Область	Відхилення від показника в середньому по Україні, %					
	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Волинська	-7,7	-12,2	-22,2	-25,2	-25,8	-25,7
Закарпатська	+0,9	+6,8	-20,1	-21,2	-21,7	-21,7
Івано- Франківська	-29,4	-43,9	-38,7	-38,6	-42,5	-39,7
Львівська	+16,8	+6,9	-6,0	+1,5	-3,7	-6,7
Тернопільська	-42,9	-40,7	-43,7	-39,3	-42,5	-43,3
Чернівецька	-12,0	21,2	-24,1	-20,8	-25,6	-29,5
По Україні	-	-	-	-	-	-

Розраховано за: [424, с. 83; 423, с. 82; 420, с. 94; 429, с. 17; 396, с. 283; 335]

Динаміка розвитку внутрішньої торгівлі на регіональному рівні характеризується істотними розбіжностями. За 2011 р. найбільші

обсяги роздрібного товарообороту підприємств на одну особу зареєстровано у Львівській – 7150 грн, у Закарпатській – 5994 грн, у Волинській – 5692 грн, у Чернівецькій областях – 5398 грн.

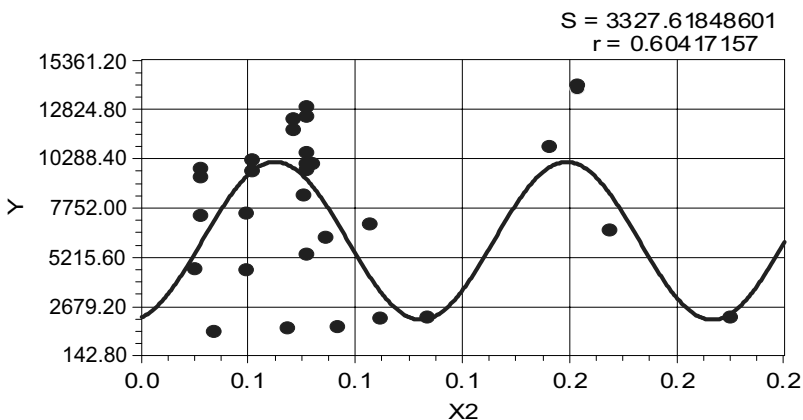
Таблиця 4.18

Інтенсивність зміни регіональної структури роздрібного товарообороту західних областей України, 2000–2011 рр., %

Область	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Закарпатська	26,7	36,4	8,6	7,8	7,8	7,9
Івано-Франківська	11,4	27,2	20,1	19,8	24,2	24,6
Львівська	49,9	30,8	3,6	21,0	9,8	12,1
Чернівецька	4,9	10,7	12,2	9,3	12,9	13,2
Волинська	14,1	11,8	3,6	1,2	0,9	1,3
Тернопільська	2,8	0,2	2,8	1,2	1,9	2,4

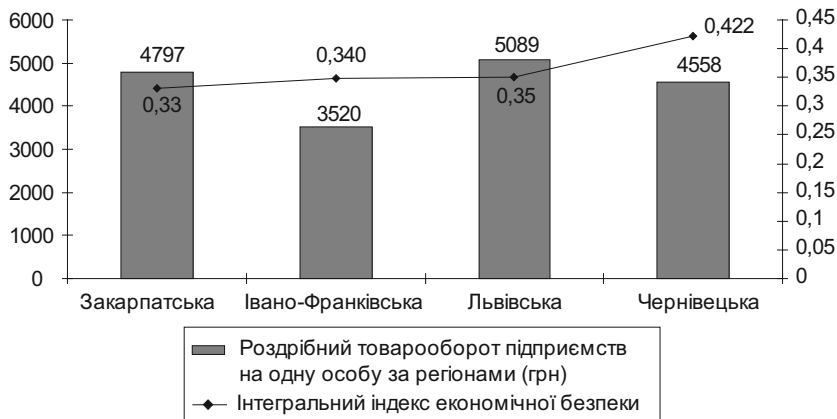
Водночас лише у Закарпатській обл. у 2000 і 2005 рр. середньоукраїнський рівень роздрібного товарообороту був перевищений на 0,9 і 6,8 % та інтенсивно відбувалися структурні зміни (26,7 та 36,4 %). За 2008–2011 рр. інтенсивність структурних змін істотно знижується (8,6; 7,8; 7,8; 7,9 %), що відобразилося на відхиленні обсягів роздрібного товарообороту від середнього по Україні (–20,1; –21,2; –21,7; 21,7 %). Для Львівської обл. у 2000, 2005 та 2009 роках відхилення від середньоукраїнського показника було додатне (16,8; 6,9 та 1,5 %), при цьому інтенсивність структурних змін досягала найвищих значень (49,9; 30,8; 21,0 %). В інших областях обсяги роздрібного товарообороту значно нижчі за середньоукраїнський показник, відповідно й інтенсивність структурних змін найменша. Від’ємні значення відхилень роздрібного товарообороту від середньоукраїнського зафіксовано в Івано-Франківській області, і значна інтенсивність структурних змін підтверджує неефективність структурної політики і, як наслідок, невисокий рівень розвитку торгівлі.

Отримані в підрозділі 2.2 інтегральні індекси економічної безпеки дають змогу встановити взаємозв’язок між економічною безпекою регіону та рівнем розвитку торгівлі. Необхідно зазначити, що для західних областей України існує щільний взаємозв’язок між валовим регіональним продуктом та інтегральним індексом економічної безпеки (коефіцієнт кореляції дорівнює 0,60) (рис. 4.5).

Рис. 4.5. Взаємозв'язок між валовим регіональним продуктом (Y) та економічною безпекою (X2) у західних областях України

Синусоїдний зв'язок: $Y = 6068,613 + 4059,84 \cdot \cos(68,7x + 1,3)$

Рис. 4.6. Взаємозв'язок між інтегральними індексами економічної безпеки та обсягами роздрібного товарообороту в розрахунку на одну особу в Карпатському економічному районі, 2011 р.

Додамо, що й обсяги товарообороту в розрахунку на одну особу також найбільші у Львівській обл. (у 2011 р. – 7150 грн) (рис. 4.6). Отже, дослідження взаємозв'язку між динамікою роздрібного товарообороту та інтегральним індексом економічної безпеки в західних областях України підтверджує, що при зростанні роздрібного това-

рообороту підприємств за 2000–2011 рр. значення інтегральних індексів економічної безпеки зменшуються і стабілізуються внаслідок загроз на регіональних споживчих ринках (дод. К).

Незважаючи на зростання кількості торговельних підприємств, спостерігається зниження середньоспискової чисельності зайнятих у економіці України. Зниження чисельності відбулося майже за всіма видами економічної діяльності, крім торгівлі та ресторанного господарства.

Таблиця 4.19

Середньорічна кількість зайнятого населення у сфері торгівлі в західних областях України за 2008–2011 рр., тис. осіб

Область	2008	2009	2010	2011	2011 у % до 2010
Волинська	82,8	89,9	96,8	103,0	6,4
Закарпатська	95,7	97,5	109,5	106,6	-2,7
Івано-Франківська	92,1	93,3	101,1	101,3	0,2
Львівська	190,6	202,8	227,6	225,1	-1,1
Тернопільська	62,2	63,6	77,9	84,9	9,0
Чернівецька	70,1	70,9	82,1	82,9	1,0
Усього по Україні	4175,2	4403,9	4744,4	4729,1	-0,3

Область	Відхилення від середньоукраїнського, %			
	2008	2009	2010	2011
Волинська	2,0	2,0	2,0	2,2
Закарпатська	2,3	2,2	2,3	2,3
Івано-Франківська	2,2	2,1	2,1	2,1
Львівська	4,6	4,6	4,8	4,8
Тернопільська	1,5	1,4	1,6	1,8
Чернівецька	1,7	1,6	1,7	1,8
Усього по Україні	–	–	–	–

Розраховано за: [418, с. 143, 124; 419, с.142–143; 396, с. 355; 335]

Середньорічна чисельність працівників торгівлі у 2011 р. порівняно з 2000 р. зросла майже у півтора рази і становила близько 23 % чисельності зайнятих в економіці загалом. Майже в усіх західних областях України темпи росту роздрібного товарообороту в розрахунку на одну особу відстають від темпів зростання середньорічної чисельності працівників (табл. 4.19).

При зменшенні середньодушового товарообороту в середньому по країні в зіставних цінах на 6,1 % чисельність працівників торговельних підприємств зменшилася лише на 0,3 %, що підтверджує неефективну організацію роботи підприємств. Роздрібний товарооборот постійно зростає до рівня 1990 р. (рис. 4.7).

Рис. 4.7. Динаміка індексів фізичного обсягу роздрібного товарообороту підприємств України, 1995–2011 рр., % до 1990 р. [429, с. 31; 396, с. 282; 335]

Починаючи з 2007 р. обсяги роздрібного товарообороту залишаються на рівні 1990 р. Лише у 2005 р. рівень роздрібного товарообороту непродовольчими товарами зрівнявся з 1990 р., а товарооборот продовольчих товарів не досяг рівня 1990 р. і у 2011 р. становив лише 90,1 % до рівня 1990 р. (табл. 4.20). Таким чином, змінилося співвідношення продовольчих і непродовольчих товарів, що можна вважати позитивним зрушенням у структурі споживання населення. Зокрема, якщо у 1990 р. співвідношення продовольчих і непродовольчих товарів у роздрібному товарообороті підприємства становило 44 і 56 %, то у 2011 р. – відповідно 39,0 і 61 %.

Таблиця 4.20

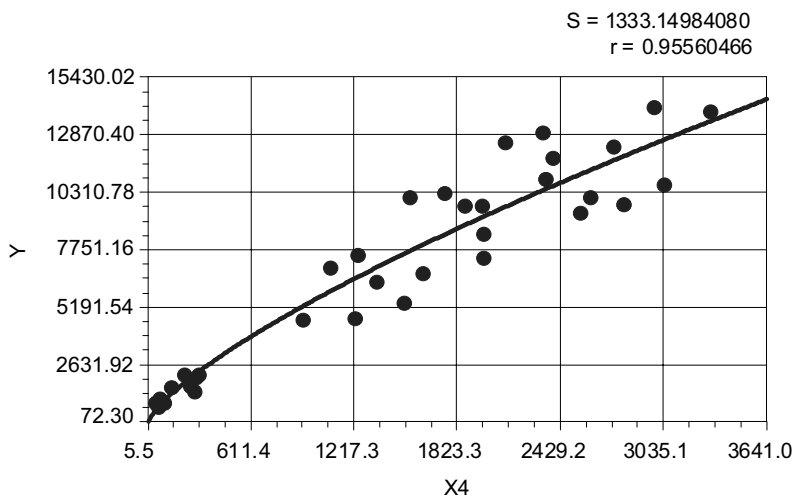
Товарна структура роздрібногo товарообороту по Україні, 1990–2011 рр., %

Показник	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Усі товари	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Продовольчі товари	44,0	63,0	52,0	41,6	38,2	35,3	34,4	40,0	39,5	39,0
Непродовольчі товари	56,0	37,0	48,0	58,4	61,8	64,7	65,6	60,0	60,5	61,0

Розраховано за: [424, с. 284; 429, с. 44; 396, с. 282; 335]

Динаміка роздрібногo товарообороту має позитивну тенденцію, зокрема реалізація продовольчих товарів є повільнішою, ніж непродовольчих. Наприклад, обсяги продажу продовольчих товарів у 2011 р. становили 80,1 % від рівня 1990 р., непродовольчих товарів – 202,3 %.

Аналіз динаміки розвитку ВРП західних областей України підтверджує щільний зв'язок з обсягами роздрібногo товарообороту непродовольчих та продовольчих товарів (коефіцієнти кореляції дорівнюють відповідно 0,95 та 0,93) (рис. 4.8, дод. Л).

Рис. 4.8. Взаємозв'язок між обсягами валового регіонального продукту (Y) та роздрібногo товарообороту непродовольчих товарів (X4) у західних областях України, 1995–2011 рр.

Наведені висновки підтверджують динаміку розвитку роздрібно-го товарообороту продовольчих і непродовольчих товарів у західних областях, за винятком кризового 2009 р. (дод. М). Для всіх областей за період 1995–2011 рр. властиве зростання оптового та роздрібно-го товарообороту в розрахунку на одну особу (дод. Н, П). Ця тенденція чітко підтверджується прямо пропорційними зв'язками між обсягами роздрібно-го товарообороту та ВРП (дод. Р).

Проте в Івано-Франківській, Львівській та особливо Волинській областях темпи росту оптового товарообороту значно перевищують темпи росту роздрібно-го. Після кризового 2008 р. обсяги роздрібно-го товарообороту непродовольчих товарів, порівняно з продовольчими значно зменшилися. За період 1995–2001 рр. майже в усіх областях, за винятком Івано-Франківської та Волинської, обсяги роздрібно-го товарообороту продовольчих товарів перевищували непродовольчі, а за період 2005–2011 рр. становище змінилося із значним випередженням обсягів непродовольчих товарів.

Особливістю роздрібно-ї торгівлі є активний її розвиток у містах (табл. 4.21). Якщо у 2000 р. роздрібний товарооборот у міських поселеннях становив 88,3 % від загального обсягу, то у 2011 р. – 91,3 %. Для західних областей України динаміка просторової структури роздрібно-го товарообороту є досить нерівномірною (дод. С). Так, у містах Івано-Франківської області цей показник у 2000 р. становив 85,5 % загально-го обсягу, у 2011 р. – 86,6 %; у Львівській та Тернопільській областях відповідно 94,0 і 97,5 % та 85,0 і 87,3 %. Динаміка роздрібно-го товарообороту в містах інших областей характеризується зменшенням. Зокрема, за аналізований період у Волинській – з 82,4 до 76,7 %, у Закарпатській – з 76,4 до 66,1 %, у Чернівецькій областях – з 82,7 до 80,3 %.

Наведені тенденції зміни просторово-функціональної структури роздрібно-го товарообороту (див. табл. 4.21) підтверджують, що цей показник формується за рахунок розвитку роздрібно-ї торговельної мережі (у 2000 р. частка товарообороту роздрібно-ї мережі в загальному роздрібно-му товарообороті становила 92,7 %, у 2011 р. – 96,8 %). Проте якщо в міських поселеннях товарооборот роздрібно-ї мережі збільшився з 92,7 % у 2000 р. до 96,8 % у 2011 р., то в сільській місцевості він скоротився відповідно з 11,6 до 8,7 %. Зазначена тенденція спостерігається і в інших областях західної України. Так, зменшення товарообороту роздрібно-ї мережі у сільській місцевості відбулося в Івано-Франківській з 14,1 у 2000 р. до 13,3 % у 2011 р., у Львівській відповідно з 5,7 до 2,3 %, у Тернопільській областях з 14,8 до 12,5 %. Активніше розвивалася роздрібна торгівля у сільській місцевості в таких областях, як Волинська (зростання з 16,5 у 2000 р. до 22,9 % у 2011 р.), Закарпатська (23,5 і 33,9 %) та Чернівецька (16,7 і 19,6 %).

Таблиця 4.21

Динаміка зміни просторової структури роздрібногo товарообороту в Україні, 2000–2011 рр.

Показник	2000		2005		2007		2008	
	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %
Роздрібний товарооборот	28,8	100,0	94,3	100,0	178,2	100,0	246,9	100,0
У тому числі								
У міських поселеннях	25,4	88,3	86,8	92,0	164,5	92,3	228,8	92,7
У сільській місцевості	3,4	11,7	7,5	8,0	13,7	7,7	18,1	7,3
Товарооборот роздрібногo мережі	26,7	92,7	90,0	95,4	171,7	96,3	238,5	96,6
У тому числі								
У міських поселеннях	23,6	88,4	82,9	92,1	158,6	92,4	221,1	92,7
У сільській місцевості	3,1	11,6	7,1	7,9	13,1	7,6	17,4	7,3

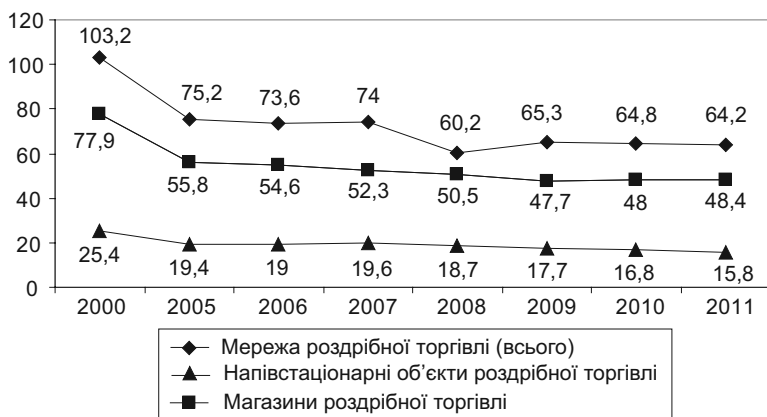
Показник	2009		2010		2011		2011 у % до 2000
	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	
Роздрібний товарооборот	231,0	100,0	280,9	100,0	350,1	100,0	1215,6
У тому числі							
У міських поселеннях	212,1	91,8	256,7	91,4	319,8	91,4	1259,0
У сільській місцевості	18,8	8,2	24,2	8,6	30,3	8,6	891,2
Товарооборот роздрібногo мережі	222,8	96,5	271,4	96,6	338,7	96,8	1268,5
У тому числі							
У міських поселеннях	204,7	91,9	248,0	91,4	309,3	91,3	1310,6
У сільській місцевості	18,1	8,1	23,3	8,6	29,4	8,7	948,4

Розраховано за: [429, с. 10–13; 396, с. 271–280; 335]

Аналіз просторової та функціональної структури роздрібно-товарообороту торговельних підприємств західних областей України підтверджує нерівномірність розвитку роздрібно-торгівлі та її конкурентного середовища, концентрацію торговельних підприємств у міських поселеннях, розвиненість конкурентного середовища в роздрібній мережі. Так, найбільшу частку загального обсягу роздрібно-товарообороту зареєстровано в м. Києві (ріст у 2000–2011 рр. на 4,7 %), Дніпропетровській і Донецькій областях, частка яких у 2011 р. становила відповідно 8,8 та 9,1 %, Харківській – 6,7 % (дод. Т).

Серед західних областей України у 2011 р. найбільшу частку роздрібно-товарообороту зареєстровано у Львівській області (5,3 %), Закарпатській (2,1 %), Волинській та Івано-Франківській (по 17 %), Чернівецькій (1,5 %) та Тернопільській (1,4 %). Характерним для всіх західних областей України є зменшення обсягів роздрібно-товарообороту за 2000–2011 рр., за винятком Тернопільської обл. Загалом динаміка регіональної структури роздрібно-товарообороту за 2000–2011 рр. підтверджує стабільність частки всіх регіонів (коливання становлять 1-2 п.п.), за винятком м. Києва.

Необхідно врахувати, що на роздрібний товарооборот впливає мережа підприємств торгівлі та ресторанного господарства. Станом на 1 січня 2011 р. функціонувало 64,8 тис. підприємств роздрібно-торгівлі (на 37,2 % менше, ніж у 2000 р.) (рис. 4.9). Як демонструють дані рис. 4.9 і табл. 4.21, обсяги роздрібно-торгівлі зростають, а її матеріально-технічна база зменшується.

Рис. 4.9. Динаміка розвитку роздрібно-торговельної мережі в Україні за 2000–2011 рр., тис. од.
[429, с. 132–138; 396, с. 292; 335]

У західних областях України за 2000–2011 рр. спостерігається зменшення обсягів роздрібного товарообороту, кількості роздрібних підприємств (дод. У). Загалом в Україні і в західних областях скорочення стаціонарної мережі відбувається більш швидкими темпами, ніж дрібно-роздрібною, що пояснюється більшою її мобільністю та адаптивністю до зовнішнього середовища. Як зазначає Л. Хасис, розвиток торговельних мереж – головний стратегічний напрям розвитку роздрібно-торгівлі [436, с. 21]. Спостерігаються також структурні зрушення в організаційній структурі роздрібно-торгівлі, яка набуває в останні роки цивілізованих форм, концентрації та інтеграції капіталу, що відображається у формуванні роздрібних мереж та нових форматів торговельних підприємств (табл. 4.22).

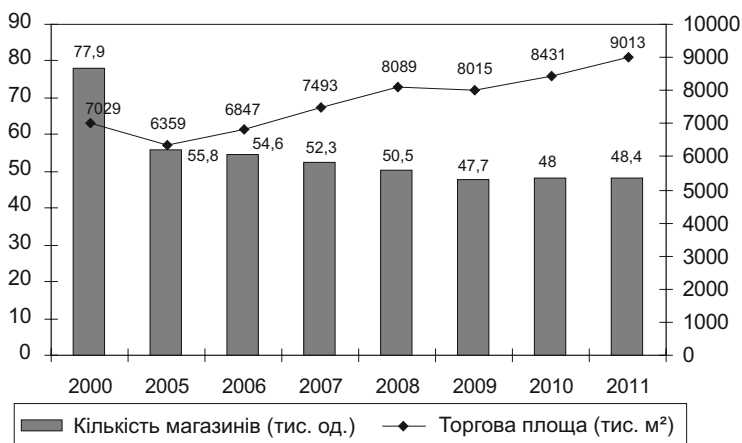
Таблиця 4.22

**Структура товарообороту роздрібно-торгівлі України
за організаційними формами, 1990–2011 рр.,
% до загального обсягу [335]**

Показник	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Частка обсягів реалізації товарів у торговельних підприємствах	97,1	73,0	74,0	75,0	75,0	76,0	76,0	75,0
Частка обсягів реалізації товарів на організованих та неорганізованих ринках	2,9	27,0	26,0	25,0	25,0	24,0	24,0	25,0

При цьому в організаційній структурі торгівлі склалися структурні диспропорції – зменшилася частка оптової торгівлі, яка втратила домінуючу позицію в організації товаропросування, частка великих та середніх підприємств майже в три рази менша, ніж у роздрібній торгівлі. При загальному зменшенні кількості торговельних підприємств їх торгова площа збільшується (рис. 4.10) внаслідок посилення конкурентної боротьби з потужними підприємствами (супер-, гіпермаркети, особливо європейських торговельних ТНК).

Для оцінювання ефективності використання торговельних площ регіональної торгівлі порівнюємо торговельні площі магазинів і роздрібний товарооборот у розрахунку на 1 м² площі (рис. 4.11, 4.12). Збільшення роздрібного товарообороту порівняно з торговою площею магазинів у 2011 р. порівняно з 2000 р. вказує на зростання ефективності використання торговельних площ.

Рис. 4.10. Порівняльна динаміка розвитку мережі роздрібної торгівлі та торговельних площ, 2000–2011 рр.
[429, с. 134; 396, с. 292; 335]

Найбільший обсяг роздрібного товарообороту у розрахунку на м² у 2000 р. і в 2011 р. спостерігався у м. Києві (відповідно 9,6 та 52,7 тис. грн/м²), у 2000 р. – у Запорізькій (5,1 тис. грн/м²), у 2011 р. у Київській областях (47,5 тис. грн/м²). У 2000 р. і 2011 р. – у Чернівецькій обл. (4,7 та 44,0 тис. грн/м² відповідно). У 2000 р. – у Харківській області (4,9 тис. грн/м²), у 2011 р. – в АР Крим (40,0 тис. грн/м²). У 2000 р. і 2011 р. у Львівській області (4,5 та 41,7 тис. грн/м²).

Серед областей Західної України найбільший обсяг роздрібного товарообороту на один м² площі спостерігався у 2000 р. і 2011 р. у Чернівецькій (4,7 і 37,1 тис. грн/м²), Львівській (4,5 та 35,2 тис. грн/м²), Закарпатській (4,1 та 32,2 тис. грн/м²), Івано-Франківській (3,7 і 28,8 тис. грн/м²). У 2000 р. у Волинській області – 3,9 тис. грн/м², Тернопільській – 2,8 тис. грн/м². У 2011 р. обсяги товарообороту на один м² площі у Тернопільській області – 31,3 тис. грн на м², у Волинській – 28,0 тис. грн/м². Звернемо увагу на неефективне використання торговельних площ у Дніпропетровській та Донецькій областях, де сконцентровано найбільші торговельні площі (730,0 та 801,0 тис. м² у 2011 р.), а товарооборот на одиницю площі значно менший порівняно з іншими областями.

За даними дод. Ф, в усіх областях Західної України при зростанні обсягів роздрібного товарообороту відбувається зменшення торговельної площі та кількості роздрібних підприємств.

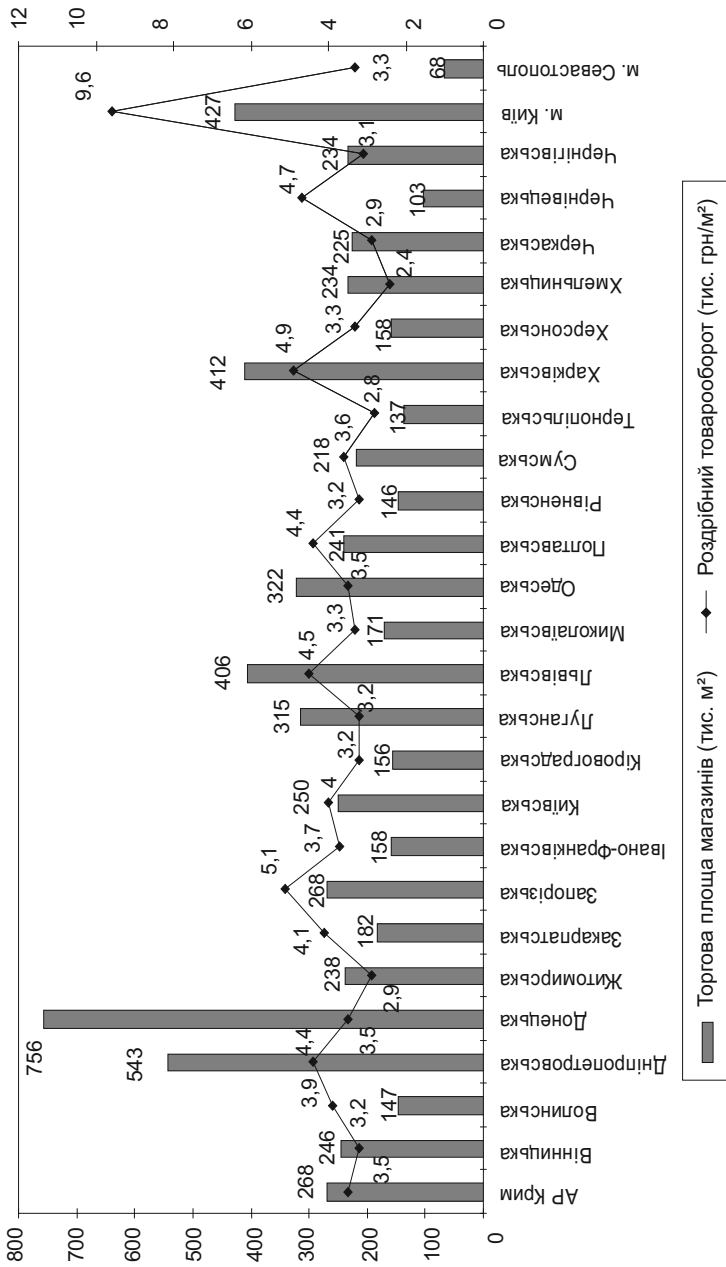

Рис. 4.11. Регіональна структура ефективності використання торговельних площ підприємствами, 2000 р. [429, с. 10, с. 134; 335]

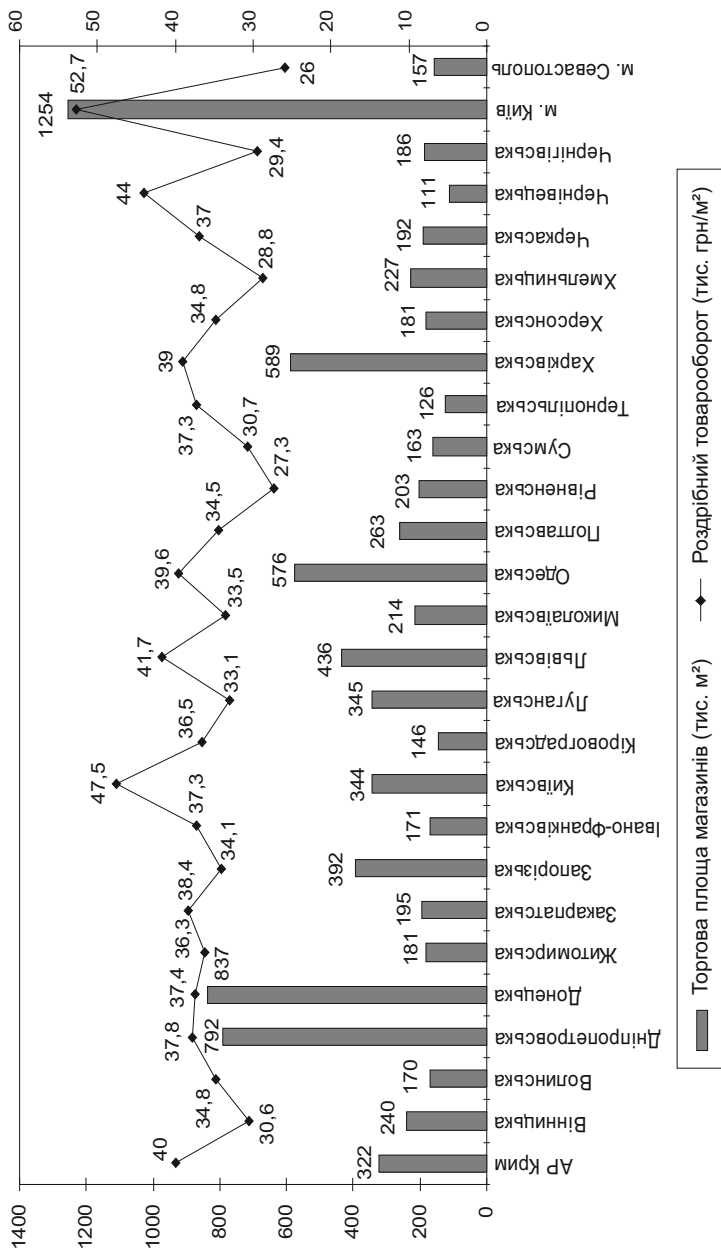

Рис. 4.12. Регіональна структура ефективності використання торговельних площ підприємствами, 2014 р.
[429, с. 10, с. 134; 355]

Таким чином, в умовах конкуренції торговельні підприємства прагнуть зменшити постійні витрати за рахунок зменшення торгової площі та одночасно намагаються збільшити обсяги продажу товарів і послуг. Обсяги реалізації промислової продукції протягом аналізованого періоду перевищують або збігаються з обсягами роздрібного товарообороту (дод. X), причому темпи зростання обсягів виробництва валової продукції сільського господарства за 1995–2011 рр. випереджають динаміку обсягів роздрібного товарообороту, і лише за 2008–2009 рр. їх показники майже зрівнялися, що дає підстави стверджувати про тіньовий оборот або натуральний обмін продовольчими продуктами (дод. Ц).

4.3. Регіональна політика регулювання ринку праці та міграції трудових ресурсів у контексті зміцнення економічної безпеки

Взаємозв'язок структурно-інституціональних змін у господарському комплексі регіону в аспекті зайнятості, міжнародної трудової міграції та економічної безпеки, як зазначає І. Гнибіденко, – це вагомий передумови економічного і соціального розвитку [437, с. 71]. Трансформація матеріально-технічного базису виробництва, продуктивних сил і перехід до оптимальної структури економіки супроводжується зрушеннями у структурі зайнятості населення в галузях, сферах і секторах регіональної економіки. Структура зайнятості формується в результаті зрушень у матеріальній базі виробництва, зміни галузевої структури економіки, дії інших чинників [438, с. 112–120; 439, с. 236–255].

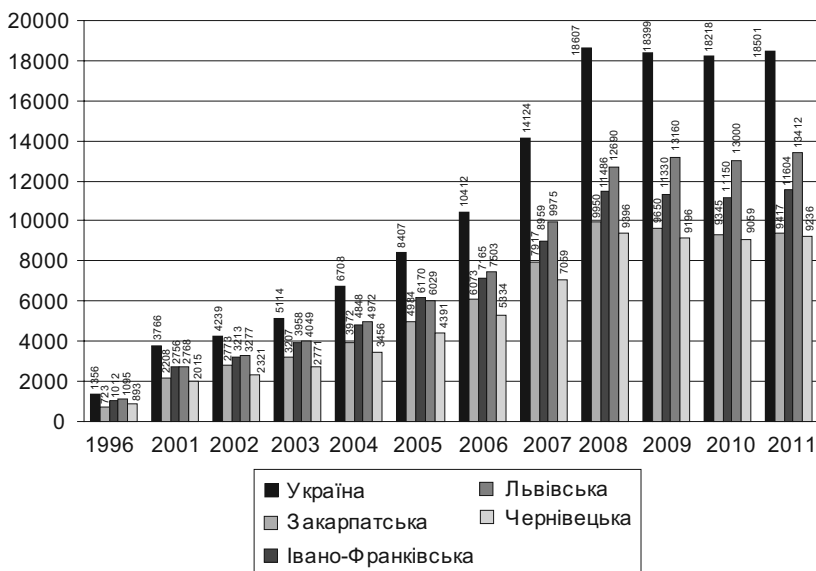
Дослідженню сучасних тенденцій у міграційних процесах присвячено праці провідних вітчизняних учених Е. Лібанової, С. Пирожкова, О. Малиновської, О. Грішнєвої, О. Позняка, І. Прибиткової. Взаємозв'язок економічного зростання та структурних проблем, які стоять перед українською економікою, досліджувався Б. Данилишиним, А. Гальчинським, І. Лукіновим, О. Пустовойт, Л. Федуловою, А. Чухно, В. Чистиліним, Л. Шостак.

Інституціональний підхід до аналізу проблем трудових ресурсів, ринку праці застосовується у працях Р. Капелюшнікова, В. Гімпельсона, Д. Ліппольда, Д. Богині, В. Брича, В. Онікієнка. Проте потребує досліджень вплив структурно-інституціональних зрушень в економіці регіону, зовнішньої трудової міграції на ринок праці й економічну безпеку регіону.

Базовим чинником регіональної конкурентоспроможності є галузева структура промисловості, зокрема частка високотехнологічних виробництв. Аналіз галузевої структури потребує характеристики конку-

рентних позицій господарського комплексу регіону. Аналіз чинників конкурентоспроможності областей Карпатського економічного району виявляє позитивну динаміку зростання обсягів валової доданої вартості в розрахунку на одного мешканця (рис. 4.13).

Рис. 4.13. Валова додана вартість створена в областях Карпатського економічного району в розрахунку на одну особу (грн), 1996–2011 рр. [440, с. 41-42; 335]

Показник валової доданої вартості (ВДВ) у розрахунку на одну особу у Львівській обл. у 2011 р. становив 13412 грн, в Івано-Франківській – 11604 грн, у Закарпатській та Чернівецькій областях відповідно 9417 і 9236 грн. Основними видами економічної діяльності в областях залишаються сільське господарство, мисливство, лісове господарство; обробна промисловість; будівництво; оптова та роздрібна торгівля; транспорт та зв'язок. Виокремимо Чернівецьку обл., де значну частку у структурі виробництва товарів (послуг, робіт) становить освіта, та Івано-Франківську, де переважає добувна промисловість; виробництво та розподілення електроенергії, газу та води.

Провідними галузями промисловості в Закарпатській обл. є виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів; машинобудування і виробництво та розподілення електроенергії, газу та води. Відповідно, у 2011 р. їх частка в загальному обсязі становила 14,0; 52,8; 11,0 %. В Івано-Франківської обл. у 2011 р. переважало виробництво

харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (8,1 %); обробка деревини та виробництво виробів з неї (8,3 %); хімічна та нафтохімічна промисловість (13,1 %); виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції (7,6 %); виробництво та розподілення електроенергії, газу та води (30,6 %). У структурі реалізованої продукції промисловості за 2011 р. у Львівській обл. переважало виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (20,4 %); продукція хімічної та нафтохімічної промисловості (7,1 %); іншої неметалевої мінеральної продукції (7,0 %); продукції машинобудування (13,5 %); виробництво та розподілення електроенергії, газу та води (14,9 %). У Чернівецькій обл. у 2011 р. домінували такі галузі промисловості, як виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (25,2 %); машинобудування (10,0 %); виробництво та розподілення електроенергії, газу та води (24,4 %).

Для виявлення взаємозв'язку між структурними зрушеннями за секторами економіки і міграційними процесами в регіоні проаналізуємо інтенсивність змін структури наявного та зайнятого населення, інтенсивність структурних змін зайнятості та валового регіонального продукту за видами економічної діяльності з використанням трисекторної моделі Кларка-Фішера (первинний сектор – це сільське господарство, мисливство, лісове господарство; вторинний сектор – промисловість, будівництво, діяльність транспорту та зв'язку; третинний сектор – торгівля, діяльність готелів та ресторанів, фінансова діяльність, операції з нерухомим майном, державне управління, освіта, охорона здоров'я) та індексу подібності порівнюваних структур. Зокрема, з'ясуємо, наскільки структури регіональних економік відрізняються між собою і який їх внесок у створенні ВДВ на одну особу.

Інтенсивність структурних зрушень оцінимо за середнім квадратичним відхиленням елементів структури регіональної економіки:

$$\delta_d = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (d_{j1} - d_{j0})^2}{m}}, \quad (4.4)$$

де d_{j0} , d_{j1} – частки відповідно базисного та поточного періоду;
 m – число складових елементів;
 $j=1, m$.

Для визначення відмінностей структури економік областей використаємо індекс подібності I_R [440] і за допомогою шкали вимірювання структурних відмінностей визначимо рівень подібності двох порівнюваних структур. Інтервали значень індексів I_R вказують на по-

дібність структур (при $I_R \leq 0,03$), структури з істотною відмінністю ($0,03 \leq I_R \leq 0,7$), при повній протилежності структур ($I_R \geq 0,7$). Значення критерію полягає у відношенні фактичної величини розбіжності значень компонентів двох структур з їх максимально можливим значенням.

$$I_R = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (d_2 - d_1)^2}{\sum_{i=1}^n (d_2 + d_1)^2}} \quad (4.5)$$

Аналіз інтенсивності змін частки в чисельності наявного та зайнятого населення дає змогу окреслити такі тенденції. Для Закарпатської та Івано-Франківської областей динаміка інтенсивності змін структури зайнятого населення після значного підйому у 2003 р. (Закарпатська – 10,7; Івано-Франківська – 10,1) має тенденцію до зниження та майже вирівнювання з наявним населенням у 2008–2009 рр., у 2010–2011 рр. чисельність наявного населення перевищувала зайнятого, що вказує на тяжіння до певної «стійкої» структури розподілу населення цих областей (рис. 4.14, 4.15).

Рис. 4.14-4.15. Динаміка інтенсивності змін структури наявного та зайнятого населення Закарпатської та Івано-Франківської областей, 2002–2011 рр. [440; 431; 432; 335]

Підвищення інтенсивності змін структури зайнятого населення у 2003 р. свідчить, що поява нових економічних умов діяльності підприємств спонукала до руху населення і трудових ресурсів на території з менш жорсткими соціально-економічними умовами. Подальше зменшення цього показника пов'язано з досягненням певної «умовної рівноваги» як результату, насамперед адаптації населення до нової су-

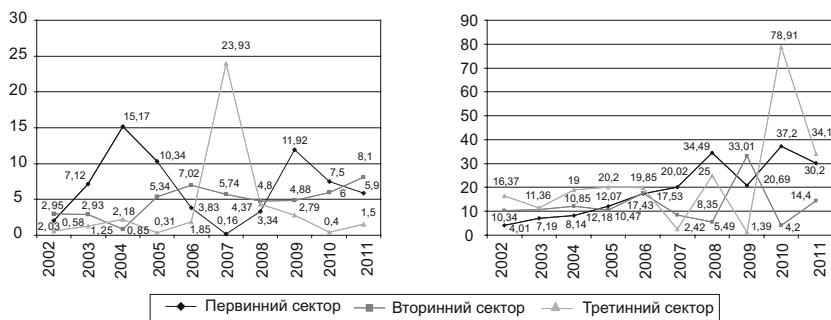
спільно-економічної ситуації. Аналогічні процеси відбувалися у Львівській обл., де протягом 2003–2007 рр. зростання інтенсивності змін зайнятого населення вказувало на пошук ліпших умов праці в інших регіонах. Проте за 2008–2011 рр. відбувся процес стабілізації структури розподілу населення (рис. 4.16). У Чернівецькій обл. відбувається значне зростання інтенсивності зайнятого населення з 4,45 у 2002 р. до 20,0 у 2011 р., що свідчить про нестійкість структури розподілу населення та пошуку трудових ресурсів інших ринків праці (рис. 4.17).

Рис. 4.16-4.17. Динаміка інтенсивності змін структури наявного та зайнятого населення Львівської та Чернівецької областей, 2002–2011 рр. [433; 435; 441; 442]

Компаративний аналіз динаміки інтенсивності змін структури зайнятого населення та розподілу валового регіонального продукту (ВРП) у секторах економіки областей Карпатського економічного району дає змогу дійти таких висновків. Протягом періоду 2002–2011 рр. спостерігаються регіональні особливості змін структури зайнятого населення та ВРП за секторами економіки. Зокрема, в Закарпатській обл. інтенсивність змін структури зайнятості в первинному секторі пов'язана із зростанням інтенсивності змін секторної структури ВРП. Зміни інтенсивності структури зайнятого населення у вторинному та третинному секторах відбуваються рівномірніше, за винятком 2007 р., що пов'язано з інтенсивністю змін секторної структури ВРП (рис. 4.18, 4.19).

В Івано-Франківській обл. спостерігалася значна динаміка інтенсивності зміни структури зайнятого населення в первинному та вторинному секторах і стимулювала трудові ресурси до переміщення в інші сектори із значною динамікою інтенсивності змін секторної структури ВРП (рис. 4.20, 4.21).

Рис. 4.18-4.19. Динаміка інтенсивності змін структури зайнятого населення та темпів зростання ВРП за секторами економіки Закарпатської обл., 2002–2011 рр. [431; 441; 442; 335]

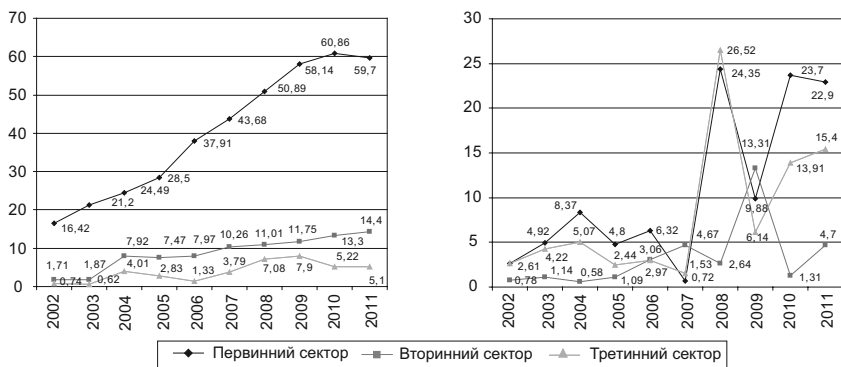
Рис. 4.20-4.21. Динаміка інтенсивності змін структури зайнятого населення та темпів зростання ВРП за секторами економіки Івано-Франківської обл., 2002–2011 рр. [432; 441; 442; 335]

Рис. 4.22-4.23. Динаміка інтенсивності змін структури зайнятого населення та темпів зростання ВРП за секторами економіки Львівської обл., 2002–2011 рр. [433; 441; 442; 335]

У Львівській обл. спостерігалася зростаюча динаміка інтенсивності зміни структури зайнятості у всіх секторах економіки одночасно, тобто мобільності трудових ресурсів властиве внутрішньорегіональне переміщення. Подібна тенденція певною мірою впливає і на стрибкоподібну динаміку інтенсивності змін секторної структури ВРП (рис. 4.22, 4.23).

Для Чернівецької обл. характерна зростаюча динаміка інтенсивності змін структури зайнятого населення у первинному секторі економіки, при цьому переміщення трудових ресурсів в інші сектори та області зумовило зниження інтенсивності змін секторної структури ВРП. Вторинний і третинний сектори економіки характеризуються незначними змінами інтенсивності структури зайнятості, що забезпечило зростаючу динаміку інтенсивності змін секторної структури ВРП у вторинному секторі та стрибкоподібний характер інтенсивності змін структури у третинному секторі (рис. 4.24, 4.25).

Рис. 4.24-4.25. Динаміка інтенсивності змін структури зайнятого населення та темпів зростання ВРП за секторами економіки Чернівецької обл., 2002–2011 рр. [435; 441; 442; 335]

Проведений аналіз динаміки інтенсивності змін структури регіонального ринку трудових ресурсів (наявне та зайняте населення) та секторної структури ВРП за секторами дає змогу зробити висновок про динамізм та інтенсивність взаємовідношень елементів регіональної економіки. Для детальнішого аналізу впливу структурних змін на економіку порівнюємо структури областей Карпатського економічного району за індексом подібності структур (I_r) областей району (табл. 4.23, формула 4.5) та обсяги валової доданої вартості (ВДВ на особу) (табл. 4.24).

**Порівняння структур областей Карпатського економічного району
за видами економічної діяльності за критерієм випуску**

Назва порівнюваних економічних систем України, області	Індекс подібності структур економічних систем за видами економічної діяльності за критерієм випуску										
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Україна – Закарпаття	0,233	0,237	0,195	0,120	0,118	0,089	0,093	0,102	0,157	0,135	0,141
Закарпатська – Чернівецька	0,113	0,102	0,100	0,191	0,192	0,235	0,224	0,275	0,311	0,191	0,216
Україна – Івано-Франківська	0,114	0,132	0,090	0,086	0,090	0,125	0,148	0,157	0,156	0,203	0,215
Україна – Львівська	0,083	0,086	0,091	0,079	0,095	0,098	0,094	0,103	0,082	0,108	0,127
Україна – Чернівецька	0,305	0,304	0,266	0,298	0,296	0,286	0,277	0,276	0,260	0,301	0,298
Закарпатська – Івано-Франківська	0,169	0,223	0,179	0,131	0,136	0,149	0,165	0,208	0,264	0,164	0,201
Закарпатська – Львівська	0,163	0,164	0,126	0,081	0,081	0,099	0,096	0,137	0,188	0,075	0,112
Івано-Франківська – Львівська	0,091	0,142	0,112	0,109	0,109	0,122	0,123	0,127	0,136	0,143	0,140
Івано-Франківська – Чернівецька	0,240	0,279	0,241	0,278	0,271	0,234	0,211	0,204	0,200	0,185	0,192
Львівська – Чернівецька	0,250	0,244	0,204	0,250	0,236	0,228	0,221	0,222	0,219	0,235	0,228

Розраховано за: [431–433; 435; 335]

Таблиця 4.24

**Обсяги валової доданої вартості областей
Карпатського економічного регіону, 2001–2011 рр.**

Область	Обсяги ВДВ на одну особу, грн					
	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Україна	3766,0	4239,0	5114,0	6708,0	8407,0	10412,0
Закарпатська	2208,0	2773,0	3207,0	3972,0	4984,0	6073,0
Івано-Франківська	2756,0	3213,0	3958,0	4848,0	6170,0	7165,0
Львівська	2768,0	3277,0	4049,0	4972,0	6029,0	7503,0
Чернівецька	2015,0	2321,0	2771,0	3456,0	4391,0	5334,0

Область	Обсяги ВДВ на одну особу, грн					
	2007	2008	2009	2010	2011	2012*
Україна	14124,0	18607,0	18399,0	18218,0	19056,0	20333,0
Закарпатська	7917,0	9950,0	9650,0	9345,0	9597,0	10077,0
Івано-Франківська	8959,0	11486,0	11330,0	11150,0	11485,0	12174,0
Львівська	9975,0	12690,0	13160,0	13000,0	13611,0	14496,0
Чернівецька	7059,0	9396,0	9196,0	9059,0	9104,0	9714,0

Складено за: [398; 420; 440, с. 41-42]

*За 2012 р. наведена прогнозна оцінка

За даними табл. 4.23, індекс I_r у досліджуваних областях змінюється від 0,093 до 0,57. Наприклад, у 2011 р. структура економіки Закарпатської і Львівської областей подібні і становлять 0,112, що підтверджує низький рівень відмінностей. Проте валова додана вартість у розрахунку на одну особу в Закарпатській обл. дорівнює 9597 грн, а у Львівській – 13611 грн, що підтверджує ефективнішу структуру економіки Львівської обл. Для Івано-Франківської та Львівської областей індекс I_r становить 0,140, що підтверджує низький рівень структурної відмінності, при цьому обсяги ВДВ у розрахунку на 1 особу на 2 тис. грн більші у Львівській. Незважаючи на подібність економічних структур областей, інтенсивність зміни у структурах зайнятого населення та секторної структури ВРП та ВДВ у розрахунку на 1 особу різна, що дає підстави для висновку про різну ефективність функціонування господарських комплексів.

Можна припустити, що на інтенсивність змін у структурі зайнятого населення та секторної структури ВРП істотно впливають тенденції зовнішньої міграції, особливо на ринок праці та безпеку регіональної економіки. Зростання масштабів зовнішньої трудової міграції населення в областях України спричинене переважно економічними, політичними, національними та релігійними чинниками. Структурно-інституціональна перебудова соціально-економічної макросистеми України призвела до політичної та фінансової нестабільності, значного зниження обсягів виробництва, закриття окремих підгалузей підприємств, до проявів трансформаційної кризи, що своєю чергою викликало скорочення зайнятості, зниження рівня заробітної плати, затримки з оплатою праці та зниження рівня життя населення.

Зростанню міграційних потоків значною мірою сприяло зняття обмежень на перетин державного кордону та вільне пересування громадян. Українська міграція набула надмірно різновекторного географічного характеру. Узагальнення статистичних даних (табл. 4.25, 4.26, 4.27) свідчить, що області Карпатського економічного району втрачають трудовий потенціал. Відбувається зменшення чисельності населення через міграцію, хоча темпи скорочення дещо уповільнюються (див. табл. 4.25).

За статистичними даними, із західних областей України за кордон щорічно виїжджають понад 600 тис. осіб на тимчасові роботи, на постійне місце проживання. Найбільше офіційно зареєстрованих зовнішніх трудових мігрантів у 2011 р., які тимчасово працювали за кордоном, було у Львівській (563 особи), Івано-Франківській (396 осіб), Закарпатській (360 осіб), Чернівецькій областях (258 осіб). І хоча за 2011 р. сальдо міграції порівняно з минулими роками (2005–2008 рр.) набуває додатного значення, процес еміграції триває і становить економічну загрозу Україні.

Трудова міграція істотно впливає на демографічну ситуацію, стан ринку праці та рівень життя населення в областях Карпатського економічного району. Зростання обсягів зовнішньої міграції стало реакцією економічно активного населення на поглиблення трансформаційної кризи, зростання безробіття, зменшення доходів населення. Збільшення чисельності міжнародних мігрантів спричинило зростання цін на житло і нерухомість, товари споживання при зниженні купівельної спроможності населення, подальшій стратифікації суспільства. Загалом, зовнішня міграція економічно активного населення зумовлює посилення загроз економічній безпеці регіону та держави [444, с. 89]. Зокрема, зовнішня міграція позначається на демографічній ситуації та якості життя.

Міграція в областях Карпатського економічного району, 2005–2011 рр.

Область	Число прибулих, осіб			Число вибулих, осіб			Приріст (скорочення), осіб		
	2005	2006	2007	2005	2006	2007	2005	2006	2007
Україна, всього	763222	765882	758292	758639	751637	741454	4583	14245	16838
Закарпатська	9302	9710	9622	11635	11962	11187	-2333	-2252	-1565
Івано-Франківська	16084	15932	16185	16933	16921	16386	-849	-989	-201
Львівська	33187	33248	32293	34910	34491	33490	-1723	-1243	-1197
Чернівецька	11880	11924	12544	12224	11719	11932	-344	205	612
Усього по району	70453	70814	70644	75702	75093	72995	-5249	-4279	-2351

Область	Число прибулих, осіб			Число вибулих, осіб			Приріст (скорочення), осіб		
	2009	2010	2011	2009	2010	2011	2009	2010	2011
Україна, всього	642819	683449	669397	629372	667316	652301	13447	16133	17096
Закарпатська	7890	8456	3050	9057	9288	3513	-1167	-832	-463
Івано-Франківська	14950	17170	6335	15064	16942	5813	-114	228	522
Львівська	29511	31857	8445	30054	32733	9997	-543	-876	-1552
Чернівецька	11020	10805	4488	10094	10170	4909	926	635	-421
Усього по району	63371	68288	22318	64269	69133	24232	-898	-845	-1914

Розраховано за: [443; 399, с. 345-346; 335]

**Внутрішньорегіональна міграція населення в областях
Карпатського економічного району, 2005–2011 рр.**

Область	Число прибулих, осіб			Число вибулих, осіб			Приріст (скорочення), осіб		
	2005	2006	2007	2005	2006	2007	2005	2006	2007
Україна, всього	723642	721655	711785	723642	721655	711785	x	x	x
Закарпатська	9080	9442	9320	10608	10975	10392	-1528	-1533	-1072
Івано-Франківська	15706	15529	15772	16376	16439	15886	-670	-910	-114
Львівська	32650	32717	31771	33966	33680	32767	-1316	-963	-996
Чернівецька	11383	11386	11938	11434	11015	11425	-51	371	513
Усього по району	68819	69074	68801	72384	72109	70470	-3565	-3035	-1669

Область	Число прибулих, осіб			Число вибулих, осіб			Приріст (скорочення), осіб		
	2009	2010	2011	2009	2010	2011	2009	2010	2011
Україна, всього	609902	652639	637713	609902	652639	637713	x	x	x
Закарпатська	7639	8154	2760	8577	8926	3153	-938	-772	-393
Івано-Франківська	14428	16603	5671	14672	16516	5417	-244	87	254
Львівська	28982	31341	7844	29418	32159	9434	-436	-818	-1590
Чернівецька	10406	10209	3844	9875	9937	3332	531	272	512
Усього по регіону	61455	66307	20119	62542	67538	21336	-1087	-1231	-1119

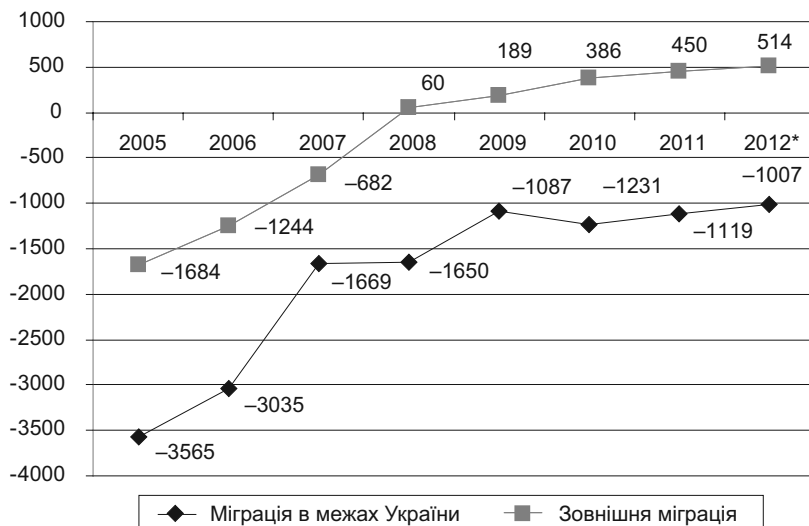
Розраховано за: [443; 396, с. 345-346; 335]

**Зовнішня міграція населення областей
Карпатського економічного району у 2005–2011 рр.**

Область	Число прибулих, осіб				Число вибулих, осіб				Приріст (скорочення), осіб				
	2005	2006	2007	2007	2005	2006	2007	2007	2005	2006	2007	2006	2007
Україна, всього	39580	44227	46507		34997	29982	29669		4583	14245	16838		
Закарпатська	222	268	302		1027	987	795		-805	-719	-493		
Івано-Франківська	378	403	413		557	482	500		-179	-79	-87		
Львівська	537	531	522		944	811	723		-407	-280	-201		
Чернівецька	497	538	606		790	704	507		-293	-166	99		
Усього по регіону	1634	1740	1843		3318	2984	2525		-1684	-1244	-682		

Область	Число прибулих, осіб				Число вибулих, осіб				Приріст (скорочення), осіб				
	2009	2010	2011	2011	2009	2010	2011	2011	2009	2010	2011	2010	2011
Україна, всього	32917	30810	31684		19470	14677	14588		13447	16133	17096		
Закарпатська	251	302	290		480	362	360		-229	-60	-70		
Івано-Франківська	522	567	664		392	426	396		130	141	268		
Львівська	529	516	601		636	574	563		-107	-58	38		
Чернівецька	614	596	644		219	233	258		395	363	386		
Усього по регіону	1916	1981	2199		1727	1595	1577		189	386	450		

Розраховано за: [443; 396, с. 345-346; 335]

Рис. 4.26. Сальдо міграційних потоків областей Карпатського економічного району, 2005-2011 рр.

*За 2012 р. наведена прогнозна оцінка

Як зазначає Д. Львов, «нестандартні» механізми пристосування економічних агентів ринку праці до змін економічного та інституціонального середовища під час економічних реформ об'єднує неформальний та напівформальний характер, що зумовлює персоніфікацію відносин між працівниками і роботодавцями, «рутинізацію» неформального складника трудових відносин, перетворення їх на звичайну практику для найманих працівників та роботодавців [250, с. 348].

Інститути на ринку праці відіграють важливу роль, і з погляду інституціоналізму для становлення економічних відносин необхідні державні (служби зайнятості, система підготовки та перепідготовки кадрів, державні інспекції праці) та недержавні (профспілки, рекрутингові агентства, недержавні навчальні заклади), неформальні (неформальна зайнятість, національні традиції, етичні норми) інститути його функціонування. Найбільш недосконалий інституціональний складник соціально-економічної структури полягає у слабкості й неефективності контролю за дотриманням інституціональних норм.

4.4. Пріоритети розбудови інституціональної інфраструктури інноваційного розвитку регіонів України

Інноваційні засади є найважливішою передумовою національної конкурентоспроможності в сучасних умовах. У розвинених країнах частка інноваційних підприємств становить 30–40 %, тоді як в Україні цей показник за останні 11 років коливається в межах 8,2–14,8 % (табл. 4.28).

Аналіз основних нормотворчих документів стосовно інноваційного розвитку свідчить, що науково-технологічний потенціал України поки що не став визначальним чинником економічного зростання, головним чином унаслідок недосконалості інституціонального базису інноваційної політики, у т.ч. регіонального її компонента [445; 446; 447; 448; 449; 450; 451].

Регіональне економічне зростання відбувається переважно на основі використання природних конкурентних переваг (земельних, природно-мінеральних, трудових ресурсів, географічного розташування), а також ренто-орієнтованої та екологічно загрозованої для економічної безпеки держави ділової активності, а не за рахунок максимального використання і розвитку набутих конкурентних переваг (науково-технологічного потенціалу, людського, у т.ч. інтелектуального капіталу, інфраструктури наукової та інноваційної діяльності). Безпосередньо не пов'язані з інноваційною активністю і прями іноземні інвестиції [452, с. 60–67; 453, с. 219; 454, с. 139; 455, с. 87].

Економетричний аналіз інвестиційно-інноваційної активності та економічного зростання регіональних економік у післякризовий 2009 р. та наступні роки (дод. Ш) не підтверджує статистично значущого зв'язку між обсягами поточних витрат на науково-дослідні і дослідно-конструкторські розробки (НДіДКР), що виконані власними силами наукових організацій, та валового регіонального продукту (ВРП) у розрахунку на одну особу (коефіцієнт кореляції дорівнює 0,59); обсягами витрат на інноваційну діяльність та обсягами ВРП (0,05); кількістю впроваджених технологічних процесів у промисловості в розрахунку на 1 тис. осіб та обсягами ВРП (0,32) (дод. Ш, табл. Ш.1).

Не виявлено статистично значущого зв'язку між обсягами прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у розрахунку на одну особу та внутрішніх поточних витрат на НДіДКР (коефіцієнт кореляції дорівнює 0,67); кількістю впроваджених технологічних процесів у промисловості у розрахунку на 1 тис. осіб (0,36); кількістю отриманих охоронних документів на об'єкти промислової власності (ОПВ) у розрахунку на 1 тис. осіб (0,43).

Таблиця 4.28

**Динаміка впровадження інновацій на промислових підприємствах
України, 2000–2011 рр. [335]**

Рік	Частка підприємств, що впроваджували інновації		Впроваджено нових технологічних процесів, од.		Освоєно виробництво інноваційних видів продукції, найменувань		Частка реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової, %
	%	приріст, в.п.	усього процесів	у т.ч. маловідходні, ресурсозберігаючі	усього	з них нові види техніки	
2000	14,8	–	1403	430	15323	631	6,7
2001	14,3	–0,5	1421	469	19484	610	6,8
2002	14,6	0,3	1142	430	22847	520	7,0
2003	11,5	–3,1	1482	606	7416	710	5,6
2004	10,0	–1,5	1727	645	3978	769	5,8
2005	8,2	–1,8	1808	690	3152	657	6,5
2006	10,0	1,8	1145	424	2408	786	6,7
2007	11,5	1,5	1419	634	2526	881	6,7
2008	10,8	–0,7	1647	680	2446	758	5,9
2009	10,7	–0,1	1893	753	2685	641	4,8
2010	11,5	0,8	2043	479	2408	663	3,8
2011	12,8	1,3	2510	517	3238	897	3,8

На нашу думку диспропорції регіональної структури інвестиційно-інноваційної активності, надмірну просторову концентрацію фінансового та інтелектуального потенціалу, що склалася в процесі структурно-інституціональних трансформацій потрібно розглядати як вагомі перешкоди вирівнюванню міжрегіональної диференціації, зміцненню цілісності соціально-економічної системи держави. При цьому необхідно звернути увагу на вплив процесів, які відбуваються в м. Києві та Київській обл., враховуючи тенденції інноваційно-інвестиційного розвитку. Так, з урахуванням даних по м. Києву виявлено міцний зв'язок між обсягами поточних витрат на НДіДКР та обсягами

ВРП (0,93); обсягами прямих інвестицій та обсягами внутрішніх поточних витрат на НДіДКР (0,98); кількістю впроваджених прогресивних технологічних процесів (0,98); кількістю охоронних документів на ОПВ (0,98). Диспропорції просторової регіональної структури економіки підтверджуються групуванням областей України за показниками економічного зростання, інвестиційної та інноваційної активності. Так, лише Львівська область входить у третю, Івано-Франківська – у п'яту, а Волинська, Закарпатська, Рівненська, Тернопільська і Чернівецька – в шосту групу разом (табл. Щ.3, дод. Щ) [456].

Усунення таких загрозливих для економічної безпеки явищ, як регіональні диспропорції науково-технологічного потенціалу, його ефективного використання та розвитку потребує значних обсягів висококваліфікованих кадрових і фінансових ресурсів. При цьому слід врахувати, що для областей Карпатського економічного району частка наукових організацій не перевищує 4-5 % від загальної кількості по Україні (за винятком Львівської області), а частка реалізованої продукції в обсязі промислової продукції перевищує 7 % лише в Закарпатській та Івано-Франківській областях.

Просторові структурні диспропорції розвитку відображаються в ефективності використання факторних ресурсів інноваційного потенціалу для регіонального зростання (максимізації обсягу ВРП у розрахунку на одну особу) (рис. Ю.1, дод. Ю). У Волинській, Закарпатській, Чернівецькій областях отриманий з використанням методу аналізу огортаючих даних *Data Envelopment Analysys (DEA)* коефіцієнт ефективності використання ресурсів інноваційного потенціалу дорівнює одиниці, і ці області входять до 11 областей з ефективним використанням ресурсів. Відповідний коефіцієнт для Львівської області дорівнює 1,31, Івано-Франківської – 2,16, Тернопільської – 2,6, що з певним припущенням свідчить про неефективне використання ресурсів потенціалу інноваційного розвитку.

Регіональні структурні диспропорції інноваційної активності посилювалися і протягом 2011 р.: частка інноваційно-активних підприємств (у % до загальної кількості) перевищувала середнє значення по Україні (15,2 %) лише в Івано-Франківській (19,4 %), Тернопільській (17,5 %) областях. Важливо, що за часткою інноваційної продукції (у % до загального обсягу реалізованої) спостерігалось перевищення по Україні (3,8 %) у Закарпатській (14,4 %), Чернівецькій (5,0 %), Тернопільській (5,6 %) та Волинській (4,2 %) областях.

Структурні диспропорції інноваційної активності ще гостріше проявляються на внутрішньорегіональному рівні ієрархії управління. Так, у Львівській обл. у трьох з 9 міст та у восьми з 20 районів інноваційно-активні підприємства та обсяги випуску інноваційної продукції взага-

лі не відображалися офіційною статистикою. На початок 2011 р. частка обсягів інноваційної продукції у % до загального обсягу по області дорівнювала 1,6 % і перевищена лише у м. Львові (2,7 %), м. Дрогобичі (2,4 %), м. Стрию (3,5 %) та у Стрийському (5,5 %), Жидачівському (3,7 %), Городоцькому (2,1 %) районах, де розміщені великі технологічні вітчизняні і зарубіжні підприємства целюлозно-паперової, автомобільної і електротехнічної промисловості.

Недостатньо раціональна і несистемна політика фінансового забезпечення інноваційного розвитку регіонів, нестача фінансових ресурсів зумовлюють незначний вплив фінансування на результуючі показники інноваційної діяльності. Так, у період 2001–2010 рр. для західних областей динаміка темпів зростання обсягів фінансування інноваційної діяльності (у % до попереднього року) характеризується коливанням від від'ємних значень до збільшення у 20 разів у Закарпатській обл. (на кінець 2002 р.), при цьому без чіткої зростаючої тенденції (табл. Ц.3, дод. Ц).

Протягом 2000–2010 рр. темпи приросту обсягів фінансування інноваційної діяльності у Чернівецькій області змінювалися від –58,7 % у 2001 р. до 6,0 % у 2003 р.; в Івано-Франківській – від –82,2 % у 2003 р. до 218,4 % у 2002 р.; у Закарпатській – від –95,1 % у 2003 р. до 1917,9 % у 2003 р.; у Львівській – від –35,9 % у 2003 р. до 276,1 % у 2007 р. У 2010 р. зниження обсягів фінансування інноваційної діяльності становило у Львівській області 28,9 %, Івано-Франківській – 3,3 %.

До істотних недоліків формування системи інноваційної інфраструктури регіонів належить нерациональна структурна побудова джерел фінансування, об'єктів та напрямів інноваційної активності. Так, у Львівській області – лідері інноваційної активності Карпатського економічного району – інноваційні витрати у 2010 р. переважно здійснювалися за рахунок власних коштів підприємств (66,5 %) та кредитних ресурсів (32,6 %). Лише 0,5 та 0,1 % інвестицій здійснено за рахунок державного і місцевого бюджетів, 0,3 % – за кошти іноземних інвесторів. При цьому централізовані бюджетні ресурси направлялися на інновації у постачання пари та гарячої води (55 %); виробництво іграшок (45 %); а кошти місцевих бюджетів – на виробництво і розподілення електроенергії, газу, води, тепла; кошти іноземних інвесторів – на виробництво виробів з деревини; кредитні ресурси – на продуктивні інновації у виробництво харчових продуктів і алкогольних напоїв. Фінансування переважно передбачало придбання обладнання, установок (81,4 %), нових технологій (12,7 %) і лише 5,6 % – наукові дослідження і дослідно-конструкторські розробки.

У галузевому вимірі впровадження технологічних інновацій концентрувалося у переробній промисловості (90,5 % продуктивних

інновацій охоплювали у машинобудуванні – 40,3 %; у харчовій промисловості – 20,2 %). При цьому частка реалізованої інноваційної продукції, нової для підприємств, становила 86,5 %; нової для ринку – 13,5 %. На експорт поставлено 8,7 % обсягів інноваційної продукції, з них у країни СНД – 48,6 % (переважно продукція деревообробної, целюлозно-паперової та харчової промисловості).

Спостерігається уповільнення просторової та технологічної реструктуризації регіональних економік Карпатського економічного району як визначального напрямку зміцнення їх конкурентоспроможності. За період 2000–2012 рр. регіональна структура обсягів реалізованої інноваційної продукції, її експорту, кількості впроваджених прогресивних технологічних процесів у промисловості характеризується спадною динамікою (за винятком Закарпатської обл.), нестабільність властива також динаміці індексів змін. Статистично значущий зв'язок виявлено лише між динамікою обсягів фінансування інноваційної діяльності у 2000–2012 рр. та обсягів реалізації інноваційної продукції (коефіцієнт кореляції дорівнює 0,87). Відсутній або помірний зв'язок спостерігається між обсягами фінансування та виробництва інноваційної продукції, поставленої на експорт (0,43).

Наведені тенденції та явища, виявлені зв'язки між ними значною мірою зумовлені інституціональними перешкодами інноваційного розвитку, які на регіональному рівні відображаються у недосконалої або й відсутності дієвих регіональних стратегій та програм інноваційного розвитку, проектів створення спеціальних економічних утворень інноваційної спрямованості (технопарків, технополісів, технологічних бізнес-інкубаторів), програм формування і розвитку інфраструктури інноваційної діяльності (фінансової, експертно-консультаційної, інформаційної, кадрової), підвищення ефективності функціонування регіональних державних органів та підрозділів управління інноваційною діяльністю.

Поки що не завершено розробку і впровадження стратегічних середньострокових програм інноваційного розвитку областей Карпатського економічного району, що відображає зорієнтованість державних органів управління переважно на вирішення важливіших, але поточних соціально-економічних і соціально-політичних проблем. У 2011 р. лише в Івано-Франківській обл. реалізується Програма розвитку науково-технічної та інноваційної діяльності області до 2015 р. В інших областях Карпатського економічного району завдання інноваційного розвитку окреслені в стратегіях і програмах соціально-економічного розвитку або підготовлені лише проекти середньострокових програм (Регіональна програма науково-технічного та інноваційного розвитку Волинської області на 2010–2014 рр.). Для порівняння, у сусідніх

країнах ЄС кожна адміністративна одиниця переважно формує власне стратегічне бачення інноваційного розвитку регіону. Так, у Республіці Польща у більшості воєводств розроблені і реалізуються регіональні програми інноваційного розвитку, причому часовий період планування становить від 5 до 10 років, а розробка здійснювалася протягом двох-трьох років із залученням державних органів, наукових установ та громадських організацій і необхідних фінансових ресурсів.

Українські науковці В. Онікієнко, О. Шнипко, Л. Федулова, Я. Жаліло, І. Макаренко, М. Козоріз наголошують, що негативним чинником, який деструктивно впливає на інтенсифікацію інноваційного розвитку, є незавершеність процесу формування вертикально-горизонтальної мережі державних організацій, установ, приватних підприємств, громадських, асоціативних об'єднань як цілісної системи, генеральною метою якої стало б стимулювання інноваційного розвитку регіональних економік [457, с. 217; 458, с. 129; 459, с. 35–43; 460, с. 65; 461, с. 406–413; 462, с. 111–115].

У перехідний період створення органів та організацій підтримки економічної активності на регіональному рівні переважно орієнтувалося на сектор малого і середнього підприємництва. Певним чином інноваційний розвиток спрямовувала діяльність регіональних наукових центрів НАН і МОНМС України, обласних підрозділів (центрів) Українського науково-дослідного інституту науково-технічної і економічної інформації (УкрНДІНТЕІ), перетворених останнім часом на державні комерційні підприємства – центри науково-технічної інформації та інновацій.

На початковому етапі інноваційно-орієнтованими були регіональні підрозділи Державного агентства з інвестицій та управління національними проектами (з 2010 р. – центрів інвестицій та розвитку); з 1998 р. – технопарків та інноваційних структур інших типів (у Львівській обл. – Трускавецький валеологічний інноваційний центр у межах СЕЗ «Курортполіс Трускавець»; технологічний парк у межах СЕЗ «Яворів»; в Івано-Франківській обл. – ТзОВ «Нафтогазовий науково-технологічний парк»).

Створення технопарків та інноваційних структур інших типів (інноваційних кластерів, венчурних фондів, академічних інноваційних бізнес-інкубаторів) в областях Карпатського економічного району не ініціювалося, на відміну від центральних та східних областей, міст Києва, Донецька, Харкова. Поодинокими винятками стали розробка регіонального механізму інвестиційно-інноваційної діяльності «Технополіс-Львів» (2004 р.), регіональних інноваційних кластерів народного мистецтва в Івано-Франківській, Львівській областях (2005 р., 2011 р.), недержавних інституцій інноваційного спрямування (При-

карпатський науково-аналітичний центр, громадська організація «Мережа сприяння конкурентоспроможності та інноваційності», м. Івано-Франківськ).

Загалом із 70 технопарків, інноваційних центрів, бізнес-інкубаторів, центрів комерціалізації інтелектуальної власності, інноваційних венчурних фондів України в областях функціонують, за нашими оцінками, не більше 15 інноваційних організацій. Регіональній інноваційній системі властиві такі вади, як недосконалість та непрозорість стратегічного програмування розвитку, відсутність рівних умов доступу потенційних суб'єктів інноваційної діяльності до інформації про пропозицію об'єктів інтелектуальної власності та запит на них, що безпосередньо пов'язано з організаційним та інформаційним компонентами інституціональної інфраструктури інноваційного розвитку.

Державною цільовою економічною програмою «Створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2009–2013 роки» передбачалося створення у 2009–2010 рр. семи центрів інформації, з них п'яти – на базі існуючих бізнес-центрів; 20 демонстраційних центрів з пріоритетів інноваційного розвитку, 10 контактних пунктів співпраці з країнами ЄС; 15 центрів передачі технологій для малих підприємств. У західних областях станом на 2011 р. інформація про діяльність таких органів відсутня. Для порівняння, за 2004–2010 рр. у Польщі створено 33 активно діючі технологічні парки, 12 проектів готуються до створення; а також 20 технологічних інкубаторів, з яких три проекти подані до створення.

Негативною тенденцією розвитку інноваційної системи, особливо важливою для областей Карпатського економічного району, є поглиблення асиметричності інноваційної інфраструктури з прикордонними регіонами сусідніх країн, особливо країн ЄС, яке послаблює конкурентні переваги науково-технологічного потенціалу, сприяє нелегальному експорту об'єктів інтелектуальної власності та еміграції їх носіїв, створює реальні загрози науково-технологічному компоненту економічної безпеки держави та окремих регіонів. Звернемо увагу, що ця загроза недостатньо врахована в інституціональному забезпеченні міжнародного співробітництва в інноваційній та науково-технологічній сфері, зокрема в міждержавних та міждержавних угодах, які були укладені чи які передбачається укладати. Так, Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (998-012) (УПС), План дій «Україна – ЄС» (994-693), Порядок денний асоціації ЄС – Україна (994-990), проектні рішення Угоди про глибоку і всебічну зону вільної торгівлі (ГВЗВТ) між Україною та ЄС та Комплексна програма наближення до ЄС акцентували і надалі акцентують увагу переважно на захисті прав інтелектуальної власності економічних суб'єктів країн-партнерів при

незначній фінансовій допомозі в науковій чи інноваційній діяльності, а не на інституціональному базису інноваційного розвитку нашої країни у процесі співробітництва. Станом на 2010 р. 91 українська дослідницька організація отримала за проектами VII Рамкової програми (РП7) фінансову допомогу в розмірі лише 8,08 млн євро (в середньому до 900 тис. євро на одну організацію).

Виявлені тенденції та наведені оцінки дають змогу дійти висновку про необхідність удосконалення інституціональної інфраструктури інноваційного розвитку областей України і вирішення на загальнодержавному рівні ієрархії управління таких завдань:

- проведення інституціонального аналізу та кодифікації чинних законодавчих та підзаконних актів і нормативно-розпорядчих документів, їх імплементації до умов посткризового етапу розвитку та укладення глибокої і всебічної зони вільної торгівлі з Європейським Союзом чи приєднання до Митного союзу з розробленням Кодексу законів про наукову, науково-технологічну та інноваційну діяльність як цілісного і завершеного інституціонального базису інноваційного розвитку економіки з необхідним дотриманням економічної, у тому числі технологічної безпеки держави;

- розроблення і впровадження пілотних регіональних, секторно-галузевих програм і проєктів, узгоджених з Національним планом дій щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» з доповненням проєкту Стратегії інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів із його законодавчим закріпленням як Закону України;

- продовження процесу доопрацювання проєкту і законодавчого затвердження Стратегії інноваційного розвитку України на 2010–2020 рр. в умовах глобалізаційних викликів, з метою відновлення преференційного режиму стимулювання інвестиційно-інноваційної діяльності у сферах науки та освіти, охорони здоров'я і довкілля з визнанням суспільної легітимності інвестованих капіталів у межах спеціальних (вільних) економічних зон та територій пріоритетного розвитку, технопарків, інноваційних кластерів, мереж з підтримки бізнесу та інновацій;

- розроблення й адаптування регіональними органами державного управління апробованих світовою практикою організаційно-інституціональних форм інноваційної інфраструктури (технопарків, трансакторних і міжрегіональних інноваційних кластерів, технологічних центрів, центрів стратегічних послуг і трансферу технологій, мереж з підтримки бізнесу та інновацій).

Як зазначають В. Геєць, В. Будкін, П. Бубенко, З. Адамонова, В. Новицький, збереження, розвиток та ефективне використання науково-

технологічного потенціалу для соціально-економічного зростання та зміцнення безпеки регіональних економік потребують невідкладних заходів з удосконалення інституціональної інфраструктури інноваційного розвитку на загальнодержавному і регіональному рівнях ієрархії управління [463, с. 30–38; 464, с. 67–78; 465, с. 217; 466, с. 254; 467, с. 157].

Удосконалюючи регіональну політику у процесі доопрацювання проекту Закону України «Про основні засади державної регіональної політики» від 1 червня 2010 р. № 462, доцільно посилити акцент на інноваційних засадах розвитку, збереженні й ефективному використанні науково-технологічного та інтелектуального потенціалу регіонів. Пріоритетом активізації інноваційної діяльності та розвитку інноваційної інфраструктури на регіональному рівні залишається модернізація регіональної політики інноваційного розвитку. Зокрема, державним органам управління областей Карпатського економічного району видається за доцільне:

- здійснити розробку і затвердження регіональних програм інноваційного розвитку, узгоджених з Державною цільовою програмою «Створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2009–2013 роки»; Національним планом дій на 2012 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»; проектом Стратегії інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів до її затвердження як Закону України;

- активізувати процес інституціональної інтеграції регіональної інфраструктури інноваційного розвитку з регіонами сусідніх країн ЄС, приєднання до Рамкової програми в галузі конкуренції та інновацій, мережі європейських центрів бізнесу та інновацій, Європейської асоціації приватних та венчурних капіталів;

- розробити, доповнити і затвердити Стратегії інноваційного співробітництва українсько-польського транскордонного регіону з поданням пропозицій до Державної цільової програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2009–2013 роки» згідно з Постановою Кабінету Міністрів від 22 червня 2011 р. № 704;

- здійснити програмні заходи для зміцнення інтеграції в науково-технологічній та інноваційній сферах з іншими областями України, зокрема створення мережі міжрегіональних центрів інноваційного розвитку з передачею на конкурсних засадах функцій координації та організації їх діяльності одній з державних (недержавних) установ (організацій);

- розробити і подати на затвердження Державному агентству з інвестицій та управління національними проектами із залученням регіо-

нальних центрів НАН України, обласних, районних та міських державних адміністрацій і рад депутатів техніко-економічні обґрунтування з відновлення преференційного режиму стимулювання інноваційної діяльності в межах СЕЗ і ТПР;

- розробити і запровадити у провідних вищих навчальних закладах кожного області України проекти створення академічних бізнес-інкубаторів інноваційного спрямування або технологічних бізнес-інкубаторів за фінансової підтримки місцевих бюджетів;

- ініціювати надання повноважень і функцій з управління і розвитку науково-технологічної та інноваційної сфери, трансферу технологій, захисту інтелектуальної власності Головним управлінням економіки обласних державних адміністрацій.

4.5. Модернізація інституціонального базису безпеки структурної трансформації регіональної економіки

Ефективна ринкова економіка передбачає певну систему інститутів. Країни з ринковою та перехідною економіками, які забезпечили створення демократичних інститутів з урахуванням національних, історичних, географічних особливостей досягли успіху. Д. Львов вказує, що проблеми країн Східної Європи і колишнього СРСР на шляху переходу до ринку довели домінуючу роль інституціональних чинників функціонування економіки [250, с. 189]. Необхідні інститути не виникають автоматично, а механічне перенесення інститутів розвинутих економік не забезпечує появу найбільш ефективних. Державна політика має першочергово спрямовуватися на формування ефективного інституціонального середовища з дотриманням критеріїв економічної безпеки.

Проблемам розвитку постсоціалістичної інституціональної трансформації приділено значну увагу у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників: В. Гейця, С. Архієреєва, Б. Кваснюка, І. Крючкової, І. Малога, А. Мокія, В. Новицького, О. Прутської, Р. Пустовійта, І. Уса, А. Белова, Є. Гайдара, А. Городецького, Р. Капелюшнікова, С. Кірдіної, Д. Львова, А. Нестеренка, Р. Нуреєва, Ю. Овсієнка, А. Олійника, В. Полтеровича, Г. Попова, А. Радигіна, В. Тамбовцева, А. Шастітко.

Наукові дослідження цих учених охоплюють широкий спектр економічних і соціальних явищ та процесів, детальне дослідження теорії прав власності, оскільки перехідним економікам довелося долати проблеми реформування відносин власності і становлення відповідних інститутів. У межах інституціональних умов особлива роль відводиться трансакційним витратам, які впливають на можливість економічних

суб'єктів здійснювати свою діяльність. Інституціональні теорії активно запроваджуються в економічній соціології, дослідженні неформальної (тіньової) економіки і впливу неформальних інститутів на формування нових ринків. Утім, як і в більшості випадків досліджується значущість окремих інститутів, а формування інституціонального базису економічної безпеки у процесі структурної перебудови економіки регіону, підвищення його конкурентоспроможності потребують детального дослідження. Зокрема, це стосується інерційності і взаємозалежності інституціонального базису адміністративно-планової і ринкової систем, інерційних суперечностей («проваль») ринкової трансформації, особливостей становлення конкретних форм нових інститутів в економіці України.

Нова інституціональна теорія на основі синтезу економічних, політичних, соціально-культурних відносин орієнтована на пошук ефективних способів упорядкування таких відносин. Як доведено Ф. Кефером та М. Шерлі, сучасні визначення інституту як фундаментальної категорії нової інституціональної теорії спираються зазвичай на поняття норми або правила діяльності господарюючих суб'єктів та їх форм [468, с. 50]. Норми і правила діяльності, за Є. Брендельовою, є специфічними межами безпеки, перехід через які зумовлює ризики і загрози самій діяльності та її суб'єктам [254, с. 178]. Саме тому в центрі уваги опинилися особливі форми порушення умов економічної безпеки – інституціональні пастки, що трансформують енергію функціонування і розвитку системи в енергію її саморуйнування.

За В. Полтеровичем, інституціональні пастки – це неефективні стійкі інститути, які після тимчасового зниження рівня трансакційних витрат продовжують функціонувати, залучаючи нових учасників і посилюючи негативні економічні ефекти [301, с. 37; 274, с. 17]. На думку А. Радигіна, інституціональні пастки часто є непередбачуваним результатом макроекономічного управління процесом реформ [469, с. 157]. Прогнозовані за ринкових відносин інституціональні форми набувають соціально-економічної трансформації іншого змісту, оскільки необхідно розглядати загрози від суб'єктів і об'єктів трансформаційного процесу. Функції і структура цих суб'єктів і об'єктів радикально змінюються – первинні функції замінюються функціями, чужими природі і характеру соціально-економічної системи.

Специфічні проблеми економічної безпеки проаналізовано Г. Мюрдалем – глобальна безпека економічного розвитку в умовах масштабних інституціональних пасток модернізації національних економік [470, с. 59]. Висновки Г. Мюрдаля мають пряме відношення до ринкових перетворень в Україні – не можна модернізувати суспільство, впроваджувати нові форми економічної діяльності, сучасні технології,

не порушуючи звичаїв, традицій, ставлення до праці, ігноруючи проблеми дисципліни праці; зміна ставлення до праці передбачає радикальну зміну суспільних інститутів.

За Д. Нортом, інституціональний напрям дослідження економічної безпеки потрібно розглядати в контексті трансформаційних змін [181, с. 78]. Відсутність або слабкість засобів підтримки формальних інститутів зумовлюють створення інститутів тіншового, нелегітимного характеру, які посідають певні позиції в інституціональній системі і створюють загрози безпеці національної економіки. При цьому господарюючі суб'єкти перехідної економіки легко адаптуються до тіншових інститутів, замінюючи внесок у приріст суспільного продукту внеском у зростання трансакційних витрат. У результаті цього в перехідній економіці виникає надмірна кількість неефективних посередників, власників монополізованих галузей і секторів, а також суб'єктів із чітко вираженою ренто-орієнтованою поведінкою, що зменшує віддачу капіталу, захищеність праці і, відповідно, рівень економічної безпеки держави. Погодимось з позицією Д. Нортона, згідно з якою економічний порядок слід віднести до найважливіших суспільних благ [471, с. 198]. Сучасна інституціональна теорія передбачає, що трансформація завершується, коли завершується формування нового інституціонального фундаменту.

За останні роки положення інституціональної теорії в українській економічній науці використовуються з метою впорядкування економічної системи, зокрема для формування фінансово-промислових груп, розвитку малого підприємництва, подолання проблем приватизації тощо. За О. Вільямсоном, такий підхід дає змогу комплексно проаналізувати можливості та особливості формування нових структур у процесі переділу власності; виявити мотиви поведінки різних професійних і соціальних груп на макрорівні [472, с. 41–45].

Як зазначають А. Градов, Є. Іванова, С. Гутман, Ю. Овсієнко, інституціональні перетворення в перехідних економіках – досить складний і суперечливий процес, а інституціональні трансформації мали стихійний, хаотичний характер. На початку цього процесу були досить слабкі і навіть відсутні ринкові інститути і відповідна їм інфраструктура. При цьому достатньої гостроти і суперечливості набули протиставлення формальних та неформальних інститутів [473, с. 21; 474, с. 15]. Важливою інституціональною проблемою української економіки залишалося недотримання принципів відокремлення власності та влади, справедливого і рівного доступу до ресурсів, захисту прав приватної власності [475, с. 39; 476, с. 535–543; 477, с. 94–101].

Множини проблем інституціонального регулювання економіки поділимо на такі групи: 1) пов'язані із суспільно-політичною ситуа-

цією; 2) викликані взаємодією формальних і неформальних інститутів. Проблеми, пов'язані із суспільно-політичною ситуацією, базуються на «проваллях» ринку внаслідок: обмеженого доступу до інформації для прийняття рішень органами управління зі створення оптимального інституціонального базису; недосконалості демократичних інститутів; неспроможності держави передбачати наслідки ухвалених рішень. Проблеми регулювання, викликані взаємодією формальних та неформальних інститутів, полягають у такому:

- недостатній дієвості демократичних і формальних інститутів, захисту прав приватної власності;
- використанні формальних інститутів органами влади як джерела отримання ренти з підприємницької діяльності;
- недотриманні формальних правил через недосконалість законодавства і неспроможності органів державного управління забезпечити дієвість інститутів;
- обмеженому застосуванні формальних інституціональних практик через поширення ефективних неформальних практик економічної діяльності.

Як зазначають Б. Кваснюк, О. Прутська, у процесі економічних реформ в Україні сформувалося специфічне інституціональне середовище: з одного боку, виникли основні ринкові інститути, а з іншого – створені інститути недостатньо ефективно регулюють структуру економіки [478, с. 147; 479, с. 117]. Інституціональне середовище в широкому розумінні охоплює соціально-економічну макросистему: продуктивні сили, суспільні відносини та інститути, свідомість і культуру. У звуженому тлумаченні інституціональне середовище – це певні форми організації відносин, формальні і неформальні регламенти поведінки учасників економічних процесів, а також механізми дотримання цих регламентів. Погодимось з В. Вольчиком, що «... інституціональне середовище має історичні і соціальні передумови, визначає напрям і швидкість інституціональних змін, створює умови й орієнтири відбору ефективних елементів інституціональної структури з альтернативних форм економічної координації» [302, с. 19].

Теоретична значущість дослідження інституціонального середовища полягає в тому, що воно є базовим, центральним серед усієї множини умов суспільного розвитку, наявність сприятливих географічних, правових та інших умов не гарантує високу ефективність економіки. Саме інституціональне середовище визначає основний напрям розвитку, орієнтири, формування і відбір ефективних економічних і соціальних інститутів [480, с. 173].

Системоутворювальною основою інституціонального середовища і насамперед її економічним складником є, за Д. Нортом, відносини

власності [481, с. 241]. Власність є фундаментом, на якому будуються суспільні відносини, вона визначає структуру інституціонального середовища. Різні форми власності зумовлюють існування і розвиток підприємництва, ринку, конкуренції, економічної свободи, державного регулювання. Відносини власності і форми їх реалізації в конкретних історичних умовах безпосередньо впливають на структуру і характер економічних інтересів.

Інституціональне середовище відіграє в економіці подвійну роль: з одного боку, виступає обмеженням господарської діяльності економічних суб'єктів, з іншого – є засобом координації економічної діяльності. В економіці інститути виконують функцію зниження ризиків і невизначеності, сприяють вирішенню конфліктів інтересів економічних суб'єктів. Забезпечуючи передбачуваність дій, достовірність зобов'язань, визначеність трансакцій, інституціональне середовище сприяє зниженню трансакційних витрат суб'єктів господарювання.

Система формальних правил задається законодавством і контрактними відносинами. Як доводить Т. Егертсон, розвиток неформальних інститутів полягає у процесі відбору стереотипів поведінки [482, с. 238]. Формування неформальних обмежень – тривалий процес, який здійснюється самими економічними суб'єктами в результаті їх пристосування до змін інституціонального базису. Еволюція неформальних правил безпосередньо пов'язана із зміною поведінки людей, традицій, культури.

Провідну роль у зниженні невизначеності поведінки економічних суб'єктів може відігравати держава, до повноважень якої належить створення формальних регламентів відносин між економічними агентами, забезпечення чіткої інтерпретації і дотримання встановлених правил. Наголосимо, що заходи державного регулювання економіки, включаючи й інституційні інновації, мають узгоджуватися не тільки з теоретичними моделями та економічною доцільністю, а й з можливостями їх реалізації. До основних засобів державної політики в інституціональній сфері належать: інститут приватної власності і система захисту прав власності; формування раціонального і не суперечливого законодавства; захист і дотримання цивілізованої конкуренції; боротьба з асиметрією інформації при реалізації контрактних відносин; примушування до виконання контрактів; створення незалежної, компетентної і ефективною судовою системи.

Правомірно стверджувати, що інститути пов'язані між собою і їх склад неоднорідний. Правила, що регулюють суміжні сфери економічної діяльності, тісно пов'язані між собою, тому зміни в одній сфері автоматично приводять до змін в іншій. Неоднорідність інститутів полягає в тому, що, крім правил, які регламентують дії учасників ринку,

існують правила, що визначають механізми примушування до їх виконання.

На цей час сформувалася нераціональна структура інституціонального середовища, де домінують неформальні відносини та інститути над формальними. Інституціональні зміни не були спрямовані на набуття внутрішніх стимулів до самоорганізації і розвитку національної економіки. За цих умов інститут приватної власності існує в деформованому вигляді і відрізняється нестабільністю, оскільки права та повноваження, що пов'язані із статусом власника, значною мірою залежать від взаємовідносин з владою.

Як вказують В. Полтерович, А. Градов, вітчизняна економіка потрапила до своєрідної інституціональної «пастки», коли відмова від неформальних правил і угод повністю паралізує її функціонування, а їх домінування руйнує підстави довготривалого зростання. З одного боку, збереження недостатньо ефективних формальних регуляторів суперечить інтересам суспільства. Разом з тим держава не готова взяти на себе витрати з розв'язання проблем, оскільки суспільство вже пристосувалося до існуючого оточення [483, с. 7; 473, с. 29]. Таким чином, протягом двадцятирічного «переходу до ринку» закріпилися такі відносини, які не відповідають принципам конкурентної ринкової економіки та правового суспільства. Оскільки формування нових інститутів передбачає радикальну реконструкцію організацій та правил, то для підвищення ефективності їх функціонування розглядається критерій максимізації вигоди сучасної діяльності загалом. За Ф. Хайеком, це може бути досягнуто за такими стратегіями, як набір обмежень стосовно інститутів-організацій або зміна самих обмежень стосовно інститутів-норм [484, с. 167].

Стратегія зміни організацій сприяє становленню нових інститутів і своєю чергою впливає на зміну якості інститутів-організацій, чинниками ефективності діяльності яких є, за Д. Нортон, конкуренція, децентралізоване ухвалення рішень, чіткі контракти на права власності, дієвість законів про банкрутство [181, с. 83]. Як зазначалося, формування ефективного інституціонального середовища – це досить складний і тривалий процес, оскільки ефективність середовища залежить від ефективності кожного інституту, ступеня координації взаємодії між інститутами. Ефективність інституціонального середовища можна оцінювати за спроможністю суспільства на історичному етапі розвитку до самоорганізації, що поєднує структурне перетворення з економічною доцільністю і можливостями. При цьому процеси змін не повинні порушувати еволюцію і взаємну координацію змін елементів середовища. Незавершеність формування інституційного базису в перехідних економіках посилює роль неформальних мереж, які виступають аль-

тернативою, що гарантує виконання контрактів, мінімізує негативні ефекти та трансакційні видатки. В умовах трансформації економіки поведінка економічних суб'єктів, орієнтована на неформальні правила, відіграє позитивну роль, забезпечує реалізацію підприємницької ініціативи. Проте стратегія зростання породжує стимули переходу від неформальних правил до більш формальних, від непрозорих ділових схем до відкритих легальних трансакцій.

Як вказує А. Греч, аналіз ефективності інституціонального базису пов'язаний з розподілом трансакційних витрат [485, с. 49]. Держава може регулювати ділову активність, впливаючи на рівень трансакційних витрат, через процедури отримання ліцензій і дозволів, обмеження інформації. При цьому рівень трансакційних витрат слугуватиме вхідним бар'єром. Найважливішим чинником обмеження ефективності інституціонального середовища є «незавершеність» інститутів, яка перешкоджає вибору ефективних рішень.

Внутрішня суперечливість інституціонального середовища в Україні виникає між інститутами ринкового типу, яка сформувалася в минулому; між старими і новими інститутами та правилами; між економічною культурою, національними традиціями, менталітетом та імпортованою моделлю реформування, розробленою відповідно до положень сучасної західної економічної теорії. Розв'язання суперечностей функціонування і розвитку інституціонального середовища сприятиме якісним змінам інституціонального базису господарської діяльності. Отже, трансформаційна економіка характеризується змінним інституціональним середовищем, порушенням сталості її елементів, їх сутності та функції. При цьому функціонують елементи, що залишилися від старої системи (державні підприємства та установи, домашні господарства), і нові, характерні для ринкової системи.

Головна мета розвитку інституціонального середовища пов'язана з його змінами, напрям яких набуває невизначеності. Визначаючи напрям розвитку інституціонального середовища, доцільно враховувати багатогранність соціально-економічних перетворень, які стосуються множини елементів середовища. За Д. Нортон і Л. Демсом, інституціональне середовище складається з політичних, соціальних і юридичних правил, які утворюють базис виробництва, обміну, розподілу та споживання обмежених благ [486, с. 5-6]. Відповідно, інституціональне середовище забезпечує зниження рівня невизначеності в повсякденній взаємодії економічних агентів.

Для розгляду інституціонального середовища в контексті інституціональних перетворень бажано виділити її системоутворювальний характер. Для окремого господарюючого суб'єкта, одного або декількох регіонів України, інституціональне середовище складається з правил

національного, регіонального і місцевого рівня ієрархії управління. Таким чином, важлива характеристика інституціонального середовища полягає в її багаторівневості і, як зазначає В. Тамбовцев, поряд з правилами інституціонального середовища існують правила, які визначаються як інституціональні угоди й окреслюють форми кооперації і конкуренції між економічними агентами [251, с. 347].

У багаторівневості як характеристиці інституціонального середовища виділено подвійний характер, як наслідок суперечливості формальних і неформальних правил поведінки. Подібний дуалізм є підставою для інституціональної дихотомії, сутність якої полягає у відтворенні невідповідності динаміки, змісту і механізмів забезпечення встановлених правил. За А. Шастітко, така відповідність логічно неможлива через різний механізм формування і зміни обмежених можливостей економічних агентів приведення у відповідність правил. Найважливішою характеристикою інституціонального середовища в Україні є не тільки дихотомічність формальних і неформальних правил, а й відсутність системної характеристики як на національному, так і на регіональному рівнях управління [487, с. 130–132].

Протягом років незалежності такі чинники, як політична нестабільність, недосконалість державного управління, дієздатність судової системи, інфорсменту (правозастосування) контрактних прав і прав власності зумовлюють прояви інституціональної кризи в Україні. Інституціональні трансформації в Україні не були орієнтовані на створення внутрішньосистемних стимулів саморозвитку в умовах конкуренції, на противагу прискоренню процесу монополізації економіки. Тобто, за Д. Нортом, спостерігається незавершеність інституціональних реформ; постійний перерозподіл власності фактично повною незахищеністю прав власності [181, с. 69].

Важливими передумовами реалізації стратегії соціально-економічного розвитку України став вступ її до СОТ, усунення асиметрії та структурних диспропорцій у подальшій інтеграції України до Європейського Союзу чи до інших мегарегіональних утворень у відносинах з окремими країнами-членами ЄС. Імплементация українського законодавства, норм та стандартів до вимог спільного доробку ЄС істотно поліпшить якість інституціонального базису національної економіки. Успіх цього процесу передбачає не тільки перегляд законодавства у пріоритетних сферах, а й формування цілісної системи правових принципів, концепцій, доктрин і понять, які становлять основу *acquis communautaire*.

Оскільки нові країни-члени ЄС вичерпали потенціал розширення торгівлі в західному напрямі, то виникають об'єктивні передумови для поглиблення трансрегіональної інтеграції за участю регіонів України,

особливо областей Карпатського економічного району. Світовий досвід підтверджує, що одним з головних чинників ефективності цієї форми структурної інтеграції є якість інституціонального середовища, ступінь його впливу на економічний розвиток регіонів, де крім вертикальної інтеграції, актуалізується поглиблення горизонтальних взаємозв'язків на основі формальних і неформальних інститутів.

Адаптування інституціонального базису національної економіки до європейських вимог стримується системними недоліками інституціонального середовища, без усунення яких реалізація євроінтеграційних намірів видається малоімовірною. Поки що, за Глобальним індексом готовності до включення у світові мережі, Україна посідає 82-е місце серед 104 країн, за індексом конкурентоспроможності – 73-е місце із 144 країн у 2012 р. [488], за індексом сприяння бізнесу – 112-е місце із 152 країн, за захистом прав інвесторів – 140-е місце [489]. Аналогічна взаємозалежність між якістю інституціонального середовища та рівнем економічного розвитку простежується і в областях Карпатського економічного району, де наслідки трансформаційної кризи виявилися достатньо вагомими, попри ресурсний, експортний і транспортно-географічний потенціал. Однією з головних причин цього є недосконалість інституціонального середовища, суперечливість формальних та неформальних інститутів, що ускладнює залучення інвестицій, формування передумов економічного росту, знижує ефективність використання ресурсів. Поки що теоретичні ефекти розширення міжнародної торгівлі, транскордонного торговельного обміну спостерігаються певною мірою лише в неофіційному чи напівофіційному секторах регіональних економік.

Для дослідження взаємозв'язку між інституціональним середовищем та економічним розвитком західних областей України проведено аналіз взаємозалежності середніх темпів росту валового регіонального продукту (ВРП) за 2001–2011 рр. і структурних та інституціональних параметрів регіональної економіки (частка зайнятих на малих і середніх підприємствах; частка тіньового сектору господарювання в обсягах виробництва промисловості; ранг інвестиційного ризику; рівень загальної та дитячої смертності; злочинності; зареєстрованого безробіття; обсяги інвестицій в основний капітал; перевищення доходів населення над витратами; обсяги експортно-імпоротної діяльності).

Зазначимо, що для характеристики інституціонального середовища важливіші не конкретні параметри розвитку інститутів, а як зазначає А. Белов, їх вплив на поведінку економічних агентів (наприклад, величина тіньового сектору, частка зайнятих на малих підприємствах, інвестиційний ризик), які відображають стан бізнес-середовища, можливість започаткування чи ліквідацію бізнесу, прибутковість інвестицій та задоволення базових соціальних потреб, пов'язаних із життєдіяльністю особи

чи домашнього господарства (здоров'я, безпека, освіта, санітарні умови тощо). До множини можливих показників основних потреб особистості віднесемо загальну та дитячу смертності, оскільки, за дослідженнями, лише вони виявилися тісно пов'язаними з динамікою ВРП [490, с. 42].

Отримані результати багатofакторного регресійного аналізу, поперше, підтверджують гіпотезу про взаємозв'язок динаміки ВРП та інституціонального середовища, обсягів інвестицій, експортно-імпорتنних операцій. Наприклад, для Чернівецької обл. близько 90 % варіації темпів росту ВРП у 2001-2011 рр. пояснювалося зміною саме цих чинників ($R^2 = 0,939$; $F_{\text{статистика}} = 15,48$; $t_{\text{статистика}} = 6,815$).

По-друге, основними чинниками впливу інституціонального середовища на динаміку ВРП були інвестиційний та підприємницький клімат. Залучення інвестицій, зниження інвестиційного ризику та розширення зайнятості на малих підприємствах статистично значуще вплинули на зміни ВРП. Для областей Карпатського економічного району спостерігається тісний оберненопропорційний зв'язок між зайнятістю на малих підприємствах і динамікою ВРП (значення R^2 змінюється від 0,78 до 0,85), тоді як для областей, що межують з Білоруссю та Російською Федерацією (Житомирська, Рівненська, Чернігівська), така залежність не простежується.

По-третє, поряд з інвестиційним та підприємницьким кліматом виявлено зв'язок рівня задоволення суспільних потреб особи з динамікою ВРП. Показник дитячої смертності виявився обернено пропорційно пов'язаним з динамікою ВРП. Напрямок зв'язку на основі статистичних даних визначити складно, але дитяча смертність змінювалася повільніше, ніж темпи зростання ВРП. Можна припустити, що поліпшення медичного обслуговування, стану житла, санітарної гігієни, рівня культури населення не лише дало змогу зберегти новонароджених протягом першого року життя, а й прямо чи опосередковано відображало процес економічного розвитку. Показник загальної смертності перевищував середні значення ВРП, тобто зростав із прискоренням темпів розвитку.

По-четверте, важливою характеристикою інституціонального середовища є спроможність регіональних органів державного управління забезпечити недоторканність особи та майна громадян, а отже, захист прав власності, виконання контрактів тощо. Одним з індикаторів цього процесу є рівень злочинності. Причому тісніший обернено пропорційний зв'язок злочинності і ВРП існує для областей Карпатського району (значення R^2 змінювалося від 0,91 до 0,95), ніж для Житомирської, Рівненської та Чернігівської областей (R^2 дорівнює від 0,74 до 0,81). Взаємозалежність рівня злочинності та економічного зростання простежувалася у двох напрямках. З одного боку, високий рівень злочин-

ності погіршував підприємницький клімат, а з іншого – загострення криміногенної обстановки відбувалося на тлі росту ділової активності.

Необхідно зазначити, що на економічний розвиток регіонів значний вплив мають «інститути регулювання» та «інститути ринкової інфраструктури», які становлять органічну основу інституціонального середовища. «Інститути регулювання» утворюють сукупність формальних правил і неформальних обмежень, у межах яких діють «інститути ринку» (комерційні і некомерційні організації). Інституціональний склад ринкової інфраструктури, згідно з домінуючою ознакою обслуговування ринків, включає такі агреговані групи:

- торгово-посередницька інфраструктура як комплекс підприємств, організацій, галузей і сфер діяльності, що забезпечують доведення продукції до споживача;
- фінансово-кредитна інфраструктура розгалужена та взаємопов'язана мережа установ, організацій, підприємств, які обслуговують процес обігу та руху грошової маси;
- інформаційно-консультаційна інфраструктура, яка охоплює сукупність підприємств галузей і сфер економіки, які обслуговують ринкову діяльність.

Особливої уваги в процесі формування інституціонального середовища потребує розвиток інфраструктурних інститутів у регіоні, діяльність яких пов'язана з наданням трансакційних послуг. Для кількісного оцінювання місця ринкової інфраструктури в системі регіонального відтворення проаналізовано показники забезпеченості регіональних економік Карпатського економічного району підприємствами ринкової інфраструктури порівняно із загальноукраїнським рівнем та світовими тенденціями (табл. 4.29, 4.30).

Наведені дані дають змогу стверджувати, що рівень розвитку інститутів ринкової інфраструктури в областях Карпатського економічного району значно нижчий за середнє значення в Україні, відставання спостерігається за всіма показниками та в усіх сегментах інфраструктури. Для областей найбільше відставання спостерігається за показником забезпеченості торгово-посередницькою інфраструктурою, яке у 2,1-2,6 рази нижче, ніж в Україні (за винятком Львівської обл., де відхилення становить 1,2 рази). Рівень забезпеченості у фінансово-кредитному та інформаційно-обслуговуючому сегменті менший за аналогічний показник в Україні в 1,2-1,8 рази. Звернемо увагу, що економічна активність у районах характеризується високими трансакційними витратами і показником забезпеченості підприємствами торгово-посередницької інфраструктури та зв'язком з часткою тіньового сектору у промисловості (за оцінками, для Львівської та Закарпатської областей відповідно 51,2 і 30,0 % та 52 і 39 %).

Таблиця 4.29

**Забезпеченість підприємствами ринкової інфраструктури областей
Карпатського економічного району у 2011 р., %**

Сегмент ринкової інфраструктури	Забезпеченість у розрахунку на 10 тис. осіб					
	Чернівецька обл.	Івано-Франківська обл.	Львівська обл.	Закарпатська обл.	Україна	США, 2009 р.
Торгово-посередницька інфраструктура	29,1	24,0	51,2	30,0	61,8	107,6
Фінансово-кредитна інфраструктура	2,4	2,3	3,0	2,1	3,6	37,0
Інформаційно-консультаційна інфраструктура	24,6	22,4	31,6	19,5	35,0	215,3

Розраховано за: [395; 396, с. 63; 491; 335]

Ефективне функціонування ринкової інфраструктури можливе лише за умови пропорційного розвитку всіх її сегментів, що є проблемою для більшості областей України. У сучасних умовах розвиток інститутів інформаційно-консультаційної та грошово-кредитної інфраструктури в областях значно відстає від загальноукраїнського. Тому підвищення рівня динамічної конкурентоспроможності неможливе без здійснення переходу до розвитку на основі інвестицій та інновацій, об'єктивною передумовою чого є стан грошово-кредитної та інформаційно-консультаційної інфраструктури. Порівняльний аналіз забезпеченості підприємствами ринкової інфраструктури України та США (див. табл. 4.29) свідчить про значне відставання за кількістю підприємств торгово-посередницької інфраструктури (у 1,7 раза), фінансово-кредитної (у 10,0 раза), інформаційно-консультаційної інфраструктури (у 5,9 раза).

Для компаративного аналізу розвитку інститутів ринкової інфраструктури областей у Карпатському економічному районі скористаємося класифікацією галузевої структури господарства М. Кастельса, у якій сегменти ринкової інфраструктури виокремлені у групи, розподільчі послуги (торгово-посередницький сектор), послуги виробникам, грошово-кредитну та інформаційно-консультаційну інфраструктуру, соціальні послуги (наука та наукове обслуговування, медицина, освіта, соціальне забезпечення) [492, с. 371]. Згідно з класифікацією

М. Кастельса були розраховані показники частки зайнятих за зазначеними групами для України та Карпатського економічного району (див. табл. 4.30).

Таблиця 4.30

**Просторово-галузева структура послуг,
% до середньорічної чисельності зайнятих, 2011 р.**

Група галузей	Чернівецька обл.	Івано-Франківська обл.	Львівська обл.	Закарпатська обл.	Україна	США, 2009 р.
Розподільчі послуги	24,2	23,3	25,7	21,8	22,2	24,7
Послуги виробникам	2,7	4,4	6,8	2,8	4,9	14,7
Соціальні послуги	15,3	17,4	17,5	13,0	14,8	24,5

Розраховано за: [440, с.76; 491; 335]

Як бачимо, у 2011 р. рівень зайнятості в розподільчому секторі в Україні (22,2 %) та областях Карпатського економічного району відповідав рівню США (24,7 %). Зайнятість у секторі послуги виробникам в Україні у 2011 р. становила 4,9 %, у Львівській обл. (6,8 %). Зайнятість у цьому секторі загалом в Україні у 2011 р. утричі нижча, ніж у США, що дає підстави для висновку про недостатній розвиток грошово-кредитної та інформаційно-консультаційної інфраструктури. У секторі соціальних послуг Україна на 9,7 відсоткового пункту відстає від рівня США.

У Львівській області рівень зайнятості в досліджуваних галузях вищий від загальноукраїнського, але це не означає, що кількісні показники відповідають якості наданих послуг. При загальному низькому рівні розвитку інститутів ринкової інфраструктури кожному сектору властива нерівномірність і незбалансованість розвитку. Таким чином, для областей Карпатського економічного району характерне відставання розвитку інститутів ринкової інфраструктури при зростаючій потребі в послугах. Утім, проблема полягає не лише в кількісних параметрах забезпеченості, а у відставанні якості торгово-посередницьких, кредитно-фінансових та інформаційно-консультаційних послуг суб'єктам регіональної економіки, що є одним із стримуючих факторів ефективного розвитку та зміцнення безпеки регіонів України.

Висновки до розділу

1. Протягом останніх десятиліть динамічні процеси в економічно розвинених країнах стали результатом радикальних структурних змін якісно нового етапу економічного і соціального розвитку. Характерною ознакою розвитку стало зростання частки сфери послуг, або сервісизація економіки. Спрямованість структурних змін на зростання частки сервісної сфери, підвищення її ролі завдяки економії на транспортуванні ресурсів стала якісною передумовою розвитку. Таким чином, саме економічний, а не технологічний компонент структурних змін формує внутрішнє економічне ядро, де економічними витратами нематеріальної діяльності виступають трансакційні, які стали найважливішою формою структурних змін в економіці. Зростання нематеріального компонента витрат виробництва в економіці, нові функції нематеріально-інформаційної сфери діяльності стали імпульсом для кардинальної реструктуризації економіки.

2. Важливим елементом структурної політики є оптимізація структури промисловості і самовідтворення відповідно до концепції самодостатності національної економіки. За офіційними статистичними даними, частка промисловості у структурі економіки України вища, ніж в інших країнах. У минулому вважалося, що економічне зростання пов'язане лише із щорічними значними капіталовкладеннями в усі сектори та галузі економіки, сприяє зростанню частки нагромадження обсягів ВВП, зменшенню частки особистого споживання. В економічно розвинених країнах норма нагромадження була значно меншою, ніж в Україні, головний акцент в інвестиційному процесі був зроблений на виборі високоефективних проєктів, зниженні термінів будівництва, що призвело до підвищення ефективності, а не норми нагромадження.

3. Аналіз динаміки пропорції «виробництво товарів» та «виробництво послуг», еластичності ресурсів праці, інвестицій по продукту у двох підрозділах суспільного виробництва в Україні протягом 1990–2011 рр. дає змогу зробити висновок, що суб'єкти ринку адекватно відреагували на структурні диспропорції між виробництвом товарів та послуг (частка матеріало- та капіталомістких галузей економіки зменшилася утричі, а частка послуг у ВВП становила 70 %), що дозволило знизити частку валового нагромадження основного капіталу у структурі ВВП, збільшити чисельність зайнятих у сфері послуг з перевищенням чисельності зайнятих у сфері матеріального виробництва. На посттрансформаційному етапі розвитку до сфери послуг належить понад 70 % загальної кількості підприємств і організацій, збільшилися

обсяги інвестицій в основний капітал, кількість нових робочих місць. Водночас спостерігається іммобільність державних підприємств у виробництві товарів, де частка в чисельності зайнятих перевищує частку державного сектору у ВВП, що свідчить про надлишок робочої сили та відставання соціальних перетворень в економіці.

4. У структурі економіки України протягом 1991–2011 рр. спостерігаються такі зміни: скоротилася частка промисловості, сільського господарства і будівництва у ВВП, збільшилася частка таких стратегічно важливих галузей виробничої і соціальної інфраструктури, як транспорт і зв'язок, що відобразилося на інтенсивності обороту товарів роздрібної та оптової торгівлі, зростання частки якої вивело цю галузь на перше місце. Наука, освіта, культура, мистецтво, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, які формують якість «людського капіталу», залишаються незатребуваними державою чи ринком. Відбулося незначне зростання частки комерційної діяльності, фінансів, кредиту, страхування, проте залишається недостатньо якісним ринкове середовище.

5. У дослідженні з'ясовано, як структурні зміни у ВВП і ресурсах виробництва синхронізовані з інституціональними змінами, зокрема здійснюється перехід до приватної форми власності в усіх секторах економіки. Інституціональні межі змін проявляються досить окреслено: у 2011 р. 95 % суб'єктів ринку належали до приватної форми власності; більшою була частка зайнятих за досліджуваний період на підприємствах та організаціях приватної і змішаної форм власності. Протягом цього періоду питома вага зайнятих на підприємствах (організаціях) державної та комунальної форм власності зменшилась на 56 в.п. Досить виразна тенденція спостерігається в інвестиційному процесі (понад 75 % від загального обсягу інвестицій в основний капітал), здійснено суб'єктами приватної та змішаної форм власності. Таким чином, зміни стосовно форми власності є досить значущими, проте механічна зміна форм власності без вагомих інституціональних реформ на всіх рівнях господарської ієрархії не створює об'єктивних передумов для безпеки регіональної економіки.

6. Інституційні трансформації забезпечують, з одного боку, захист лібералізації і конкуренції, а з іншого – сприяють відкритості та прозорості економіки. До головних напрямів формування інституціонального базису структурного компонента регіональної політики належать:

- створення Карпатського регіонального центру бізнес-проекування як регіонального інституту координації діяльності та перерозподілу фінансових ресурсів регіональних фондів підтримки малого бізнесу, розроблення та реалізація інноваційної політики;

- розвиток інвестиційних інститутів інвестиційних фондів, спеціалізованих фондів нерухомості, страхових компаній, внутрішньокорпоративних пенсійних фондів, інвестиційних (фінансових) консультантів;

- інституціоналізація регіонального ринку цінних паперів шляхом формування інститутів його саморегулювання; створення єдиного інформаційно-технічного центру збору, збереження та публічного доступу до інформації; розроблення та реалізація регіональної концепції створення мережі регіональних систем, регіонального ринку іпотечних цінних паперів;

- розвиток горизонтально-вертикальної інвестиційної мережі регіону на основі підрозділів міжнародних і зовнішньоекономічних зв'язків облдержадміністрацій, департаментів економіки, затвердження критеріїв і порядку відбору інвестиційних проектів для державної підтримки інвестиційно-провідної мережі; усунення надмірних регуляторних функцій та повноважень державних органів управління.

7. Внутрішня торгівля є найбільш динамічно розвинутою та бюджетоутворюючою галуззю економіки держави і регіонів, яка визначає безпеку структурної перебудови. Торгівля товарами і послугами, зокрема роздрібна, розвивається випереджаючими темпами. Обсяги роздрібногo товарообороту у 2011 р. досягли 25,3 % обсягу ВВП, а оборот роздрібногo торгівлі – 48,6 % ВВП, або 444,3 млрд грн за рік через торговельну мережу, яка нараховує 65,3 тис. об'єктів. Лише 2–4 % загальної кількості споживачів здійснюють покупки в сучасних торговельних підприємствах (супермаркетах, гіпермаркетах, торговельних центрах).

Для порівняння, у м. Києві цей показник становив 20 % проти 60 % у країнах Балтії. У роздрібній торгівлі провідних країн виокремилася тенденція до концентрації бізнесу у формі консолідації торговельних підприємств, роздрібних торговельних мереж.

8. Динаміка оптового та роздрібногo обороту в Україні відображає посилення конкуренції в роздрібній торгівлі. Обсяги роздрібногo товарообороту більші в тих областях, де найвища частка продукції з доданою вартістю у валових показниках. Аналіз індексів зміни структури роздрібногo товарообороту показує повільнішу динаміку реалізації продовольчих товарів, ніж непродовольчих, що пов'язано зі зростанням доходів населення, витратами на споживання товарів довгострокового призначення, особливого попиту. Аналіз просторово-функціональної структури роздрібногo товарообороту західних областей України виявив просторові диспропорції роздрібногo торгівлі та конкурентного середовища, що підтверджується концентрацією торговельних підприємств у містах.

9. Динаміка регіонального розвитку роздрібно-товарообороту підприємств України за період 2000–2011 рр. відображає стабільність регіональної структури (коливання становлять 1-2 %), за винятком м. Києва. Скорочення стаціонарної мережі здійснюється швидшими темпами, ніж дрібно-роздрібною, унаслідок її мобільності та адаптивності до зовнішнього середовища. Аналіз динаміки розвитку кількісних характеристик торговельної мережі та торговельних площ доводить збільшення останніх унаслідок конкурентної боротьби між торговельними підприємствами. Збільшення обсягів товарообороту роздрібних торговельних підприємств на одиницю торговельних площ вказує на зростання ефективності використання. В умовах посилення конкуренції торговельні підприємства орієнтовані на зменшення рівня постійних витрат за рахунок зменшення торговельних площ та інтенсифікації продажу товарів. У просторовій структурі відбувається досить швидко розширення ринків торговельних підприємств за напрямом від центру до регіонів з диспропорціями в розміщенні мережі роздрібних підприємств, звуження товарного асортименту, задоволення потреб споживачів у предметах першої необхідності, розвитку конкурентного середовища на внутрішньорегіональному споживчому ринку.

10. Для розвитку внутрішньорегіональної торгівлі необхідні розроблення та реалізація науково обґрунтованої і сучасної концепції, яка відображала б особливості та специфіку галузі. Інститути держави повинні управляти розвитком споживчого ринку, удосконалити його регулювання в умовах конкуренції зовнішніх торговельних мереж. Базисними структурними елементами ринку є захист прав споживачів, сумлінної конкуренції дрібних і малих підприємств, протидія монополізації торгівлі. Динаміка інтенсивності змін секторної структури зайнятості регіонального ринку праці та валового регіонального продукту (ВРП) відображає динаміку розвитку регіонального ринку праці.

11. Основними чинниками інтенсивності зовнішньої трудової міграції є близькість до інших країн, що сприяє міграційній активності. Стійка орієнтація на вирішення проблем власними зусиллями, у т.ч. трудової міграції, притаманна населенню західних областей. На спрямованість міграційних потоків, крім географічного положення, впливають історичні та етнічні зв'язки між областями України та іноземними країнами. Водночас трудова міграція створює загрози для держави, оскільки пов'язана з нелегальною міграцією, сприяє криміналізації міжнародних трансакцій. Саме тому необхідно прискорити обґрунтування концепції стратегії легалізації міграційної політики, у якій визначити основні напрями та методи її реалізації, подальшого розвитку інститутів регулювання міграційних процесів та побудови

міграційної інфраструктури. Актуальними є встановлення кількісних обмежень та розроблення спеціальних програм залучення мігрантів з урахуванням того, що демографічна ситуація та прогнольні оцінки доводять обмеженість демографічних ресурсів, що посилює необхідність зменшення дефіциту трудових ресурсів з урахуванням загроз демографічній безпеці держави. Удосконалення інституціонального забезпечення ринку праці має спрямовуватися на активізацію впливу політики зайнятості для сприяння ефективності економіки у процесі її структурної перебудови.

12. Інституціональний базис функціонування регіонального ринку праці має трансформуватися в напрямі посилення галузевої, професійної, територіальної мобільності трудових ресурсів у високотехнологічні галузі. Досягнення позитивних результатів інституціоналізації потребує державної політики створення та вдосконалення не лише формальних правил і процедур на ринку праці, а й неформальних інститутів. Наукового обґрунтування потребує функціонування інститутів ринку праці для оптимального поєднання державної політики та ринкового саморегулювання.

13. Удосконалення інституціональної інфраструктури інноваційного розвитку визначено одним із пріоритетів зміцнення конкурентоспроможності національної економіки та забезпечення науково-технологічного компонента економічної безпеки держави. Для реалізації цього завдання першочерговими завданнями визначено: розроблення і затвердження регіональних програм інноваційного розвитку; ініціювання підготовки і подання органами державного управління областей пілотних програм, проектів створення різних типів інноваційних центрів (технопарків, транскордонних і міжрегіональних інноваційних кластерів, технологічних центрів, центрів стратегічних послуг і трансферу технологій, мереж з підтримки бізнесу та інновацій) для гармонізації регіональної та загальнодержавної політики інноваційного розвитку; активізацію інституціональної інтеграції регіональної інфраструктури інноваційного розвитку з регіонами сусідніх країн ЄС; інтенсифікацію заходів щодо зміцнення міжрегіональної інтеграції у науково-технологічній та інноваційній сфері через створення мережі міжрегіональних центрів інноваційного розвитку з переданням на конкурсних засадах функцій координації та організації їх діяльності одній з державних або недержавних установ чи організацій; створення і гарантування преференційних режимів стимулювання інноваційної діяльності в межах існуючих і новостворених спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку; залучення до розвитку інноваційної інфраструктури вищих навчальних закладів і наукових установ областей Карпатського економічного регіону.

14. Інституціональне середовище – це сукупність формальних і неформальних інститутів, які утворилися внаслідок взаємодії нових і старих, формальних і неформальних правил економічної діяльності. У перехідному періоді сформувалася непропорційна структура інституціонального середовища з домінуванням неформальних відносин та інститутів над офіційними. Інституціональне середовище, з одного боку, виступає обмеженням господарської діяльності економічних суб'єктів, а з іншого – є засобом координації економічної діяльності, зниження ризику та невизначеності, вирішення конфліктів інтересів. Теоретична значущість дослідження інституціонального середовища полягає в його імперативності серед усього комплексу умов суспільного розвитку. Інституціональне середовище визначає основний вектор розвитку макросистеми, на основі якого відбувається формування і відбір найбільш ефективних економічних і соціальних інститутів.

15. Формування ефективного інституціонального середовища – досить складний і тривалий процес, оскільки складається із сукупності ефективностей кожної інституційної форми, зумовлений ступенем координованості взаємодії між ними. Ефективність інституціонального середовища можна оцінити за спроможністю суспільства на історичному етапі розвитку до самоорганізації, поєднання його структурної перебудови з економічною доцільністю і можливостями. Наявність ринкових інститутів не забезпечує формування ефективного інституціонального середовища, для чого необхідні стимули, засоби примусу дотримання правил та норм. До основних напрямів та завдань державної політики формування інституціонального середовища належать інститут приватної власності і система визначення прав власності; захист та підтримка конкуренції, протидія інформаційній асиметрії контрактних відносин; примушування до виконання контрактів; створення незалежної, компетентної та ефективної судової системи.

16. Інституціональний аналіз структурних диспропорцій економічних підсистем областей Карпатського економічного району свідчить, що протягом 2001–2011 рр. спостерігалось зростання частки тіньового сектору у промисловості, високий рівень злочинності, несприятливі умови для підприємницької діяльності унаслідок недосконалості регіональних управлінських інститутів. За цих умов важливим завданням регіональних органів державного управління залишається поліпшення можливостей легалізації господарської діяльності, поліпшення соціальних умов та якості життя населення. Пріоритетом регіональної політики є сприяння формуванню ефективних інститутів підтримки конкуренції та розвитку ринкової інфраструктури забезпечення захисту прав власності, протидії рейдерству, підтримки

конкурентного середовища та дотримання принципів рівності умов конкуренції та доступу до ресурсів, зниження рівня тінізації та корумпованості регіональної економіки; протидії надмірному адміністративному регулюванню господарської діяльності; протиріч між формальними і неформальними інститутами.

Цим зумовлена необхідність керованого впливу регіональних органів державного управління на розроблення та реалізацію концепції розвитку ринкової інфраструктури на довгостроковий період з визначенням основних етапів її реалізації, основною метою якої є визначення напрямів розвитку інститутів та завдань практичної реалізації, спрямованих на підвищення рівня економічної безпеки регіону, регіональної конкурентоспроможності, створення сприятливого підприємницького, інвестиційного клімату, умов для ефективного регіонального відтворювального процесу. Особливого значення набуває розвиток інформаційно-консультаційної інфраструктури, спрямованої на інноваційний тип регіонального розвитку, економічну безпеку регіону.

ВИСНОВКИ

Систематизація й узагальнення теоретичних підстав структурної перебудови економіки регіону та формування і розвитку її інституціонального базису, дослідження основних тенденцій структурно-інституціональних трансформацій, їх передумов та чинників впливу на економічну безпеку соціально-економічного розвитку дає змогу сформувати такі теоретичні положення, методико-прикладні рекомендації та концептуальні засади стратегії їх здійснення з дотриманням критеріальних обмежень зміцнення економічної безпеки.

1. Проведене дослідження з узагальнення дозволило розглядати економічну безпеку як ієрархічну систему, концептуалізовану як: 1) об'єктивна потреба всіх економічних суб'єктів, яка визначається рівнем задоволення соціально-економічних інтересів на різних рівнях системної ієрархії; 2) системно-функціональну властивість економічної системи, що пронизує виробничі відносини і відображається «матрицею безпеки»; 3) стан національної економіки та її регіональної підсистеми, який характеризується оптимальним співвідношенням продуктивності, ефективності, гнучкості, адаптивності, що забезпечує самодостатність, динамічну стійкість, реагування на внутрішні і зовнішні виклики, розвиток і самовідтворення; 4) ціль і функція держави із забезпечення необхідного і достатнього рівня безпеки на конкретному часовому інтервалі розвитку. Обґрунтовано доцільність віднесення до сукупності суб'єктів економічної безпеки особи, домашнього господарства, підприємства, регіону, галузі, сектору економіки, держави, а об'єктами регулювання економічні інтереси цих суб'єктів. Суб'єктно-об'єктні відношення економічної безпеки реалізуються на метарівні (глобальна, мегарегіональна), макрорівні (економічна безпека національної економіки), мезорівні (економічна безпека регіону, галузі); мікрорівні (економічна безпека підприємства, домашнього господарства, особи).

2. Системна багатогранність структурних елементів економічної безпеки та їх взаємозв'язок дає змогу розглядати досліджуваний

об'єкт як соціоекосистему, яка складається із сукупності елементів, їх властивостей і взаємовідношень. Відповідно, елементи системи функціонують з певними об'єктивними закономірностями і виявляються в конкретних історичних умовах. Основними елементами системи економічної безпеки визначено потреби, цілі та інтереси господарюючих суб'єктів, детерміновані відношеннями власності. «Вхідними» параметрами системи економічної безпеки є невизначеність, ризик, небезпека. «Вихідні» параметри системи визначають властивості системи економічної безпеки: стійкість, адаптивність, інерційність, кумулятивність, самовідтворюваність.

3. В останні десятиріччя в зарубіжній економічній науці виокремлено як відносно самостійні напрями дослідження економічної безпеки, так і теорії: катастроф та біфуркацій; ризиків та конфліктів; впорядкування і самоорганізації систем; шоків. Економічна безпека держави розглядається як складна соціально-економічна та інституціональна система, що охоплює духовну, соціальну і матеріально-економічну підсистеми з внутрішньою організацією, логікою розвитку і функціонування, розгалуженою інфраструктурою, внутрішньосистемними відношеннями. У системі економічної безпеки створюється і нагромаджується потенціал захисту національних інтересів в процесі збереження й ефективного використання природних та розвитку набутих факторних переваг конкурентоспроможності національної економіки на інноваційних засадах. Узагальнення та аналіз теоретико-методологічних поглядів та аргументів доводять, що економічну безпеку держави слід розглядати як інституціональну систему самовідтворення умов стабільної динаміки економічного розвитку.

4. У цьому контексті сутність регіональної економічної безпеки полягає у досягненні і збереженні саморегулюючої рівноваги з постійно змінним зовнішнім середовищем і досягненні взаємообумовлених мультиплікаційного, синергетичного та емерджентного ефектів. Економічна безпека на регіональному рівні забезпечує належний рівень якості життя населення і протидію негативному впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, не створюючи загрози для інших регіонів і держави. Посилення диференціації рівнів економічного розвитку регіонів унаслідок недостатньо системно сформованої макромоделі вітчизняної економіки істотно знижує рівень економічної безпеки держави аж до реальних загроз національній безпеці. Стан економічної безпеки регіону визначається інтегральними показниками складників економічної безпеки на основі комплексного детального горизонтального аналізу (у розрізі територій) та вертикального (у часі). Інтегральний індекс економічної безпеки дає змогу визначити стан економічної безпеки досліджуваних регіонів, що сприятиме прийняттю ефективних

рішень при формуванні стратегічного плану регіону, та врахувати особливості розвитку окремої території.

5. Імперативом системи економічної безпеки є інституціональний базис, особливо законодавчі та нормативно-розпорядчі документи. Для зміцнення економічної безпеки необхідна модернізація економічних і правових методів та інструментів, а також підвищення ефективності вже діючих інститутів. У дослідженні в основу змінних станів соціально-економічної системи покладено «матрицю безпеки», яка детермінує певний тип безпеки національної економіки. Матрицю безпеки визначено як стійку, історично сформовану систему соціально-економічних відносин, що забезпечує стійкість соціально-економічної системи, її самоорганізацію і еволюцію під впливом дії внутрішніх і зовнішніх загроз та ризиків. Економічна безпека має інституціональну структуру і представлена сукупністю формальних і неформальних інститутів, які перебувають у певному середовищі, рівновазі і забезпечують стійкість економічного розвитку. Економічна безпека держави пов'язана з інституціональною структурою економіки та якістю функціонування інститутів. Конфлікти і деформації інституціонального базису знижують рівень економічної безпеки. Основними причинами виникнення інституціональних конфліктів є: недосконалість інститутів; соціально-економічні наслідки процесу роздержавлення власності та формування приватної власності; недосконалість податкової та регуляторної системи ефективного функціонування підприємництва.

6. Теоретико-методологічні підходи до оцінювання інститутів перебувають у площині методології дослідження внутрішньої природи інституту і характеру його взаємодії із зовнішнім середовищем. На посттрансформаційному етапі розвитку існує особлива необхідність підсилення таких функцій інституціональної системи, як: адаптивна, за яку відповідають економічні інститути; інтеграційна, у здійсненні якої дієву беруть участь сім'я, мораль і право, культура; інноваційна, яку стимулюють інститути конкурентного ринку, науки й вищої освіти; стабілізуюча, вагому роль у реалізації якої мають відігравати інститути політичної системи та громадянського суспільства.

Для оцінювання якості інституціонального середовища використана методика Світового банку на основі аналізу динаміки індексів економічної свободи, Кауфмана і Крау та інституціональної інфраструктури, рівня захисту кредиторів та власників акцій, розвитку фінансового сектору. Результатним показником ефективності інституціональних перетворень є синергетичні ефекти взаємодії інститутів власності, конкуренції, фінансових та громадського суспільства. Для України залишається актуальним формування такої якості інституціонального розвитку, яка забезпечила б недоторканність права при-

ватної власності, виконання контрактів та невідворотність відповідальності за нанесені збитки економічних агентів держави, особи та домашнього господарства.

Сучасні соціально-економічні та політичні трансформаційні процеси в Україні на державному та регіональному рівнях підтверджують необхідність формування нинішніх і майбутніх управлінських стратегій на основі моделювання індикаторів соціально-інституціонального середовища та оптимального його стану. Соціально-інституціональне середовище має бути відображено у стратегії дій державних та місцевих органів влади як на найближчу, так і на подальшу перспективу. Крім цього, стратегія дій має ґрунтуватися на системі моніторингу сталості розвитку з урахуванням усіх соціальних складників і рівнів під час прийняття управлінських рішень.

7. Структурна компонента регіональної політики сприяє інституціонально-структурним передумовам економічного розвитку на інноваційних засадах. Мета структурної політики полягає у забезпеченні економічного зростання країни як у напрямі кількісного зростання обсягів виробництва, так і у напрямі гармонізації структури ВВП. Ідеться про зростання частки товарів тривалого користування, високотехнологічної продукції, сучасних послуг, особливо фінансових та інформаційно-консультаційних. На сьогодні існує необхідність реальної участі держави у формуванні раціональної просторово-секторальної структури регіональних господарських комплексів. Саме тому регіональна політика має протидіяти деформаціям структури економіки регіонів і забезпечувати раціональне узгодження поточних та довгострокових цілей економічного розвитку регіонів.

8. Динамічні процеси в розвинених країнах стали результатом кардинальних структурних змін для переходу на якісно новий етап економічного і соціального розвитку, характерною ознакою якого є сервісизація економіки. Напрямок зростання частки інфраструктурно-сервісної сфери, підвищення її продуктивності завдяки економії на просторовому переміщенні ресурсів виробництва став якісним орієнтиром подальших змін. Таким чином, економічний, а не технологічний складник структурних змін формує внутрішнє економічне ядро, де головними економічними витратами нематеріальної діяльності виступають трансакційні витрати, які стали найважливішою формою структурних змін в економіці. Зростання нематеріальних компонент витрат виробництва в економіці, фундаментальна роль нематеріально-інформаційної сфери виробничої діяльності стали початком радикальної структурної перебудови.

9. Структурні зміни у ВВП і виробничих ресурсах синхронізовані з інституціональними трансформаціями – здійснюється перехід від

державних до недержавних форм власності, проте проста механічна зміна форм власності без інституціональних трансформацій на всіх рівнях системної ієрархії ще не забезпечує достатнього рівня економічної безпеки розвитку. Інституційні зміни як найскладніший етап реформ забезпечують захист лібералізації і конкуренції від монополізму, тінізації, інтервенціонізму і сприяють підвищенню рівня відкритості та прозорості економіки. Загалом структурні зміни в економіці стануть більш значущими для розвитку, якщо не будуть відставати інституціональні зміни, які є найбільш слабкою ланкою модернізації держави.

10. Взаємозв'язок між економічною безпекою та структурними змінами у сфері обігу споживчих товарів і послуг у західних областях України, виявлений з урахуванням коефіцієнтів економічної безпеки за показниками-стимуляторами, доводить досить високий рівень економічної безпеки у Львівській області і найменший – у Чернівецькій області. За показниками-дестимуляторами найвищий рівень економічної безпеки виявлено у Чернівецькій області, найнижчий – у Львівській через вплив взаємопов'язаних позитивних і негативних чинників. Так, розвиток промислового виробництва зумовлює забруднення довкілля, загрожує екологічній безпеці і знижує рівень економічної безпеки регіону. Дослідження взаємозв'язку між динамікою роздрібного товарообороту та економічною безпекою регіону за показниками-стимуляторами свідчить про зменшення рівня безпеки при зростанні обсягів, тобто загрози на регіональному ринку товарів споживання та послуг.

11. Трудова міграція, особливо міжнародна, а останнім часом і між-регіональна, створює вагомі загрози економічній безпеці держави і регіонів, оскільки тісно пов'язана з нелегальною міграцією і тінізацією економічної діяльності. Саме тому на посттрансформаційному етапі необхідна науково обґрунтована концепція і стратегія міграційної політики держави з чітким окресленням національних інтересів і стратегічних цілей, основних напрямів та методів їх досягнення, модернізації законодавчого регулювання міграційних процесів та міграційної інфраструктури в країні і країнах-реципієнтах українських трудових мігрантів.

12. Удосконалення інституціональної інфраструктури інноваційного розвитку визначено одним із пріоритетів зміцнення конкурентоспроможності національної економіки та забезпечення науково-технологічної компоненти економічної безпеки держави. Для його реалізації першочерговими завданнями визначено: розроблення і затвердження регіональних програм інноваційного розвитку, узгодження з Державною цільовою програмою «Створення в Україні іннова-

ційної інфраструктури на 2009–2013 роки» та іншими стратегічними програмними документами щодо інноваційного розвитку України; ініціювання підготовки і подання органами державного управління областей пілотних програм, проектів створення різних типів інноваційних центрів (технопарків, транскордонних і міжрегіональних інноваційних кластерів, технологічних центрів, центрів стратегічних послуг і трансферу технологій, мереж з підтримки бізнесу та інновацій) для гармонізації регіональної та загальнодержавної політики інноваційного розвитку; активізацію інституціональної інтеграції регіональної інфраструктури інноваційного розвитку з регіонами сусідніх країн ЄС, у т.ч. завдяки імплементації обласними радами депутатів Стратегії інноваційного співробітництва українсько-польського транскордонного регіону з поданням пропозицій до Державної цільової програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2009–2013 роки»; інтенсифікацію заходів щодо зміцнення міжрегіональної інтеграції в науково-технологічній та інноваційній сфері через створення мережі міжрегіональних центрів інноваційного розвитку з передачею на конкурсних засадах функцій координації та організації їх діяльності одній з державних або недержавних установ чи організацій; створення і гарантування преференційних режимів стимулювання інноваційної діяльності в межах існуючих і новостворених спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку; долучення до розвитку інноваційної інфраструктури вищих навчальних закладів і наукових установ областей Карпатського економічного регіону.

13. Основу інституціонального середовища становить сукупність формальних і неформальних інститутів, створених у процесі взаємодії існуючих і нових формальних і неформальних правил. Інституціональне середовище – це певні форми організації відносин, формальні і неформальні рамки поведінки економічних агентів, а також організаційні механізми дотримання цих правил. Сформована у нашій країні нерациональна структура інституціонального середовища з домінуванням неформальних відносин та інститутів над формальними є відправним моментом для інституціональної характеристики ринкової економіки України.

14. Формування ефективного інституціонального базису – досить складний і тривалий процес, оскільки складається із сумісності конкретних інститутів і зумовлений координованістю взаємодії між ними. Ефективність інституціонального середовища визначається величиною трансакційних витрат і відображає спроможність суспільства на історичному етапі розвитку до самоорганізації, що передбачає органічне поєднання його структурної перебудови з економічною доцільністю.

Стан інституціонального середовища значною мірою впливає на економічний розвиток областей Карпатського економічного району України. Якщо у 90-х роках минулого сторіччя дієві інститути були важливіші, ніж швидкість реформ, то в подальшому їх внесок у динаміку темпів зростання обсягів ВРП став вагомим. Посилення цієї тенденції дає змогу стверджувати, що для економічної динаміки сильні інститути важливіші, ніж володіння природними ресурсами, якщо вважати завданням інституціональних трансформацій не лише створення сприятливого інвестиційного і підприємницького клімату, а й задоволення основних потреб людини, справедливий розподіл ресурсів та ефектів економічного зростання. На рівень економічної безпеки регіону істотно впливає рівень розвитку інституціонального середовища, тому пріоритетним напрямом регіональної політики є формування ефективних інститутів регулювання економічних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Мартинюк В. П.* Митна справа та економічна безпека держави: теорія і методологія : монографія / В. П. Мартинюк. – Тернопіль: Астон, 2010. – 256 с.
2. *Україна* в системі міжнародної безпеки / Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К. : «Фоліант» ВД «Стилос», 2009. – 572 с.
3. *Ярочкин В. И.* Теория безопасности / В. И. Ярочкин, Я. В. Бузанова. – М. : Академический проект: Фонд «Мир», 2005. – 176 с.
4. *Про основи національної безпеки України* : закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>
5. *Стратегія національної безпеки України*. Затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=105%2F207>
6. *Мазаракі А. А.* Економічна безпека України в умовах глобалізаційних викликів : монографія / А. А. Мазаракі, О. П. Корольчук, Т. М. Мельник [та ін.]. – К. : Київськ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – 718 с.
7. *Васенко В. К.* Економічна безпека держави, суб'єктів господарювання та тіньова економіка : монографія / В. К. Васенко, Л. А. Пуш, І. П. Шульга [та ін.]. – Черкаси: Маклаут, 2010. – 367 с.
8. *Предборський В. А.* Економічна безпека держави : монографія / В. А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 391 с.
9. *Ліпкан В. А.* Теоретичні основи та елементи національної безпеки України : монографія / В. А. Ліпкан. – К. : Текст, 2003. – 600 с.
10. *Ситник Г. П.* Національна безпека України: теорія і практика : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук. – К. : Кондор, 2007. – 616 с.
11. *Белов О. Ф.* Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти / О. Ф. Белов, О. М. Гончаренко. – К. : Сатсанга, 2001. – 224 с.

12. *Гуменюк А. М.* Еволюція теоретичних положень економічної безпеки в умовах трансформацій / А. М. Гуменюк // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. – Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ, 2012. – Вип. IV (48). Економічні науки. – 404 с.

13. *Вахрамеев А. В.* Национальная безопасность России. Декларации и реальность / А. В. Вахрамеев, С. Г. Кулешов. – М. : Вузовская книга, 2003. – 260 с.

14. *Структурно-інституціональні* трансформації та економічна безпека держави : монографія / за заг. ред. д.е.н., проф., члена-кореспондента НАН України О. С. Власюка, д.е.н., проф. А. І. Мокія. – Львів: Априорі, 2012. – 836 с.

15. *Ефремов К. И.* Вопросы оценки экономической безопасности региона / К. И. Ефремов, Е. И. Георгадзе // Вопросы статистики. – 2002. – № 2. – С. 57–59.

16. *Илларионов А.* Критерии экономической безопасности / А. Илларионов // Вопросы экономики. – 1998. – № 10. – С. 35–58.

17. *Троицкий М. А.* Международная и национальная безопасность : учеб. пособие / М. А. Троицкий / Моск. гос. ин-т межд. отношений (ун-т) МИД России. – М. : МГИМО(У) МИД России, 2006. – 50 с.

18. *Уемов А. И.* Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов – М. : Мысль, 1978. – 272 с.

19. *Гончаренко Л. П.* Управление безопасностью : учеб. пособие / Л. П. Гончаренко, Е. С. Куценко. – М. : КНОРУС, 2010. – 272 с.

20. *Гусев В. С.* Экономика и организация безопасности хозяйственных субъектов : учеб. для вузов / В. С. Гусев, В. А. Демин. – СПб. : Питер, 2004. – 2-е изд. – 288 с.

21. *Смирнов В. П.* Экономическая безопасность России: сущность, основные угрозы : монографія / В. П. Смирнов. – Владивосток: ВФ РТА, 2004. – 168 с.

22. *Загашвили В. С.* Национальная экономическая безопасность / В. С. Загашвили // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 15–24.

23. *Пастернак-Таранушенко Г.* Економічна безпека держави / Г. Пастернак-Таранушенко ; за ред. професора Б. Кравченка. – К. : Інститут державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. – 140 с.

24. *Нижник В. М.* Економічна дипломатія та економічна безпека України : навч. посіб. / В. М. Нижник. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – 299 с.

25. *Андрощук Г. А.* Экономическая безопасность предприятия: защита коммерческой тайны : монография / Г. А. Андрощук, П. П. Крайнев. – К. : Изд. доп. АнЮре, 2000. – 400 с.

26. *Козаченко Б. В.* Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення : монографія / Б. В. Козаченко, В. П. Пономарев, О. М. Ляшенко. – К. : Лібра, 2003. – 280 с.

27. *Власюк О. С.* Загрози економічній безпеці України / О. С. Власюк // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2001. – Вип. 26. – С. 210–212.

28. *Жаліло Я. А.* Економічна безпека держави, підприємства, особи в інтегрованому суспільстві / Я. А. Жаліло // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2001. – Вип. 26. – С. 24–27.

29. *Власюк О. С.* Аналітична оцінка стратегічних напрямків та заходів щодо реалізації програми стабілізації економіки України / О. С. Власюк. – К. : НІСД, 1998. – 82 с.

30. *Жаліло Я.* Стратегія забезпечення економічної безпеки України. Пріоритети та проблеми імплементації // Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти / Я. Жаліло. – К. : Сансанга, 2001. – 224 с.

31. *Шлемко В. Т.* Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення / В. Т. Шлемко, І. Ф. Білько. – К. : НІСД, 1997. – 120 с.

32. *Новикова О. Ф.* Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення: монографія / О. Ф. Новикова; НАН України. Ін-т економіки промисловості. – Донецьк, 2006. – 408 с.

33. *Ковальчук Т. Т.* Економічна безпека і політика: із досвіду професійного аналітика / Т. Т. Ковальчук. – К. : Т-во Знання, КОО, 2004. – 638 с.

34. *Данільян О. Г.* Національна безпека України: структура та напрямки реалізації : навч. посіб. / О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. – Харків: Фоліо, 2002. – 285 с.

35. *Губський Б. В.* Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення / Б. В. Губський. – К., 2001. – 122 с.

36. *Єрмошенко М. М.* Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М. М. Єрмошенко. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 309 с.

37. *Ліпкан В. А.* Національна безпека і національні інтереси України / В. А. Ліпкан – К. : КНТ, 2006. – 68 с.

38. *Жаліло Я. А.* До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку / Я. А. Жаліло // Стратегічна панорама. – 2004. – № 3. – С. 97–104.

39. *Сенчагов В. К.* Экономическая безопасность России: общий курс : учеб. / под ред. В. К. Сенчагова. – 2-е изд. – М. : Дело, 2005. – 896 с.

40. *Сенчагов В. К.* Экономическая безопасность: геополитика, самосохранение и развитие : в 4-х кн. / В. К. Сенчагов; Институт экономики РАН. – М. : ЗАО «Финстатинформ», 2002. – Кн. 4. – 128 с.

41. *Сенчагов В. К.* О сущности и основах стратегии экономической безопасности России / В. К. Сенчагов // Вопросы экономики. – 1995. – № 1. – С. 97–126.
42. *Буторин В. К.* Системные концепции экономической безопасности / В. К. Буторин, А. Н. Ткаченко, С. А. Шпилилов. – Кемерово; М. : Изд. объединение «Российские университеты», «Кузбассвузиздат – АСТШ», 2007. – 485 с.
43. *Власюк О. С.* Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О. С. Власюк; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. – К., 2008. – 48 с.
44. *Фирюлина Н. В.* Экономическая безопасность региона в контексте национальной экономической безопасности Российской Федерации : монография / под ред. к.т.н., доц. Н.В. Фирюлиной; Моск. гос. ун-т печати. – М. : МГУП, 2003. – 471 с.
45. *Богомолов В. А.* Экономическая безопасность / В. А. Богомолов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2006. – 303 с.
46. *Корнилов М. Я.* Экономическая безопасность России: основы теории и методологии исследования : учеб. пособие / М. Я. Корнилов. – 2-е изд. – М. : Изд-во РАГС, 2007. – 154 с.
47. *Oyken V.* Die Grundlagen der Nationalekonomie. – Berlin : Springer, 1965. – P. 346.
48. *Автономова В.* История экономических учений / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Т. Макашевой. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 784 с.
49. *Загашвили В. С.* Экономическая безопасность России / В. С. Загашвили. – М. : Юрист, 1997. – 240 с.
50. *Захаров А. Н.* Экономическая безопасность России в сфере международных отношений : учеб. пособие / А. Н. Захаров. – М. : МГИМО-Университет, 2005. – 44 с.
51. *Ткач В. О.* Механізм формування економічної безпеки країни : монографія / В. О. Ткач. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2010. – 271 с.
52. *Яремко Л. А.* Глобалізований регіон та зовнішньоекономічна безпека України: теоретико-методологічний аспект : монографія / Л. А. Яремко. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. – 524 с.
53. *Білоус О. Г.* Глобалізація і безпека розвитку : монографія / О. Г. Білоус, Д. Г. Лук'яненко [та ін.]. – К. : КНЕУ, 2002. – 789 с.
54. *Бабець І. Г.* Зовнішньоекономічна безпека регіонів України в умовах співробітництва з країнами ЄС: теоретико-методологічні та прикладні аспекти : монографія / І. Г. Бабець. – Львів: ПАІС, 2011. – 400 с.
55. *Сухоруков А. І.* Система економічної безпеки держави / А. І. Сухоруков, Б. М. Данилишин. – К. : Вид. дім «Стилос», 2009. – 685 с.

56. *Васильців Т. Г.* Пріоритети та засоби зміцнення економічної безпеки бізнесу малого і середнього підприємництва : монографія / Т. Г. Васильців, В. І. Волошин, А. М. Гуменюк. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2009. – 248 с.

57. *Матурана У.* Дерево познання: Биологические корни человеческого понимания / У. Матурана, Ф. Варела [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uic.nnov.ru/pustyn/cgi-bin/htconvert.cgi?maturana.txt>

58. *Вебер А. Б.* Капитализм как проблема теоретической социологии / А. Б. Вебер // Социологические исследования. – 1998. – № 2. – С. 15–21.

59. *Иванченко В.* Общность критериев экономической и государственной безопасности / В. Иванченко // Экономист. – 1996. – № 5. – С. 8–15.

60. *Олейников В. А.* Основы экономической безопасности (государство, регион, предприятие, личность) / под ред. В. А. Олейникова. – М. : ЗАО «Бизнес-школа» «Интел-Синтез», 1997. – 288 с.

61. *Бельков О. А.* Понятийно-категориальный аппарат концепции национальной безопасности / О. А. Бельков // Безопасность. – 1994. – № 3. – С. 91–94.

62. *Абалкин Л. И.* Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение / Л. И. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 4–13.

63. *Buzan B.* People, states and Fear. – Brighton, 1983. – P. 89.

64. *Morgenthau H. J.* Dilemmas of Politik. – Chicago, 1958. – P. 113.

65. *Maull H.* Raw materials, energy and Western security. – L., 1984. – P. 413.

66. *Murdoch C.* Economic factors as objects of security; Economics, security and vulnerability / C. Murdoch // F. Trager Economic issues and national security. – Lawrence, 1977. – P. 67–98.

67. *Greer B.* European economic security // Securing Europe's future / ed. by St. Flanagan, F. Hampson – L., 1986. – P. 221–241.

68. *Holsti K.* Politics in command: Freign trade as national security policy // International organization. – Madison. – 1986. – Vol. 40. – № 3. – P. 643–671.

69. *Igen Th.* Autonomy and Independence: US – Western European monetary and trade relations, 1958 – 1984. – Totowa (N.Y.). – 1985. – 166 p.

70. *Беренс Х.* Теории международной политики / Х. Беренс, П. Ноак // Вопросы экономической безопасности в зарубежной литературе; под ред. Ю. А. Борко. – М. : Академия наук СССР, 1998. – Т. 1. – С. 74–84.

71. *Olvey L.* The economics of national security / L. Olvey, J. Dolden, R. Kelly. – N.Y. : Wayne, 1984. – 404 p.

72. *Проблеми економічної безпеки в Україні* : аналіт. доп. – К. : УЦЕПД, 1997. – С. 40-41.

73. *Архипов А.* Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения / А. Архипов, А. Городецкий, Б. Михайлов // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 36–42.

74. *Абалкин Л. И.* Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение / Л. И. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 4–13.

75. *Тамбовцев В.* Объект экономической безопасности России / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 25–34.

76. *Пискунов А. П.* Военно-экономическая безопасность России на современном этапе / А. П. Пискунов // Военная мысль. – 1995. – № 2. – С. 68–71.

77. *Блауберг И. В.* Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг. – М. : Наука, 1980. – 272 с.

78. *Тюхтин В. С.* Диалектика познания сложных систем / В. С. Тюхтин. – М. : Наука, 1988. – 369 с.

79. *Урманцев Ю. А.* Общая теория систем: состояния, приложения, перспективы развития / Ю. А. Урманцев // Система. Симметрия. Гармония. – М. : Мысль, 1988. – 316 с.

80. *Милованов В. П.* Неравновесные социально-экономические системы: синергетика и самоорганизация. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 264 с.

81. *Милованов В. П.* Основы кибернетики предприятия (индустриальная динамика) / В. П. Милованов; пер. с англ. – М. : Изд-во «Прогресс», 1971. – 341 с.

82. *Качир К.* Информационная система промышленного предприятия / К. Качир; пер. с словацкого. – М. : Изд-во «Прогресс», 1977. – 207 с.

83. *Бузгалин А. В.* Сравнительный анализ экономических систем: методология и теория / А. В. Бузгалин, А. И. Колганов // Вестн. Моск. ун-та. – 2002. – № 3. – С. 96–97. – Сер. 6. Экономика.

84. *Шиловцев С. И.* Системная парадигма и экономическая политика / С. И. Шиловцев // Общественные науки и современность. – 2007. – № 3. – С. 99–114.

85. *Галеева Е. И.* Синергетический подход в теории управления социально-экономическими системами / Е. И. Галеева. – Казань: Изд-во «Таглитат» Ин-та экономики управления и права, 2006. – 124 с.

86. *Касты Дж.* Большие системы. Связность, сложность и катастрофы Дж Касты; пер. с англ. – М. : Мир, 1982. – 215 с.

87. *Малинецкий Г.* Математические основы синергетики: хаос, структура, вычислительный эксперимент / Г. Малинецкий. – М. : Изд-во ЛКИ, 2009. – Изд. 5-е. – 308 с.

88. *Бир С.* Наука управления / С. Бир; пер. с англ. – М. : Энергия, 2010. – 3-е изд. – 120 с.

89. *Карташов В. А.* Система систем. Очерки общей теории и методологии / В. А. Карташов. – М. : Прогресс-Академия, 1995. – 326 с.

90. *Bertalanffy L. von.* General system Theory and Psychiatry // American Handbook of Psychiatry. Vol.3/S. Arieti(ed.) New York: Basic Books, 1966. – P. 705–721.

91. *Месарович М.* Общая теория систем: математические основы / М. Месарович, Я. Такахара; пер. с англ. Э. Л. Наллельбаута; под. ред. В. С. Емельянова. – М. : Мир, 1978. – 312 с.

92. *Блауберг И. В.* Философский принцип системности и системный подход / И. В. Блауберг, В. А. Садовский, Э. Г. Юдин // Вопросы философии. – 1978. – № 12. – С. 10–21.

93. *Гиг Джон Ван.* Прикладная общая теория систем : в 2-х кн. / Джон Ван Гиг. – М. : Мир, 1981. – 734 с.

94. *Смирнов Г. А.* Системные исследования / Г. А. Смирнов // Методологические проблемы. – 1983. – С. 125–151.

95. *Бондаренко Н. И.* Методология системного подхода к решению проблем: история, теория, практика / Н. И. Бондаренко. – СПб. : Санкт-Петербургский университет экономики и финансов, 1997. – 172 с.

96. *Месарович М.* Теория многоуровневых иерархических систем / М. Месарович, Д. Мано, Н. Такахара – М. : Мир, 1973. – 344 с.

97. *Дружинин В. В.* Системотехника / В. В. Дружинин, Д. С. Конторов. – М. : Радио и связь, 1985. – 185 с.

98. *Берталанфи Л.* Основание общей теории систем. Общая теория систем / Л. Берталанфи. – М. : Мир, 1966. – 187 с.

99. *Капра Фритьоф.* Скрытые связи / Капра Фритьоф; пер. с англ. В. Г. Трилис. – К. : София, 2003. – 412 с.

100. *Никлас Луман.* Социально-эпистемологическое введение в теорию социальных систем / пер. А. Ю. Антоновский. – М. : ПРЕПРИНТ, 2006. – 122 с.

101. *Гальчинський А. С.* Економічна методологія. Логіка оновлення: курс лекцій / А. С. Гальчинський. – К. : АДЕФ-Україна, 2010. – 572 с.

102. *Нуреев Р.* Институционализм: прошлое, настоящее, будущее / Р. Нуреев // Вопросы экономики. – 1999. – № 1. – С. 15–31.

103. *Власюк О. С.* Зовнішні загрози економічній безпеці України та шляхи їх подолання / О. С. Власюк // Проблемы повышения эффективности функционирования предприятий различных форм

собственности: сб. науч. тр. – Вып. 3, Т. 2. – Донецк: НАН Украины; Ин-т экономики пром-сти, 2010. – 396 с.

104. *Васильців Т. Г.* Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення : монографія / Т. Г. Васильців. – Львів: Арал, 2008. – 386 с.

105. *Варналій З. С.* Економічна безпека : навч. посіб. / З. С. Варналій. – К. : Знання, 2009. – 647 с.

106. *Сталий* розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика : монографія : у 2-х т. / В. М. Андерсон, Н. М. Андреева, О. М. Алимов [та ін.] ; за науковою редакцією д.е.н., проф. Є. В. Хлобистова / ДУ «ІЕПСР НАН України», ІПРЕЕД НАН України, СумДУ, НДІ СРП. – Сімферополь : ВД «АРІАЛ», 2011. – Т. 1. – 464 с.

107. *Ожегов С. И.* Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Азбуковник, 1996. – 928с.

108. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 270 с.

109. *Барабин В. В.* Экономическая безопасность государства / В. В. Барабин. – М. : Аванти, 2001. – 188 с.

110. *Барабин В. В.* Философия национальной безопасности / В. В. Барабин. – М. : Аванти, 2006. – 300 с.

111. *Сторяньська І. З.* Міжрегіональні інтеграційні процеси в Україні: тенденції та перспективи розвитку : монографія / І. З. Сторяньська. – Львів: ІРД НАН України, 2009. – 392 с.

112. *Герасимчук З. М.* Конкурентоспроможність регіону: теорія, методологія, практика : монографія / З. М. Герасимчук, Л. Л. Ковальська. – Луцьк: Надстир'я, 2008. – 243 с.

113. *Бутко М. П.* Регіональні особливості економічних трансформацій в перехідній економіці / М. П. Бутко. – К. : Знання України, 2005. – 476 с.

114. *Кузьменко В. В.* Економічна безпека та сталий розвиток: регіональний аспект : монографія / В. В. Кузьменко.– Донецьк: ДонНУЕТ, 2008. – 145 с.

115. *Герасимчук З. В.* Економічна безпека регіону: діагностика та механізм забезпечення : монографія / З. В. Герасимчук, Н. С. Вавдіук. – Луцьк: Настир'я, 2006. – 444 с.

116. *Головченко О. М.* Економічна безпека регіону в гарантуванні стабільності національної економіки : монографія / О. М. Головченко. – Одеса: Букаев В. В., 2008. – 399 с.

117. *Гуменюк А. М.* Стратегічне управління соціально-економічним розвитком регіону з позиції економічної безпеки // А. М. Гуменюк // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2006. – Вип. 23. – 270 с. – Сер. економічна.

118. *Гуменюк А. М.* Регіональні аспекти забезпечення економічної безпеки // А. М. Гуменюк // Вісн. Хмельницького нац. ун-ту. – Хмельницький: ХНУ, 2006. – Вип. III. Економічні науки. – 254 с.

119. *Новичков И. В.* Региональный уровень экономической безопасности / И. В. Новичков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2000. – 60 с.

120. *Гончаренко Л. П.* Экономическая и национальная безопасность / под ред. Л. П. Гончаренко. – М. : ЗАО Изд-во «Экономика», 2008. – 543 с.

121. *Петренко И. Н.* Безопасность экономического пространства хозяйствующего субъекта / И. Н. Петренко. – М. : Анкил, 2005. – 280 с.

122. *Сухоруков А. І.* Національна економічна безпека: навч. посіб. / А. І. Сухоруков, С. З. Мошенський, О. М. Петрук; за ред. д.е.н., проф., заслуженого економіста України А. І. Сухорукова. – Житомир: ПП «Рута», 2010. – 384 с.

123. *Сухоруков А. І.* Проблеми фінансової безпеки України : монографія / А. І. Сухоруков. – К. : НІПМБ, 2005. – 140 с.

124. *Ярочкин В. И.* Теория безопасности / В. И. Ярочкин, Я. В. Бузнова. – М. : Академический Проект: Фонд «Мир», 2005. – 176 с.

125. *Потрубач Н. Н.* Внешнеэкономические проблемы экономической безопасности / Н. Н. Потрубач, Р. К. Максотов, С. Лейба // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 3. – С. 115–128.

127. *Татаркин А. И.* Экономическая безопасность региона: единство теории, методологии исследования и практики / А. И. Татаркин, А. А. Куклин, О. А. Романова, В. Н. Чуканов [и др.]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1997. – 240 с.

128. *Гутман Г. В.* Экономическая безопасность региона: теория и практика / Г. В. Гутман, Ю. Н. Лапыгин, А. И. Прилепский. – М. : Наука, 1996. – 116 с.

129. *Архипов А.* Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения / А. Архипов, А. Горожецкий, Б. Михайлов // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 21–34.

130. *Еремин М. Н.* Оценка риска и управление безопасностью территорий региона / М. Н. Еремин. – Екатеринбург: УрО РАН, 2003. – 268 с.

131. *Пономаренко В. С.* Экономическая безопасность региона / В. С. Пономаренко, Т. С. Клебанова, Н. Л. Черпова. – Х. : Изд-во «ИНЖЭК», 2004. – 144 с.

132. *Геєць В. М.* Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : монографія / В. М. Геєць, М. О. Кизим, Т. С. Клебанова [та ін.]; за ред. В. М. Гейця. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2006. – 240 с.

133. *Сизов Ю. И.* Экономическая безопасность региона: регионализация, устойчивость бизнеса, стратегия / Ю. И. Сизов. – М. : Наука, 2004. – 310 с.

134. *Минаков А. В.* Макроэкономические критерии бюджетно-налоговой безопасности / А. В. Минаков, Б. А. Райзберг // Экономический анализ: теория и практика. – 2003. – № 11. – С. 40–44.

135. *Цуканов В. Х.* Экономическая безопасность: сущность, факторы влияния и методы обеспечения : монография / В. Х. Цуканов. – Челябинск: Челябинский Дом печати, 2007. – 444 с.

136. *Осадчая Г. И.* Социальные аспекты экономической безопасности России / Г. И. Осадчая, В. Д. Роик. – М. : Мысль, 2005. – 176 с.

137. *Гуськов Н. С.* Экономическая безопасность регионов России / Н. С. Гуськов, В. Е. Зенякин, В. В. Крюков. – М. : Алгоритм, 2000. – 288 с.

138. *Олейников Е. А.* Экономическая и национальная безопасность / под ред. Е. А. Олейникова. – М. : Изд-во «Экзамен», 2005. – 768 с.

139. *Дюженкова Н. В.* Современные подходы к формированию региональной системы управления экономической безопасностью: монография / Н. В. Дюженкова. – М. : Изд-во Машиностроение-1, 2003. – 172 с.

140. *Агапова Т. Н.* Методика и инструментарий для мониторинга экономической безопасности региона / Т. Н. Агапова // Вопросы статистики. – 2001. – № 2. – С. 44–48.

141. *Рубцова Л. Н.* Экономическая безопасность: теория и практика / Л. Н. Рубцова. – Липецк: ЛГТУ, 2004. – 109 с.

142. *Ткаченко А. Н.* Специальные методы обеспечения экономической безопасности / А. Н. Ткаченко, В. А. Коноплев, В. К. Буторин. – Кемерово; М. : Изд. объединение «Российские университеты»: «Кузбассвуиздат – АСТШ», 2007. – 391 с.

143. *Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Міністерства економіки України від 2.03.2007 р. № 60 [Електронний ресурс].* – Режим доступу: <http://www.expert-ua.info/document/archivepa/law5xwqoi/index.htm>

144. *Степаненко А. В.* Оцінка економічної безпеки України та її регіонів / А. В. Степаненко, М. І. Герасимов // Регіональна політика. – 2002. – № 2. – С. 39–54.

145. *Рубцов Л. Н.* Экономическая безопасность: теория и практика / Л. Н. Рубцова. – Липецк: ЛГТУ, 2004 – 109 с.

146. *Лелюхин С. Е.* Экономическая безопасность государства. Морской транспорт. – Владивосток: Изд-во ДВГМА. – 2001. – 102 с.

147. *Колосов А. В.* Экономическая безопасность хозяйственных систем: учеб. / под ред. А. В. Колосова. – М. : Изд-во РАГС, 2001. – 446 с.

148. *Глазьев С. Ю.* Основы обеспечения экономической безопасности страны – альтернативный реформационный курс / С. Ю. Глазьев // Российский экономический журнал. – 1997. – № 1. – С. 3–19.

149. *Горбулін В. П.* Засади національної безпеки України : підруч. / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 272 с.
150. *Власюк О. С.* Індекс людського розвитку: досвід України / О. С. Власюк, С. І. Пирожков. – К. : НІСД, 1995. – 84 с.
151. *Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України* / за ред. А. І. Сухорукова; НІПМБ. – К., 2003. – 64 с.
152. *Сухоруков А. І.* Транснаціоналізація економіки та економічна безпека України / А. І. Сухоруков // Україна в системі міжнародної безпеки / за ред. О. С. Власюка. – К. : Фоліант, 2009. – С. 237–302.
153. *Харазішвілі Ю. М.* Україна після кризи: моделювання ефективності та інноваційності соціально-економічного розвитку / Ю. М. Харазішвілі, В. В. Заводчик // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 1 (18). – С. 74–84.
154. *Харазішвілі Ю. М.* Методологічні засади інтегральної оцінки діяльності регіонів / Ю. М. Харазішвілі // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 10. – С. 131–136.
155. *Вентцель Е. С.* Исследование операций. Задачи, принципы, методология / Е. С. Вентцель. – М. : КНОРУС, 2010. – 192 с.
156. *Про затвердження* Методики визначення комплексної оцінки результатів соціально-економічного розвитку регіонів : постанова Кабінету Міністрів України від 4.02.2004 р. № 113 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/>
157. *Сухоруков А.* Теоретико-методологічний підхід до інтегральної оцінки та регулювання рівня економічної безпеки держави / А. Сухоруков, Ю. Харазішвілі // Банківська справа. – № 4(98). – 2001. – С. 13–33.
158. *Сухоруков А. І.* Врахування динамічних зв'язків у системах економічної безпеки / А. І. Сухоруков // Стратегічна панорама. – 2009. – № 2. – С. 115–129.
159. *Сухоруков А. І.* Синергетичні аспекти забезпечення економічної безпеки держави / А. І. Сухоруков // Вісник ТНЕУ. – 2009. – № 2. – С. 23–36.
160. *Офіційний сайт статистичної інформації Світового Банку* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.worldbank.org/indicator/GV.XPD.RSDV.GD.ZS/countries/1W?display=default>
161. *Сайт міжнародної статистичної інформації Index Mundi* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.indexmundi.com/g/rank.html>
162. *Офіційний сайт статистичної інформації Європейської Комісії* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/balance_of_payments/data/database

163. *Сайт* міжнародної статистичної інформації NationMaster [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nationmaster.com/graph/economy-expo-to-imp-rat-economy-export-to-import-ratio&date=2009>

164. *Про боротьбу з корупцією* : закон України від 5.10.1995 р. (зі змінами і доповненнями від 11.03.2007 р.) № 357/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995.

165. *Ковальчук Т. Т.* Економічна безпека держави : зб. нормативно-правових актів України / Т. Т. Ковальчук, З. С. Варналій. – К. : Міжвідомча комісія з питань фінансової безпеки при Раді національної безпеки і оборони України, 2001. – 106 с.

166. *Боднарук Ю. В.* Безпека бізнесу: організаційно-правові основи : науково-практичний посіб. / Ю. В. Боднарук, А. І. Марущак. – К. : Вид. дім «Скіф», КНТ, 2008. – 378 с.

167. *Про місцеве самоврядування* : закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР зі змінами і доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

168. *Про воєнну доктрину України* : указ Президента України від 8.07.2009 р. № 518.

169. *Кримінальний кодекс України* від 5.04.2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua/go/2341-14

170. *Цивільний кодекс України* від 16.01.2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.civilniy.org.ua

171. *Про безпечність та якість харчових продуктів* : закон України зі змінами і доповненнями від 3.02.2011 р. № 2973-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/771/97-ВР

172. *Про службу безпеки України* : закон України зі змінами і доповненнями від 9.12.2011 р. № 4157-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>

173. *Про продовольчу безпеку* : закон України від 23.12.2011 р. № 8370-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unian.net/476142-VR

174. *Про раду Національної безпеки і оборони* : закон України від 5.03.1998 р. № 183/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rainbow.gov.ua/content/zakon-rnbou

175. *Конституція України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon1/rada.gov.ua/laws/show/254k/96-ВР.

176. *Про утворення Національного антикорупційного комітету* : указ Президента від 26.02.2010 р. №275/2010.

177. *Рудич Ф. М.* Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку : навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів освіти / за ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 327 с.

178. *Уэрта де Сото Х.* Социально-экономическая теория динамической эффективности / Хесус Уэрта де Сото; пер. с англ. В. Кошкина, под ред. А. Куряева. – Челябинск: Социум, 2011. – 409 с.
179. *Гуменюк А. М.* Економічна безпека малих міст в системі знань про економічну безпеку : в 4 т. / А.М. Гуменюк // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2008. – Вип. 243. – Т. 1. – 276 с.
180. *Уэрта де Сото Х.* Австрийская экономическая школа: рынок и предпринимательское творчество / Хесус Уэрта де Сото. – Челябинск: Социум, 2009. – 202 с.
181. *Норт Д.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : ФЭК «Начала», 1997. – 190 с.
182. *Stromberg J. R.* North and Non-Marxist Institutional Determinism / J. R. Stromberg, C. Douglas // Journal of Libertarian Studies 16. – 2002. – № 4. – P. 101–137.
183. *J. Huerta de Soto.* Socialismo, calculo economico y funcion empresarial. – М., 2008. – 68 p.
184. *Пороховский А.* Эффективное государство: американский опыт / А. Пороховский // Вопросы экономики. – 1998. – № 3. – С. 81–89.
185. *Хайек Ф.* Право, законодательство и свобода / Ф. Хайек. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 643 с.
186. *Bartley W. W.* The fatal Conciet: The Errors of Socialism. – London, Routledge, 1988. – 176 с.
187. *Хайек Ф.* Пагубная самонадеянность: ошибки социализма / Ф. Хайек. – М. : Новости, 1992. – 304 с.
188. *Хайек Ф.* Познание, конкуренция и свобода / Ф. Хайек. – СПб. : Пневма, 1999. – 287 с.
189. *Воейкова Т. В.* Межотраслевые структурные сдвиги, интенсификация и эффективность общественного производства / Т. В. Воейкова. – М. : Наука, 1985. – 135 с.
190. *Гуменюк А. М.* Інформаційна та інституціональна компоненти безпеки розвитку депресивних регіонів / А. М. Гуменюк // Розвиток сучасної логістико-орієнтованої економіки: зб. наук. пр. Донецького держ. ун-ту управління. – Донецьк: ДонДУУ, 2012. – Вип. 227. – Т. XIII. – 390 с. – Сер. Економіка
191. *Kahn H.* The Economic Present and Future. A Chartbook for the Decades Ahead / H. Kahn, J. Phelps // The Futurist. – 1979. – V. XII. 06. – № 3. – 1265 p.
192. *Форрестер Д.* Мировая динамика / Д. Форрестер; пер. с англ. – М. : ООО «Изд-во АСТ»; СПб. : Fantastica, 2003. – 384 с.

193. *Бьюкенен Дж. М.* Сочинения / Дж. М. Бьюкенен. – М. : Таурус Альфа, 1997. – Т. 1. – 650 с. – Сер. «Нобелевские лауреаты по экономике».

194. *Гэлбрейт Дж. К.* Экономические теории и цели общества / Дж. К. Гэлбрейт; пер. с англ.; под общей ред. и с предисловием академика Н. Н. Иноземцева и чл.-кор. АН СССР А. Г. Михайловского. – М. : Прогресс, 1979. – 408 с.

195. *Капелюшников Р. И.* Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем) / Р. И. Капелюшников. – М. : Институт мировой экономики и международных отношений, 1990. – 90 с.

196. *Олейник А. Н.* Институциональная экономика: учеб. пособие / А. Н. Олейник. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 416 с.

197. *Нуреев Р. М.* Постсоветский институционализм : монография / под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. – Донецк: Каштан, 2005. – 480 с.

198. *Ткач А. А.* Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія : навч. посіб. / А. А. Ткач. – К. : Центр учбової літератури. – 2007. – 304 с.

199. *Литвиненко Н. І.* Інституціональне суспільство та економічна безпека держави / Н. І. Литвиненко // Економічний вісник НГУ. – 2009. – № 2. – С. 79–84.

200. *Рудич Ф. М.* Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів освіти / за ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 327 с.

201. *Райгородский В. Л.* Экономические угрозы национальной безопасности России: государственно-правовые механизмы предупреждения и регулирования / В. Л. Райгородский. – Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ, 1998. – 104 с.

202. *Флейчук М. І.* Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації / М. І. Флейчук. – Львів: Ахілл, 2008. – 660 с.

203. *Кирдина С. Г.* Институциональные матрицы: макросоциологическая объяснительная гипотеза / С. Г. Кирдина // СОЦНС. – 2001. – № 2. – С. 15–21.

204. *Белл Д.* Возникновение истории в новом столетии / Д. Белл // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С. 15–23.

205. *Єрмоленко О. М.* Институциональные формы воспроизводства экономической безопасности региона / О. М. Єрмоленко, И. В. Петров. – Краснодар: Краснодарская академия МВД России, 2004. – 184 с.

206. *Варшавский А.* Неплатежи и бартер как проявление системных трансформаций / А. Варшавский // Вопросы экономики. – 2000. – № 6. – С. 89–101.

207. *Григорьев Л.* К новому этапу трансформации / Л. Григорьев // Вопросы экономики. – 2000. – № 4. – С. 14–25.

208. *Яковлев А.* Спрос на право в сфере корпоративного управления / А. Яковлев. – М., 2003. – 141 с.

209. *Zeeman E. C.* Catastrophe theory. – N. Y: Addison-Wesley, 1997. – 675 p.

210. *Casetti E. A.* Catastrophe model of regional dynamics / E. A. Casetti. – Ann. Assos. Annals of the Association of American Geographers, 1981. – V. 71. – № 4. – P. 572–579.

211. *Laszlo E.* The Age of Bifurcation. – N. Y. – L. : Gordon and Breach, 1991. – 126 p.

212. *Янковский Н. А.* Инновационные и классические теории катастроф и экономических кризисов : монография / Н. А. Янковский, Ю. В. Макогон, А. М. Рябчин. – Донецк: ДонНУ, 2009. – 331 с.

213. *Зербіно Д. Д.* Екологічні катастрофи у світі та в Україні / Д. Д. Зербіно, М. Р. Гжегоцький. – Львів: БаК, 2005. – 280 с.

214. *Гуменюк А. М.* Дослідження соціально-економічних трансформацій з позиції теорії катастроф / А. М. Гуменюк // Проблеми підвищення ефективності функціонування підприємств різних форм власності : сб. науч. тр. – Донецк: НАН України. Ін-т економіки пром-ти, 2009. – Т. 3. – Вып. 2. – 318 с.

215. *Гуменюк А. М.* Концептуальні засади моделювання соціально-економічного розвитку України: інституціональні загрози та глобальні виклики / А. М. Гуменюк, А. І. Мокій, М. І. Флейчук // Вісн. Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 124/125. Економіка. – 108 с.

216. *Arrow K.* Essays in the theory of risk bearing / K. Arrow, D. Klark. – Chicago: Markham Pub. Co., 1971. – 278 p.

217. *Саєнко Ю. І.* Соціальні ризики / Ю. І. Саєнко. – К. : ПЦ «Фоліант», 2004. – Т. 2. – 568 с.

218. *Котилко В. В.* Риски и кризисы на пространстве СНГ : монография / В. В. Котилко. – М. : Просветитель, 2007. – 112 с.

219. *Ромашенко Т. Д.* Экономическая безопасность национального хозяйства: теория, методология, формирование в России : монография / Т. Д. Ромашенко. – Воронеж: ВГУ, 2003. – 216 с.

220. *Burton J.* Conflict: Practicies in Management, Settlement and Resolution / J. Burton, K. Dukes. – N. Y. : St. Martin's Press. – 1990. – 230 p.

221. *Перепелиця Г. М.* Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи / Г. М. Перепелиця. – К. : Стилос, 2003. – 256 с.

222. *Кардаш В. А.* Конфликты и компромиссы в рыночной экономике / В. А. Кардаш. – М. : Наука, 2006. – 248 с.
223. *Кильмашкина Т. Н.* Конфликтология: социальные конфликты: учеб. пособие для вузов / Т. Н. Кильмашкина. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 279 с.
224. *Coser I.* Masters of Sociological Thought: Darendorf R. Class and Class Conflict in Industrial Society. – Stanford, 1977. – 611 p.
225. *Вітлінський В. В.* Аналіз, оцінка і моделювання економічного ризику / В. В. Вітлінський. – К. : ДЕМІУР, 1996. – 212 с.
226. *Вітлінський В. В.* Економічний ризик: ігрові моделі: навч. посіб. / В. В. Вітлінський, П. І. Верченко, А. В. Сігал, Я. С. Наконечний; за ред. д. екон. н., проф. В. В. Вітлінського. – К. : КНЕУ, 2002. – 446 с.
227. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 280 с.
228. *Моисеев Н. Н.* Алгоритмы развития / Н. Н. Моисеев. – М., 1987. – 304 с.
229. *Юдин Д. Б.* Экстремальные модели в экономике / Д. Б. Юдин, А. Д. Юдин; Изд. 2-е, доп. – М. : Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 312 с.
230. *Осипов Ю. М.* Переходы и катастрофы: опыт социально-экономического развития / под ред. Ю. М. Осипова, И. Н. Шургалиной. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 192 с.
231. *Дурдинець В. В.* Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф / відп. ред. В. В. Дурдинець, Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привалов. – К. : СтилоС, 2001. – 497 с.
232. *Арнольд Б. И.* Теория катастроф / Б. И. Арнольд. – М., 1990. – 127 с.
233. *Яновский Р. Г.* Глобальные изменения и социальная безопасность / Р. Г. Яновский. – М. : Academia, 1999. – 357с.
234. *Скрипниченко М. І.* Секторальні та міжкрайні моделі економічного розвитку / М. І. Скрипниченко. – К. : Фенікс, 2004. – 254 с.
235. *Гилмор Р.* Прикладная теория катастроф : в 2 т. / Р. Гилмор; пер. с англ. – М. : Мир, 1984. – 700 с.
236. *Занг В.-Б.* Синергетическая экономика. Время и перемены в нелинейно-экономической теории / В.-Б. Занг; пер. с англ. – М. : Мир, 1999. – 335 с.
237. *Постон Т.* Теория катастроф и ее приложения / Т. Постон, Э. Стюарт. – М. : Изд-во Мир, 1980. – 611 с.
238. *Санин А. Л.* Синергетика : учеб. пособие / А. Л. Санин. – СПб. : Нестор, 2000. – 74 с.
239. *Алексеев Ю. К.* Введение в теорию катастроф / Ю. К. Алексеев, А. П. Сухоруков. – М. : Изд-во МГУ, 2009. – 176 с.

240. *Шургалина И. Н.* Анализ экономической реформы в России и ее последствий в свете теории катастроф / И. Н. Шургалина // Вестник Московского университета. – 1996. – № 4. – С. 3–15. – Сер. Экономика.

241. *Жирмунский А. У.* Критические уровни в развитии природных систем / А. У. Жирмунский, В. И. Кузьмин. – Л., 1990. – 223 с.

242. *Архиереев С. И.* Дуализм институциональной архитектоники и задачи рыночной трансформации / С. И. Архиереев // Інституційна архітектоніка та механізм економічного розвитку (Матеріали наукового симпозиуму). – Харків: ІЕП МОН України, 2005. – С. 85–88.

243. *Заславская Т.* Вектор социоструктурных сдвигов. Россия, которую мы обретаем / отв. ред. Т. И. Заславская, З. И. Калугина. – Новосибирск: Наука, 2003. – 728 с.

244. *Заславская Т. И.* Современное российское общество: социальный механизм трансформации : учеб. пособие / Т. И. Заславская. – М. : Дело, 2004. – 400 с.

245. *Кирдина С.* Институциональная структура современной России: эволюционная модернизация / С. Кирдина // Вопросы экономики. – 2004. – № 10. – С. 89–98.

246. *Степаненко С. В.* Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології) : монографія / С. В. Степаненко. – К. : КНЕУ, 2008. – 312 с.

247. *Сухарев О. С.* Основные понятия институциональной и эволюционной экономики / О. С. Сухарев. – М. : Центр эволюционной экономики ИЭ РАН. – Брянск: Изд-во Брянского госуниверситета, 2004. – 128 с.

248. *Тамбовцев В. Л.* Основы институционального проектирования : учеб. пособие / В. Л. Тамбовцев. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 144 с.

249. *Тамбовцев В. Л.* Теории институциональных изменений : учеб. пособие / В. Л. Тамбовцев. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 154 с.

250. *Львов Д. С.* Введение в институциональную экономику : учеб. пособие / Д. С. Львов. – М. : Изд-во «Экономика», 2005. – 639 с.

251. *Тамбовцев В. Л.* Экономическая теория институциональных изменений / В. Л. Тамбовцев. – М. : ТЕИС, 2005. – 542 с.

252. *Аузан А. А.* Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория : учеб. / А. А. Аузан. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 416 с.

253. *Тарушкин А. Б.* Институциональная экономика : учеб. пособие / А. Б. Тарушкин. – СПб. : Питер, 2004. – 368 с.

254. *Бренделева Е. А.* Неинституциональная экономическая теория : учеб. пособие / Е. А. Бренделева. – М. : Дело и Сервис, 2006. – 352 с.

255. *Малий І. Й.* Інституційна особливість України як чинник деформації ринкових принципів / І. Й. Малий // Інституційна архітектура та механізм економічного розвитку (Матеріали наукового симпозиуму). – Харків: ІЕП МОН України, 2005. – 258 с.

256. *Шаститко А. Е.* Институциональная среда хозяйствования в России: основные характеристики. Куда идет Россия? Кризис институциональных систем: Век, десятилетие, год / А. Е. Шаститко; под общ. ред. Т. И. Заславской. – М.: Логос, 2002. – 352 с.

257. *Гриценко А. А.* Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / А. А. Гриценко. – Х.: Форт, 2008. – 928 с.

258. *Ткач А.* Теорія інституціональних змін економічних систем // Інституціональна парадигма цивілізаційного розвитку: монографія / за ред. А. Ткача; Кн. 2: Інституціоналізація економічного розвитку / А. Ткач, О. Покатаєва, М. Радаєв, В. Коломієць [та ін.]. – Запоріжжя: ГУ ЗІДМУ, 2007. – 264 с.

259. *Шараєв Ю. В.* Теория экономического роста: учеб. пособие для вузов / Ю. В. Шараєв. – М.: Изд. дом. ГУ ВШЭ, 2006. – 254 с.

260. *Ричард Р. Нельсон.* Эволюционная теория экономических изменений / Р. Ричард Нельсон, Дж. Уинтер Сидней. – М.: Изд-во «ДЕЛО», 2002. – 536 с.

261. *Мельник А.* Структурна трансформація національної економіки України як чинник модернізації інституційного базису її розвитку / А. Мельник, А. Васіна // Журнал Європейської Економіки. – Т. 9. – 2010. – № 1. – С. 37–58.

262. *Гавриленко В. М.* Інституційні важелі історичної еволюції: навч. посіб. / В. М. Гавриленко. – КНЕУ ім. Т. Шевченка. – Кн. 2. – Соціальна статистика. – Гл. 5. – К., 2000. – 482 с.

263. *Кузьминов Я. И.* Курс институциональной экономики: институты, сети, трансакционные издержки, контрасты: учеб. для студентов вузов / Я. И. Кузьминов. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 443 с.

264. *Норт Дуглас.* Понимание процесса экономических изменений / Д. Норт. – М.: Изд. дом гос. ун-та, 2010. – 256 с.

265. *Фуруботн Э. Г.* Институты и экономическая теория: достижения новой институциональной экономической теории / Э. Г. Фуруботн, Р. Рихтер; под ред. Н. П. Катякало; пер. с англ. – СПб.: Изд. дом Санкт-Петербург. гос. ун-та, 2005. – 702 с.

266. *Ходжон Джеффри.* Экономическая теория и институты: манифест современной институциональной экономической теории / Д. Ходжон; пер. с англ. Л. И. Абалкин. – М.: ДЕЛО, 2003. – 464 с.

267. *Гуменюк А. М.* Вплив інституціонального середовища на конкурентоспроможність регіону / А. М. Гуменюк // Актуальні проблеми

міжнародних відносин : зб. наук. пр. – К. : Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2008. – Вип. 72. – Ч. 1. – 252 с.

268. *Решетіло В. П.* Інституційна архітектоніка та механізми економічного розвитку : матеріали наукового симпозиуму / В. П. Решетіло. – Х. : ХНУ, 2005. – 258 с.

269. *Курило І. О.* До оцінки якості інституціональної складової соціально-економічної структури населення в Україні / І. О. Курило // Научные труды ДонНТУ. – Вып. 31–3. – 2007. – С. 31–34. – Сер. экономическая.

270. *Demsetz H.* Toward a Theory of Property Rights // American Economic Review, 1967. – № 57. – P. 347–359.

271. *Буайе Р.* Теория регуляции: Критический анализ / Р. Буайе; пер. с франц. Н. Б. Кузнецовой. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1997. – 213 с.

272. *Овсиенко Ю. В.* Зависимость характера институциональных систем от механизма их формирования / Ю. В. Овсиенко, В. П. Русаков // Экономика и математические методы. – Т. 44. – 2008. – № 4. – С. 3–17.

273. *Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети* : монографія / А. І. Мокій, М. І. Флейчук, О.-Г. О. Дідич ; за ред. З. С. Варналія. – К. : НІСД, 2007. – 768 с.

274. *Полтерович В. М.* Институциональные ловушки и экономические реформы / В. М. Полтерович // Экономика и математические методы. – Т. 35. – 1999. – Вип. 2. – С. 3–20.

275. *Капра Ф.* Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем / Ф. Капра ; под. ред. В. Г. Трилиса ; пер. с англ. – К. : София; М. : ИД «Гелиос», 2002. – 336 с.

276. *Москалев И. Е.* Концепция автопоэзиса в современном социальном познании / И. Е. Москалев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.synergetic.ru/section/autopoiesis/index.php?article

277. *Режабек Е. Я.* Радикальный конструктивизм: критический взгляд / Е. Я. Режабек // Вопросы философии. – 2006. – № 8. – С. 67–77.

278. *Вольчик В. В.* Институциональная трансформация и парадокс неэффективности рынков / В. В. Вольчик [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ephes.ru/articl/content/article.php?art=4volchik.htm.

279. *Вольчик В. В.* Нейтральные рынки, нейтральные институты и экономическая эволюция / В. В. Вольчик // Постсоветский институционализм; под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. – Донецк: Капштан, 2005. – С. 185–205.

280. *Mayr E.* Toward a New Philosophy of Biology; Observations of an Evolutionist / E. Mayr. – Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1988. – 564 p.

281. *Головщинский К. И.* Бизнес и коррупция: проблемы противодействия / К. И. Головщинский. – М. : ИНДЕМ, 2004. – 113 с.

282. *Сухарев А. С.* Институциональная теория и экономическая политика: к новой теории передаточного механизма в макроэкономике / А. С. Сухарев; РАН, ин-т экон. – М. : ЗАО «Изд-во Экономика», 2007. – 516 с.

283. *Регіони України у післякризовий період: ризики та перспективи розвитку : аналіт. доп.* / С. О. Біла, О. В. Шевченко, В. І. Жук [та ін.]; за ред. С. О. Білої. – К. : НІСД, 2011. – 104 с.

284. *Стратегія розвитку регіонів: шляхи забезпечення дієвості : зб. матеріалів «круглого столу»* / за ред. С. О. Білої. – К. : НІСД, 2011. – 88 с.

285. *Сундук А.* Регіональна диференціація як загроза розвитку національної економіки / А. Сундук // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4(9). – С. 137–139.

286. *Заславская Т. И.* К проблеме институционализации неправовых социальных практик в России: сфера труда / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова // Мир России. – 2002. – № 2. – С. 3–39.

287. *Кирдина С. Г.* Институциональные матрицы и развитие России / С. Г. Кирдина. – М. : ТЕИС, 2000. – 213 с.

285. *Вольчик В. В.* Группы интересов и качество экономических институтов / В. В. Вольчик, И. В. Бережной // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – Т. 5. – 2007. – № 2. – С. 57–66.

286. *Саймон Г.* Рациональность как процесс и продукт мышления / Г. Саймон // THESIS. – Т. 1. – 1993. – Вып. 3. – С. 16–38.

287. *Simon H. A.* Altruism and Economics / H. A. Simon // American Economic Review. – 1993. – V. 83. – № 2. – P. 47–53.

288. *Ходжсон Дж.* Привычки, правила и экономическое поведение / Дж. Ходжсон // Вопросы экономики. – 2000. – № 1. – С. 39–55.

289. *Ходжсон Дж.* Экономическая теория и институты: манифест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон. – М., 2003. – 464 с.

290. *Нуреев Р. М.* Теория зависимости от предшествующего развития в контексте институциональной экономической истории / Р. М. Нуреев, Ю. В. Латов // 20 лет исследования QWERTY эффектов и зависимости от предшествующего пути развития : материалы научн. симпозиума, 15.04.05 – 16.04.05, г. Москва [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/text/16213105/>

291. *Hodgson G. M.* The hidden persuaders: institutions and individuals in economic theory / G. M. Hodgson // Cambridge Journal of Economics. – 2003. – V. 27. – № 1. – P. 159–175.

292. *Олсон М.* Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп / М. Олсон. – М.: ФЭИ. – 1995. – 174 с.

293. *Olson M. Jr.* The Devolution of the Nordic and Teutonic Economies / M. Jr. Olson // American Economic Review. – 1995. – V. 85. – № 2. – P. 24.

294. *Норт Д.* Институты и экономический рост: историческое введение / Д. Норт // Тезис. – М., 1993. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 41–73.

295. *Попов Е.* Системный подход к проблеме импорта институтов в российскую экономику / Е. Попов, В. Лесных // Общество и экономика. – 2005. – № 10. – С. 16–25.

296. *Норт Д.* Пять тезисов об институциональных изменениях / Д. Норт // Квартальный бюллетень Клуба экономистов. – Минск: Пропилен. – 2000. – Вып. 4. – P. 9–28.

297. *Интервью с Р. Коузом* // Квартальный бюллетень Клуба экономистов. – 1999. – Вып. 1. – № 4. – С. 14–21.

298. *Glaeser E. L.* Do Institutions Cause Growth? / E. L. Glaeser, La Porta R., Lopez-de-Silanes F., A. Shleifer // Journal of Economic Growth. – 2004. – № 9. – P. 271–303.

299. *Дискин И. Е.* Экономическая трансформация и социальный капитал / И. Е. Дискин // Проблемы прогнозирования. – 1997. – № 1. – С. 80–92.

300. *Полтерович В. М.* Институциональная динамика и теория реформ / В. М. Полтерович. – М.: Эволюционная экономика и мейнстрим, 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://exsolver.narod.ru/ArticalGovertheorytheoryreform.html>

301. *Полтерович В. М.* Трансплантация экономических институтов / В. М. Полтерович // Экономическая наука современной России. – 2001. – № 3. – С. 24–50.

302. *Вольчик В. В.* Эволюционная парадигма и институциональная трансформация экономики / В. В. Вольчик // Философия хозяйства. – 2004. – № 5. – С. 17–22.

303. *Arthur W. B.* Increasing Returns and Dependence in the Economy. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994. – 201 p.

304. *Dew N.* The economic implications of exaptation / N. Dew, S. D. Sarasvathy, S. Venkataraman // Journal of Evolutionary Economics. – 2004. – V. 14. – № 1. – P. 69–84.

305. *Мокыр J.* Evolutionary phenomena in technological change. Technological innovation as an evolutionary process / I. Ziman, ed. – Cambridge University Press, Cambridge. – 2000. – P. 52–65.

306. *Карташов Г.* Экономический рост и качество институтов ресурсоориентированных стран / Г. Карташов; Препринт BSP / 2006/82. – М. : Российская экономическая школа, 2006. – 62 с.

307. *Полтерович В.* Стратегия модернизации, институты и коалиции / В. Полтерович // Вопросы экономики. – 2008. – № 4. – С. 4–24.

308. *Гриценко Е. А.* Качество институтов: методологические подходы к исследованию / Е. А. Гриценко // Наукові праці ДонНТУ. – 2008. – Вип. 34-1. – С. 56–61. – Сер. економічна.

309. *Уильямсон О.* Экономические институты капитализма / О. Уильямсон. – СПб., 1996. – 702 с.

310. *Белокрылова О. С.* Влияние экономических институтов на производство и накопление знаний / О. С. Белокрылова, М. М. Скорев // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – Т. 1. – 2003. – № 2. – С. 76–83.

311. *Эрроу К.* Возможности и пределы рынка как механизм распределения ресурсов / К. Эрроу // THESIS. – Т. 1. – 1993. – Вып. 2. – С. 53–58.

312. *Радаев В.* Экономическая социология: новые подходы к институциональному и сетевому анализу / В. Радаев // Новый институциональный подход и деформация правил в российской экономике. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 280 с.

313. *Eggertsson T.* Economic Behavior and Institutions. Cambridge: Cambridge University Press. – 1990. – 404 p.

314. *Ефремов В. С.* Стратегия бизнеса. Концепции и методы планирования: учеб. пособие / В. С. Ефремов. – М. : Изд-во «Финпресс», 1998. – 192 с.

315. *Ефремов В. С.* Стратегическое планирование в бизнес-системах / В. С. Ефремов. – М. : Финпресс, 2001. – 240 с.

316. *Заде Л. А.* Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений / Лотфи Аскер Заде. – М., 1976. – 167 с.

317. *Кофман А.* Введение в теорию нечетких множеств : монография / А. Кофман; пер. с франц. – М. : Радио и связь, 1982. – 432 с.

318. *Мельник М. І.* Формування бізнес-середовища України в умовах інституційних трансформацій : монографія / М. І. Мельник. – Львів: ІРД НАН України, 2012. – 568 с.

319. *Гуменюк А. М.* Підходи до оцінки взаємозв'язку інституціонального середовища та економічного розвитку регіону в умовах розширення ЄС / А. М. Гуменюк // Науковий вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ. – Чернівці: Книги-XXI, 2009. – Вип. I. Економічні науки. – 368 с.

320. *Гуменюк А. М.* Теоретичні підстави інституціональної трансформації соціально-економічної системи / А. М. Гуменюк // Економічні науки : зб. наук. пр. – Луцьк: Луцький національний технічний університет, 2010. – Вип. 7 (26). – Ч. 2. – 400 с. – Сер. Економіка та менеджмент.

321. *Кокорев В.* Институциональные преобразования в современной России: Анализ динамики трансакционных издержек / В. Кокорев // Вопросы экономики. – 1996. – № 12. – С. 58–67.

322. *Rodrik Dani.* Where did all the growth go? External shocks, social conflicts and growth collapses // Journal of Economic Growth. – 1999. – V. 4. – № 4. – P. 385–412.

323. *Acemoglu Daron.* Institutional Causes, Macroeconomic Symptoms: Volatility, Crises and Growth / Acemoglu Daron, Simon Johnson, James Robinson, Yunyong Thaicaroen // Journal of Monetary Economics. – 2003. – V. 50. – P. 49–123.

324. *Easterly W.* Social Cohesion, Institutions and Growth / W. Easterly, J. Ritzan, M. Woolcock // Economics and Politics. – 2006. – V. 18. – № 2. – P. 103–120.

325. *Rodrik Dani.* Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development / Rodrik Dani, Arvind Subrmanian, Francesco Trebbi // Journal of Economic Growth. – 2002. – V. 9. – № 2. – P. 131–165.

326. Beck Thorsten. Institution Building and Growth in Transition Economies / Beck Thorsten, Luc Laeven // CEPR Discussion Papers. – 2006. – V. 11. – P. 157–186.

327. *Решетило В. П.* Системообразующая функция рыночного потенциала институциональных систем / В. П. Решетило // Наукові праці ДонНТУ. – 2005. – Вип. 89–1. – С. 99–106. – Сер. економічна.

328. *Офіційна* інтернет-сторінка Світового банку: Growth and Institutions / World Development Report. – 2003, Chapter 3. – P. 98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.worldbank.org/research/interest/conf/042003/data.htm

329. *Фрейкман Л. М.* Анализ институциональной динамики в странах с переходной экономикой / Л. М. Фрейкман, В. В. Дашкеев, М. Р. Мухтяхитдынова. – М. : ИЭПП, 2009. – 252 с.

330. *Балацкий Е.* Нечеткие институты, культура населения и институциональная энтропия / Е. Балацкий // Общество и экономика. – 2007. – № 5–6. – С. 37–53.

331. *Зотов В. Б.* Система муниципального управления : учеб. для вузов / под ред. В. Б. Зотова. – М. : ОЛМА-Пресс, 2006. – 546 с.

332. *Хакен Г.* Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам / Г. Хакен. – М. : КомКнига, 2005. – 245 с.

333. *Rodrik Dani*. Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform // *Journal of Economic Literature*. – 2006. – V. 44. – № 4. – P. 973–987.

334. *Аналіз сталого розвитку* – глобальний і регіональний контексти: у 2 ч. / Міжнар. рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М. З. Згуровський. – К. : НТУУ «КПІ», 2011. – Ч. 2. – 216 с.

335. *Державна служба статистики України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>

336. *Статистичний збірник «Регіони України» за 2009 р.* / Держ. комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Держкомстат, 2009. – Ч. 1. – 369 с.

337. *Соціальні індикатори рівня життя населення* : стат. зб. / Державний комітет статистики України. – К., 2009. – 220 с.

338. *Регіональний людський розвиток* : стат. бюл. / Державний комітет статистики України. – К. : Держкомстат, 2009. – 42 с.

339. *Павленко І. Г.* Підходи к определению экономической сущности понятия «эффективность» / И. Г. Павленко // *Экономика и управление*. – 2006. – № 1. – С. 32–39.

340. *Гуменюк А. М.* Напрямки розвитку структурних змін в економіці регіону / А. М. Гуменюк // *Вісн. Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника*. – Ужгород: Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2007. – Вип. 4. – 295 с. – Сер. Економіка.

341. *Гуменюк А. М.* Особливості еволюції структурних змін в економіці України / А. М. Гуменюк // *Проблемы и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ* : сб. науч. тр. – Ливадия-Донецк: ДонНУ, 2007. – 766 с.

342. *Єрохін С. А.* Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект) : наук. монографія / С. А. Єрохін. – К. : Вид-во «Світ знань», 2002. – 528 с.

343. *Шинкарук Л. В.* Структурні зміни та економічний розвиток України : монографія / Л. В. Шинкарук. – К. : Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2011. – 696 с.

344. *Крючкова І. В.* Структурні чинники розвитку економіки України / І. В. Крючкова. – К. : Наукова думка, 2004. – 318 с.

345. *Ляшенко В. І.* Структурні реформи економіки: світовий досвід, інститути стратегії для України : монографія / В. І. Ляшенко, Є. В. Савельєв. – Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2011. – 848 с.

346. *Крючкова І. В.* Структурна гармонізація економіки України як чинник економічного зростання / І. В. Крючкова. – К. : Експрес, 2007. – 520 с.

347. *Папн В. В.* Структурні процеси в економіці регіональних суспільних систем: теорія, методологія, практика : монографія / В. В. Папн. – Львів: НАН України, Інститут регіональних досліджень, 2009. – 340 с.

348. *Гриценко А.* Методологічні основи модернізації України / А. Гриценко // Економіка України. – 2011. – № 2. – С. 4–12.

349. *Ясин Е. Г.* Модернизация экономики и выращивание институтов: в 2 кн. / Е. Г. Ясин. – М.: Изд. дом. ГУ ВШЭ, 2005. – Кн. 1. – 435 с.

350. *Бобух І. М.* Пропорції та перспективи формування національного багатства України : монографія / І. М. Бобух. – К.: Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2010. – 372 с.

351. *Любимцева С.* Структурная модернизация экономики / С. Любимцева // Экономист. – 2003. – № 2. – С. 12–31.

352. *Мазаракі А. А.* Структурна переорієнтація зовнішньої торгівлі у системі факторів економічного зростання : монографія / А. А. Мазаракі, Т. М. Мельник. – К.: КНТЕУ, 2011. – 652 с.

353. *Коропецький І. С.* Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки / І. С. Коропецький. – К.: Либідь, 1995. – 240 с.

354. *Модернізація України* – наш стратегічний вибір : щорічне послання президента України до Верховної Ради України. – К.: НІСД, 2011. – 432 с.

355. *Яременко Ю. В.* О структурной перестройке экономики / Ю. В. Яременко // Проблемы прогнозирования. – 1997. – № 5. – С. 3–7.

356. *Дедов Л. А.* Структурно-динамический анализ в экономике / Л. А. Дедов. – Ижевск: Изд-во Ижевского государственного технического университета, 1995. – 159 с.

357. *Узяков М. Н.* Проблемы модернизации экономики России (концепция) / М. Н. Узяков, М. Ю. Ксенофонтов, А. И. Гладышевский // Проблемы прогнозирования. – 2000. – № 6. – С. 7–15.

358. *Маевский В. И.* Макроэкономическая эволюция, неравновесные процессы и экономическая практика / В. И. Маевский // Перспективы развития российской экономики и ее место в глобальном экономическом пространстве // Материалы к VIII Кондратьевским чтениям, Владимир. – М.: МФК-ИЭ РАН. – 2000. – С. 3–8.

359. *Маевский В.* Эволюционная теория и макроэкономика / В. Маевский // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 29–41.

360. *Шумпетер Й.* Теория экономического развития (Исследования предпринимательской прибыли, капитала, процента и цикла конъюнктуры) / Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. – 862 с.

361. *Ясин Е.* Экономический рост как цель и как средство (современная ситуация и перспективы российской экономики) / Е. Ясин // Вопросы экономики. – 2001. – № 9. – С. 6–15.

362. Пчелинцев О. С. Регулирование воспроизводственного потенциала территории как основа региональной политики / О. С. Пчелинцев, В. Я. Любовный, А. Б. Воякина // Проблемы прогнозирования. – 2000. – № 5. – С. 63–72.

363. Емельянов А. Д. Экономическая эффективность автоматизации промышленного производства / А. Д. Емельянов. – М. : Машгиз, 1960. – 116 с.

364. Кац А. Стимулирование эффективной работы предприятий / А. Кац. – М. : Экономика, 1964. – 62 с.

365. Маслова Н. О показателе экономичности результатов деятельности предприятий / Н. Маслова // Вопросы экономики. – 1967. – № 7. – С. 63–72.

366. Коблев Н. Б. Практика применения экономико-математических методов и моделей / Н. Б. Коблев. – М. : Финстатинформ, 2000. – 246 с.

367. Балацкий Е. В. Использование индикативного мониторинга структурного развития экономики при разработке промышленной политики / Е. В. Балацкий // Общество и экономика. – 2001. – № 5. – С. 53–67.

368. Бессонов В. А. Структурные сдвиги в российской экономике / В. А. Бессонов, О. И. Изряднова. – М., 2000. – 182 с.

369. Иванченко В. Социально-структурированное общество и цели реформ / В. Иванченко // Экономист. – 1998. – № 4. – С. 79–86.

370. Чайнов А. В. Крестьянское хозяйство / А. В. Чайнов. – М. : Экономика, 1989. – 492 с.

371. Салавец А. Значение новой экономики в постсоциалистических странах: структурный и региональный аспекты / А. Салавец // Проблемы теории и практики управления. – 2002. – № 4. – С. 39–45.

372. Красильников О. Ю. Теоретико-методологические исследования структурных сдвигов в современной российской экономике: автореф. дис. д. экон.н.: 08.00.01 / О. Ю. Красильников / Саратовский государственный университет им. Н. Г. Чернышевского. – М., 2002. – 50 с.

373. Яременко О. О. Соціальна політика: теоретико-методологічні основи дослідження процесів формування та ефективності реалізації : монографія / О. О. Яременко. – К. : Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2006. – 480 с.

374. Сухарев О. С. Экономическая политика: к новой теории передаточного механизма в макроэкономике / О. С. Сухарев. – М. : ЗАО Изд-во «Экономика», 2007. – 804 с.

375. Мельник А. Ф. Державне управління : підруч. / А. Ф. Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с.

376. *Варналій З. С.* Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку : монографія / З. С. Варналій. – К. : Знання, 2005. – 498 с.

377. *Варналій З. С.* Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення : зб. офіц. док. / З. С. Варналій. – К. : НІСД, 2004. – 521 с.

378. *Волинець В. В.* Шляхи удосконалення галузевої структури економіки країни / В. В. Волинець // Економіка та держава. – 2006. – № 8. – С. 32–34.

379. *Волинець В. В.* О методологических основах государственного управления структурными сдвигами / В. В. Волинец // Економіка і держава. – 2006. – № 9. – С. 43–45.

380. *Зелтинь А. С.* Структурная политика России на пороге третьего тысячелетия / А. С. Зелтинь // Экономический обзор. – 2001. – № 1. – С. 2–20.

381. *Крихтін Є. І.* Соціальна політика та економічна безпека / за заг. ред. д. екон. н., проф. Є. І. Крихтіна. – Донецьк: Каштан, 2004. – 336 с.

382. *Райзберг Б. А.* Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лазовский, Е. Б. Стародубцев. – М. : Инфра-М, 2002. – 478 с.

383. *Мочерний С. В.* Економічна енциклопедія: у 3 т. / ред. кол. С. В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Вид. центр «Академія», 2002. – Т. 3– 952 с.

384. *Арцишевский Л.* Проблемы и перспективы народно-хозяйственной структурной перестройки: становление новой системы хозяйствования / Л. Арцишевский // Российский экономический журнал. – 1996. – № 11-12. – С. 28–38.

385. *Перепелкин В. А.* Структурные изменения в процессе экономического роста / В. А. Перепелкин. – Самара: Изд-во Самарского научного центра РАН, 2005. – 425 с.

386. *Глазьев С. Ю.* О задачах структурной политики в условиях глобальных технологических сдвигов / С. Ю. Глазьев // Экономическая наука современной России. – 2007. – Ч. 2. – № 4 (39). – С. 39–44.

387. *Гринберг Р. С.* Структурная политика – безальтернативное средство модернизации российской экономики / Р. С. Гринберг // Экономика региона. – 2007. – № 3. – С. 9–18.

388. *Яременко Ю. В.* Экономический рост. Структурная политика / Ю. В. Яременко // Проблемы прогнозирования. – 2001. – № 1. – С. 6–14.

389. *Гуменюк А. М.* Структурна криза: загрози та виклики економічній безпеці країни / А. М. Гуменюк // зб. наук. пр. Економічні науки. – Вип. 6. – Чернівці : Кн. – XXI, 2010. – 424 с.

390. *Гуменюк А. М.* Теоретико-методичні засади аналізу взаємозв'язку економічного зростання та структурних зрушень в економіці України / А. М. Гуменюк // Проблеми розвитку внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект : сб. науч. тр. – Донецк: ДонНУ, 2010. – 1050 с.

391. *Гуменюк А. М.* Взаємозв'язок структурної та соціальної політики в контексті забезпечення економічної безпеки держави / А. М. Гуменюк // Проблеми повышения эффективности функционирования предприятий различных форм собственности : сб. науч. тр. – Донецк: НАН Украины, Ин-т економіки пром-сти, 2010. – Т. 1. – Вып. 3. – 426 с.

392. *Гуменюк А. М.* Модернізаційна парадигма зовнішньоекономічної політики України / А. М. Гуменюк, А. П. Грабовські, М. Й. Флейчук // Проблеми внешних связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект : сб. науч. тр. – Донецк: ДонНУ, 2011. – Ч. 2. – 1050 с.

393. *Ясин Е.* Перспективы российской экономики: проблемы и факторы роста / Е. Ясин // Общество и экономика. – 2002. – № 2. – С. 31–74.

394. *Амоша О.* Промислова політика України: концептуальні орієнтири на середньострокову перспективу / О. Амоша, В. Вишневецький, Л. Збараська // Економіка України. – 2009. – № 12. – С. 4–13.

395. *Статистичний щорічник України за 2010 рік* / Держкомстат України. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2011. – 559 с.

396. *Статистичний щорічник України за 2011 рік* / Держкомстат України. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2012. – 558 с.

397. *Регіони України у післякризовий період: ризики та перспективи розвитку* : аналіт. доп. / С. О. Біла, О. В. Шевченко, В. І. Жук [та ін.] ; за ред. С. О. Білої. – К. : НІСД, 2011. – 104 с.

398. *Стратегія розвитку регіонів: шляхи забезпечення дієвості* : зб. матеріалів «круглого столу» / за ред. С. О. Білої. – К. : НІСД, 2011. – 88 с.

399. *Сундук А.* Регіональна диференціація як загроза розвитку національної економіки / А. Сундук // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4(9). – С. 137–139.

400. *Геєць В. М.* Новий курс: реформи в Україні 2010–2015: нац. доп. / В. М. Геєць. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.

401. *Алимов О. М.* Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення / О. М. Алимов, А. І. Даниленко, В. М. Трегубчук. – К. : Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – 540 с.

402. *Schumpeter J. A.* Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. – NY. 1939. – P. 58–67.

403. *Колодко Гж. В.* Глобализация и перспективы развития постсоциалистических стран / Гж. В. Колодко; пер. с польск. – Мн. : БЕГУ, 2002. – 200 с.

404. *Balcerowicz L.* The Polish Way to the Market Economy 1989–1995 / L. Balcerowicz, L. Blaszczyk, L. Dabrowski // *Economies in Transition. Comparing Asia and Europe.* – The MIT Press, 1997. – P. 131–160.

405. *Білорус О. Г.* Глобалізація і безпека розвитку : монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.; керівник авт. колективу і наук. ред. О. Г. Білорус. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.

406. *Точилін В. О.* Ринки реального сектора економіки України: структурно-інституціональний аналіз / В. О. Точилін, Т. О. Осташко. – К. : Ін-т екон. та прогноз., 2009. – 640 с.

407. *Гуменюк А. М.* Інституціональне забезпечення структурних зрушень на регіональному рівні / А. М. Гуменюк // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Міжрегіональне співробітництво: стан та перспектива: зб. наук. пр. – Львів, НАН України. Інститут регіональних досліджень, 2007. – Вип. 4 (66). – 335 с.

408. *Гуменюк А. М.* Інституціональні та структурні зміни в конкурентоспроможності регіону / А. М. Гуменюк // Проблеми підвищення ефективності функціонування підприємств різних форм власності : сб. науч. тр. – Донецьк: НАН України. Ін-т економіки пром-ти, 2008. – Т. 1. – Вип. 1. – 346 с.

409. *Гуменюк А. М.* Структурні деформації та диспропорції та конкурентоспроможність економіки України / А. М. Гуменюк, А. І. Мокій, М. І. Флейчук // Проблеми и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ : сб. науч. тр. – Одесса-Севастополь-Донецьк: ДонНУ, РФ НИСИ в г. Донецке, 2011. – 846 с.

410. *Гуменюк А. М.* Регіональний вимір безпеки структурно-інституціональної трансформації / А. М. Гуменюк // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Структурна перебудова економіки: регіональний аспект : зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; ред. кол. В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2012. – Вип. 3(95). – 344 с.

411. *Статистичний* щорічник України за 2005 рік / за ред. О. Г. Осауленка // Держкомстат України. – К. : Консультант, 2006. – 576 с.

412. *Economic Report of the President.* – Washington : G.P.O. – 2010. – 536 р.

413. *Статистичний* щорічник України за 2002 рік / за ред. О. Г. Осауленка // Держкомстат України. – К. : Консультант, 2003. – 663 с.

414. *Красильников О. Ю.* Структурные сдвиги в экономике современной России / О. Ю. Красильников. – Саратов: Науч. кн., 2000. – 108 с.

415. *Качинський А. Б.* Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні методи / А. Б. Качинський. – К., 2004. – 472 с.
416. *Бессонов В. А.* О трансформационных структурных сдвигах в российской переходной экономике / В. А. Бессонов // Экономика переходного периода : сб. избранных работ – 1999–2002. – М. : Дело, 2003. – С. 597–637.
417. *Бессонов В. А.* О трансформационных структурных сдвигах российского промышленного производства / В. А. Бессонов // Экономический журнал ВШЭ. – Т. 4. – 2000. – № 2. – С. 184–219.
418. *Статистичний збірник «Регіони України» 2010* / Держкомстат України. – К., 2010 – Ч. II. – 807 с.
419. *Статистичний збірник «Регіони України» 2011* / Держкомстат України: за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2011. – 783 с.
420. *Статистичний щорічник України за 2001 рік* / за ред. О. Г. Осауленка // Держкомстат України. – К. : Техніка, 2002. – 643 с.
421. *Попов В.* Сильные институты важнее скорости реформ / В. Попов // Вопросы экономики. – 1998. – № 8. – С. 56–70.
422. *Статистичний щорічник України за 2003 рік* / за ред. О. Г. Осауленка // Держкомстат України. – К. : Консультант, 2004. – 632 с.
423. *Статистичний щорічник України за 2004 рік* / за ред. О. Г. Осауленка // Держкомстат України. – К. : Консультант, 2005. – 591 с.
424. *Статистичний щорічник України за 2009 рік* / Держкомстат України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 567 с.
425. *Салливан М.* Маркетинг в розничной торговле / М. Салливан, Д. Эдкок; под ред. Л. Л. Никитиной ; пер. с англ. – СПб. : Изд. дом «Нева», 2004. – 284 с.
426. *Берман Барри.* Розничная торговля: стратегический подход / Б. Берман, Дж. Эванс; пер. с англ. – М. : Изд. дом «Вильямс», 2003. – 8-е изд. – 1184 с.
427. *Офіленко Н. О.* Ринок і ресурси споживчих товарів: навч. посіб. / Н. О. Офіленко, А. П. Кайнаш. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 184 с.
428. *Гуменюк А. М.* Особливості структурних зрушень в торгівлі на внутрішньорегіональному споживчому ринку / А. М. Гуменюк // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): наук. журн. – К. : НАУ, 2011. – Т. 2. – Вип. 4. – 280 с.
429. *Роздрібна торгівля України у 2000–2010 рр.* / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 191 с.
430. *Статистичний щорічник Волинь – 2010* / за ред. М. І. Мотиль // Головне управління статистики у Волинській області. – Луцьк, 2011. – 569 с.

431. *Статистичний* щорічник Закарпаття за 2010 рік / за ред. Г. Д. Гриник // Головне управління статистики у Закарпатській області. – Ужгород, 2011. – 543 с.

432. *Статистичний* щорічник Івано-Франківської області за 2010 рік / за ред. М. М. Колімбровського // Головне управління статистики у Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2011. – 520 с.

433. *Статистичний* щорічник Львівської області за 2010 рік / за ред. С. О. Матковського // Головне управління статистики у Львівській області. – Львів, 2011. – Ч. 1.– 359 с.

434. *Статистичний* щорічник Тернопільської області за 2010 рік / за ред. В. Г. Кирича // Головне управління статистики у Тернопільській області. – Тернопіль, 2011. – 463 с.

435. *Статистичний* щорічник Чернівецької області за 2010 рік / за ред. А. В. Ротаря // Головне управління статистики у Чернівецькій області. – Чернівці, 2011. – 599 с.

436. *Хасис Л. А.* Розничные торговые сети в современной экономике / Л. А. Хасис. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 80 с.

437. *Гнибіденко І. Ф.* Соціальна безпека: теорія та українська практика : монографія / І. Ф. Гнибіденко. – К. : КНЕУ, 2006. – 292 с.

438. *Гуменюк А. М.* Активізація діяльності прикордонних територій України / А. М. Гуменюк // Економічні науки : зб. наук. пр.; Луцький державний технічний університет. – Луцьк, 2006. – Вип. 3(9). – Ч. 1. – 206 с. – Сер. «Регіональна економіка».

439. *Гуменюк А. М.* Структурно-інституціональні зрушення та міграція трудових ресурсів в контексті економічної безпеки регіону / А. М. Гуменюк // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Міграційні процеси в умовах поліетнічного середовища регіону : зб. наук. пр. – Львів: НАН України. Ін-т регіональних досліджень, 2009. – Вип. 6 (80). – 586 с.

440. *Державна* програма економічного і соціального розвитку України на 2012 рік та основні напрями розвитку на 2013 і 2014 роки / Офіційний веб-сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>

441. *Праця* України 2008 : стат. зб. / Держкомстат України. – К. : Інформаційно-аналітичне агентство, 2009. – 321 с.

442. *Петров І. Л.* Український ринок праці: особливості розвитку та ефективність функціонування / І. Л. Петрова, В. В. Близнюк, Г. Т. Кулікюк [та ін.]; за ред. І. Л. Петрової; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – 368 с.

443. *Зовнішня* трудова міграція населення України : стат. зб. / Держкомстат України. – К. : Інформативно-аналітичне агентство, 2009. – 120 с.

444. *Капелюшников Р. И.* Российская модель рынка труда: что впереди? / Р. И. Капелюшников // Вопросы экономики. – 2003. – № 4. – С. 81–93.

445. *Про інвестиційну діяльність* : закон України введений в дію Постановою Верховної Ради від 18.09.1991 р. № 1561-ХІІ зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

446. *Про інноваційну діяльність* : закон України із змінами, внесеними згідно із законом від 25.03.2005 р. № 2505–VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

447. *Про стимулювання розвитку регіонів* : закон України від 08.09.2005 р. № 2850-IV, редакція від 01.01.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

448. *Офіційний веб-сайт агентства науково-технічної інформації* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sciteclibrary.ru/prdoc/INTERLAW/wipro/pct>

449. *Офіційний веб-сайт бюро з питань фінансової підтримки інновацій* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.financehelpdesk.org/Front/ShowCategory.aspx?CatId=30>

450. *Офіційний веб-сайт Державного агентства з питань науки, інновацій та інформації України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dknii.gov.ua>

451. *Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року* : постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2006 р. № 1001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>

452. *Гуменюк А. М.* Застосування «високих» інтелектуальних технологій у процесі контрабандної боротьби на міжнародному ринку товарів та послуг / А. М. Гуменюк, Т. Г. Васильців, В. В. Борщевський [та ін.] // Пріоритети підвищення ефективності транскордонного співробітництва та зміцнення конкурентоспроможності підприємництва західних регіонів України : зб. матеріалів. – Львів: ПАІС, 2011. – 168 с.

453. *Федулова Л. І.* Технологічний імператив соціально-економічного розвитку України : монографія / Л. І. Федулова, Ю. М. Бажал. – К. : Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2011. – 656 с.

454. *Павленко І. А.* Інноваційне підприємництво у трансформаційній економіці України : монографія / І. А. Павленко. – К. : КНЕУ, 2007. – 248 с.

455. *Иванов В. В.* Инновационная парадигма XXI / В. В. Иванов. – М. : Наука, 2011. – 239 с.

456. *Стратегічна програма розвитку Чернівецької області на період до 2015 року* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oda.cv.ua/page/strategiya-rozvitku-chernivetskoj-oblasti-na-period-do-2015-roku>

457. *Онікієнко В. В.* Інноваційна парадигма соціально-економічного розвитку України: монографія / В. В. Онікієнко. – К. : РВПС НАН України, 2006. – 480 с.

458. *Шнишко О. С.* Інноваційний дефолт України: економіко-технологічний контекст : монографія / О. С. Шнишко. – К. : Генеза, 2009. – 248 с.

459. *Федулова Л. І.* Оцінка законодавства України з питань стимулювання інноваційної діяльності / Л. І. Федулова // Проблеми науки. – 2006. – № 10. – С. 35–43.

460. *Жаліло Я. А.* Проблеми та пріоритети формування інноваційної моделі розвитку економіки України : монографія / Я. А. Жаліло. – К. : НІСД, 2006. – 120 с.

461. *Макаренко І. П.* Формування державної інноваційної системи в Україні: проблеми безпеки національних інтересів / І. П. Макаренко // Утвердження інноваційної моделі розвитку економіки України. – К. : НТУУ «КПІ», 2003. – С. 406–413.

462. *Козоріз М. А.* Формування і розвиток інноваційної інфраструктури України: окреслення проблем і шляхів їх подолання / М. А. Козоріз, О. Б. Жихор // Економіка промисловості. – 2009. – № 3. – С. 111–115.

463. *Бубенко П.* Ключові моменти формування регіональної інноваційної системи / П. Бубенко, В. Гусев // Економіка України. – 2007. – № 6. – С. 30–38.

464. *Будкін В.* Інноваційна модель розвитку національних економік / В. Будкін // Економіка України. – 2010. – № 6. – С. 67–78.

465. *Адамонова З. О.* Инновационные стратегии экономического развития в условиях глобализации : монографія / З. О. Адамонова. – Симферополь: КУПГИ, 2005. – 504 с.

466. *Гаєць В. М.* Інноваційно-технологічний розвиток економіки / В. М. Гаєць // Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: в 3 т. – К. : Фенікс, 2007. – Т. 2. – 564 с.

467. *Новицький В. Є.* Інституційні основи інноваційного розвитку економіки: навч. посіб. / В. Є. Новицький. – К. : КНТ, 2008. – 360 с.

468. *Keefner Ph.* From the Ivory Tower to the Corridors of Power: Marketing Institutions Matter for Development Policy / Ph. Keefer, M. M. Shirley. – Mimeo. World Bank, 1998. – P. 47–52.

469. *Радыгин А. Д.* Институциональные компоненты экономического роста: несколько уроков из опыта России 1990–2000 гг. Модернизация экономики и выращивание институтов: в 2 кн. / А. Д. Радыгин; отв. ред. Е. Г. Ясин. – Гос. ун-т – Высш. школа экономики. – М. : Изд. дом ГУ Высш. шк., 2005. – Кн. 1. – 435 с.

470. *Мюрдаль Г.* Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль. – М. : Прогресс, 1972. – 192 с. (сокращенный перевод книги Asian

Drama. An Introduction into the Poverty of Nations. Vol. 1–3. N.Y. : Pantheon. A division of Random House).

471. *North D. C.* Structure and Change in Economic History. N.Y. : Norton, 1981. – 240 p.

472. *Williamson O.* The Evolving Science of Organization / O. Williamson // Journal of Institutional and Theoretical Economics. – 1993. – V. 149. – № 1. – P. 36–63.

473. *Градов А. П.* Экономические порядки и институциональная среда национальной экономики / А. П. Градов, Е. А. Иванова, С. С. Гутман // Экономическая наука современной России. – 2003. – № 1. – С. 26–39.

474. *Овсиенко Ю. В.* Институциональные изменения и социально-экономическая динамика / Ю. В. Овсиенко. – М. : ЦИМИ РАН, 2004. – 37 с.

475. *Пустовійт Р.* Трансформаційна криза в Україні: оцінка з позицій інституціональної теорії / Р. Пустовійт // Економіка України. – 2004. – № 1. – С. 38–44.

476. *Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана.* – К. : НІСД, 2008. – 744 с.

477. *Гуменюк А. М.* Формування інституціонального середовища забезпечення економічної безпеки регіону / А. М. Гуменюк // Науковий вісник Державної академії статистики, обліку та аудиту : зб. наук. пр., 2008. – Вип. 18. (1). – 140 с.

478. *Кваснюк Б. Є.* Сучасний інституціоналізм та особливості інституціонального середовища в Україні. Стратегія економічного розвитку України : наук. зб. / Б. Є. Кваснюк; відп. ред. О. П. Степанов. – К. : КНЕУ, 2000. – Вип. 2-3. – 328 с.

479. *Прутська О. О.* Особливості інституційної архітектоники перехідної економіки України. Институціональна архітектоніка та механізми економічного розвитку: матеріали наукового симпозиуму / О. О. Прутська. – Х. : ХНУ, 2005. – 238 с.

480. *Доклад о мировом развитии 2002. Создание институциональных основ рыночной экономики / пер. с англ.* – М. : Изд-во «Весь мир», 2002. – 250 с.

481. *Nort D. C.* Structure and change in Economic History. N.-Y. W.W. Norton. 1981. – P. 340.

482. *Эгертсон Т.* Экономическое поведение и институты / Т. Эгертсон. – М. : Дело, 2001. – 407 с.

483. *Полтерович В. М.* Стратегии институциональных реформ. Китай и Россия / В. М. Полтерович // Экономика и математические методы. – 2006. – Т. 42. – № 2. – С. 3–16.

484. *Hayek F.* Collectivist economics planning: Clifton: Augustus M. Kelley, 2009. – 300 p. – ASIN: B002HSTGJO.

485. *Gruchy A.* The Reconstruction of Economics: An Analysis of the Fundamentals of Institutional Economics. – Westport, Conn: Greenwood Press, 1987. – 193 p.

486. *Dams L.* Institutional Change and American Economic Growth. Cambridge / L. Dams, D. North. – 1971. – P. 4–16.

487. *Шаститко А. Е.* Неинституциональный подход в экономическом анализе: постановка проблем. Фактор транзакционных издержек в теории и практике российских реформ / А. Е. Шаститко; под ред. В. Л. Тамбовцева. – М. : ТЕИС, 1998. – 348 с.

488. *Офіційний* веб-сайт Global Information Technology Report [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness_Reports/GITR_2012_2013/Networked_Readiness_Index_Ranking.pdf

489. *Doing Business in 2012* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/EconomyRankings>

490. *Белов А. В.* Институциональная среда и экономическое развитие: оценка взаимосвязи и эмпирическая проверка на примере Дальневосточного региона / А. В. Белов // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2003. – № 21. – С. 38–45. – Сер. 5 «Экономика».

491. *Офіційний* веб-сайт Statistical Abstract of the United [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.census.gov/prod/www/statistical-abstract-2000_2005.html

492. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ. О. И. Шкаратан. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 606 с.

ДОДАТКИ

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану інвестиційної безпеки Закарпатської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	$\hat{y}_{\text{нижній поріг}}$, Нижня норма,	$\hat{y}_{\text{верхня норма}}$, Верхня норма,	$y_{\text{пор}}$ Верхній поріг,	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Рівень інвестування, % до ВВП	16,64	24,66	25,14	25	15,27	14,18	10	15	35	43	0,53
Обсяг ПІІ на одну особу, дол. США (на кінець року)	210	237,6	278,4	287,4	293	291,7	500	1000	6000	6000	0,47

Таблиця А.2

**Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану
інноваційної безпеки Закарпатської обл. за 2005–2010 рр.**

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній поріг, $y_{нп}^{нп}$	Нижня норма, $y_{нп}^{нп}$	Верхня норма, $y_{вп}^{вп}$	Верхній поріг, $y_{вп}^{вп}$	Нормувальні значення Індикаторів	Вагові коефіцієнти
Рівень фінансування НТР, % до ВРП	0,2403	0,2126	0,1637	0,1749	0,1706	0,165	0,25	0,3	2	3,5	3,5	0,39
Інноваційна активність промислових підприємств, %	10,5	10,1	8,8	12,2	13,6	10,8	10	12	20	25	31	0,18
Частка промислових підприємств, що впроваджували інновації, %	5,4	9,1	7,2	10,2	9,1	9,2	8	10	18	20	24	0,22
Частка інноваційної продукції в реалізації промислових підприємств, %	3,5	3,6	1,9	2,3	9,1	14,4	2	4	10	15	15	0,21

**Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану
фінансової безпеки Закарпатської обл. за 2005–2010 рр.**

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	$y_{\text{top}}^{\text{нижній поріг}}$	$y_{\text{out}}^{\text{нижня норма}}$	$y_{\text{top}}^{\text{верхній поріг}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти	
Інфляція за рік, % приросту	11,6	8,7	11,3	15,4	11,8	8,5	0,5	0,7	7	10	0,5	0,19
Вартість банківських кредитів, % річних	16,5	15,9	14,7	20,5	20,4	18,8	6	7	18	21	6	0,21
Кредитув.реального сектору, % до ВРП	4,7	6,56	5,929	7,0866	7,479	4,575	9	10	20	25	25	0,20
Частка кредитів у переробну промисловість %	16	13	8,4	8,2	8,8	9	10	15	20	25	25	0,40

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану зовнішньоторговельної безпеки Закарпатської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній поріг, $Y_{нп}^{онт}$	Нижня норма, $Y_{нн}^{онт}$	Верхня норма, $Y_{вн}^{онт}$	Верхній поріг, $Y_{вп}^{онт}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Коефіцієнт відкритості економіки (товари + послуги)	94,88	103,5	131,9	127,5	121,6	134,4	26	28	80	100	135	0,13
Покриття експортом імпорту	0,805	0,7248	0,7406	0,6722	1	0,866	0,8	0,9	1,5	2	2	0,12
Частка експорту нашої продукції у товарному експорті	0,553	0,305	0,425	0,933	2,074	1,378	4	5	20	30	30	0,25
Коефіцієнт експортної залежності, % ВРП	42,32	43,52	56,15	15,95	20,36	22,39	5	10	30	50	5	0,30
Коефіцієнт імпорتنної залежності, % ВРП	52,56	60	75,82	23,73	20,35	25,79	5	10	30	50	5	0,30

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану продовольчої безпеки Закарпатської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор споживання на особу/місяць	2005	2006	2007	2008	2009	2010	$Y_{н\top}^{н\top}$, Нижній поріг,	$Y_{н\text{от}}^{н\text{от}}$, Нижня норма,	$Y_{н\text{от}}^{н\text{от}}$, Верхня норма,	$Y_{н\text{от}}^{н\text{от}}$, Верхній поріг,	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
М'ясо і м'ясопродукти, кг	3,4	3,8	4	4,3	3,9	4,1	4	5	7	8	8	0,19
Молоко і молочні продукти, кг	22,5	23,7	24,3	21,9	20,7	20,5	17	18	25	28	37	0,21
Риба і рибопродукти, кг	0,833	1	1,1	1,3	0,9	0,9	1,2	1,8	2,5	2,8	2,8	0,19
Овочі та башпання, кг	9,6	9,9	9,7	9,6	10,2	10,1	8	10	11	12	12	0,10
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	2,8	2,8	2,9	3,3	3,1	2,7	2,4	4	5	6	6	0,10
Картопля, кг	12	11,2	10,9	10,2	8,7	8	7	8	11	14	14	0,20
Хліб і хлібопродукти	12,2	12,1	11,5	10,6	10,3	11	8	10	12	16	16	0,20

Таблиця А.6

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану соціальної безпеки Закарпатської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор споживання на особу / місяць	2005	2006	2007	2008	2009	2010	$f_{\text{нп}}^{\text{нп}}$ Нижній поріг,	$f_{\text{онт}}^{\text{онт}}$ Нижня норма,	$f_{\text{онт}}^{\text{онт}}$ Верхня норма,	$f_{\text{нп}}^{\text{нп}}$ Верхній поріг,	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Рівень безробіття, %	7	7,1	6,3	6,4	9,9	8,7	2	3,6	10	20	2	0,42
Витрати домогосподарств на продовольчі товари, % до споживчих витрат	66,6	59	57,5	52	57,1	60,4	30	35	45	50	30	0,31
Частка ЗП у структурі доходів населення, %	38	37,1	36,8	35,7	34,2	32,7	35	40	45	50	50	0,26

Таблиця А.7

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану демографічної безпеки Закарпатської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор споживання на особу/місяць	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній порг., $y^{\text{пор}}$	Нижня норма, $y^{\text{онт}}$	Верхня норма, $y^{\text{онт}}$	Верхній порг., $y^{\text{пор}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
	Коефіцієнт депопуляції	1,05	0,96	0,99	0,88	0,86	0,82	0,6	0,7	0,9	1	0,6
Загальний коефіцієнт смертності, проміле	13,2	12,8	13,3	13	12,5	12	7,4	7,6	13	14	7,4	0,31
Загальний коефіцієнт народжуваності, проміле	12,6	13,3	13,5	14,7	14,6	14,7	8,3	9	12	14	14,7	0,62

Таблиця А.8

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану інвестиційної безпеки Івано-Франківської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній порг., $y^{\text{пор}}$	Нижня норма, $y^{\text{онт}}$	Верхня норма, $y^{\text{онт}}$	Верхній порг., $y^{\text{пор}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
	Рівень інвестування, % до ВВП	17,49	23,15	28,78	33,27	20	20,85	10	15	25	35	43
Обсяг ІІІ на одну особу, дол. США (на кінець року)	98,4	132,5	293,1	362,9	460,8	393,9	500	1000	1500	6000	6000	0,41

Таблиця А.9

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану інноваційної безпеки Івано-Франківської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	$y_{\text{нп}}^{\text{нп}}$ Нижній поріг,	$y_{\text{нп}}^{\text{нп}}$ Нижня норма,	$y_{\text{нп}}^{\text{нп}}$ Верхня норма,	$y_{\text{нп}}^{\text{нп}}$ Верхній поріг,	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Рівень фінансування НТР, % до ВРП	0,318	0,3181	0,324	0,3148	0,3202	0,2974	0,25	0,3	2	3,5	3,5	0,16
Інноваційна активність промислових підприємств, %	13,7	12,9	30,6	27,9	21,2	18,1	10	12	20	25	31	0,33
Частка промислових підприємств, що впроваджували інновації, %	9,5	12,2	23,6	22,1	17,2	14,1	8	10	18	20	24	0,33
Частка інноваційної продукції в реалізації промислових підприємств, %	3,1	4,7	4,2	5,2	7,3	2,3	2	4	10	15	15	0,18

Таблиця А.10

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану фінансової безпеки Івано-Франківської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	$f_{\text{нп}}^{\text{нп}}$ Нижній поріг,	$f_{\text{онт}}^{\text{онт}}$ Нижня норма,	$f_{\text{онт}}^{\text{онт}}$ Верхня норма,	$f_{\text{нп}}^{\text{нп}}$ Верхній поріг,	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Інфляція за рік, % при- росту	10,3	6	14	21,8	10,3	8,3	0,5	0,7	7	10	0,5	0,31
Вартість банківських кредитів, % річних	14,6	14,1	13,1	15	19,7	18,9	6	7	18	21	6	0,15
Кредитування реально- го сектору, % до ВРП	9,79	16,43	11	15,19	8,96	6,88	9	10	20	25	25	0,25
Частка кредитів у пере- робну промисловість, %	13,1	16,2	12,7	11,2	12,8	15,3	10	15	20	25	25	0,30

Таблиця А.11

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану зовнішньоторговельної безпеки Івано-Франківської обл. за 2005 – 2010 рр.

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній поріг, $\hat{y}_{\text{ниж}}^{\text{opt}}$	Нижня норма, $\hat{y}_{\text{ниж}}^{\text{opt}}$	Верхня норма, $\hat{y}_{\text{верх}}^{\text{opt}}$	Верхній поріг, $\hat{y}_{\text{верх}}^{\text{opt}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Коефіцієнт відкритості економіки (товари + послуги)	73,95	74,12	66,42	44,11	36,47	48,79	26	28	80	100	135	0,30
Покриття експортом імпорту	1,4182	1,1898	1,275	0,9965	1,9539	0,8683	0,8	0,9	1,5	2	2	0,15
Частка експорту на-укової продукції у то-варному експорті	0,1	0,16	0,5	1,5	3,7	5	4	5	20	30	62	0,17
Коефіцієнт експортної залежності, % ВРП	43,37	40,27	37,22	22,02	24,13	22,68	5	10	30	50	5	0,28
Коефіцієнт імпоротної залежності, % ВРП	30,58	33,85	29,19	22,09	12,35	26,12	5	10	30	50	5	0,27

Таблиця А.12

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану продовольчої безпеки Івано-Франківської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор споживання на особу/місяць	2005	2006	2007	2008	2009	2010	$y_{\text{ниж}}^{\text{норм}}$ Нижня норма,	$y_{\text{верх}}^{\text{норм}}$ Верхня норма,	$y_{\text{ниж}}^{\text{пор}}$ Верхній поріг,	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
М'ясо і м'ясопродукти, кг	3,6	3,6	3,7	3,5	3	3	4	7	8	8	0,26
Молоко і молочні продукти кг	36,5	35,8	35,3	31,6	25,9	24,2	17	25	28	37	0,25
Риба і рибопродукти, кг	1,2	1,3	1,2	1,3	1	1	1,2	2,5	2,8	2,8	0,23
Овочі та баштанні, кг	10,84	11,4	10	9,8	9,8	10,1	8	11	12	12	0,11
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	3,7	3,4	3,4	3,6	3,5	3,3	2,4	5	6	6	0,13
Картопля, кг	9,5	10,9	11,3	11,7	9,9	10,5	7	11	14	14	0,14
Хліб і хлібопродукти	13,2	12	11,4	10,6	10,1	10,2	8	12	16	16	0,23

Таблиця А.13

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану соціальної безпеки Івано-Франківської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор споживання на особу/місяць	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній поріг, $y_{\text{нп}}^{\text{нп}}$	Нижня норма, $y_{\text{нп}}^{\text{нп}}$	Верхня норма, $y_{\text{вп}}^{\text{вп}}$	Верхній поріг, $y_{\text{вп}}^{\text{вп}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Рівень безробіття, %	8,8	8,3	8	7,9	9	8,2	2	3,6	10	20	2	0,23
Витрати домогосподарств на продовольчі товари, % до споживчих витрат	64,5	61,9	57,6	49,4	55,2	57,7	30	35	45	50	30	0,39
Частка ЗП у структурі доходів населення, %	34	34,8	35,6	33,9	31,3	30,1	35	40	45	50	50	0,32

Таблиця А.14

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану демографічної безпеки Івано-Франківської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор споживання на особу/місяць	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній поріг, $y^{\text{нп}}$	Нижня норма, $y^{\text{нт}}$	Верхня норма, $y^{\text{вт}}$	Верхній поріг, $y^{\text{вп}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
	2005	2006	2007	2008	2009	2010						
Коефіцієнт депонуляції	1,25	1,17	1,16	1,08	1,01	1,08	0,6	0,7	0,9	1	0,6	0,56
Загальний коефіцієнт смертності, промілле	13,5	13,3	13,6	13,3	12,7	12,7	7,4	7,6	13	14	7,4	0,30
Загальний коефіцієнт народжуваності, промілле	10,8	11,4	11,7	12,3	12,6	11,8	8,3	9	12	14	14,7	0,61

Таблиця А.15

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану інвестиційної безпеки Львівської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній поріг, $y^{\text{нп}}$	Нижня норма, $y^{\text{нт}}$	Верхня норма, $y^{\text{вт}}$	Верхній поріг, $y^{\text{вп}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
	2005	2006	2007	2008	2009	2010						
Рівень інвестування, % до ВВП	27,23	27,34	29,61	30,39	18,66	19,35	10	15	25	35	43	0,65
Обсяг ІІІ на одну особу, дол. США (на кінець року)	166,5	201,6	329,4	377,5	473,2	503,7	500	1000	1500	6000	6000	0,35

Таблиця А.16

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану інноваційної безпеки Львівської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній поріг, $y_{нп}^{нп}$	Нижня норма, $y_{нп}^{нп}$	Верхня норма, $y_{внп}^{нп}$	Верхній поріг, $y_{внп}^{нп}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Рівень фінансування НТР, % до ВРП	0,9167	0,8801	0,8586	0,7987	0,7621	0,7007	0,25	0,3	2	3,5	3,5	0,30
Інноваційна активність промислових підприємств, %	6,2	8,4	15,8	12,1	13	13,4	10	12	20	25	31	0,29
Частка промислових підприємств, що впроваджували інновації, %	3,8	6,4	9,8	8,5	12,1	11,6	8	10	18	20	24	0,27
Частка інноваційної продукції в реалізації промислових підприємств, %	3,4	3,3	6,5	3,1	3,5	1,6	2	4	10	15	15	0,15

Таблиця А.17

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану
фінансової безпеки Львівської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	$y_{\text{ниж}}^{\text{пор}}$ Нижній поріг,	$y_{\text{ниж}}^{\text{норма}}$ Нижня норма,	$y_{\text{верх}}^{\text{норма}}$ Верхня норма,	$y_{\text{верх}}^{\text{пор}}$ Верхній поріг,	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Інфляція за рік, % при- росту	8,4	7	16,8	25,1	13,4	9,7	0,5	0,7	7	10	0,5	0,35
Вартість банківських кредитів, % річних	16,1	15,3	13,9	19	21,9	16,4	6	7	18	21	6	0,18
Кредитування реально- го сектору, % до ВРП	8,72	11,04	11,52	16,26	10,54	7,99	9	10	20	25	25	0,19
Частка кредитів у пере- робну промисловість, %	20,6	19,8	17,7	17,9	12,3	13,7	10	15	20	25	25	0,29

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану зовнішньоторговельної безпеки Львівської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	$y_{\text{нор}}^{\text{нижн}}$ Нижній поріг,	$y_{\text{нор}}^{\text{верхн}}$ Верхній поріг,	Нормувальні значення Індикаторів	Вагові коефіцієнти
Коефіцієнт відкритості економіки (товари + послуги)	46,42	47,96	47,51	56,42	55,73	60,67	26	100	135	0,30
Покриття експортом імпорту	0,6644	0,7535	0,74	0,4213	0,5279	0,5169	0,8	1,5	2	0,32
Частка експорту наукової продукції у товарному експорті	17,7	19,5	20,5	18,9	24,3	25	4	20	62	0,27
Коефіцієнт експортної залежності, % ВРП	18,53	20,61	20,21	16,72	19,25	20,67	5	30	5	0,20
Коефіцієнт імпорتنної залежності, % ВРП	27,88	27,35	27,3	39,69	36,47	39,24	5	30	5	0,31

Таблиця А.19

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану продовольчої безпеки Львівської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор споживання на особу/місяць	2005	2006	2007	2008	2009	2010	$i_{\text{ниж}}^{\text{норм}}$, Нижній поріг,	$i_{\text{ниж}}^{\text{норм}}$, Нижня норма,	$i_{\text{верх}}^{\text{норм}}$, Верхня норма,	$i_{\text{верх}}^{\text{норм}}$, Верхній поріг,	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
М'ясо і м'ясопродукти, кг	3,6	3,7	4,1	4,1	3,9	4,2	4	5	7	8	8	0,26
Молоко і молочні продукти, кг	28,7	30,5	30	29,4	24,1	22,9	17	18	25	28	37	0,14
Риба і рибопродукти, кг	1,2	0,833	1,4	1,7	1,4	1,3	1,2	1,8	2,5	2,8	2,8	0,12
Овочі та баштанні, кг	8,6	8,9	8,4	9,1	9,8	8,7	8	10	11	12	12	0,05
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	3	3,2	3,4	3,7	3,8	3,7	2,4	4	5	6	6	0,23
Картопля, кг	10,9	10,3	9,1	9,8	9	8,8	7	8	11	14	14	0,27
Хліб і хлібопродукти	9,6	9,4	9,4	9,2	8,9	8,6	8	10	12	16	16	0,21

Таблиця А.20

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану соціальної безпеки Львівської обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор споживання на особу/місяць	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній порг., $y_{\text{нп}}^{\text{нп}}$	Нижня норма, $y_{\text{нп}}^{\text{нп}}$	Верхня норма, $y_{\text{внп}}^{\text{нп}}$	Верхній порг., $y_{\text{внп}}^{\text{нп}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Рівень безробіття, %	8,8	8,3	7,7	7,6	8,5	7,8	2	3,6	10	20	2	0,46
Витрати домогосподарств на продовольчі товари, % до споживчих витрат	62,7	59,1	58,3	58,3	60,2	61,4	30	35	45	50	30	0,29
Частка ЗП у структурі доходів населення, %	41	41,3	42,4	40,9	39,1	39	35	40	45	50	50	0,23

Таблиця А.21

**Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану
демографічної безпеки Львівської обл. за 2005–2010 рр.**

Індикатор споживання на особу/місяць	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній поріг, $y^{\text{пор}}$	Нижня норма, $y^{\text{онт}}$	Верхня норма, $y^{\text{онт}}$	Верхній поріг, $y^{\text{пор}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
	Коефіцієнт депопуляції,	1,36	1,27	1,27	1,28	1,09	1,14	0,6	0,7	0,9	1	0,6
Загальний коефіцієнт смертності, проміле	13,7	13,5	13,6	13,7	12,9	12,8	7,4	7,6	13	14	7,4	0,62
Загальний коефіцієнт народжуваності, про- міле	10,1	10,6	10,7	11,3	11,8	11,2	8,3	9	12	14	14,7	0,31

Таблиця А.22

**Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану
інвестиційної безпеки Чернівецької обл. за 2005–2010 рр.**

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній поріг, $y^{\text{пор}}$	Нижня норма, $y^{\text{онт}}$	Верхня норма, $y^{\text{онт}}$	Верхній поріг, $y^{\text{пор}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
	Рівень інвестуван- ня, % до ВВП	17,83	28,31	34,95	42,26	30,67	18,37	10	15	25	35	43
Обсяг ІІІ на одну особу, дол. США (на кінець року)	31,3	40,7	56,8	66,7	68,6	69,1	500	1000	1500	6000	6000	0,37

Таблиця А.23

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану інноваційної безпеки Чернівецької обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній поріг, $y_{\text{нп}}^{\text{нп}}$	Нижня норма, $y_{\text{нт}}^{\text{нт}}$	Верхня норма, $y_{\text{вт}}^{\text{вт}}$	Верхній поріг, $y_{\text{вп}}^{\text{вп}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Рівень фінансування НТР, % до ВРП	0,3589	0,357	0,3807	0,315	0,4173	0,358	0,25	0,3	2	3,5	3,5	0,19
Інноваційна активність промислових підприємств, %	13,8	13,6	17,4	16,9	16,7	14,2	10	12	20	25	31	0,24
Частка промислових підприємств, що впроваджували інновації, %	8	11,5	12,5	11,9	12,1	11,3	8	10	18	20	24	0,18
Частка інноваційної продукції в реалізації промислових підприємств, %	6	5,5	13	7,1	6,6	5	2	4	10	15	15	0,39

Таблиця А.24

**Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану
фінансової безпеки Чернівецької обл. за 2005–2010 рр.**

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	$y_{\text{ни}}^{\text{пор}}$ Нижній поріг,	$y_{\text{ни}}^{\text{онт}}$ Нижня норма,	$y_{\text{ви}}^{\text{онт}}$ Верхня норма,	$y_{\text{ви}}^{\text{пор}}$ Верхній поріг,	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Інфляція за рік, % приросту	11,3	9,2	17,3	19	10,1	8,2	0,5	0,7	7	10	0,5	0,18
Вартість банківських кредитів, % річних	16,4	15,6	15,8	21	23,7	19,5	6	7	18	21	6	0,31
Кредитування реально- го сектору, % до ВРП	7,227	10,11	13,26	14,65	16,97	14,16	9	10	20	25	25	0,34
Частка кредитів у пере- робну промисловість %.	21,4	18,3	18,9	22	20,6	22,9	10	15	20	25	25	0,17

Таблиця А.25

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану зовнішньоторговельної безпеки Чернівецької обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній поріг, $y_{\text{нп}}^{\text{онт}}$	Нижня норма, $y_{\text{нн}}^{\text{онт}}$	Верхня норма, $y_{\text{вн}}^{\text{онт}}$	Верхній поріг, $y_{\text{вп}}^{\text{онт}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Коефіцієнт відкритості економіки (товари + послуги)	32,32	28,72	22,52	21,96	21,57	18,04	26	28	80	100	135	0,29
Покриття експортом імпорту	0,6222	0,6422	1,1738	0,853	1,159	0,974	0,8	0,9	1,5	2	2	0,30
Частка експорту на-укової продукції у то-варному експорті	6	6,6	8,5	6,6	5,9	7,3	4	5	20	30	62	0,13
Коефіцієнт експортної залежності, % ВРП	12,39	11,23	12,16	10,11	11,58	8,9	5	10	30	50	5	0,13
Коефіцієнт імпоротної залежності, % ВРП	19,92	17,48	10,36	11,85	9,99	9,14	5	10	30	50	5	0,30

Таблиця А.26

**Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану
продовольчої безпеки Чернівецької обл. за 2005–2010 рр.**

Індикатор споживання на особу/місяць	2010										Вагові коефіцієнти	
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	$y_{\text{нп}}^{\text{нп}}$ Нижній поріг,	$y_{\text{нт}}^{\text{нт}}$ Нижня норма,	$y_{\text{опт}}^{\text{опт}}$ Верхня норма,	$y_{\text{пн}}^{\text{пн}}$ Верхній поріг,		Нормувальні значення індикаторів
М'ясо і м'ясопродукти, кг	3,3	3,6	3,7	3,3	3,6	3,5	4	5	7	8	8	0,12
Молоко і молочні про- дукти, кг	22,7	25,2	23,4	23,4	19,8	18,7	17	18	25	28	37	0,21
Риба і рибопродукти, кг	1,4	1,7	1,5	1,5	1,2	1,2	1,2	1,8	2,5	2,8	2,8	0,20
Овочі та баштанні, кг	9,1	10,4	8,6	8,8	10,4	9,3	8	10	11	12	12	0,10
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	2,8	3,3	3,3	2,9	3,3	2,4	2,4	4	5	6	6	0,12
Картопля, кг	7,3	6,2	5,9	6,4	6	5,6	7	8	11	14	14	0,17
Хліб і хлібопродукти	10,3	10,7	11	11,2	10	9,8	8	10	12	16	16	0,19

Таблиця А.27

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану соціальної безпеки Чернівецької обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор споживання на особу/місяць	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній поріг, $y_{\text{нп}}^{\text{нп}}$	Нижня норма, $y_{\text{нп}}^{\text{нп}}$	Верхня норма, $y_{\text{внп}}^{\text{внп}}$	Верхній поріг, $y_{\text{внп}}^{\text{внп}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Рівень безробіття, %	9,8	9,3	8,6	8,4	9,4	8,5	2	3,6	10	20	2	0,25
Витрати домогосподарств на продовольчі товари, % до споживчих витрат	62,4	62,3	57,8	53,6	51,9	55,4	30	35	45	50	30	0,25
Частка ЗП у структурі доходів населення, %	32	32,9	33,4	32,2	30,9	30,1	35	40	45	50	50	0,42

Таблиця А.28

Нормувальні, порогові, оптимальні значення та вагові коефіцієнти індикаторів стану демографічної безпеки Чернівецької обл. за 2005–2010 рр.

Індикатор споживання на особу/місяць	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Нижній поріг, $y_{\text{нор}}^{\text{н}}$	Нижня норма, $y_{\text{нор}}^{\text{н}}$	Верхня норма, $y_{\text{нор}}^{\text{в}}$	Верхній поріг, $y_{\text{нор}}^{\text{в}}$	Нормувальні значення індикаторів	Вагові коефіцієнти
Коефіцієнт депопуляції	1,29	1,21	1,23	1,11	1,06	1,07	0,6	0,7	0,9	1	0,6	0,54
Загальний коефіцієнт смертності, проміле	14,1	13,5	13,7	13,5	12,9	13	7,4	7,6	13	14	7,4	0,36
Загальний коефіцієнт народжуваності, проміле	10,9	11,2	11,1	12,2	12,2	12,2	8,3	9	12	14	14,7	0,61

Таблиця Б.1

**Категорії політики, індикатори та параметри
соціально-інституціонального середовища України та її регіонів**

Категорія політики	Індикатор	Параметри	
Суспільство, засноване на знаннях	z_1	Інтелектуальні активи суспільства	Рівень вміння населення користуватися комп'ютером
			Рівень користування інтернетом
			Задоволеність рівнем освіти
			Рівень отримання інформації населення за допомогою газет, журналів, стаціонарних телефонів, мобільних телефонів та інтернету
	z_2	Перспективність розвитку суспільства	Кількість організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи
			Рівень упевненості в майбутньому
			Освоєння нових видів продукції у промисловості
			Отримання охоронних документів на об'єкти промислової власності
			Рівень свободи від корупції
			Забезпеченість вчителями денних загальноосвітніх навчальних закладів
	z_3	Якість розвитку суспільства	Нерівність у розподілі соціальних і матеріальних благ між громадянами суспільства
			Рівень свободи від безробіття
Розвиток людського потенціалу	z_4	Розвиток здоров'я та фізичного виховання	Чисельність ВІЛ-інфікованих
			Індикатор здоров'я людей
			Захворюваність населення на активний туберкульоз
			Обсяг фінансування фізичної культури і спорту
			Забезпеченість населення об'єктами фізичної культури і спорту
	z_5	Рівень освіти	Охоплення дітей дошкільними закладами
			Охоплення дітей початковою освітою
			Охоплення дітей та підлітків базовою середньою освітою
			Охоплення дітей та підлітків повною середньою освітою
			Чисельність студентів ВНЗ I-II рівня акредитації
			Чисельність студентів ВНЗ III-IV рівня акредитації
Середня тривалість навчання			
Частка осіб із вищою освітою серед населення віком від 25 років			

Категорія політики	Індикатор	Параметри	
Розвиток людського потенціалу	z_6	Демографічний розвиток	Коефіцієнт смертності немовлят
			Коефіцієнт перинатальної смертності
			Середня очікувана тривалість життя населення при народженні
			Середня очікувана тривалість життя населення при досягненні 15 років
			Середня очікувана тривалість життя населення при досягненні 45 років
	z_7	Ринок праці	Рівень безробіття за методологією МОП (міське населення)
			Рівень зайнятості (міське населення)
			Середня тривалість пошуку роботи (міське населення)
			Питома частка працюючих в умовах неповного робочого дня у загальній чисельності зайнятих
			Питома частка працівників, які перебували в адміністративних відпустках, у загальній чисельності зайнятих
			Питома частка працюючих в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, у загальній чисельності зайнятих
			Співвідношення рівнів зареєстрованого безробіття та визначеного за методологією МОП
			Плинність робочої сили
	z_8	Економічний складник людського розвитку	Частка населення із середніми грошовими доходами на душу населення на місяць нижче прожиткового мінімуму
			Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу (у фактичних цінах, грн)
Рівень оплати населенням житлово-комунальних послуг			
Інституціональний розвиток	z_9	Політична свідомість	Рівень дотримання законів
			Рівень активності населення щодо участі в громадських та політичних організаціях
			Оцінка критичності політичної ситуації в країні
			Активність на останніх виборах
			Рівень довіри до ЗМІ
	z_{10}	Вплив релігійних інституцій	Кількість релігійних організацій
			Кількість віруючих
			Рівень довіри до церкви
	z_{11}	Ефективність державної влади	Довіра до судів, Президента, ВР, Уряду, місцевих органів влади
			Оцінка роботи органів влади
			Кількість населення, зайнятого у сфері державного керування

Закінчення табл. Б.1

Категорія політики	Індикатор	Параметри
Якість життя	z ₁₂ Відпочинок і культура людей	Кількість масових та універсальних бібліотек
		Кількість демонстраторів кіно- та відеофільмів
		Забезпеченість населення газетами
		Кількість закладів культури клубного типу
	z ₁₃ Стан навколишнього середовища	Оцінка екологічної ситуації в країні
		Загальний відсоток території, що охороняється
	z ₁₄ Свобода людей	Оцінка можливості вільно висловлювати свої політичні погляди
	z ₁₅ Стан здоров'я людей	Частка дітей до 2-х років, охоплених щепленнями проти поліомієліту
		Частка дітей до 2-х років, охоплених щепленнями проти кору
		Частка новонароджених, охоплених щепленнями проти туберкульозу
		Індекс умовного здоров'я населення регіону
	z ₁₆ Стан інфраструктури	Забезпеченість населення автомобілями в особистій власності
		Забезпеченість населення основними домашніми телефонними апаратами
		Кількість користувачів мобільних телефонів
		Рівень забезпеченості житлом
		Кількість санітарно-курортних оздоровчих закладів
Забезпеченість населення лікарняними ліжками		

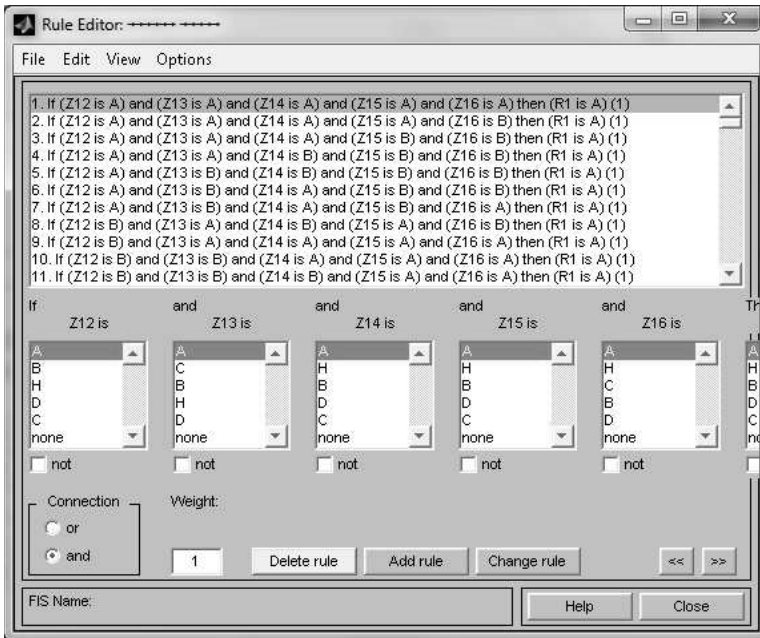

Рис. В.1. Створення бази правил в *MATLAB*⁴

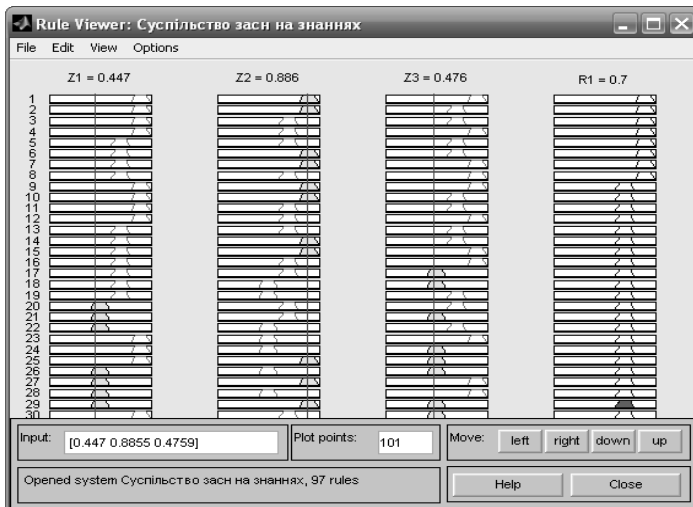

Рис. В.2. Результати нечіткого досягнення високого рівня безпеки життя (R_1) соціально-інституціонального середовища при індикаторах суспільства заснованого на знаннях²

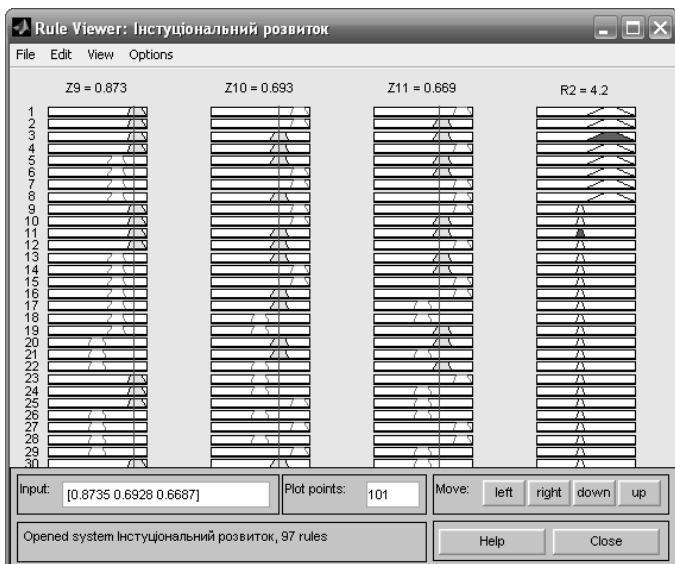

Рис. В.3. Результати нечіткого досягнення високого рівня досконалості (R_2) соціально-інституціонального середовища при індикаторах інституціонального розвитку³

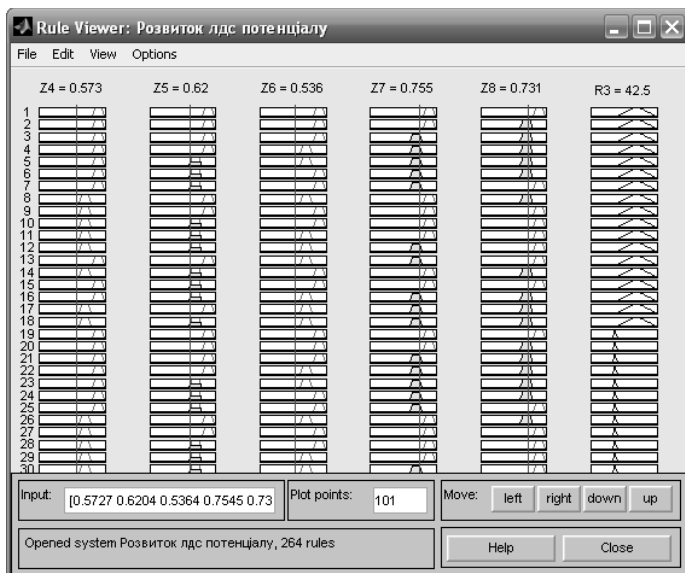
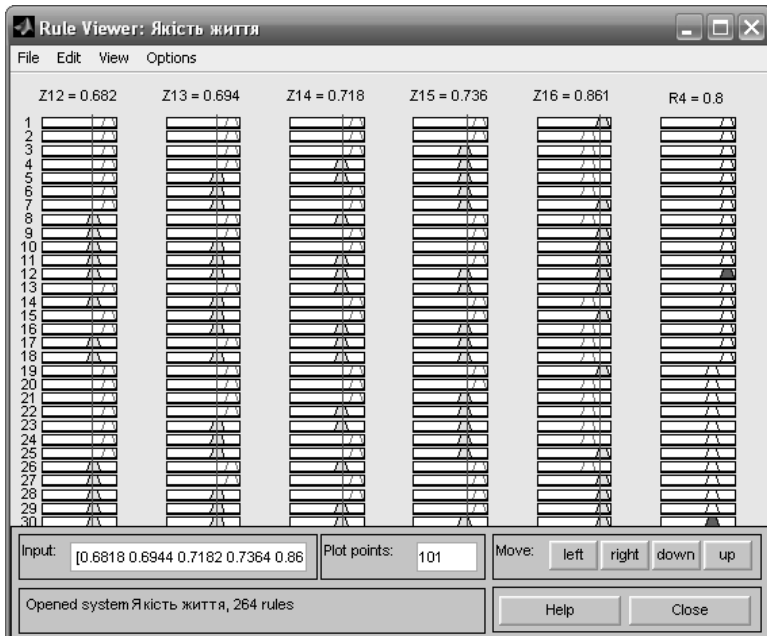

Рис. В.4. Результати нечіткого досягнення високого рівня ефективності (R_3) соціально-інституціонального середовища при індикаторах розвитку людського потенціалу⁴

Рис. В.5. Результати нечіткого досягнення високого рівня раціональності (R_4) соціально-інституціонального середовища при індикаторах якості життя⁵

Примітки:

- ¹ фрагмент аналізу індикатора якості життя з 264 умов;
² інтелектуальні активи суспільства – z_1 ; перспективність розвитку суспільства – z_2 ; якість розвитку суспільства – z_3 ;
³ політична свідомість – z_9 ; вплив релігійних інституцій – z_{10} ; ефективність державної влади – z_{11} ;
⁴ розвиток здоров'я та фізичного виховання – z_4 ; рівень освіти – z_5 ; демографічний розвиток – z_6 ; ринок праці – z_7 ; економічний складник людського розвитку – z_8 ;
⁵ відпочинок і культура людей – z_{12} ; стан навколишнього середовища – z_{13} ; свобода людей – z_{14} ; стан здоров'я людей – z_{15} ; стан інфраструктури – z_{16}

Таблиця Д.1

Матриця SWOT-аналізу Івано-Франківської обл.

Сильні сторони		Слабкі сторони	
1. Соціально-інституціональний потенціал 1.1. Патріотичні цінності та сильні релігійні традиції	1,00	1. Соціально-інституціональний потенціал 1.1. Високий рівень безробіття	0,40
1.2. Збереження позитивної динаміки народжуваності, середньої очікуваної тривалості життя	0,40	1.2. Низький рівень особистих доходів	0,30
1.3. Високий індекс людського розвитку	0,80	1.3. Високий рівень зовнішньої міграції	0,50
1.4. Різноманітний етнічний та етнографічний склад населення, багатство культурної спадщини	0,60	2. Економічний потенціал 2.1. Неоптимальна структура промисловості та її повільні зміни, зношення основних фондів, застарілі технології	0,40
2. Економічний потенціал 2.1. Висока диверсифікація підприємств	0,50	2.2. Територіальні диспропорції у якості (освіта, кваліфікаційні навички тощо) та кількості трудових ресурсів	0,60
2.2. Досвід і традиції у певних галузях	0,40	3. Екологічний потенціал 3.1. Кількість екологічно небезпечних об'єктів	0,90
2.3. Наявність підприємств, що випускають високотехнологічну продукцію	0,50	3.2. Порушення природного балансу за рахунок просторово нерациональної вирубки лісів	0,90
2.4. Наявність корисних копалин	0,70	3.3. Забруднення поверхневих вод унаслідок скидання стоків у водойми	0,90
3. Екологічний потенціал 3. Велика кількість заповідних та екологічно чистих територій	0,80	4. Туристично-рекреаційний потенціал 4.1. Недостатня розвиненість та якість туристичної інфраструктури	0,40
4. Туристично рекреаційний потенціал 4.1. Наявність та реалізація рекреаційних та лікувальних можливостей	0,60	5. Міжнародна та внутрішньодержавна позиція 5.1. Периферійне розташування в Україні	0,60
5. Міжнародна та внутрішньодержавна позиція	0,20	5.2. Складні умови проживання і господарська діяльність в гірській та сільській місцевості	0,90
5.1. Зручне географічне розташування, прикордонне розташування			

Закінчення табл. Д.1

Можливості		Загрози	
1. Соціально-інституціональний потенціал 1.1. Розвиток громадянського суспільства шляхом збільшення кількості та потенціалу громадських організацій	0,60	1. Загрози соціально-інституціонального характеру 1.1. Демографічна криза	0,63
1.2. Забезпечення демографічної стабільності шляхом підвищення стандартів життя	0,40	1.2. Корупція	0,69
2. Економічний потенціал 2.1. Зростання кількості високо-технологічних підприємств, які будуть використовувати місцевий інноваційний потенціал та робочу силу	0,30	1.3. Соціальна незрілість	0,60
2.2. Швидкий розвиток малого і середнього підприємництва	0,60	1.4. Політична нестабільність	0,57
2.3. Підвищення якості трудового потенціалу за рахунок створення кваліфікованих робочих місць	0,30	1.5. Зниження рівня здоров'я населення	0,90
3. Екологічний потенціал 3.1. Застосування енерго-, ресурсо- і природозберігаючих технологій та впровадження екологічних підходів у лісо-, земле- і водокористуванні	0,50	1.6. Міжнародна та внутрішня міграційна мобільність	0,50
3.2. Поглиблення зв'язків між владними структурами та науковими установами в галузі екологічної безпеки та природокористування	0,30	2. Загрози економічного характеру 2.1. Ресурсозалежність	1,00
3.3. Поглиблення прикордонного співробітництва щодо вирішення спільних екологічних проблем	0,30	2.2. Нерозвиненість виробничої інфраструктури	0,80
4. Туристично-рекреаційний потенціал 4.1. Розробка та реалізація обласної програми розвитку туризму та рекреації	0,60	2.3. Виробничо-споживчий дисбаланс 2.4. Поглиблення депресивності територій	1,00 0,60
5. Міжнародна та внутрішньодержавна позиція 5.1. Рівень розвитку транскордонного співробітництва та залучення міжнародної технічної допомоги структур ЄС	0,30	3. Загрози екологічного характеру 3.1. Забруднення довкілля	0,40
		3.2. Природні стихійні лиха	1,00
		3.3. Антропогенне навантаження	0,88
		3.4. Техногенні ризики	1,00

Матриця SWOT-аналізу Львівської обл.

Сильні сторони		Слабкі сторони	
1. Соціально-інституціональний потенціал 1.1. Патріотичні цінності та сильні релігійні традиції	0,80	1. Соціально-інституціональний потенціал 1.1. Високий рівень безробіття	0,30
1.2. Збереження позитивної динаміки народжуваності, середньої очікуваної тривалості життя	0,40	1.2. Низький рівень особистих доходів	0,20
1.3. Високий індекс людського розвитку	0,90	1.3. Високий рівень зовнішньої міграції	0,80
1.4. Різноманітний етнічний та етнографічний склад населення, багатство культурної спадщини	0,70	2. Економічний потенціал 2.1. Неоптимальна структура промисловості та її повільні зміни, зношення основних фондів, застарілі технології	0,50
2. Економічний потенціал 2.1. Висока диверсифікація підприємств	0,70	2.2. Територіальні диспропорції у якості (освіта, кваліфікаційні навички тощо) та кількості трудових ресурсів	0,40
2.2. Досвід і традиції у певних галузях	0,50	3. Екологічний потенціал 3.1. Кількість екологічно небезпечних об'єктів	0,90
2.3. Наявність підприємств, що випускають високотехнологічну продукцію	0,90	3.2. Порушення природного балансу за рахунок просторово нерациональної вирубки лісів	0,60
2.4. Наявність корисних копалин	0,80	3.3. Забруднення поверхневих вод унаслідок скидання стоків у водойми	0,90
3. Екологічний потенціал 3.1. Велика кількість заповідних та екологічно чистих територій	0,80	4. Туристично-рекреаційний потенціал 4.1. Недостатня розвиненість та якість туристичної інфраструктури	0,30
4. Туристично рекреаційний потенціал 4.1. Наявність та реалізація рекреаційних та лікувальних можливостей	1,00	5. Міжнародна та внутрішньодержавна позиція 5.1. Периферійне розташування в Україні	0,50
5. Міжнародна та внутрішньодержавна позиція	0,70	5.2. Складні умови проживання і господарська діяльність в гірській та сільській місцевості	0,60
5.1. Зручне географічне розташування, прикордонне розташування			

Закінчення табл. Д.2

Можливості		Загрози	
1. Соціально-інституціональний потенціал 1.1. Розвиток громадянського суспільства шляхом збільшення кількості та потенціалу громадських організацій	0,50	1. Загрози соціально-інституціонального характеру 1.1. Демографічна криза	0,61
1.2. Забезпечення демографічної стабільності шляхом підвищення стандартів життя	0,50	1.2. Корупція	1,00
2. Економічний потенціал 2.1. Зростання кількості високотехнологічних підприємств, які будуть використовувати місцевий інноваційний потенціал та робочу силу	0,50	1.3. Соціальна незрілість	0,47
2.2. Швидкий розвиток малого і середнього підприємництва	0,80	1.4. Політична нестабільність	0,85
2.3. Підвищення якості трудового потенціалу за рахунок створення кваліфікованих робочих місць	0,60	1.5. Зниження рівня здоров'я населення	0,77
3. Екологічний потенціал 3.1. Застосування енерго-, ресурсо- і природозберігаючих технологій та впровадження екологічних підходів у лісо-, земле- і водокористуванні	0,40	1.6. Міжнародна та внутрішня міграційна мобільність	0,80
3.2. Поглиблення зв'язків між владними структурами та науковими установами в галузі екологічної безпеки та природокористування	0,40	2. Загрози економічного характеру 2.1. Ресурсозалежність	0,99
3.3. Поглиблення прикордонного співробітництва щодо вирішення спільних екологічних проблем	0,40	2.2. Нерозвиненість виробничої інфраструктури	0,95
4. Туристично-рекреаційний потенціал 4.1. Розробка та реалізація обласної програми розвитку туризму та рекреації	0,70	2.3. Виробничо-споживчий дисбаланс 2.4. Поглиблення депресивності територій	1,00 0,50
5. Міжнародна та внутрішньодержавна позиція 5.1. Рівень розвитку транскордонного співробітництва та залучення міжнародної технічної допомоги структур ЄС	0,60	3. Загрози екологічного характеру 3.1. Забруднення довкілля 3.2. Природні стихійні лиха 3.3. Антропогенне навантаження 3.4. Техногенні ризики	1,00 0,75 0,86 0,73

Матриця SWOT-аналізу Закарпатської обл.

Сильні сторони		Слабкі сторони	
1. Соціально-інституціональний потенціал 1.1. Патріотичні цінності та сильні релігійні традиції	0,20	1. Соціально-інституціональний потенціал 1.1. Високий рівень безробіття	0,50
1.2. Збереження позитивної динаміки народжуваності, середньої очікуваної тривалості життя	0,60	1.2. Низький рівень особистих доходів	0,40
1.3. Високий індекс людського розвитку	0,80	1.3. Високий рівень зовнішньої міграції	0,80
1.4. Різноманітний етнічний та етнографічний склад населення, багатство культурної спадщини	0,90	2. Економічний потенціал 2.1. Неоптимальна структура промисловості та її повільні зміни, зношення основних фондів, застарілі технології	0,40
2. Економічний потенціал 2.1. Висока диверсифікація підприємств	0,60	2.2. Територіальні диспропорції у якості (освіта, кваліфікаційні навички тощо) та кількості трудових ресурсів	0,60
2.2. Досвід і традиції у певних галузях	0,30	3. Екологічний потенціал 3.1. Кількість екологічно небезпечних об'єктів	0,50
2.3. Наявність підприємств, що випускають високотехнологічну продукцію	0,10	3.2. Порушення природного балансу за рахунок просторово нерациональної вирубки лісів	0,90
2.4. Наявність корисних копалин	0,30	3.3. Забруднення поверхневих вод унаслідок скидання стоків у водойми	0,50
3. Екологічний потенціал 3.1. Велика кількість заповідних та екологічно чистих територій	0,70	4. Туристично-рекреаційний потенціал 4.1. Недостатня розвиненість та якість туристичної інфраструктури	0,40
4. Туристично-рекреаційний потенціал 4.1. Наявність та реалізація рекреаційних та лікувальних можливостей	0,70	5. Міжнародна та внутрішньодержавна позиція 5.1. Периферійне розташування в Україні	0,60
5. Міжнародна та внутрішньодержавна позиція	1,00	5.2. Складні умови проживання і господарська діяльність в гірській та сільській місцевості	0,90
5.1. Зручне географічне розташування, прикордонне розташування			

Можливості		Загрози	
1. Соціально-інституціональний потенціал 1.1. Розвиток громадянського суспільства шляхом збільшення кількості та потенціалу громадських організацій	0,60	1. Загрози соціально-інституціонального характеру 1.1. Демографічна криза	0,53
1.2. Забезпечення демографічної стабільності шляхом підвищення стандартів життя	0,60	1.2. Корупція	0,75
2. Економічний потенціал 2.1. Зростання кількості високотехнологічних підприємств, які будуть використовувати місцевий інноваційний потенціал та робочу силу	0,40	1.3. Соціальна незрілість	1,00
2.2. Швидкий розвиток малого і середнього підприємництва	0,60	1.4. Політична нестабільність	0,87
2.3. Підвищення якості трудового потенціалу за рахунок створення кваліфікованих робочих місць	0,50	1.5. Зниження рівня здоров'я населення	0,78
3. Екологічний потенціал 3.1. Застосування енерго-, ресурсо- і природозберігаючих технологій та впровадження екологічних підходів у лісо-, земле- і водокористуванні	0,40	1.6. Міжнародна та внутрішня міграційна мобільність	0,80
3.2. Поглиблення зв'язків між владними структурами та науковими установами в галузі екологічної безпеки та природокористування	0,30	2. Загрози економічного характеру 2.1. Ресурсозалежність	1,00
3.3. Поглиблення прикордонного співробітництва щодо вирішення спільних екологічних проблем	0,50	2.2. Нерозвиненість виробничої інфраструктури	0,80
4. Туристично-рекреаційний потенціал 4.1. Розробка та реалізація обласної програми розвитку туризму та рекреації	0,60	2.3. Виробничо-споживчий дисбаланс 2.4. Поглиблення депресивності територій	1,00 0,70
5. Міжнародна та внутрішньодержавна позиція 5.1. Рівень розвитку транскордонного співробітництва та залучення міжнародної технічної допомоги структур ЄС	0,50	3. Загрози екологічного характеру 3.1. Забруднення довкілля	1,00
		3.2. Природні стихійні лиха	1,00
		3.3. Антропогенне навантаження	0,30
		3.4. Техногенні ризики	0,34

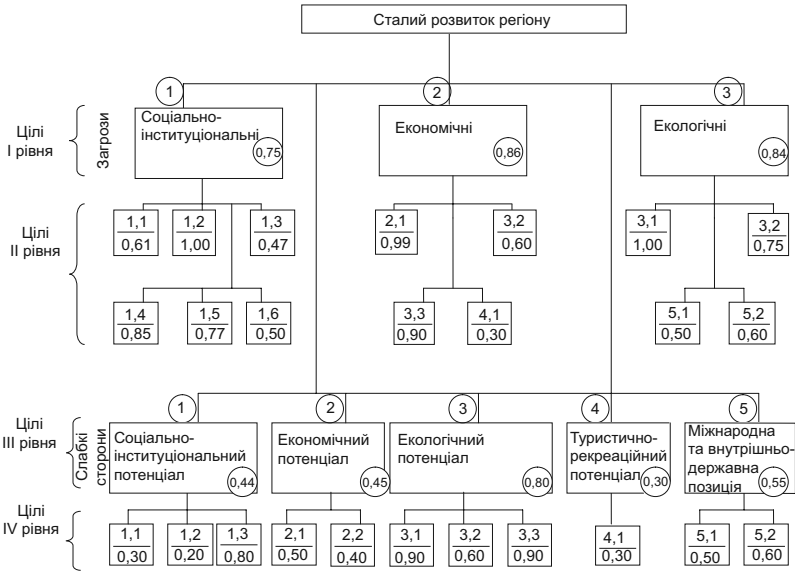

Рис. Е.1. Дерево проблем соціально-економічного розвитку Львівської обл.

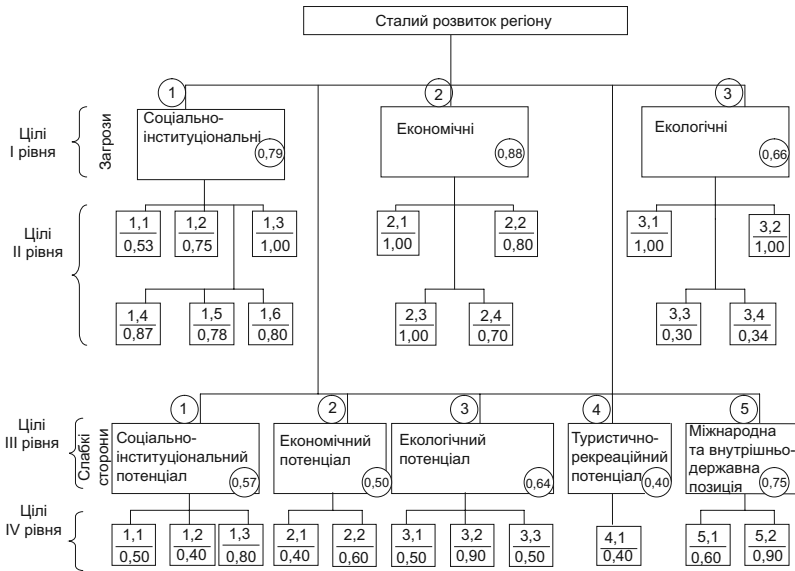

Рис. Е.2. Дерево проблем соціально-економічного розвитку Закарпатської обл.

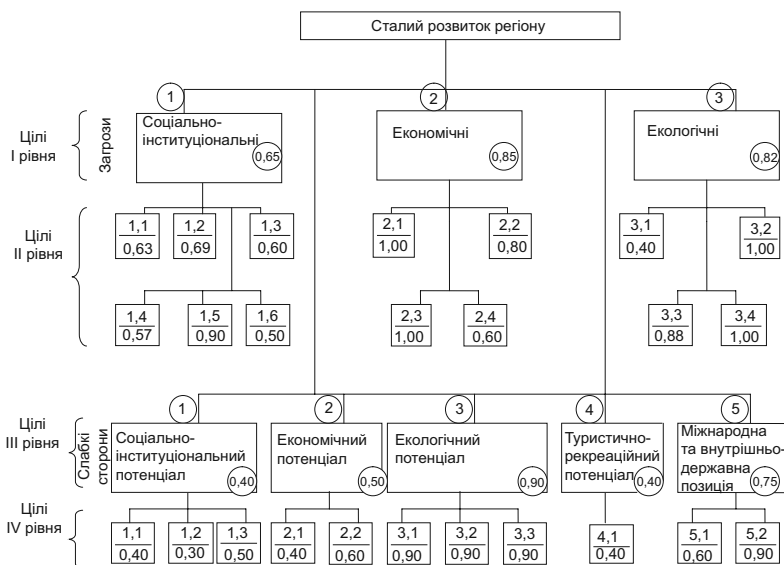
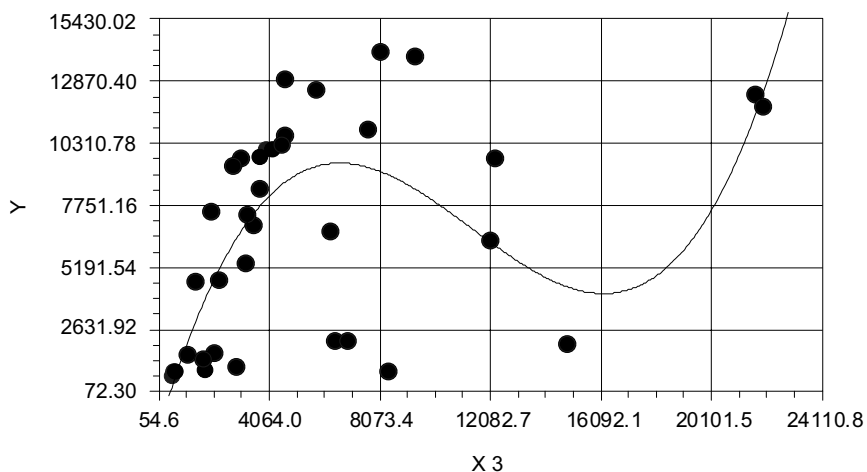

Рис. Е.3. Дерево проблем соціально-економічного розвитку Івано-Франківської обл.

ДОДАТОК Ж

S = 3482.82230298
r = 0.66506258

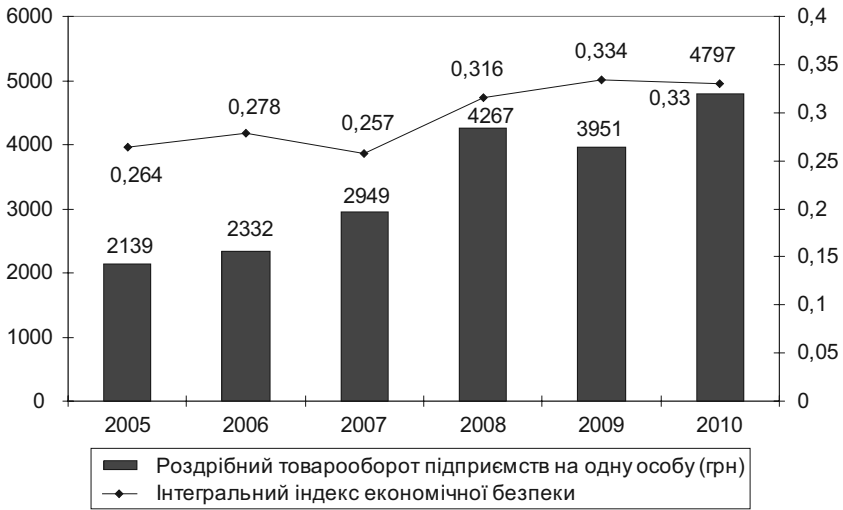
Поліноміальний зв'язок 3-го порядку: $Y = -1631,0 + 3,9x + -0,0004x^2 + 1,2x^3$

Рис. Ж.1. Взаємозв'язок між валовим регіональним продуктом (Y) та оптовим товарооборотом на одну особу (X3) у західних областях України за 1995–2010 рр.

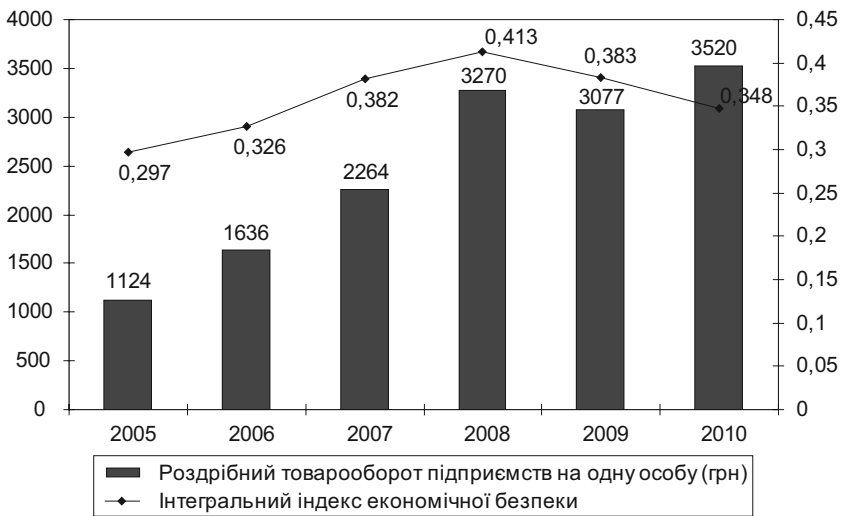
Таблиця 3.1

**Динаміка структури підприємств західної України
за видами економічної діяльності у 2010 р.,
у % до підсумку [335]**

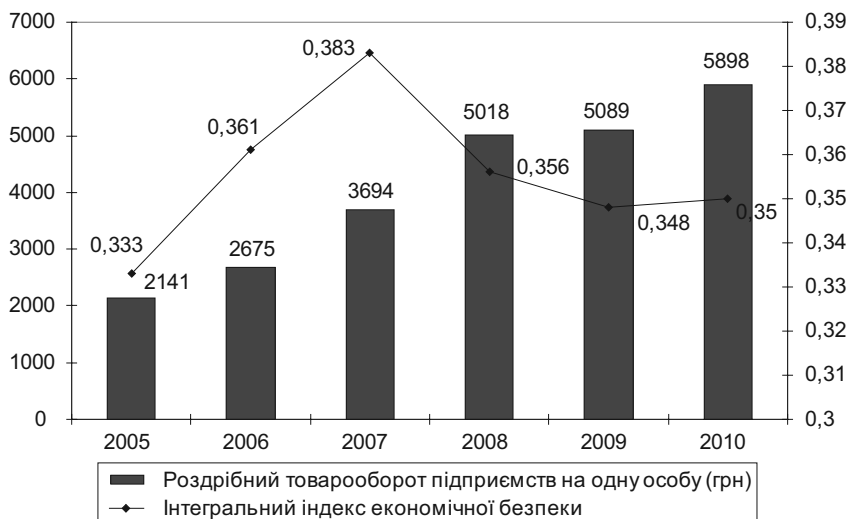
Вид економічної діяльності	Волинська обл.	Закарпатська обл.	Івано-Франківська обл.	Львівська обл.	Тернопільська обл.	Чернівецька обл.
Усього у тому числі:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1) сільське господарство; мисливство; лісове господарство; рибальство; рибництво;	9,8	11,2	6,1	5,0	11,8	10,3
2) промисловість;	8,9	11,5	12,6	12,4	11,2	11,1
3) будівництво; діяльність транспорту та зв'язку;	7,7	8,2	10,0	10,0	7,2	9,5
4) торгівля; ремонт автомобілів; побутових виробів та предметів особистого вжитку; діяльність готелів та ресторанів;	21,5	20,0	24,1	27,0	17,1	18,8
5) фінансова діяльність; операції з нерухомим майном; оренда; інжиніринг та надання послуг підприємцям;	10,7	8,8	11,0	14,2	10,1	12,1
6) державне управління; освіта; охорона здоров'я та надання соціальної допомоги;	19,3	19,5	16,6	13,4	22,0	17,0
7) надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	22,2	21,0	20,2	18,2	20,5	21,3

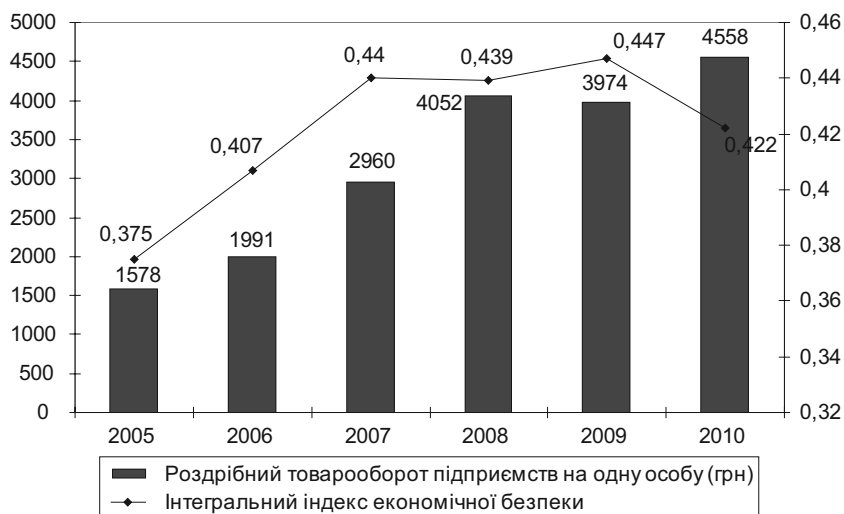
Рис. К.1. Взаємозв'язок між інтегральним індексом економічної безпеки та роздрібним товарооборотом на одну особу в Закарпатській обл. за 2005–2010 рр.

Рис. К.2. Взаємозв'язок між інтегральним індексом економічної безпеки та роздрібним товарооборотом на одну особу в Івано-Франківській обл. за 2005–2010 рр.

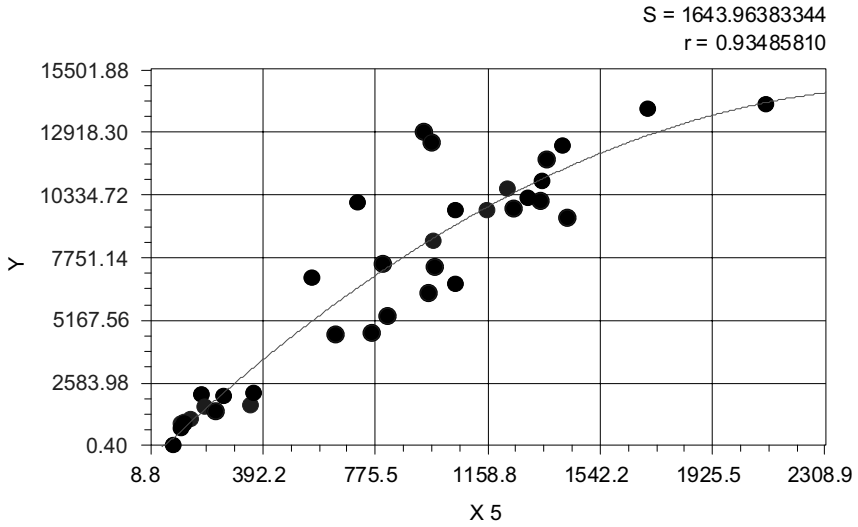

Рис. К.3. Взаємозв'язок між інтегральним індексом економічної безпеки та роздрібним товарооборотом на одну особу у Львівській обл. за 2005–2010 рр.

Рис. К.4. Взаємозв'язок між інтегральним індексом економічної безпеки та роздрібним товарооборотом на одну особу в Чернівецькій обл. за 2005–2010 рр.

Квадратична залежність: $Y = -641,8 + 11,5x - 0,002x^2$

Рис. Л.1. Взаємозв'язок між валовим регіональним продуктом (Y) та роздрібним товарооборотом продовольчих товарів підприємств (X5) у західних областях України за 1995–2010 рр.

Індекси фізичного обсягу роздрібного товарообороту, роздрібного товарообороту продовольчих, непродовольчих товарів західних областей України за 1995–2010 рр., % до попереднього року

Область	1995			2000			2005			2007			2008			2009			2010		
	Роздрібний товарооборот	Продовольчих товарів	Непродовольчих товарів	Роздрібний товарооборот	Продовольчих товарів	Непродовольчих товарів	Роздрібний товарооборот	Продовольчих товарів	Непродовольчих товарів	Роздрібний товарооборот	Продовольчих товарів	Непродовольчих товарів	Роздрібний товарооборот	Продовольчих товарів	Непродовольчих товарів	Роздрібний товарооборот	Продовольчих товарів	Непродовольчих товарів	Роздрібний товарооборот	Продовольчих товарів	Непродовольчих товарів
Україна	86,1	77,4	100,7	108,1	99,9	117,8	129,4	117,5	128,0	129,5	116,7	137,4	117,3	108,4	122,2	79,1	90,7	73,0	110,1	106,0	112,9
Волинська	98,2	97,4	99,6	134,1	113,6	158,7	118,1	131,5	108,8	122,0	110,7	130,0	113,0	99,7	121,3	78,2	81,9	76,3	108,7	96,8	115,6
Закарпатська	108,4	120,7	91,5	120,1	114,5	128,2	111,2	110,5	111,7	121,1	111,9	126,0	123,8	108,0	131,6	79,7	87,8	76,4	106,3	100,8	109,1
Івано-Франківська	91,9	93,4	89,6	109,2	100,7	117,8	121,8	136,6	114,9	130,8	117,6	137,6	121,2	107,1	127,8	80,6	86,8	78,0	103,7	109,5	101,0
Львівська	96,7	85,9	117,1	113,3	104,0	125,5	120,0	120,4	119,7	129,6	117,4	137,5	112,7	101,1	119,4	84,6	96,1	78,7	101,7	102,0	101,5
Тернопільська	76,7	73,8	81,4	112,9	106,9	121,3	118,3	130,8	108,4	122,0	112,9	128,2	120,8	102,9	132,4	82,6	94,4	76,3	102,6	96,2	107,4
Чернівецька	92,4	88,9	96,1	105,1	104,5	105,5	111,7	117,4	108,3	140,4	118,8	153,9	115,5	105,8	120,4	85,6	96,3	80,9	103,6	97,3	107,1

Складено за: [335; 430; 431; 432; 433; 434; 435]

Рис. Н.1. Динаміка розвитку оптового, роздрібногo товарообороту та роздрібногo товарообороту продовольчими товарами підприємств Закарпатської обл. у 1995–2010 рр. [431, с. 278, с. 285]

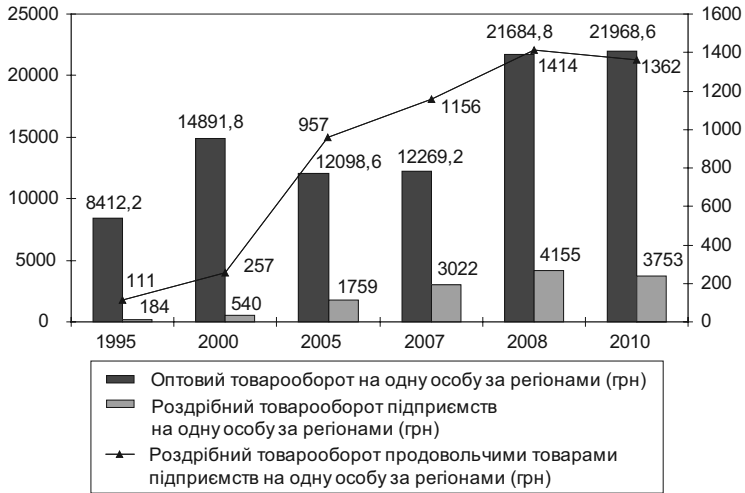
Рис. Н.2. Динаміка розвитку оптового, роздрібногo товарообороту та роздрібногo товарообороту продовольчими товарами підприємств Івано-Франківської обл. у 1995–2010 рр. [432, с. 278, с. 285]

Рис. Н.3. Динаміка розвитку оптового, роздрібного товарообороту та роздрібного товарообороту продовольчими товарами підприємств Львівської обл. у 1995–2010 рр. [433, с. 278, с. 285]

Рис. Н.4. Динаміка розвитку оптового, роздрібного товарообороту та роздрібного товарообороту продовольчими товарами підприємств Чернівецької обл. у 1995–2010 рр. [435, с. 278, с. 285]

Рис. Н.5. Динаміка розвитку оптового, роздрібного товарообороту та роздрібного товарообороту продовольчими товарами підприємств Волинської обл. у 1995–2010 рр. [430, с. 278, с. 285]

Рис. Н.6. Динаміка розвитку оптового, роздрібного товарообороту та роздрібного товарообороту продовольчими товарами підприємств Тернопільської обл. у 1995–2010 рр. [434, с. 278, с. 285]

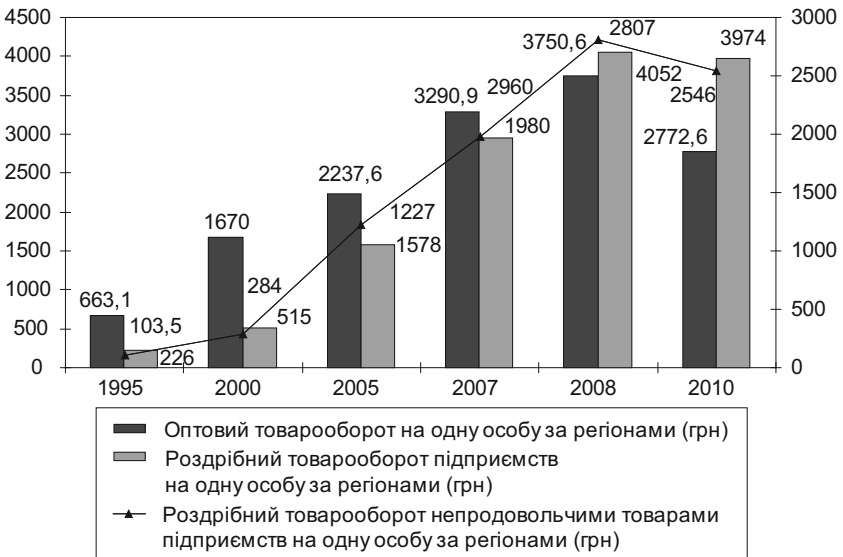
Рис. П.1. Динаміка розвитку оптового, роздрібногo товарообороту та роздрібногo товарообороту непродовольчими товарами підприємств Закарпатської обл. у 1995–2010 рр. [431, с. 278, с. 285]

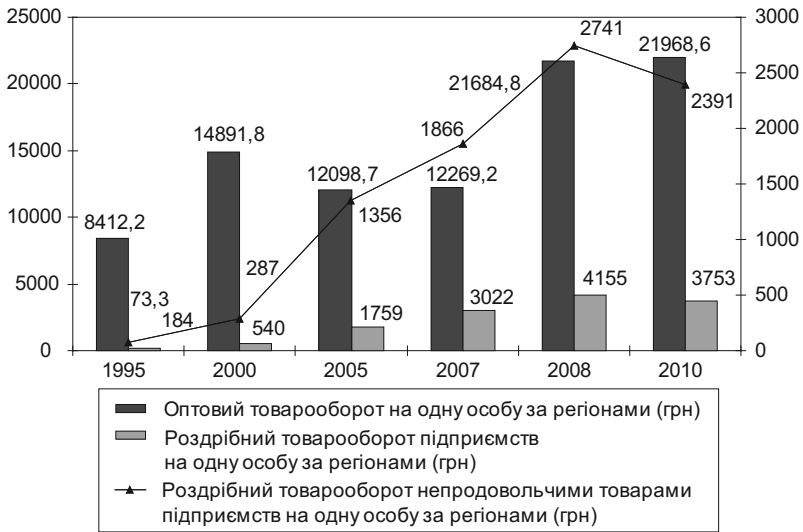
Рис. П.2. Динаміка розвитку оптового, роздрібногo товарообороту та роздрібногo товарообороту непродовольчими товарами підприємств Івано-Франківської обл. у 1995–2010 рр. [432, с. 278, с. 285]

Рис. П.3. Динаміка розвитку оптового, роздрібногo товарообороту та роздрібногo товарообороту непродовольчими товарами підприємств Львівської обл. у 1995–2010 рр. [433, с. 278, с. 285]

Рис. П.4. Динаміка розвитку оптового, роздрібногo товарообороту та роздрібногo товарообороту непродовольчими товарами підприємств Чернівецької обл. у 1995–2010 рр. [435, с. 278, с. 285]

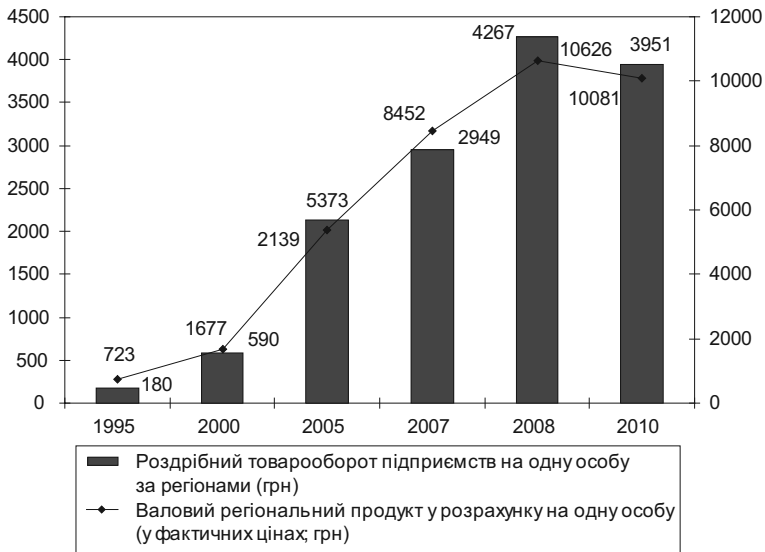

Рис. П.5. Динаміка розвитку оптового, роздрібногo товарообороту та роздрібногo товарообороту непродовольчими товарами підприємств Волинської обл. у 1995–2010 рр. [430, с. 278, с. 285]

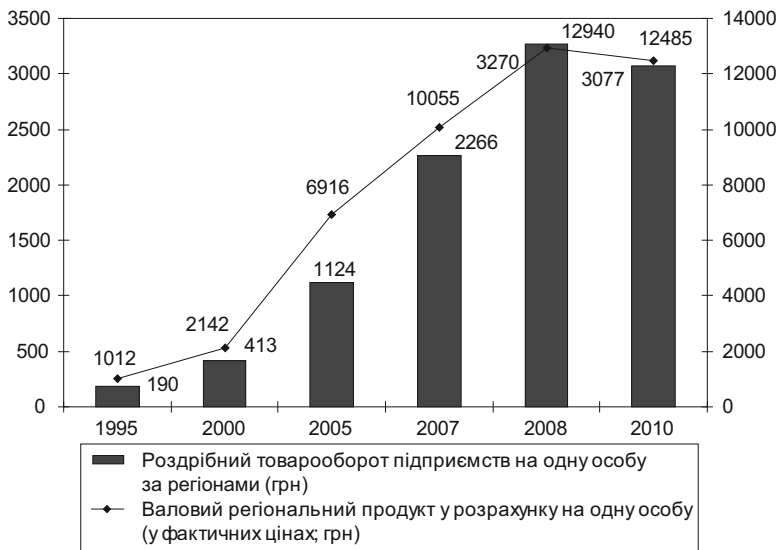

Рис. П.6. Динаміка розвитку оптового, роздрібногo товарообороту та роздрібногo товарообороту непродовольчими товарами підприємств Тернопільської обл. у 1995–2010 рр. [434, с. 278, с. 285]

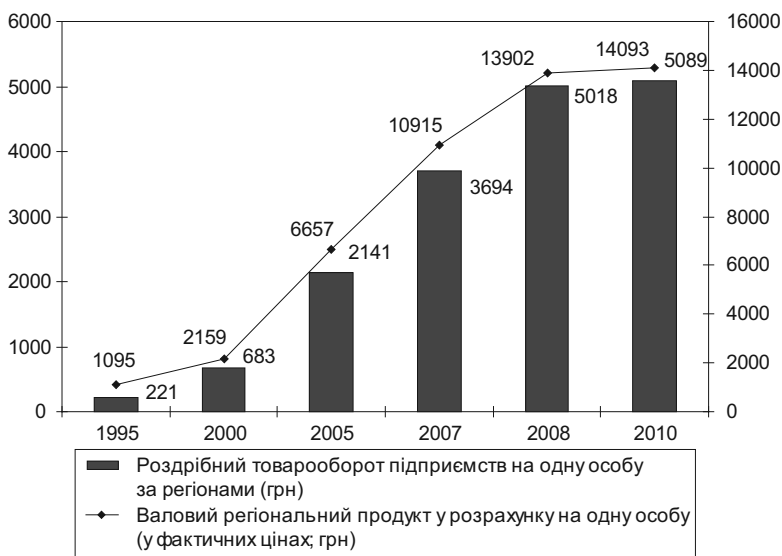

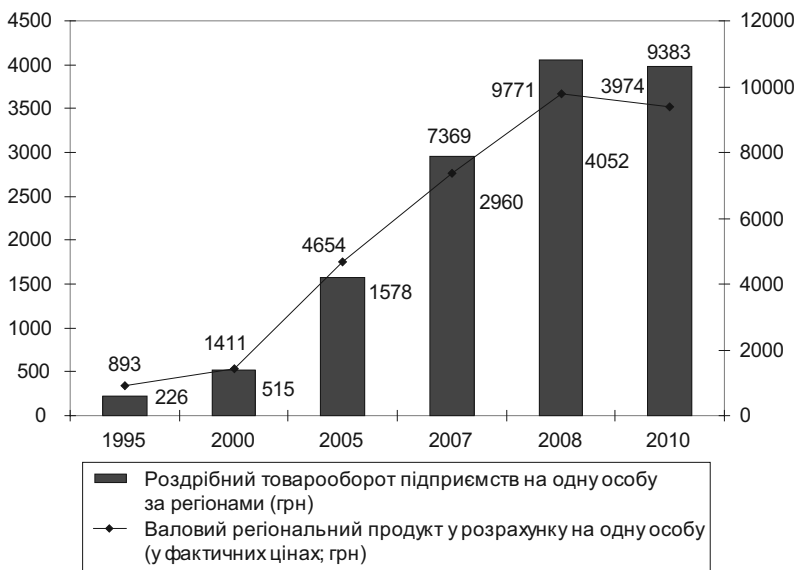
Рис. Р.1. Динаміка розвитку взаємозв'язку між роздрібним товарооборотом та ВРП Закарпатської обл. за 1995–2010 рр. [431, с. 49, 285]

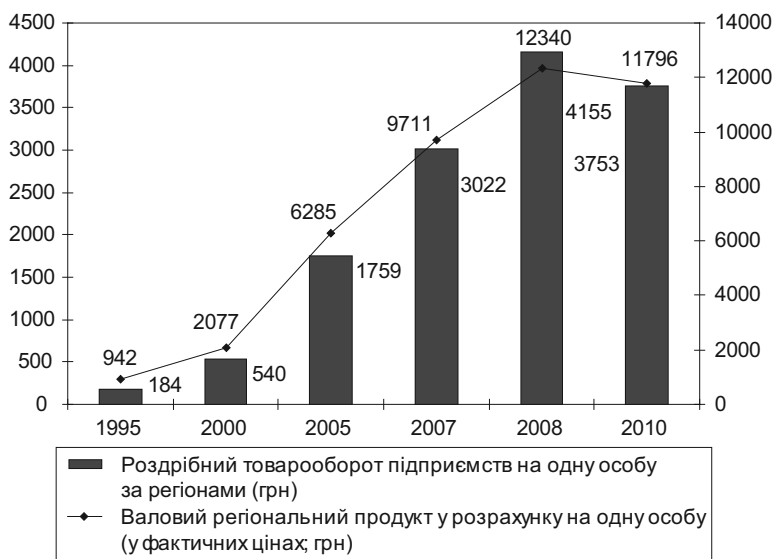
Рис. Р.2. Динаміка розвитку взаємозв'язку між роздрібним товарооборотом та ВРП Івано-Франківської обл. за 1995–2010 рр. [432, с. 49, 285]

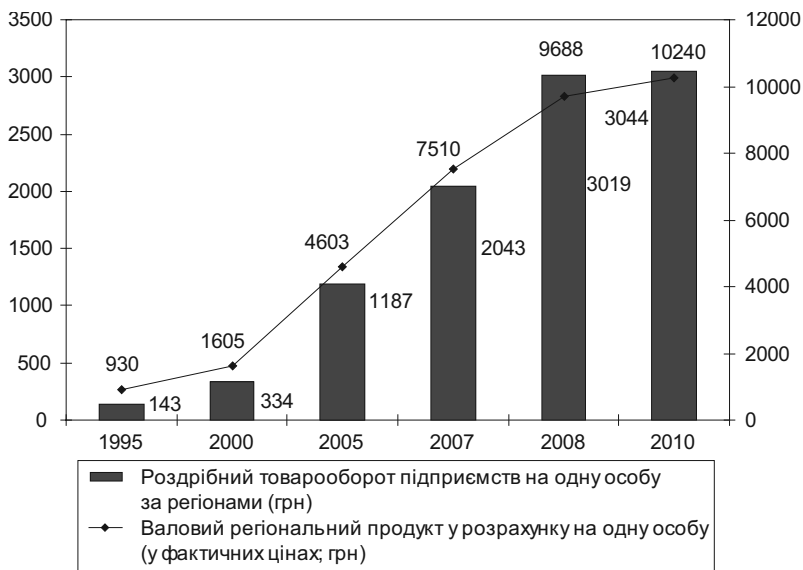
Рис. Р.3. Динаміка розвитку взаємозв'язку між роздрібним товарооборотом та ВРП Львівської обл. за 1995–2010 рр. [433, с. 49, 285]

Рис. Р.4. Динаміка розвитку взаємозв'язку між роздрібним товарооборотом та ВРП Чернівецької обл. за 1995–2010 рр. [435, с. 49, 285]

Рис. Р.5. Динаміка розвитку взаємозв'язку між роздрібним товарооборотом та ВРП Волинської обл. за 1995–2010 рр.
[430, с. 49, 285]

Рис. Р.6. Динаміка розвитку взаємозв'язку між роздрібним товарооборотом та ВРП Тернопільської обл. за 1995–2010 рр.
[434, с. 49, 285]

Динаміка територіального розвитку роздрібного товарообороту у Волинській обл. за 2000–2010 рр.

Показник	2000		2005		2007		2008		2009		2010		2010 р. % до 2000 р.
	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	
Роздрібний товарооборот	0,6	100	1,8	100	3,1	100	4,3	100	3,9	100	4,7	100	819,0
У тому числі													
У міських поселеннях	0,5	82,4	1,6	85,5	2,5	80,7	3,5	81,4	3,2	81,2	3,6	76,7	762,0
У сільській місцевості	0,1	17,6	0,3	14,5	0,6	19,3	0,8	18,6	0,7	18,8	1,1	23,3	1086,1
Із загального товарообороту													
Товарооборот роздрібною мережі	0,5	91,7	1,7	95,1	3,0	96,1	4,2	96,6	3,8	96,5	4,6	96,6	863,4
У тому числі													
У міських поселеннях	0,4	83,5	1,5	86,5	2,5	81,3	3,4	82,1	3,1	81,7	3,5	77,1	798,0
У сільській місцевості	0,1	16,5	0,2	13,5	0,6	18,7	0,7	17,9	0,7	18,3	1,0	22,9	1197,0

Розраховано за: [430, с. 10, 11, 12, 13]

**Динаміка територіального розвитку роздрібного товарообороту
у Закарпатській обл. за 2000–2010 рр.**

Показник	2000		2005		2007		2008		2009		2010		2010 р. у % до 2000 р.
	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	
Роздрібний товарооборот	0,7	100	2,7	100	3,7	100	5,3	100	4,9	100	6,0	100	802,0
У тому числі													
У міських поселеннях	0,6	76,4	1,9	71,2	2,6	71,1	3,5	66,7	3,3	67,0	4,0	66,1	695,0
У сільській місцевості	0,2	23,6	0,8	28,8	1,1	28,9	1,8	33,3	1,6	33,0	2,0	33,9	1151,0
Із загального товарообороту													
Товарооборот роздрібною мережі	0,7	94,4	2,6	97,3	3,6	97,8	5,2	98,2	4,8	98,3	5,9	98,3	836,0
У тому числі													
У міських поселеннях	0,5	76,5	1,8	71,3	2,6	71,2	3,5	66,7	3,2	67,1	3,9	66,1	722,0
У сільській місцевості	0,2	23,5	0,7	28,7	1,0	28,8	1,7	33,3	1,6	32,9	2,0	33,9	1207,0

Розраховано за: [431, с. 10, 11, 12, 13]

Таблиця С.3

**Динаміка територіального розвитку роздрібно-товарообороту
в Івано-Франківській обл. за 2000–2010 рр.**

Показник	2000		2005		2007		2008		2009		2010		у % до 2000 р.
	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	
Роздрібний товарооборот	0,6	100	1,6	100	3,1	100	4,5	100	4,2	100	4,9	100	826,0
У тому числі													
У міських поселеннях	0,5	85,5	1,4	88,4	2,8	88,8	4,0	88,8	3,6	85,0	4,2	86,6	836,0
У сільській місцевості	0,1	14,5	0,2	11,6	0,4	11,2	0,5	11,2	0,6	15,0	0,7	13,4	767,0
Із загального товарообороту													
Товарооборот роздрібно-мережі	0,5	92,7	1,5	96,0	3,0	97,3	4,4	97,6	4,1	97,6	4,8	97,8	872,0
У тому числі													
У міських поселеннях	0,5	85,9	1,3	88,7	2,7	89,0	3,9	89,0	3,5	85,0	4,1	86,7	880,0
У сільській місцевості	0,1	14,1	0,2	11,3	0,3	11,0	0,5	11,0	0,6	15,0	0,6	13,3	822,0

Розраховано за: [432, с. 10, 11, 12, 13]

**Динаміка територіального розвитку роздрібногo товарообороту
у Львівській обл. за 2000–2010 рр.**

Показник	2000		2005		2007		2008		2009		2010		У % до 2000 р.
	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	
Роздрібний товарооборот	1,8	100	5,5	100	9,5	100	12,8	100	13,0	100	15,0	100	825,5
У тому числі													
У міських поселеннях	1,7	94,0	5,2	94,8	8,8	92,6	12,5	97,2	12,7	97,6	14,7	97,5	856,0
У сільській місцевості	0,1	6,0	0,3	5,2	0,7	7,4	0,4	2,8	0,3	2,4	0,4	2,5	339,0
Із загального товарообороту													
Товарооборот роздрібної мережі	1,7	93,6	5,3	96,0	9,1	96,3	12,4	96,5	12,5	96,5	14,5	96,5	851,0
У тому числі													
У міських поселеннях	1,6	94,3	5,1	95,1	8,5	92,7	12,1	97,5	12,3	97,8	14,2	97,7	882,0
У сільській місцевості	0,1	5,7	0,3	4,9	0,7	7,3	0,3	2,5	0,3	2,2	0,3	2,3	337,0

Розраховано за: [433, с. 10, 11, 12, 13]

Таблиця С.5

**Динаміка територіального розвитку роздрібно-го товарообороту
у Тернопільській обл. за 2000–2010 рр.**

Показник	2000		2005		2007		2008		2009		2010		2010 р. % до 2000 р.
	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	
Роздрібний товарооборот	0,4	100	1,3	100	2,3	100	3,3	100	3,3	100	3,8	100	990,0
У тому числі													
У міських поселеннях	0,3	85,0	1,2	89,2	2,0	86,9	3,0	89,4	2,9	86,8	3,3	87,3	1017,0
У сільській місцевості	0,1	15,0	0,1	10,8	0,3	13,1	0,4	10,6	0,4	13,2	0,5	12,7	838,0
Із загального товарообороту													
Товарооборот роздрібно-ї мережі	0,4	93,0	1,3	97,2	2,2	97,5	3,2	97,8	3,2	97,6	3,7	97,8	1041,0
У тому числі													
У міських поселеннях	0,3	85,2	1,2	89,4	1,9	87,2	2,9	89,6	2,8	86,9	3,3	87,5	1069,0
У сільській місцевості	0,1	14,8	0,1	10,6	0,3	12,8	0,3	10,4	0,4	13,1	0,5	12,5	864,0

Розраховано за: [434, с. 10, 11, 12, 13]

**Динаміка територіального розвитку роздрібного товарообороту
у Чернівецькій обл. за 2000–2010 рр.**

Показник	2000		2005		2007		2008		2009		2010		2010 р. % до 2000 р.
	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	млрд грн	частка до підсумку, %	
Роздрібний товарооборот	0,5	100	1,4	100	2,7	100	3,7	100	3,6	100	4,1	100	861,0
У тому числі													
У міських поселеннях	0,4	82,7	1,2	85,9	2,2	82,2	3,1	85,5	2,9	81,0	3,3	80,3	836,0
У сільській місцевості	0,1	17,3	0,2	14,1	0,5	17,8	0,5	14,5	0,7	19,0	0,8	19,7	980,0
Із загального товарообороту													
Товарооборот роздрібною мережі	0,5	93,9	1,4	96,8	2,6	97,9	3,6	98,2	3,5	98,0	4,0	97,8	896,0
У тому числі													
У міських поселеннях	0,4	83,3	1,2	86,2	2,2	82,5	3,1	85,7	2,9	81,1	3,2	80,4	865,0
У сільській місцевості	0,1	16,7	0,2	13,8	0,5	17,5	0,5	14,3	0,7	18,9	0,8	19,6	1053,0

Розраховано за: [435, с. 10, 11, 12, 13]

Динаміка регіонального розвитку роздрібного товарообороту

Регіон України	2000		2005		2007	
	млн грн	частка до підсумку, %	млн грн	частка до підсумку, %	млн грн	частка до підсумку, %
Україна	28757	100,0	94332	100,0	178233	100,0
АР Крим	946	3,3	3448	3,7	6430	3,6
Вінницька	794	2,8	2248	2,4	3922	2,2
Волинська	575	2,0	1834	1,9	3134	1,8
Дніпропетровська	2380	8,3	8370	8,9	15976	9,0
Донецька	2924	9,1	7867	8,3	15942	8,9
Житомирська	682	2,4	1775	1,9	3321	1,9
Закарпатська	745	2,6	2667	2,8	3667	2,1
Запорізька	1376	4,8	3881	4,1	6782	3,8
Івано-Франківська	588	2,0	1563	1,7	3133	1,8
Київська	1011	3,5	3021	3,2	6663	3,7
Кіровоградська	504	1,8	1466	1,6	2801	1,6
Луганська	1021	3,6	2765	2,9	5246	2,9
Львівська	1820	6,3	5530	5,9	9472	5,3
Миколаївська	570	2,0	1760	1,9	3862	2,2
Одеська	1112	3,9	5165	5,5	9996	5,6
Полтавська	1064	3,7	2521	2,7	4678	2,6
Рівненська	474	1,6	1644	1,7	2747	1,5
Сумська	777	2,7	1749	1,9	2688	1,5
Тернопільська	386	1,3	1325	1,4	2252	1,3
Харківська	2031	7,1	6756	7,2	12312	6,9
Херсонська	526	1,8	1827	1,9	3326	1,9
Хмельницька	561	2,0	1803	1,9	3368	1,9
Черкаська	657	2,3	1752	1,9	3173	1,8
Чернівецька	479	1,7	1435	1,5	26801,5	1,5
Чернігівська	716	2,5	1578	1,7	2863	1,6
м. Київ	4106	14,3	17696	18,8	35990	20,2
м. Севастополь	221	0,8	886	0,9	1809	1,9

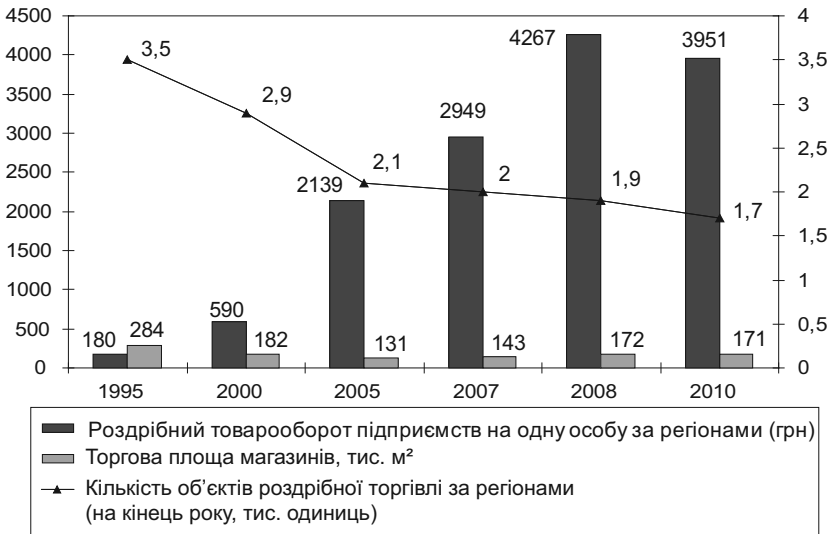
підприємств України за 2000–2010 рр. [429, с. 10]

2008		2009		2010	
млн грн	частка до підсумку, %	млн грн	частка до підсумку, %	млн грн	частка до підсумку, %
246903	100,0	230955	100,0	280890	100,0
9064	3,7	8431	3,7	10171	3,6
5358	2,2	4662	2,0	5673	2,0
4306	1,7	3889	1,7	4709	1,7
22353	9,1	20151	8,7	24763	8,8
22229	9,0	19913	8,6	25446	9,1
4344	1,8	4143	1,8	5028	1,8
5304	2,1	4915	2,1	5978	2,1
9301	3,8	8433	3,7	10734	3,8
4519	1,8	4248	1,8	4859	1,7
9859	4,0	10010	4,3	12222	4,4
3922	1,6	3635	1,6	4430	1,6
7797	3,2	7132	3,1	9143	3,3
12827	5,2	12984	5,6	15024	5,3
5310	2,2	4819	2,1	5695	2,0
14160	5,7	14843	6,4	18007	6,4
6726	2,7	6054	2,6	7215	2,6
3853	1,6	3793	1,6	4389	1,6
3674	1,5	3378	1,5	39,26	1,4
3309	1,3	3321	1,4	3822	1,4
16852	6,8	15976	6,9	18798	6,7
4392	1,8	4421	1,9	5138	1,8
5003	2,0	4410	1,9	5228	1,9
4558	1,8	4440	1,9	55712	2,0
3664	1,5	3593	1,6	4122	1,5
3903	1,6	3711	1,6	4385	1,6
47809	19,4	43191	18,7	53318	19,0
2507	1,0	2459	1,1	3096	1,1

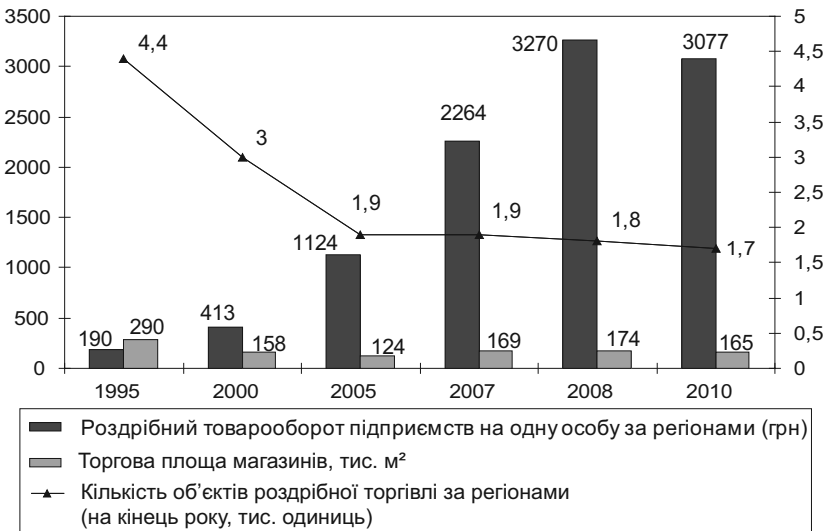
Динаміка розвитку роздрібно-торгівельної мережі в Україні та західних областях України за 2000–2010 рр., тис. од.

Область	2000			2005			2006			2007			2008			2009			2010		
	Усього	Магазини	Кіоски	Усього	Магазини	Кіоски	Усього	Магазини	Кіоски	Усього	Магазини	Кіоски	Усього	Магазини	Кіоски	Усього	Магазини	Кіоски	Усього	Магазини	Кіоски
Україна	103,2	77,9	25,4	75,20	55,8	19,4	73,6	54,6	19,0	71,9	52,3	19,6	69,2	50,5	18,7	65,3	47,7	17,7	64,8	48,0	16,8
Волинська	2,4	1,8	0,6	1,9	1,4	0,5	1,9	1,4	0,5	1,8	1,3	0,5	1,7	1,2	0,5	1,6	1,1	0,4	1,6	1,2	0,4
Закарпатська	2,9	2,4	0,5	2,1	1,6	0,5	2,1	1,6	0,5	2,0	1,5	0,5	1,9	1,4	0,5	1,7	1,3	0,4	1,7	1,3	0,4
Івано-Франківська	3,0	2,4	0,6	1,9	1,5	0,4	1,9	1,4	0,4	1,9	1,4	0,5	1,8	1,4	0,4	1,7	1,3	0,4	1,7	1,3	0,4
Львівська	7,3	5,6	1,7	5,2	4,0	1,2	5,0	4,0	1,1	4,8	3,7	1,1	4,5	3,5	1,1	4,3	3,3	1,0	4,1	3,2	1,0
Тернопільська	2,3	1,9	0,4	1,5	1,1	0,4	1,4	1,0	0,4	1,3	1,0	0,4	1,3	1,0	0,3	1,3	0,9	0,3	1,2	0,9	0,3
Чернівецька	1,7	1,4	0,3	1,2	1,0	0,2	1,1	0,9	0,2	1,1	0,9	0,2	1,0	0,8	0,2	1,0	0,8	0,2	0,9	0,8	0,2

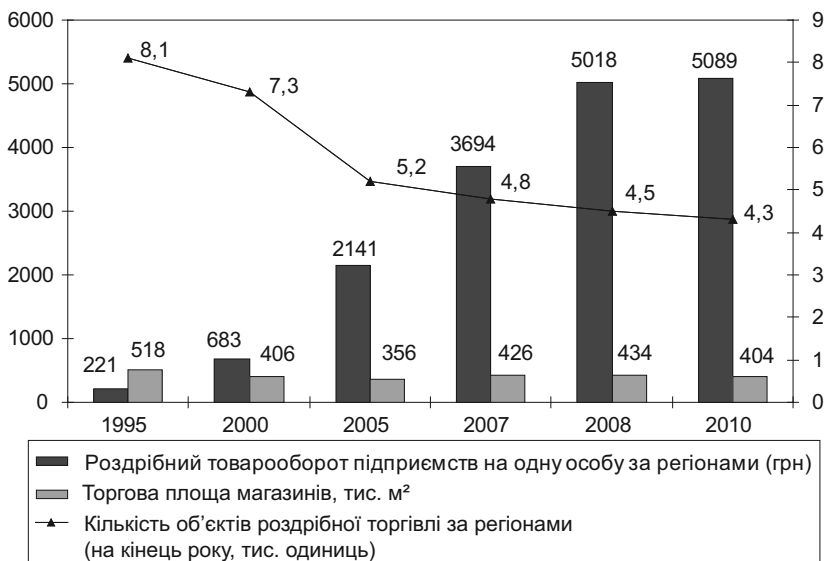
Складено за: [429, с. 132, 134,138]

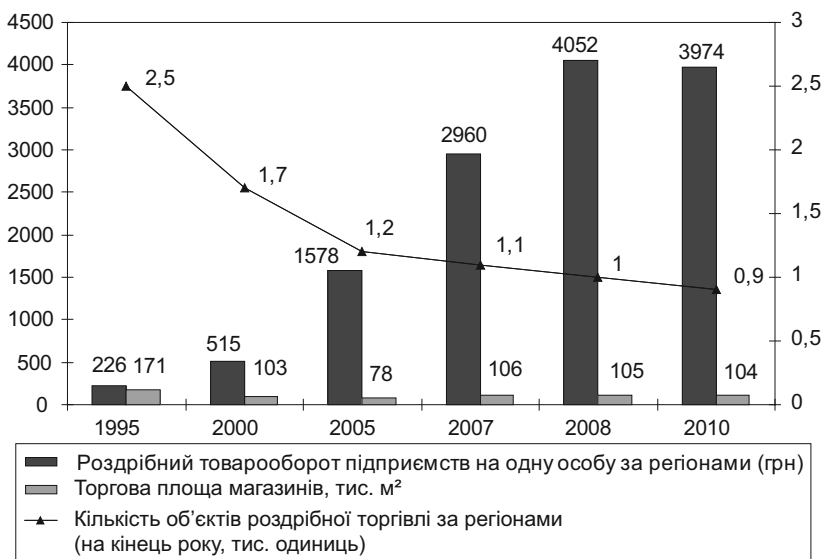
Рис. Ф.1. Динаміка взаємозв'язку між кількістю об'єктів роздрібної торгівлі, їх торговою площею та роздрібного товарообороту підприємств Закарпатської обл. за 2005–2010 рр. [431, с. 285, 295-296]

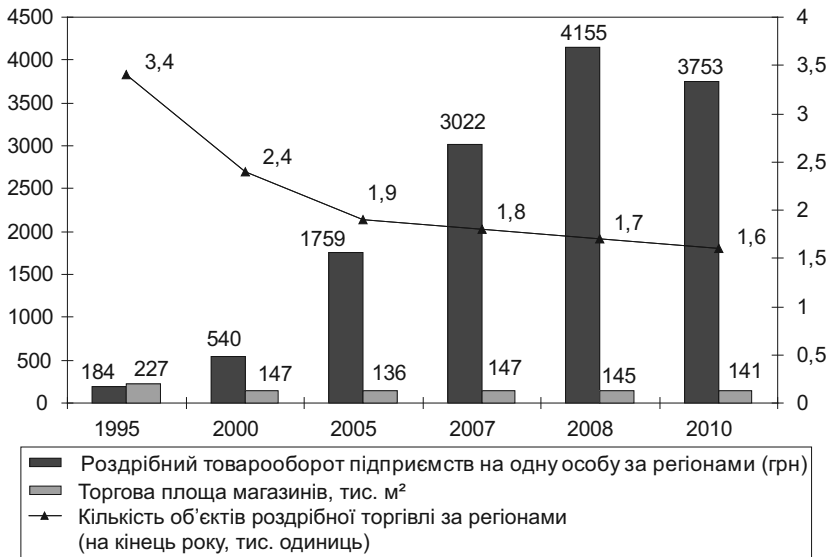
Рис. Ф.2. Динаміка взаємозв'язку між кількістю об'єктів роздрібної торгівлі, їх торговою площею та роздрібного товарообороту підприємств Івано-Франківської обл. за 2005–2010 рр. [432, с. 285, 295-296]

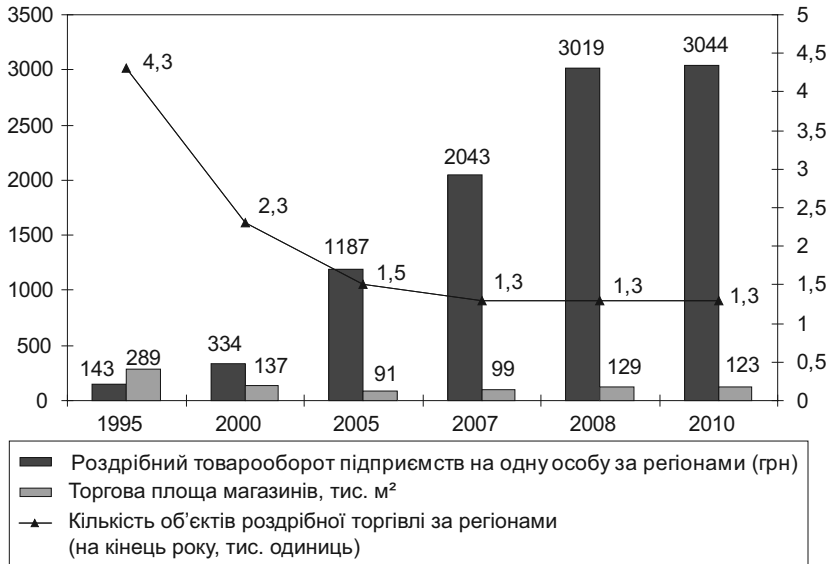
Рис. Ф.3. Динаміка взаємозв'язку між кількістю об'єктів роздрібно́ї торгівлі, їх торговою площею та роздрібно́го товарообороту підприємств Львівської обл. за 2005–2010 рр. [433, с. 285, 295, 296]

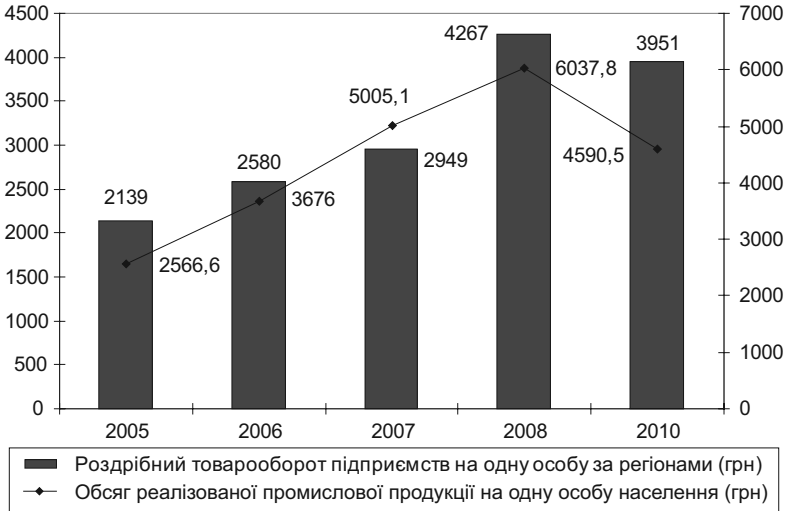
Рис. Ф.4. Динаміка взаємозв'язку між кількістю об'єктів роздрібно́ї торгівлі, їх торговою площею та роздрібно́го товарообороту підприємств Чернівецької обл. за 2005–2010 рр. [435, с. 285, 295, 296]

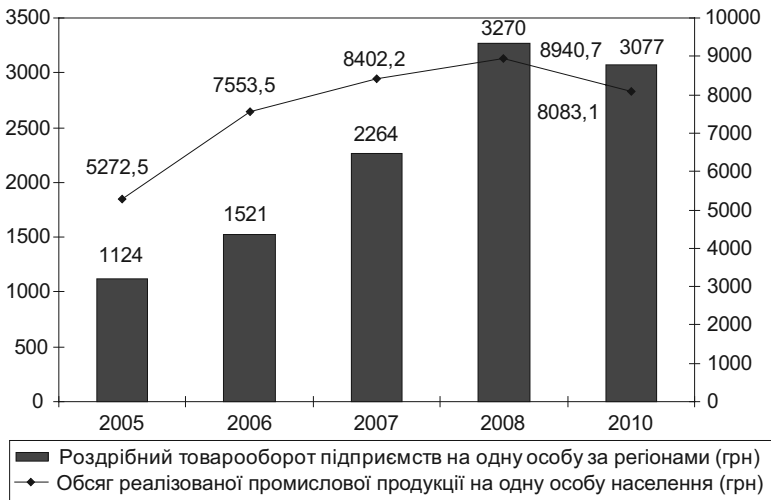
Рис. Ф.5. Динаміка взаємозв'язку між кількістю об'єктів роздрібно торгівлі, їх торговою площею та роздрібно товарообороту підприємств Волинської обл. за 2005–2010 рр. [430, с. 285, 295, 296]

Рис. Ф.6. Динаміка взаємозв'язку між кількістю об'єктів роздрібно торгівлі, їх торговою площею та роздрібно товарообороту підприємств Тернопільської обл. за 2005–2010 рр. [434, с. 285, 295, 296]

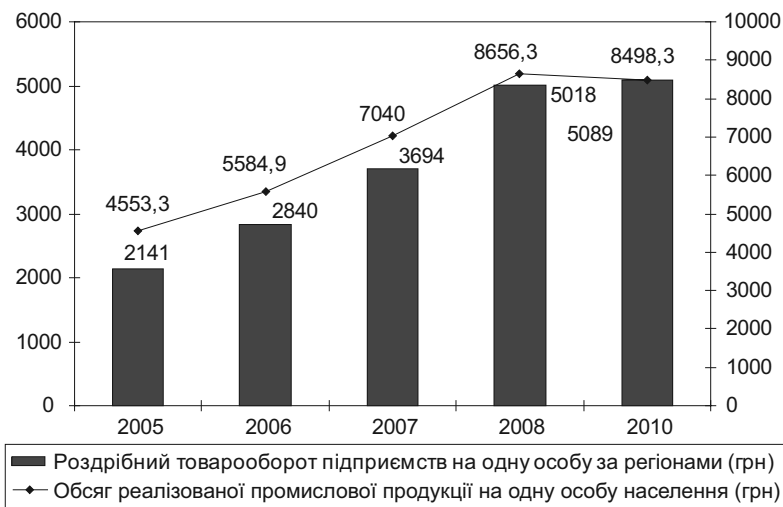

Рис. Х.1. Динаміка взаємозв'язку обсягу реалізованої промислової продукції та роздрібногo товарообороту підприємств Закарпатської обл. за 2005–2010 рр. [431, с. 285]

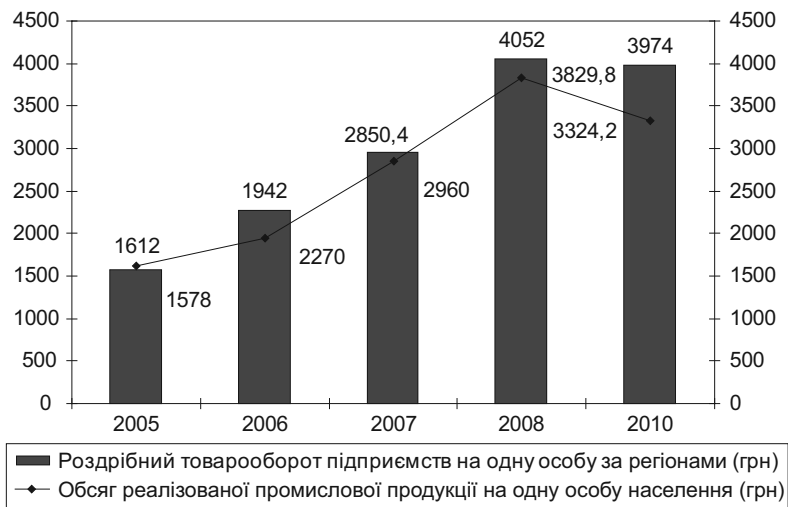

Рис. Х.2. Динаміка взаємозв'язку обсягу реалізованої промислової продукції та роздрібногo товарообороту підприємств Івано-Франківської обл. за 2005–2010 рр. [432, с. 285]

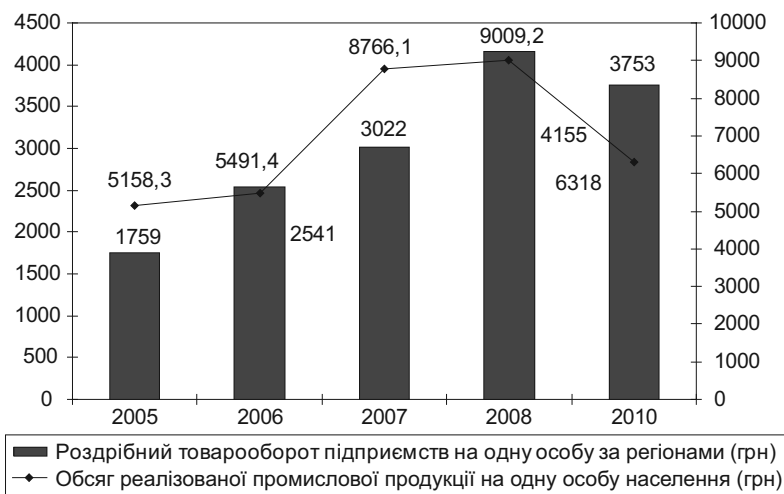

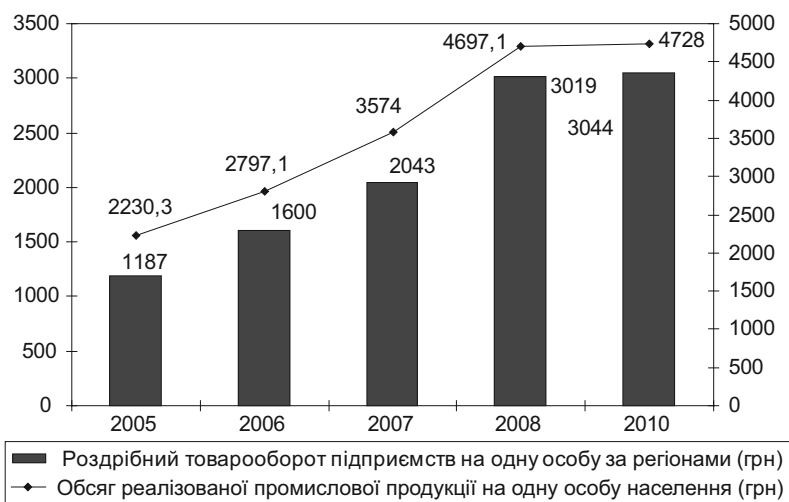
Рис. Х.3. Динаміка взаємозв'язку обсягу реалізованої промислової продукції та роздрібногo товарообороту підприємств Львівської обл. за 2005–2010 рр. [433, с. 285]

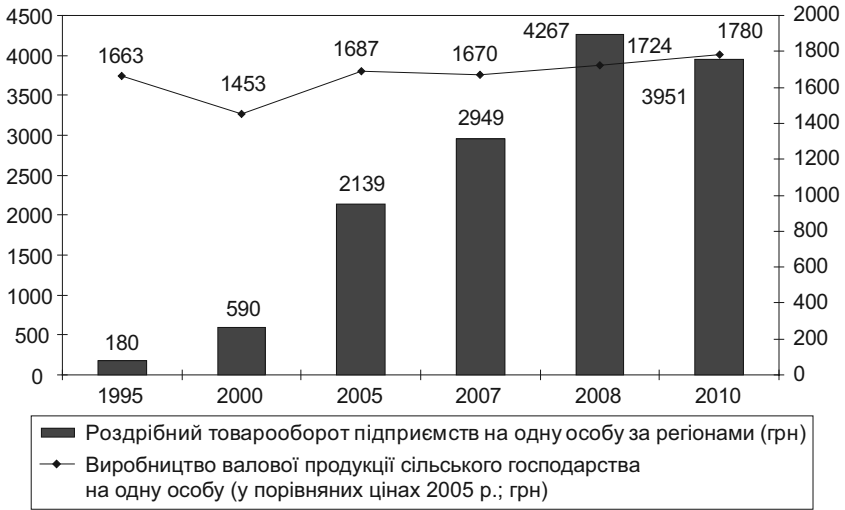
Рис. Х.4. Динаміка взаємозв'язку обсягу реалізованої промислової продукції та роздрібногo товарообороту підприємств Чернівецької обл. за 2005–2010 рр. [435, с. 285]

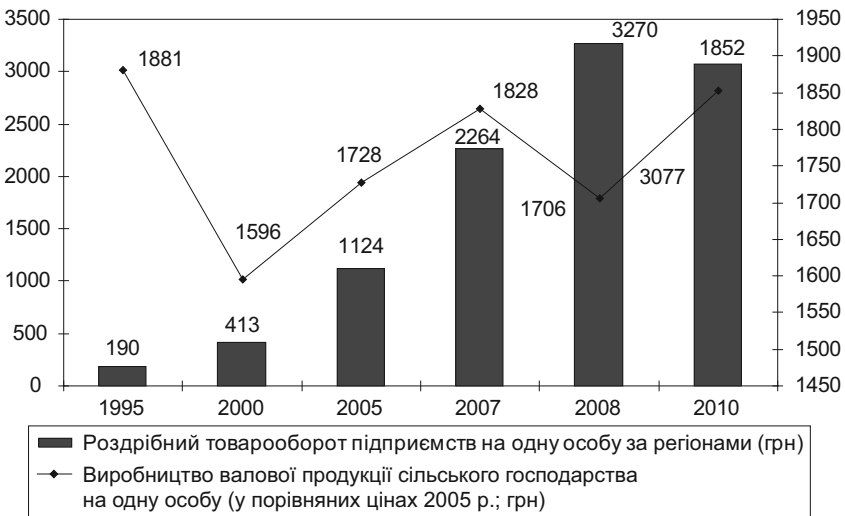
Рис. X.5. Динаміка взаємозв'язку обсягу реалізованої промислової продукції та роздрібного товарообороту підприємств Волинської обл. за 2005–2010 рр. [430, с. 285]

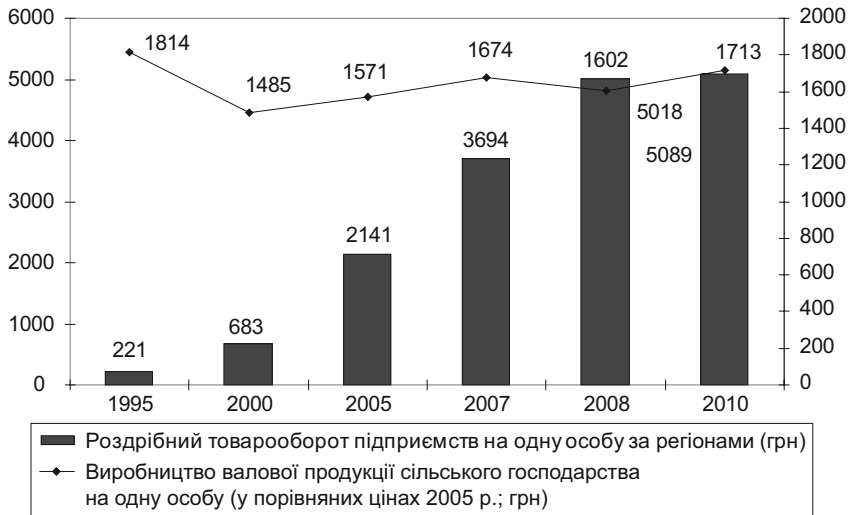
Рис. X.6. Динаміка взаємозв'язку обсягу реалізованої промислової продукції та роздрібного товарообороту підприємств Тернопільської обл. за 2005–2010 рр. [434, с. 285]

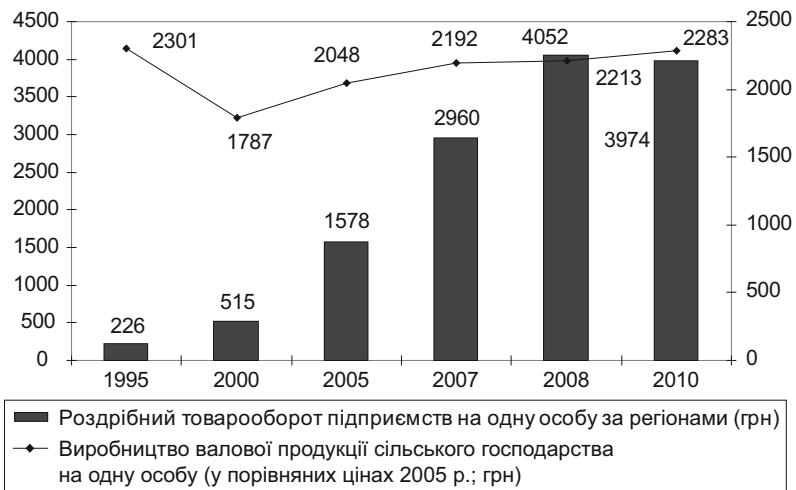
Рис. Ц.1. Динаміка взаємозв'язку виробництва валової продукції сільського господарства та роздрібного товарообороту підприємств Закарпатської обл. за 2005–2010 рр. [431, с. 285, 142]

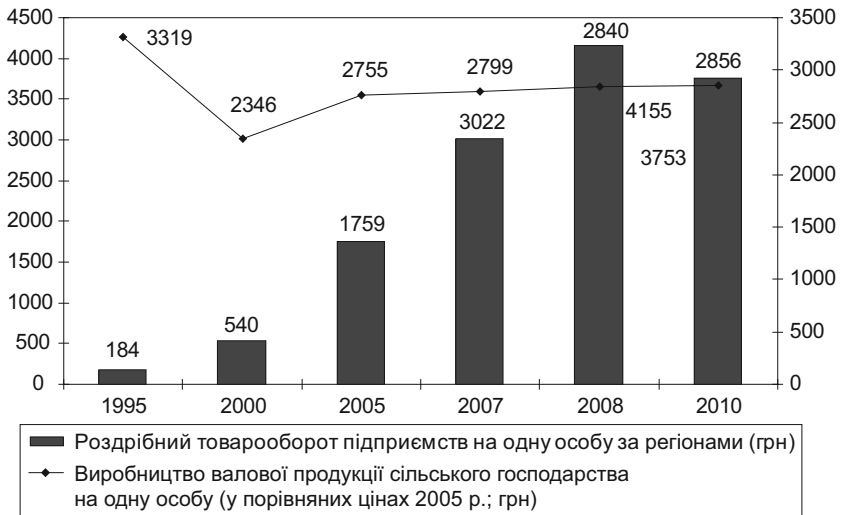
Рис. Ц.2. Динаміка взаємозв'язку виробництва валової продукції сільського господарства та роздрібного товарообороту підприємств Івано-Франківської обл. за 2005–2010 рр. [432, с. 285, 142]

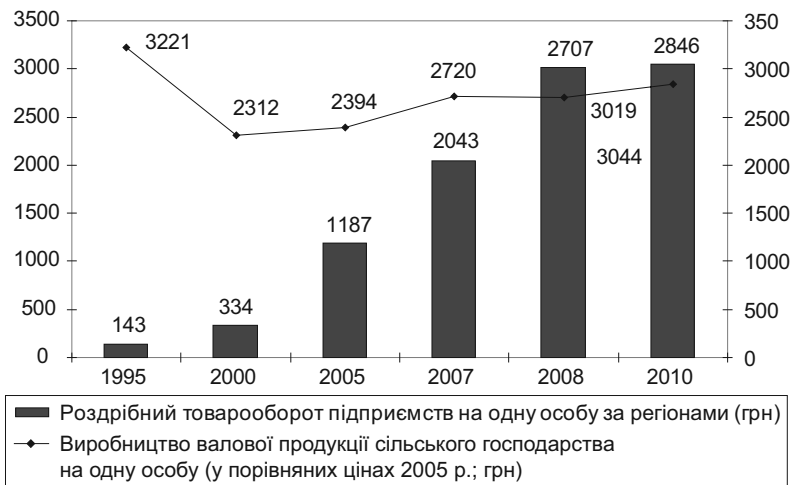
Рис. Ц.3. Динаміка взаємозв'язку виробництва валової продукції сільського господарства та роздрібного товарообороту підприємств Львівської обл. за 2005–2010 рр. [433, с. 285, 142]

Рис. Ц.4. Динаміка взаємозв'язку виробництва валової продукції сільського господарства та роздрібного товарообороту підприємств Чернівецької обл. за 2005–2010 рр. [435, с. 285, 142]

Рис. Ц.5. Динаміка взаємозв'язку виробництва валової продукції сільського господарства та роздрібногo товарообороту підприємств Волинської обл. за 2005–2010 рр. [430, с. 285, 142]

Рис. Ц.6. Динаміка взаємозв'язку виробництва валової продукції сільського господарства та роздрібногo товарообороту підприємств Тернопільської обл. за 2005–2010 рр. [434, с. 285, 142]

Показники інвестиційно-інноваційної активності та економічного зростання областей України, станом на 2010 р. [440]

Область	Обсяг ВРП у розрахунку на одну особу, тис. грн	Обсяг прямих іноземних інвестицій на одну особу, дол. США	Обсяг внутрішніх поточних витрат на наукові та науково-технічні роботи, виконані власними силами наукових організацій, у розрахунку на одну особу, грн	Обсяг витрат на інноваційну діяльність у розрахунку на одну особу, грн	Впровадження прогресивних технологічних процесів у промисловості, од. у розрахунку на 1 тис. осіб	Освоєння нових видів продукції у промисловості, од. у розрахунку на 1 тис. осіб	Отримано охоронних документів на об'єкти промислової власності (винаходи, корисні моделі, промислові зразки), од. у розрахунку на 1 тис. осіб
АР Крим	13,9	367,0	67,7	66,0	23,9	23,4	68,6
Вінницька	12,1	107,1	25,1	203,0	41,6	49,4	199,4
Волинська	11,8	318,1	19,6	439,0	8,7	29,9	55,0
Дніпропетровська	27,7	837,0	196,5	359,5	14,8	30,8	197,7
Донецька	23,1	369,0	81,8	177,3	16,4	29,3	140,0
Житомирська	11,4	166,9	11,9	34,5	13,9	12,4	24,0
Закарпатська	10,1	286,0	17,1	31,6	7,2	8,8	46,6
Запорізька	20,6	480,3	221,2	90,0	73,6	72,5	146,6
Івано-Франківська	12,5	446,9	39,7	350,8	24,6	216,5	150,6
Київська	21,8	876,9	101,3	89,8	16,8	43,4	49,8
Кіровоградська	13,1	65,0	28,7	49,3	25,3	67,2	89,6
Луганська	16,6	249,4	40,8	47,6	6,0	13,3	90,9
Львівська	14,1	439,0	106,6	82,7	21,9	59,5	140,2
Миколаївська	17,1	145,1	208,8	356,5	24,3	36,8	111,2
Одеська	20,3	438,2	75,0	79,3	10,9	19,2	162,2
Полтавська	22,3	297,5	29,8	88,1	18,5	75,4	131,7
Рівненська	11,7	239,5	9,7	18,4	7,0	19,1	58,2
Сумська	13,6	191,9	88,1	61,2	65,9	216,2	66,7
Тернопільська	10,2	61,1	12,5	44,5	8,2	66,8	136,3
Харківська	21,2	744,4	472,9	158,0	273,1	70,8	336,8
Херсонська	12,3	164,9	27,8	81,9	16,4	101,9	88,2
Хмельницька	11,8	164,6	4,6	809,6	10,4	10,4	61,1
Черкаська	14,4	171,6	41,5	52,8	15,3	31,4	31,4
Чернівецька	9,4	68,7	36,6	53,3	12,2	110,6	117,2
Чернігівська	13,1	78,9	36,2	139,8	25,9	41,0	24,1
м. Київ	61,1	5763,0	1155,9	351,1	104,5	154,0	752,8

**Залежність між показниками інноваційного потенціалу
та інноваційної активності областей України і економічним
зростанням [440]**

Взаємозв'язок		Коефіцієнт кореляції	Коментар
між обсягом внутрішніх поточних витрат на наукові та науково-технічні роботи, виконані власними силами наукових організацій на одну особу, грн та ВРП на одну особу	з урахуванням м. Київ	0,93	зв'язок міцний
	без урахування м. Київ	0,59	зв'язок посередній
між загальним обсягом витрат на інноваційну діяльність на одну особу, грн та ВРП на одну особу	з урахуванням м. Київ	0,21	зв'язок відсутній
	без урахування м. Київ	0,05	зв'язок відсутній
між запровадженням прогресивних технологічних процесів у промисловості на 1 тис. осіб та ВРП на одну особу	з урахуванням м. Київ	0,39	зв'язок відсутній
	без урахування м. Київ	0,32	зв'язок відсутній
між впровадженням прогресивних технологічних процесів у промисловості на 1 тис. осіб та ВРП на одну особу	без урахування м. Київ	0,34	зв'язок відсутній
між обсягом ПЗІ на одну особу, дол. США та обсягом внутрішніх поточних витрат на наукові та науково-технічні роботи, виконані власними силами наукових організацій на одну особу, грн	з урахуванням м. Київ	0,98	зв'язок істотний
	без урахування м. Київ	0,67	зв'язок посередній
між обсягом ПЗІ на одну особу, дол. США та обсягом витрат на інноваційну діяльність на одну особу, грн	з урахуванням м. Київ	0,41	зв'язок відсутній
	без урахування м. Київ	0,36	зв'язок відсутній
між обсягом ПЗІ на одну особу, дол. США та кількістю впроваджених прогресивних технологічних процесів у промисловості на 1 тис. осіб та обсягом витрат на інноваційну діяльність на одну особу, грн	з урахуванням м. Київ	0,98	зв'язок міцний
	без урахування м. Київ	0,31	зв'язок відсутній
між обсягом ПЗІ на одну особу, дол. США та кількістю освоєних нових видів продукції у промисловості, найменувань на 1 тис. осіб	з урахуванням м. Київ	0,69	зв'язок посередній
	без урахування м. Київ	0,36	зв'язок відсутній
між обсягом ПЗІ на одну особу, дол. США та кількістю отриманих охоронних документів на об'єкти промислової власності (винаходи, корисні моделі, промислові зразки) на 1 тис. осіб	з урахуванням м. Київ	0,98	зв'язок міцний
	без урахування м. Київ	0,43	зв'язок відсутній

Групування областей за рівнем розвитку та інноваційного потенціалу, станом на 2010 р.

Область	Номер групи	Рівень розвитку інноваційного потенціалу
Харківська	1	Найвищий
Дніпропетровська	2	Високий
Донецька		
Запорізька		
Львівська	3	Вищий середнього
Миколаївська		
АР Крим	4	Середній
Київська		
Луганська		
Одеська		
Сумська		
Вінницька	5	Нижчий середнього
Івано-Франківська		
Полтавська		
Черкаська		
Чернігівська		
Волинська	6	Низький
Житомирська		
Закарпатська		
Кіровоградська		
Рівненська		
Тернопільська		
Херсонська		
Хмельницька		
Чернівецька		

**Темпи приросту обсягів фінансування
інноваційної діяльності в західних регіонах України
до попереднього року у 2001–2009 рр., %**

Область Рік	Чернівецька	Рівненська	Волинська	Івано- Франківська	Тернопільська	Закарпатська	Львівська
2001	-58,7	1,5	-8,2	21,0	н.д.*	-76,3	-28,5
2002	-0,3	52,8	205,4	2018,4	н.д.	1917,9	266,8
2003	6,0	17,8	-65,7	-82,2	н.д.	-95,1	-35,9
2004	0,1	378,6	1241,1	93,9	н.д.	-9,6	-7,5
2005	-0,4	-42,0	-92,1	11,4	н.д.	-29,4	17,7
2006	0,2	129,0	466,6	301,0	н.д.	132,6	-4,5
2007	0,0	-67,6	221,7	17,4	н.д.	190,1	276,1
2008	0,9	717,8	37,2	89,2	н.д.	-65,6	8,9
2009	0,5	-89,3	95,4	-3,3	н.д.	180,4	-28,9
2010	-0,2	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.

*н.д. – немає даних
Розраховано за: [440]

**Окремі характеристики науково-технологічного потенціалу
та його використання в західних областях України
станом на 2007–2009 рр.**

Область	Кількість наукових організацій, од.	Обсяг науково-дослідних робіт, виконаних власними силами організації (підприємств), млн грн	Кількість підприємств, що реалізовували інноваційну продукцію, од.	Кількість підприємств, що реалізовували інноваційну продукцію за межі України, од.	Частка промислових підприємств, що впроваджували інноваційну продукцію у 2007–2009 рр., %
Україна	1340	8653,7	994	334	10,8
м. Київ	342	3727,6	118	43	27,7

Область	Питома вага кількості наукових організацій, %	Питома вага обсягу науково-технічних робіт, виконаних власними силами організації, %	Питома вага кількості підприємств, що реалізовували інноваційну продукцію, %	Питома вага кількості підприємств, що реалізовували інноваційну продукцію за межі України, %	Частка промислових підприємств, що впроваджували інноваційну продукцію у 2007–2009 рр., %
м. Київ	25,5	43,1	11,9	12,9	27,7
Волинська	1,0	0,2	1,6	1,8	7,4
Закарпатська	1,3	0,2	2,2	3,3	11,3
Івано-Франківська	1,6	0,6	7,0	4,8	16,9
Львівська	6,0	3,2	7,1	4,8	8,6
Тернопільська	1,0	0,2	3,8	1,5	14,8
Чернівецька	1,8	0,4	2,2	2,1	10,2

Розраховано за: [440]

Наукове видання

Гуменюк Анатолій Маркович

**БЕЗПЕКА СТРУКТУРНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНУ:
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ**

Монографія

Технічний редактор: *Н. І. Палій*
Коректори: *Н. І. Палій, І. В. Трохлеб, І. С. Сандул,
О. В. Москаленко*

Комп'ютерне верстання: *Н. І. Палій, Є. Ю. Стрижеус*

Відповідальний за випуск: *В. М. Сизонтов*

Оригінал-макет підготовлено
в Національному інституті стратегічних досліджень:
вул. Пирогова, 7-а, Київ-30, 01030
Тел./факс: (044) 234-50-07
e-mail: info-niss@niss.gov.ua

Формат 60x90/16. Ум. друк. арк. 29,25.
Наклад 300 пр. Зам. № 157.

ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Командарма Каменєва, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3862 від 18.08.2010

ДЛЯ НОТАТОК